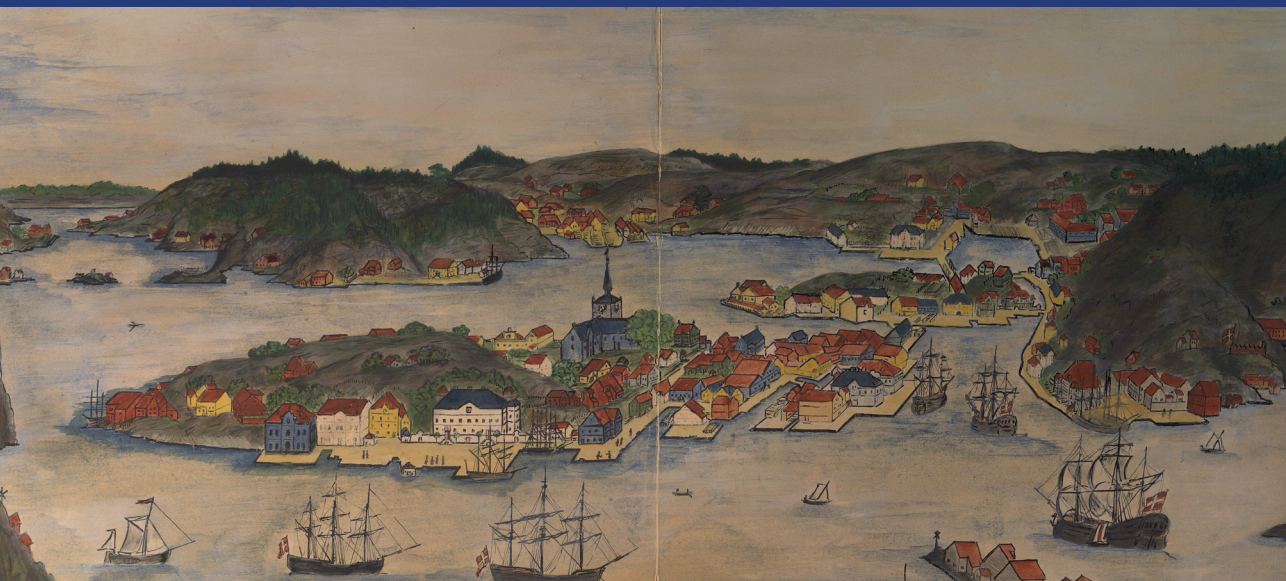

Knut Dørum (red.)

HVEM STYRTE BYENE?

Nordisk byhistorie 1500–1800

Hvem styrte byene?

Knut Dørum (red.)

Hvem styrte byene?

NORDISK BYHISTORIE 1500-1800

ÇAPPELEN DAMM AKADEMISK

© 2022 Ida Bull, Heiko Droste, Knut Dørum, Lars N. Henningsen, Finn Erhard Johannessen, Kimmo Katajala, Kasper Kepsu, Tiina Miettinen, Jørgen Mührmann-Lund, Øystein Rian, Ola Teige og Jakob Ørnbjerg.

Dette verket omfattes av bestemmelsene i Lov om opphavsretten til åndsverk m.v. av 1961. Verket utgis Open Access under betingelsene i Creative Commons-lisensen CC-BY-NC-ND 4.0. Denne lisensen lar andre kopiere, distribuere og spre verket i hvilket som helst medium eller format, under forutsetning av at det oppgis korrekt kreditering og lenke til lisens. Dette kan gjøres på enhver rimelig måte, men uten at det kan forstås slik at lisensgiver bifaller deg eller din bruk av verket. Materialet kan ikke benyttes til kommersielle formål. Dersom du remixer, bearbeider eller bygger på materialet, kan du ikke distribuere det endrede materialet.

Lisensvilkår: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.no>

Boka er utgitt med støtte fra Universitetet i Agder.

ISBN trykt bok: 978-82-02-74630-8
ISBN PDF: 978-82-02-71625-7
ISBN EPUB: 978-82-02-75977-3
ISBN HTML: 978-82-02-75978-0
ISBN XML: 978-82-02-75979-7
DOI: <https://doi.org/10.23865/noasp.149>

Dette er en fagfelleverdert antologi.

Omslagsdesign: Ingvild Andersen, Cappelen Damm AS
Omslagsbilder: Øverst: Johanna Abrahamsdatter Falch, maleri fra 1703 i Gjerstad kirke. Falch-familien dominerte byen Risør fra 1650-årene til 1797. Foto: Tore Knutsen. Nederst: Arendal, enten fra ca. 1750 eller 1770-årene. Malt av Jean Neuwerth eller sønnen Ole Christian Neuwerth. Olav A. Aalholm har gitt sønnen æren, ut fra kartlegging av kjente hus. Foto: Aust-Agder museum og arkiv -KUBEN.

Cappelen Damm Akademisk/NOASP
noasp@cappelendamm.no

Innhold

Forord	7
Kapittel 1 Hvem styrte de nordiske byene ca. 1500–1800?	11
<i>Knut Dørum</i>	
Kapittel 2 Svenska städer under tidigmodern tid	53
<i>Heiko Droste</i>	
Kapittel 3 Byeliten på 1700-tallet. De sterke nettverk	85
<i>Ida Bull</i>	
Kapittel 4 Embetskjøpmennene i Danmark og Norge på 1600-tallet	107
<i>Øystein Rian</i>	
Kapittel 5 Kronans hantlangare eller självständiga elitborgare? Den tyskbördiga eliten i den svenska staden Nyen i slutet av 1600-talet	133
<i>Kasper Kepsu</i>	
Kapittel 6 Crown's Intervention in the Self-Government of a Small Town. Choosing Burgomasters and Councillors in Sortavala in the Swedish Borderlands in the Late 17th and Early 18th Century	161
<i>Kimmo Katajala</i>	
Kapittel 7 Kin group and noble dynasty: A campaign between elite families in Jakobstad, Ostrobothnia	187
<i>Tiina Miettinen</i>	
Kapittel 8 Arendal 1650–1723 - en monopolby eller en konkurransby?	215
<i>Knut Dørum</i>	
Kapittel 9 Norske provinsmatadorer: familien Adeler og makten i Kragerø ca. 1620–1760	245
<i>Ola Teige</i>	

Kapittel 10	Provinsmatadorer mellem fyrstegunst og borgermisundelse. Otte-koncernen i Ekernførde i Slesvig 1700-1770	273
	<i>Lars N. Henningsen</i>	
Kapittel 11	Bykongernes fald? Magistraten i Aalborg 1619-1682	297
	<i>Jakob Ørnbjerg</i>	
Kapittel 12	"Både borgere og bønder og dog ingen af delene". Småbyfeudalisme i enevældens nordjyske godsejerbyer	321
	<i>Jørgen Mührmann-Lund</i>	
Kapittel 13	Fredriksvern og verksbyene i Norge	343
	<i>Finn Erhard Johannessen</i>	
	Forfatterpresentasjoner.....	359

Forord

Hvem styrte byene? Nordisk byhistorie 1500–1800 tar opp et spørsmål som ikke er blitt systematisk undersøkt tidligere. Det vil si maktforholdene i byene og de politiske, økonomiske og sosiale virkningene av disse. Dette nordiske forskningsprosjektet med tolv forfattere representerer både Norge, Danmark, Tyskland, Sverige, Finland og Baltikum. Vi har søkt å kartlegge i hvilken grad mellomstore og mindre byer ble styrt eller dominert av godseiere fra adel-, embets- eller borgerstand, eller av større elitenettverk, eller om de har vært åpne for konkurranse mellom mange aktører. Til slutt har vi søkt å kartlegge hvordan staten grep inn og styrte byene.

Prosjektet er inspirert av Finn-Einar Eliassens pionerarbeid fra 1990-årene: *Norsk småbyføydalisme? Grunneiere, huseiere og husleiere i norske småbyer 1650–1800*. Eliassen kom fram til at åtte–ti norske småbyer i perioden 1600–1800 ble dominert av to–tre familier økonomisk, sosialt, politisk-administrativt og kulturelt. Kilden til makt lå i det å eie bygrunnen. Eliassen hevdet at den småbyføydalismen han hadde funnet i Norge, ikke var særnorsk. Isteden mente han å se et felles mønster for småbyer i den europeiske periferien nord for Alpene.

Våre undersøkelser viser andre mønstre. De norske godseierbyene ca. 1500–1800 skilte seg på flere måter ut fra tilsvarende byer i resten av Norden. I Norge kom byherrene til å styre og dominere mer, de var sterkt involvert i næringsvirksomheten, og de bodde i byene. I resten av Norden ble godseierbyene preget av andre økonomiske eliter og av at godseierne ikke residerte i byene. På den andre siden hadde danske, svenske og finske godseiere andre maktmuligheter enn de norske. Samtidig avdekker våre funn at det å eie grunnen, ofte ikke var hovedkilden til makt og rikdom i en by. Dynastier og eliter fant ressursene i sosiale nettverk og strategisk eierskap i næringer og kredittsystemer. Like viktig var det at byherrenes makt i Norden på flere måter var begrenset.

Som redaktør vil jeg takke forfatterne for mye moro, hyggelige sammenkomster, inspirerende samtaler og fruktbart forskningssamarbeid. Jeg vil også takke hovedredaktør fra forlaget Simon Aase sammen med redaktørene Marte Ericsson Ryste og Maria Braadland for et usedvanlig godt, effektivt og hyggelig samarbeid. Til slutt må Universitet i Agder takkes for økonomisk støtte og for tro på prosjektet.

Redaktør Knut Dørum

Februar 2022

Norden 1560–1815

- Det holstein-gottorpske hertugdømmet
- Svenske erobringer
- 1560–1611
- Under Gustav Adolf og 30-årskrigen
- Fra Danmark-Norge 1645–60
- Fra Danmark-Norge 1658, gitt tilbake 1660
- 1658–60 År under svensk herredømme
- Festing
- Kamp, trefning
- Karl 10. Gustavs marsj 1657–58
- Sinclairs tog 1612
- Svensk
- Tapt 1679
- Tapt 1719–21
- Tapt 1721
- Tapt 1743
- Tapt 1809
- Tapt 1814

KAPITTEL 1

Hvem styrte de nordiske byene ca. 1500–1800?

Knut Dørum

Universitetet i Agder

Abstract: Who governed the Nordic towns in c. 1500–1800?

This book examines the political economy in Norway, Denmark (including the German-speaking provinces under Danish rule), Sweden, Finland, and the Baltic provinces that belonged to the Swedish Crown in the early modern period. It explores not only the institutions and people that governed or dominated the small and medium-sized towns in this northern region, but also seeks to detect how various types of towns functioned in terms of government and division of power and wealth. This book is inspired by the pivotal studies of Finn-Einar Eliassen in the late 1990s concerning the progression of family dynasties in ruling several small towns in Norway from c. 1600–1800. Eliassen maintained that ownership of the very ground upon which the town was built came to define a privatized lordship, not only in Norway but also in various peripheries in central and northern Europe. The long distances to the central government, along with growth in international trade and transnational commerce networks across the oceans, laid the foundation for what he has coined 'small town feudalism'. The families who owned the town area took advantage of having the means to determine which individuals and families were permitted to establish themselves as merchants in the lucrative timber trade. As landlords they could refuse to rent out parcels of land attached to the houses in the town, thus rejecting unwanted competitors, and in this way, they were able to reserve the major share of trade and industry for themselves. This also implied the opportunity to establish patron-client relationships with many of the inhabitants and a dominant role in political and social affairs as well.

The studies presented in our book show that ownership of the town area does not seem to be the key element in relation to the control or domination of a town and its hinterlands. This is in opposition to Eliassen's model. We assert that the main fundament in privatized monopoly towns lay in the establishment of social networks, the ownership of strategic land estates in connection with trade, industry and transport, and, above all, controlling the credit system that bound, the peasants and other social groups to supply their masters with labour, lumber, agricultural

Sitering: Dørum, K. (2022). *Hvem styrte de nordiske byene ca. 1500–1800?* I K. Dørum (red.), *Hvem styrte byene? Nordisk byhistorie 1500–1800* (kap. 1, s. 11–51). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.149.ch1>
Lisens: CC-BY-NC-ND 4.0

products, and so on. This applies in particular to the small towns of Norway, where the emergence of privatized monopoly towns became most prevalent. Yet the power that the family dynasties exerted seems to have been limited when their tenants in the town transferred the right of renting and utilizing the land attached to their houses in connection with house sales. That implied the practice of permanent tenancy, allowing the tenant to sell his or her right to rent and use the parcel of land in the town. Furthermore, in the most privatized towns in Norway, the landlords had to let in competitors and tended to have a restricted capacity in regard to political authority and economic domination. In addition, their power basis turned out to be unstable and fragile. A scandal, several shipwrecks or money problems could ruin and tear down the 'matador' of a town.

The many towns of the Nordic countries came under the strong influence of state government or larger networks of elites. However, in certain periods and situations, conditions allowed family dynasties or an exclusive elite throughout the Nordic countries to dominate the politics and business of the town to a great extent, regardless of the ownership of the land. This was more likely to happen in areas far from the great merchant companies and their privileges in the capital cities and larger towns, or far from the reach of the bureaucratic, centralized state. A peculiar phenomenon is the 'company town' – related to mining, shipyards and other industries – which could be found in all countries, especially in connection with mining in Sweden and Norway. Mining towns rose to be the most monopolized urban sites – either as state-run or private company towns. The company monitored all administrative, judicial and economic functions in the urban site. The tendencies of town feudalism in terms of family dynasties or the domination of elites must be seen as a consequence of a patrimonial society, based on personal ties between patrons and clients including strong social networks that rested upon marriage, kinship, political and economic friendship, and alliances.

Keywords: political economy, small town feudalism, privatized monopoly towns, family dynasties, company towns

Herredømmet over byen og implikasjonene

Temaet for denne boka er den politiske økonomien til nordiske byer i perioden ca. 1500–1800. Det vil si å undersøke hvem som styrte små og mellomstore urbane samfunn i Norge, Danmark med sine tyske områder, Sverige og Finland og andre østersjøprovinser som tilhørte den svenske kronen, og hvilken betydning dette hadde for blant annet politisk struktur, næringsutvikling og folketallsvekst i den enkelte by. Var det staten, en bedrift eller noen få familier som dominerte byen? Den såkalte tidlige moderne tid bød ikke på stor folketallsvekst i byene og omfattende urbanisering, slik som vi finner på 1800-tallet. Byene var små, og majoriteten av dem ville ikke ha fylt kriteriene for å få status som by i et europeisk land i dag.

Likevel kan vi ikke konkludere med at byene spilte en underordnet rolle i de nordiske samfunnene ca. 1500–1800. Byenes nye og forsterkede maktstrukturer og sentrumsfunksjoner – skapt av nye og mer effektive privilegier og økonomisk vekst og politisk-administrativ utbygging – bidro til en form for urbanisering som endret vilkårene for næringsliv og sosial og økonomisk samhandling i regioner og lokalsamfunn. I enkelte tilfeller ble det skapt regionale «dynastier» og «imperier» med mektige herrer og mange undergivne. I andre tilfeller var det tale om handelskompanier som styrte en by, og i større byer kunne det utvikles forgrenede nettverk av eliter. Sentrale og større byer ble sterkere preget av statlig bypolitikk, sentralstyring og privilegerte elitenettverk, mens byene i periferien vant et større handlingsrom til å utvikle seg under dominansen av noen private familier, selskaper eller kompanier. Det er i utkantene vi finner de privatiserte byene – «småbyføydalisme» – slik den norske historikeren Finn-Einar Eliassen har argumentert for i sitt viktige pionerarbeid.¹ Avgjørende vilkår for utvikling av nye maktstrukturer var sterk vekst i handel, skipsfart og protoindustriell virksomhet.

Når Eliassen anvender ordet «godseierbyer», er det i en utvidet betydning. Det innbefatter alle sosiale kategorier av eiere, også andre typer av eierskap enn det som fulgte adelige hovedgårder/setegårder. I godseierbyene i Norge var det som regel embetskjøpmenn eller rene kjøpmenn som kom til å stå som eiere av bygrunnen på 1600- og 1700-tallet. I tilsvarende byer i Sverige, Finland og i svenske østersjøprovinser var det tale om adelige grunneiere, det vil si adelsmenn som hadde byer som en del av sine forleninger. I det nordlige Jylland i Danmark var eierskapet over bygrunnen ofte knyttet til en adelig hovedgård, noe som ga den adelige godseieren utvidede rettigheter overfor *fæsterne* (de som leide eller festet tomt).

Denne boka vil konsentrere seg om de små og mellomstore byene i Norden, der Island i denne sammenheng holdes utenfor. Danmark og Sverige var hovedlandene i hver sin konglomeratstat. I perioden 1536–1814 var Norge i realiteten et dansk lydrike, men ble formelt og i visse andre tilfeller betraktet som et særskilt rike. De tysktalende områdene Slesvig og Holstein var også en del av Danmark, men hadde en selvstendig stilling

---

¹ Eliassen 1999, s. 317 ff.

som hertugdømmer. Fra middelalderen fram til 1809 var Finland en inkorporert del av Sverige. I årene 1561–1645 sikret Sverige seg herredømmet over østersjøprovinser som Ösel, Livland, Estland og Ingermanland, samt Kexholm län, det vil si Karelen. Disse nye provinsene ble politisk-administrativt holdt utenfor det egentlige svenske riket, og utgjorde forvaltningsmessige særordninger.

Et spørsmål er om de private byene, dominert av et kompani eller noen familier, i stor utstrekning var et norsk fenomen, eller om vi finner slike trekk i byer i de andre landene. Som vi skal komme tilbake til, har Eliassen ment at dette fenomenet på ingen måte er særnorsk, men noe som kom til å prege flere europeiske periferier. Svaret vårt er at utviklingen mot privatiserte monopolbyer nådde lenger og var mer omfattende i Norge enn i resten av Norden, men at andre deler av regionen oppviste lignende typer av byer. Vi forklarer den norske *Sonderweg* slik: Vesentlige faktorer var fraværet av sterk statlig styring, samt de enorme rikdommene som trelasteksporten ga norske ladesteder og småbyer, særlig sør og øst i landet. Dernest kom patron–klientsystemer rundt embetsmenn og rene kjøpmenn til å ha gode vilkår i Norge. Endelig åpnet trelastnæringen med hogst i skog og fløting i elver opp for at kjøpmenn kunne utvikle kredittsystemer for å binde arbeidskraft til seg i store områder.

Like interessant er det å kartlegge hva som faktisk var maktgrunnlaget for de privatiserte byene, og om det kunne variere. Det å eie bygrunnen eller å ha den i forlening skapte godseiere som hadde visse muligheter til å styre byen, slik Eliassen har lagt vekt på i sin betegnelse «godseierbyer». Godseierbyer fantes det flere av både i Norden og i andre deler av Europa. Men eierskap til bygrunnene var langt fra det eneste eller nødvendigvis det viktigste grunnlaget for kontroll, slik vi tar til orde for. I boka vil det bli argumentert for at det eksisterte et større mangfold av privatiserte monopolbyer og byer dominert av eliter, og at herredømmet kunne base-res på ulike kilder. Dessuten var det klare grenser for makten som godseierne hadde. De måtte ofte dele makten med andre eliter. Det gjaldt enda mer de nordjyske byene, i visse byer i Finland og i enkelte østersjøiske provinser enn tilfellet var i de norske. Dessuten fantes det flere bymatadorer som ikke eide nevneverdige deler av bygrunnen, slik som for eksempel Otte-familien i Ekernførde i Slesvig og Adeler-familien i Kragerø i

Sør-Norge. Utenfor Norge var det ofte andre enn godseierne som styrte den politiske økonomien, eller som dominerte eller regulerte næringslivet. Ellers kom statens økende interesse for å styre og kontrollere byene til å begrense eller stoppe føydalisering av byene. Likevel er denne føydaliseringen et interessant fenomen, og forteller om ulike interesser, funksjoner og maktforhold i sentrum og periferier i stater i tidlig moderne tid. La oss først tegne bildet av byene generelt i Nord- og Sentral-Europa ca. 1500–1800.

Urbane samfunn i forfall?

Skal vi se sterk statlig styring, privilegiesystem, føydalisering eller privatisering av byer som hindringer for urbanisering? Var det urbane samfunnet i vekst, i stillstand eller i tilbakegang i tidlig moderne tid? I europeisk historieforskning har byen og de urbane samfunnene i tiden ca. 1500–1800 ofte fått en stemoderlig behandling. Ifølge den kjente nederlandske professoren i økonomisk historie, Jan de Vries, har den tidligmoderne byen kommet i skyggen av den frie byen i middelalderen. Disse eksisterte som mer eller mindre autonome enklaver med egne politiske organer, egen administrasjon, egen lovgivning og særskilte privilegier, og med en annen sosial og økonomisk orden enn den rurale. Ikke minst var byene omgitt av fiendtlige føydale politiske landskap. Like mye har den tidligmoderne byen i historiografien kommet i skyggen av den åpne byen i industrisamfunnet på 1800- og 1900-tallet. De åpne byene dannet rammene rundt industrialiseringen og moderniseringen, og de fikk et langt større folketall og areal enn de tidligmoderne urbane enhetene. Ikke minst ble det etter ca. 1800 mange flere byer og tettsteder. Grunnen til at den urbane historien ca. 1500–1800 har fanget mindre interesse, er at byene på denne tiden hadde visse utviklingstrekk som mange forskere lenge betraktet som en slags urban degenerering.²

Det er blitt vist til at byene i tidlig moderne tid opplevde å miste sin autonomi og ble mer og mer underordnet store territorialstater. I tillegg ble

---

2 de Vries 1984, s. 4 ff.

byøkonomien stadig mer avhengig av næringsutviklingen i regionen og samfunnet ellers. Kriger og epidemier kom i perioder til å svekke de urbane enhetene. Enkelte byer i tidlig moderne tid utviklet seg også til å bli «parasitter» som levde av det stat og eliter samlet inn av skatter og avgifter, uten å ha viktige samfunnsfunksjoner. I dette mønsteret kommer at byene ikke vokste særlig i folketall og areal, og i noen tilfeller opplevde de demografisk og økonomisk nedgang.³

Et eksempel på det urbane forfallet i tidlig moderne tid er de keiserlige byene i det sørlige Tyskland. I perioden 1650–1750 opplevde disse byene både stagnasjon og tilbakegang i takt med at større og konsoliderte territorialstater førte kriger. Verst var spredning av epidemier som store soldatansamlinger førte til, og som særlig rammet byene. Dernest valgte de krigførende landene ofte å pålegge byene krigsskatter, og noen ganger ble de urbane sentraene dratt inn i krig og beleiringer. Vel så mye kom industri- og håndverksproduksjonen på landsbygda til å framstå som sterke konkurrenter.⁴

Ellers er det flere som har hevdet at perioden ca. 1500–1800 ikke bød på omfattende urbanisering i Europa samlet sett. De fleste byer forble små, og urban sysselsetting og bosetning holdt seg på et lavt nivå. I tillegg fikk handel og industri i byene beskjeden samfunnsøkonomisk betydning, og mye av tidens protoindustri foregikk på landsbygda, også de industrielle virksomhetene som byene baserte seg på. Mens byene i Europa ca. 1500 huset 8–9 prosent av befolkningen, var andelen ca. 1800 bare økt til 12 prosent.⁵

Først og fremst er det blitt pekt på at det merkantilistiske systemet sentrerte økonomiske næringsrettigheter og monopoler til visse byer, handelsselskaper og familier, noe som kvelte utvikling av handel og industri i visse regioner. Danmark kan tjene som et godt eksempel på at det merkantilistiske systemet hemmet byveksten i mange regioner. København og byens handelshus nærmet seg å utøve monopol på utenrikshandel og handel på danske kolonier på 1600-tallet, noe som førte til at viktig næringsliv og store inntekter ble konsentrert der. Dette skjedde

---

3 de Vries 1984, s. 4 ff.

4 McIntosh 1997.

5 Christensen 2005, s. 14.

uten at København dro andre danske byer med seg inn i den økonomiske veksten og sine handelsnettverk. Isteden kom mange mindre byer til å fylle monofunksjoner, slik som å være garnisonsbyer, fabrikkbyer, markedsbyer, sjøfartsbyer osv. I 1672 rommet København 41 000 innbyggere, mens Aalborg, Århus, Odense og Helsingør bare kunne skilte med folketall på 3500–4200.⁶

Søren Bitsch Christensen har påpekt at de ulike kjøpstadsprivilegiene – ikke minst dem som beskyttet byenes kornhandel – ble hevdet med stort hell. Dette avfødte et desentralisert handelssystem på visse måter, ved at selv den minste kjøpstad fikk del i den lukrative omsetningen av korn. Dette skjedde likevel uten å utfordre Københavns svært dominerende posisjon. Danmark opplevde liten demografisk utvikling for byene, og København forble den eneste byen med over 10 000 innbyggere før 1800-tallet. Til gjengjeld hadde hovedstaden en befolkning på over 100 000 i 1801. Danmark fikk heller ikke en bølge med grunnleggelse av nye byer på 1600- og 1700-tallet, og et større antall protoindustrielle byer skjøt heller ikke opp i landet. Derimot hadde det i danske områder i middelalderen, ikke minst i Skåne, utviklet seg et større nettverk av småbyer. Men unntak finnes. I tidlig 1600-tallet anla Christian 4. festningsbyene Christianopol i 1599, Varberg i 1613 og Christiansstad i 1614 med formålet å kunne forsvare Skåne-Halland-Blekinge ved grensen til Sverige. For det danske riksstyret tjente grunnleggelsen av Glückstadt i Holstein i 1617 samme forsvarsrolle i sør. I 1660 føyde Fredericia ved Lillebælt seg inn i rekken av festningsbyer.⁷ Mens danske byer var tydelig underordnet København i størrelse og betydning, var de største norske byene (Bergen, Kristiania og Trondheim) betydelig større enn de mellomstore danske byene. Men også de norske byene var klart underordnet København i størrelse.⁸

Stockholm i Sverige kom på 1600-tallet, på samme måte som København i Danmark, til å etablere seg som en dominerende hovedstad, mens de fleste andre byer i landet forble små og ubetydelige, med unntak

6 Christensen 2005, s. 16.

7 Takk til Jakob Ørnberg for opplysningene om dansk byutvikling på 1600-tallet.

8 Takk for opplysninger fra Ida Bull om det norske bysystemet som en del av den dansk-norske helstaten.

Stockholm i 1570-årene.

Foto: Stockholms stadsarkiv, fotografert av Holger Ellgaard. Falt i det fri.

av Göteborg, Karlskrona og Norrköping. Imidlertid var Stockholms dominans mindre enn Københavns. Uppsala fortsatte å være et kirkelig sentrum etter lang tid som erkebispedømme. Universitetene i Sverige var spredt på Uppsala, Åbo, Dorpat (Tartu i Estland) og Lund. Flåtebasen var plassert i Karlskrona, og Göteborg inntok rollen som sentrum for den oversjøiske handelen. Det er ellers påfallende at den russiske transitthandelen mot vest gikk gjennom byene Viborg (Vyborg), Narva, Reval (Tallin), Nyen og Riga – ikke gjennom Stockholm. Endelig hadde Stockholm færre innbyggere enn København. I 1810 hadde Stockholm bare 71 000 innbyggere – tretti tusen færre enn folketallet i København i 1801.⁹

Den svenske historikeren Eli Heckscher kom i 1920-årene langt på vei til å hevde at Sverige i liten grad gjennomgikk en urban utvikling i tidlig moderne tid. Merkantilismen som den svenske staten stilte seg bak i stormaktstiden, satte stengsler. Det ødela for det private initiativet og den selvgrodde byutviklingen. Byene måtte i stor utstrekning tilpasse seg kronens behov og interesser i stormaktstiden.¹⁰ Selv om Heckschers modell er blitt kritisert, ikke minst av Sven Lilja, er svenske historikere enige om at Sverige med Finland i liten monn ble særlig urbanisert før 1800-tallet. Landene var isteden sterkt preget av å være overveiende agrarsamfunn. Lilja fikk ikke minst fram at den svenske stormaktstiden med krig, nederlag og store økonomiske og befolkningsmessig omkostninger svekket

9 Takk til Øystein Rian for tips og opplysninger om Stockholms begrensede dominans, og takk til Kasper Kepsu for opplysninger om russisk transitthandel.

10 Heckscher 1938, s. 87–113.

de urbane samfunnene på 1600-tallet og fram til 1730-årene. Derimot opplevde svenske byer, ikke minst Stockholm, avgjørende framgang fra 1730-årene og utover.¹¹ Til sammenligning fikk Norge 25 nye byer på 1600- og 1700-tallet, selv om folketallet fra 1660-årene til begynnelsen av 1800-tallet samlet sett i norske byer bare økte fra 30 000 til 100 000. Bybefolkningen i Norge utgjorde i 1660-årene bare 6–7 prosent av landets totale folketall, og andelen hadde i 1807 steget til 10–12 prosent.¹²

På den andre siden drev den svenske kongemakten en omfattende grunnlegging av nye byer på 1600-tallet. Tidlig på 1600-tallet fikk kronen reist flere nye byer rundt Bottenvika. Umeå ble grunnlagt alt i 1588. Deretter kom byene Vasa i 1606, Uleåborg i 1610, Nystad i 1617, Gamlakarleby og Nykarleby i 1620, Torneå og Sundsvall i 1621. Etter 1632 kastet kongemakten øynene på Kexholm län og Ingermanland, og sørget blant annet for å starte byggingen av byene Sordavala (Sortavala) og Nyen. 1650-årene dannet en tredje fase, og nå hadde den svenske staten oppmerksomheten rettet mot Finland. Dette resulterte i grunnleggelse av flere byer i Finland, bl.a. Jakobstad og Kuopio.¹³

Typisk for de to monarkiene i Norden ca. 1500–1800-tallet var det Søren Bitsch Christensen kaller «primatbysystemet», som betydde at en stor del av befolkningen, handelen, skipsfarten og industrien var samlet i hovedstaden, og i noen grad også fordelt på noen få mellomstore byer. Stockholm og København kan sammenlignes med dominerende hovedsteder som London og Paris. Under Tudor-regimet på 1500- og 1600-tallet fikk London styrket sin politiske og økonomiske dominans gjennom regjering og sentraladministrasjon og mektige handelskompanier, i tillegg til at den engelske hovedstaden opplevde betydelig innflytting av folk.¹⁴

I opposisjon til tilbakegangsforklaringene har S.R. Epstein argumentert for at de europeiske byene ca. 1500–1800 ble sikret avgjørende juridiske, politiske og økonomiske rettigheter over omlandet, noe som

11 Lilja 1995, s. 50–76.

12 Eliassen 2006, s. 202 og 216.

13 Takk til Kasper Kepsu for opplysninger om grunnleggelse av svenske og finske byer.

14 Christensen 2005; Hohenberg & Lees 1996, s. 12.

nettopp la grunnlaget for sterk økning i urban handel, industri og skipsfart.¹⁵ Marjolein 't Hart har vist hvordan omfattende og ødeleggende kriger mellom Den protestantiske unionen (senere De forente Nederlandene) og Spania med katolske allierte i sør av Nederlandene i 1568–1648 bidro til økt urbanisering og sterk økonomisk vekst. Samarbeidet mellom militære entreprenører og rike handelshus avfødte en utvikling som skulle gjøre Nederland til en europeisk stormakt, særlig i økonomisk henseende, og til en stat styrt av byenes handelsborgerskap.¹⁶ Jon Stobart har tatt til orde for at det foregikk en «urban revolution» på 1700-tallet i Nordvest-England som langt overgikk den industrielle utviklingen. Byenes kontroll over handel og skipsfart fikk avgjørende betydning for den urbane befolkningen og bebyggelsen.¹⁷ I Sverige var det få byer som greide å hevde et monopol på handel og håndverk på 1600-tallet, og kronen forbeholdt seg retten til å utnytte viktige økonomiske ressurser på landsbygda.¹⁸

På den andre siden er det klart at det middelalderske bysystemet i større deler av Europa i stor grad holdt seg og fungerte nokså uforandret videre inn i tidlig moderne tid. Det betydde at bare noen få store byer vokste nevneverdig, at mange byer i perioder opplevde befolkningsmessig stillstand, at tallet på byer holdt seg nokså uendret, og at få nye byer ble grunnlagt. Særlig kom epidemier, kriger og økonomiske nedgangstider til å prege perioden 1650–1750. Finn-Einar Eliassen får godt fram at urban vekst i Europa ca. 1500–1800 først og fremst kom til uttrykk i periferien, slik som Norge, Finland, deler av Baltikum – Estland og Litauen – og deler av det øvrige Øst-Europa – Ungarn, Polen, Hviterussland og Ukraina. Storbritannia, som tilhørte de økonomisk mest utviklede landene i Europa, fikk en oppblomstring av nye byer nettopp i utkantområdene Irland og Skottland, men også i enkelte sentrale områder sør i England. I øvrige deler av Europa kom rigide systemer med sentrums- og nettverksbyer til å begrense grunnleggelsen av nye urbane enheter.¹⁹ Hva slags urban utvikling kan vi egentlig tale om i perioden ca. 1500–1800?

---

15 Epstein 2001, s. 18.

16 't Hart 1993.

17 Stobart 1996, s. 26–47.

18 Takk til Mats Hallenberg for opplysninger om svensk statsmakt på 1600-tallet.

19 Eliassen 1999, s. 311 ff.; Hohenberg & Lees 1996, s. 8.

De funksjonelle byene og politisk økonomi

Ifølge den norske kommuneloven av 1993 må et tettsted ha et folketall på minst 5000 for å kunne kalle seg en by. Mange byer – både formelle og funksjonelle – ca. 1500–1800 i Europa hadde ikke flere enn 200–500 til 2000–3000 innbyggere. Begrepet funksjonelle byer refererer til urbane samfunn som ikke nødvendigvis hadde juridiske og politiske rettigheter som byer, men som fungerte som byer. De hadde infrastruktur i form av gatenett, brygger og havn, samt økonomiske virksomheter, særlig bynæringer som handel, skipsfart og industri, som skilte dem kvalitativt og kvantitativt fra rurale samfunn. Til dette kom at de ofte hadde ulike sentrumsfunksjoner i forhold til omlandet. Samtidig hadde disse små byene sine begrensninger som politisk-administrative og økonomiske sentra. I Europa var den protoindustrielle utviklingen beskjeden, og agrarsamfunnet dominerte. Selvforsyningsøkonomi og varebytte i stedet for pengebaserte transaksjoner utgjorde et betydelig innslag også i byenes markeder og økonomi. Mellom 80 og 90 prosent av befolkningen var syselsatt i primærnæringene og bodde utenfor byene i de fleste land.

De fysiske skillene mellom by og land kunne være flytende. Byfolk holdt seg med husdyr, hadde beiteland og noen ganger også åkerland. Gater og bybebyggelse kunne ligne mer på gårds- og landsbyfelleskap enn urbane enheter. Slik Jørgen Mikkelsen særlig har dokumentert, drev innbyggerne i mange danske byer en betydelig jordbruksproduksjon i form av åkerbruk og husdyrhold langt inn på 1800-tallet. Det fulgte jordbruksland med de enkelte husene, i tillegg til at byen hadde allmenninger, og de private jordlappene var gjenstand for kjøp og salg.²⁰ I norske byer var det tilsvarende vanlig med «løkker», utstykkede jordbrukseiendommer som ble brukt til beite og åkerland. Bymarka (*common land of the town*) i Kristiania ble på 1600-tallet stykket opp og lagt til bygårder (hus), men de kunne ikke selges og kjøpes fritt. I 1638 fantes det 250 løkker, og disse skaffet byens innbyggere viktige jordbruksprodukter. I dette året gikk borgermestere og råd, i tillegg til åtte medhjelpere, rundt og målte opp hver løkke og utferdiget skjøte til hver løkkeeier.²¹ I Sverige på

²⁰ Mikkelsen 2016.

²¹ Sprauten 1992, s. 163 ff.

1700- og 1800-tallet var «städernas befolkning i stor omfattning sysselsatt med jordbruk jämsides med de egentliga 'stadsnäringerna' handel och hantverk», slik Carl-Johan Gadd påpeker.²² Så godt som alle små og mellomstore svenske byer hadde «stadsjordar» som ble brukt til åkerbruk og husdyrhold. Dette betyr at de nordiske byene i stor utstrekning kunne forsyne egen befolkning med mat.

Men byene i Norden og i resten av Europa før 1800 grep dypere inn i staten og samfunnslivet enn det de tørre tallene for folkemengde og arealmål kan fortelle. Det vokste fram flere byer enn de som formelt hadde bystatus. Slik Stephan R. Epstein har understreket, var det bare Sverige, Frankrike, England og Wales som opplevde en sammenhengende urban vekst i perioden 1500–1700, mens urban fortetting og næringsliv stagnerte og til dels gikk tilbake i Portugal, Spania, Italia, Sveits og Tyskland. Samtidig understreker Epstein at urbaniseringsgraden – andelen av et lands befolkning som bor i byer – er et problematisk mål, når kriteriet ofte er minimum 5000 innbyggere innenfor et befolkningsmessig fortettet område.²³ Forskere som E. A. Wrigley, Jan de Vries og Paul Bairoch har definert urbanisering slik at byene må ha et folketall på mellom 5000 og 10 000.²⁴ På 1600- og 1700-tallet fantes det urbane sentra med et folketall på 200–500 med flere typer av sentrumsfunksjoner, i form av markeds plasser, havn, stabel plasser, domstoler, militære anlegg osv.

På begynnelsen av 1500-tallet var urbaniseringsgraden – det vil si andelen av befolkningen som bodde i byer – fire ganger så stor i Spania som i England. Ennå i 1750 hadde Spania overtaket, men England hadde nådd lenger når det gjaldt omfang og kompleksitet i handel og industri og ledet den økonomiske utviklingen i Europa og andre deler av verden. Reduserer man kravet til urbanisering til å gjelde noen få hundre innbyggere, vil urbaniseringsgraden kunne settes høyere, for eksempel fra 30–40 prosent til 50–60 prosent i de mest økonomisk utviklede områdene i Italia, Frankrike og Tyskland etter 1350. Tilsvarende vil den kunne økes fra 10 til 15–20 prosent i England, Sveits, Østerrike og Tsjekkia.²⁵

22 Gadd 2000, s. 178, samt 177 ff. Se også Sandström 1996.

23 Epstein 2001, s. 1–29.

24 Bairoch, Batou & Chèvre 1988; de Vries 1984; Wrigley 1987, s. 157–193.

25 Epstein 2001, s. 2–3.

Ikke minst ble byenes funksjoner utvidet i tidlig moderne tid, og det urbane samfunnet fikk en større betydning på 1600- og 1700-tallet enn tilfellet hadde vært tidligere. Små som større byer kunne oppnå politisk og økonomisk kontroll over et avgrenset omland, og dette ble ikke minst hjulpet fram av en statlig bypolitikk som fremmet sentralisering og tildelte sentrumsfunksjoner til byene. Like mye kom kreditt- og kontrakt-systemer til å binde bønder og arbeidere i omlandet til borgere i byene. Denne utviklingen sprang ikke minst ut av den stadig tettere symbiosen mellom by og land, særlig med hensyn til næringsutvikling, og foreningen av større transregionale handelsnettverk som bandt sammen urbane enheter over store avstander. En helt avgjørende ny forutsetning for den tidlige moderne tids urbanisme, var den europeiske oversjøiske ekspansjonen i andre deler av verden, noe som skapte store handelsnettverk mellom Europa og andre kontinenter. Ikke minst kom den transnasjonale økonomien til land som England og Nederland til å slå inn over nordiske land.²⁶

En gjennomgående europeisk trend på 1600- og 1700-tallet var at visse typer handel og håndverk ble forbeholdt kjøpmenn og håndverkere i byene, og sirkumferensen sikret byene slike næringsmonopol innenfor noen miles radius. I tillegg kom bymyndighetene i økende grad til å hevde stapelrettigheter, noe som betydde at varer som ble sendt gjennom byene, først skulle bys fram på byens markeder i noen dager. Tendensen til monopolisering begynte på 1200- og 1300-tallet, men kom altså i faste former etter 1500. Like mye kom private dynastier rundt personer og familier, eller større grupper av eliter, til å skape nye urbane sentra som etablerte herredømme over større omkringliggende landområder, og som knyttet seg sterkere til større transregionale nettverk. Tidlig moderne tid rommet gjennombruddet for handelskapitalismen for flere regioner og land i Europa, og med det framveksten av et borgerskap som bygde sosiale og økonomiske nettverk, skapte lukrative økonomiske virksomheter og samlet betydelige formuer. Byens forbruksmønster smittet over på landsbygda, og store deler av befolkningen i Norden tok del i den industrielle revolusjonen – med gjennombruddet for et voksende konsum av kaffe,

---

26 O'Rourke & Williamson 2002.

sukker, tobakk, brennevin og fine tøyer. Selv allmuen i perifere skog- og fjellområder ble kjøpere og selgere og trukket inn i en pengeøkonomi og forbruksvekst. På den måten kom deler av den urbane levemåten i noen grad til å spre seg til bygdene.²⁷

Byenes betydning utover sine egne territorielle grenser skulle altså utspille seg i økt pengeøkonomi og nye forbruksmønster i svært mange av de rurale lokalsamfunnene i Europa i 1700-tallet. Ragnhild Hutchison har belyst at importen av korn i Norge steg mye i løpet av 1700-tallet. Det skjedde samtidig med at forbruksvarer, slik som kaffe, tobakk, sukker og importerte tekstiler, ble vanlige i mange tusen hjem. Byene var sentrale i formidlingen av denne importen. Byene kom også til å tjene som ideal for omdanning av byggeskikken på bygdene. Husene fikk piper, peiser og etter hvert ovner, og dessuten flere og bedre vinduer.²⁸ Carl-Johan Gadd ser de store endringene i det svenske jordbruket ca. 1700–1870 – ikke minst omlegging til mer kommersielt jordbruk og i form av storskifter (arrondering), nye redskaper og driftsmåter – i sammenheng med byenes økende betydning som markeder. I løpet av 1700-tallet ble byene i Sverige i stadig mindre grad tuftet på selvforsyning.²⁹ Det leder over til oppgaven med å kategorisere urbaniseringen ca. 1500–1800 mer overordnet og teoretisk.

Urbanisering som nye strukturer og funksjoner

Jan de Vries vil se urbanisering ut fra tre dimensjoner: en demografisk prosess, en adferdsbestemt prosess og en strukturell prosess.³⁰ Den demografiske prosessen innebærer at byen får større folketall og vokser i areal, og at det blir mange flere byer og urbane sentra. Den adferdsbestemte prosessen sirkler inn at stadig flere mennesker lever urbane liv i form av materiell kultur, levemåte, normer og verdier. I noen grad kan den urbane kulturen spre seg til sosiale lag og grupper utenfor byer og tettsteder. Den strukturelle prosessen innebærer at stadig flere sentralfunksjoner og

²⁷ de Vries 2008. Se også Hutchison 2012.

²⁸ Hutchison 2019.

²⁹ Gadd 2000, s. 177 ff.

³⁰ de Vries 1984, s. 11–12.

samfunnsaktiviteter samles i byer, slik at byene utvikler seg til regionale sentra og punkter i større transregionale handelssystemer.

De nordiske byene gjennomgikk ingen imponerende utvikling, om vi måler dette ut fra 1800- og 1900-tallets målestokker. Vi kan i hovedsak se bort fra den demografiske prosessen. Byene forble som nevnt små i folketall og areal, men de fikk større politisk, økonomisk og kulturell betydning. Utviklingen på 1600- og 1700-tallet innebar at stat og myndigheter tillot byene flere politisk-administrative oppgaver innenfor regioner, og ga dem økonomiske privilegier i større omland. Politikk og lovgivning forsterket tendensen til å ville gjøre byene til administrative og økonomiske sentra. Det var nettopp byenes strukturelle og funksjonelle utvikling ca. 1500–1800 som avfødte dynamikk og endring.

Epstein sirkler inn to faktorer som alt på 1300- og 1400-tallet, men enda mer ca. 1500–1800, bidro til urbanisering. Den ene var utvikling av protoindustri som skapte nye urbane sentra, men som også preget rurale områder uten at det ble større befolkningsmessig fortetting. Det andre var nettopp statens rolle i å sikre byene økonomisk monopol og privilegier innenfor en større region. Favoriseringen av urbane områder i forhold til rurale områder bidro til å gi byene næringsmessige fordeler i konkurransen med landdistriktene.³¹ I Sverige ble effekten av denne privilegiepolitikken begrenset når kongemakten – særlig på 1600-tallet – sterkt styrte byene og utbyttet økonomisk i stor stil både byer og landdistrikter.

Samtidig har ikke minst Finn-Einar Eliassen vist at nye urbane områder kunne vokse fram i opposisjon til kjøpsteder som var forsynt med handelsmonopoler og privilegier. Nye småbyer i Europas periferi var nettopp et produkt av at økt handel og industri i transnasjonale systemer ga næring til ulike typer byer.³² Det som skilte tidlig moderne tid fra 1800-tallet, var den mye sterkere tilstedeværelsen av det patrimoniale samfunnet, der karriere, lykke og framgang i borgerlige næringer avhang av nettverk av patroner og klienter. Det ble ikke minst tydelig i småbyer dominert av to–tre familier eller av en mektig magnat, slik som i byene på Agder og Østlandet i Norge, i den nordlige delen av Jylland og Slesvig

---

³¹ Epstein 2001.

³² Eliassen 1999.

i Danmark og i periferien eller i grenseområdene av Finland og østersjøprovinsene mot Russland.³³ Vi kan konkludere med at urbaniseringen i tidlig moderne tid innebar noe vesentlig nytt i form av struktur og funksjon. Summen av dette er endringer i den politiske økonomien, eller forandringer i hvem som styrte byene og omlandet som fulgte.

Typologier for byer

Hvordan kan vi kategorisere de nordiske byene ca. 1500–1800, både små og store? Her skal vi kort skissere noen typologier som var aktuelle i de nordiske landene i denne perioden. Til dels avspeiler typologiene også utviklingstrekk i perioden. Jo større byen ble, jo mer åpen ble den for konkurranse og etablering av nye familier. Etter 1800 forsvant grunnlaget for byer som kunne la seg dominere politisk, økonomisk og sosialt av noen få familier.

En statsstyrt by (*state-ruled town*) er idealtypisk underlagt sterk kontroll og styring av et statlig byråkrati. Administrasjonen regulerer og kontrollerer handel, industri osv. gjennom for eksempel privilegiepolitikk, og står for mye av forvaltningen av sosiale og kulturelle institusjoner. Flere norske, finske, svenske og danske byer kommer nær opp til denne idealtypen. Men denne typologien utelukker ikke elementer av andre typologier. En statsstyrt by kunne også i stor grad være en åpen konkurranseby, og det kunne også gi rom for elitedannelser og visse trekk av monopolisering av makt og rikdom rundt noen familier. Imidlertid hadde sterkt statsstyre tendenser til å redusere eller stoppe privatisering av byer.

En kirkeby (*church town*) er idealtypisk dominert av en kirkelig institusjon, som representerer den formelle og den reelle administrasjonen, og har store eierandeler i handel, industri og sjøfart. Den utøver også sterk kontroll og innflytelse over næringsliv, sosiale og kulturelle institusjoner. Herredømmet er ofte knyttet til formelle rettigheter og privilegier. I noen grad fylte byene Trondheim i Norge og Lund i Skåne disse vilkårene i senmiddelalderen, gjennom erkebiskop og domkapittel. I Danmark var det

---

³³ Eliassen 1999, s. 311 ff.

flere kirkebyer, slik som Sæby, Maribo og Mariager, og flere kjøpsteder på Bornholm. Disse hadde en biskop eller et kloster som byherre. Slike kirkebyer gjorde reformasjonen slutt på gjennom at kongen ble kirkens overhode og kirken inkorporert i staten, men Uppsala og Åbo kom i noen grad til å fortsette å være kirkebyer under inntrykket av å være mektige kirkelige sentra i middelalderen. Likeså greide domkapitlet i Trondheim en periode etter 1536 å utøve et visst herredømme som en videreføring av erkebispedømmet før reformasjonen.

En adelsby (*noble town*) er idealtypisk en by der en adelsmann, f.eks. baron eller greve, representerer den formelle og den reelle administrasjonen, og har store eierandeler i handel, industri og sjøfart i tillegg til å utøve sterk kontroll og innflytelse over næringsliv, sosiale og kulturelle institusjoner. Herredømmet er ofte knyttet til formelle rettigheter og privilegier. Enkelte byer i definerte grevskaper kunne fylle noen av disse vilkårene, eller enkelte lensherrer kunne utvikle slike byer f.eks. på 1500- og 1600-tallet, slik som i Finland og Baltikum. Adelsbyer oppsto også i deler av Danmark, i den nordlige delen av Jylland, der adelige hovedgårder avga grunn til små funksjonelle byer som ble rammet inn av godset.

En privatisert monopolby (*privatized monopoly town*) er idealtypisk en by der én, to eller flere familier fra eliter, slik som borgerskapet eller embetsstanden, eller en bedrift eller et selskap, styrer og bestemmer rekruttering til handelsborgerskap og hvem som skal få etablere ny næring eller residens i byen, kontroller og eier mye av næringsdriften og den økonomiske verdiskapingen, utøver administrasjon, og har ansvaret for sosiale ordninger og velferdstilbud. Dette svarer ofte til det Finn-Einar Eliassen har kalt «godseierbyer», men en slik dominans kan også etableres uten eierskap til grunnen. Ofte er de viktigste maktstrukturene uformelle og mer skjult enn de formelle, juridisk definerte. Byen kan i navnet være sterkt statsstyrt, men i gavnet styrt av private dynastikonstellasjoner, som ikke sjelden er usurpatoriske gjennom at mye makt eller flere posisjoner samles på få hender. De norske småbyene på 1600- og 1700-tallet, men også enkelte danske, finske og baltiske byer i periferien, har trekk av denne idealtypen. Byer dominert av en bedrift (bergverk,

verft, fiskeri og lignende) var de mest fullkomne monopolbyene, enten som statseide eller privateide.

En nettverksby (*network town*) i idealtypisk form kan ha flere fellestrekk med en privatisert monopolby, men nettverkene omfatter om lag 10–20 elitefamilier. Nettverkene er mer åpne enn dynastiene, nye familier knyttes stadig til og gamle fases ut. Samtidig er inngangen til makt og rikdom for handelsmannen eller entreprenøren at man tilhører dette nettverket. Det gir adgang til bopel, bryggeplass, hus og virksomhet. Mange av de større byene i de nordiske landene på 1600- og enda mer på 1700-tallet kan kanskje sies å nærme seg disse kriteriene. Samtidig har flere av dem vært sterkt statsstyrte byer.

En åpen konkurranseby (*open competitive town*) er idealtypisk en by der styring og kontroll av næringsvirksomhet og marked i byen er begrenset, både fra statens og private aktørers side. Dette betyr at mange entreprenører har mulighet til å etablere seg i perioder med økonomisk vekst og oppgang, slik at antall handelsmenn, industriiere, redere osv. stadig er i forandring, og kapitalen og eierskapet kan fordeles på langt flere hender. Markedet, med stigende og fallende tilbud og etterspørsel, styrer mye av utviklingen. Også statsstyrte byer kunne utvikle seg til åpne konkurransebyer, i takt med at regulering av marked og utdeling av privilegier avtok. Stort sett tilhører den åpne konkurransebyen tiden etter 1800. Mange av 1800-tallets byer utviklet seg i den retningen i takt med økonomisk liberalisme med oppløsning av gilder, laug og privilegier, innføring av frihandel, og med sterkere økonomisk vekst og utvikling.

De privatiserte godseierbyene – en modell

Harold Perkin argumenterte i sin tid for at «the old society» i England før omskiftingene fra slutten av 1700-tallet og utover på 1800-tallet rommet viktige forutsetninger for sterk økonomisk vekst og stigende takt i urbaniseringen. En av dem var at grunneiere på mange måter grunnla nye byer, bydeler, havneområder, skipsverft og industristeder, og utviklet patron–klientforhold til entreprenører i handel, skipsfart og industri. De

sikret ikke bare entreprenørene arealer, men også kapital, juridisk bistand og beskyttelse i kraft av makt og posisjoner, mot at grunneierne fikk andeler av fortjenesten og opplevde lojalitet, lydighet og politisk støtte.³⁴

Prospekt av Risør, ca. 1808, 1817. AAM.B.1460.

Foto: Aust-Agder museum og arkiv KUBEN. Bildet kan ikke gjenbrukes uten tillatelse.

I 1990-årene presenterte Finn-Einar Eliassen et viktig pionerarbeid etter flere års studier av norske småbyer ca. 1600–1800. Han dokumenterte at flere av de mindre byene (8–10 byer) som vokste fram i Sør-Norge i 1600–1800, i stor grad utviklet seg til å bli private «godseierbyer». Det betydde at én eller noen få familier – gjennom eierskap over bygrunnen – skaffet seg betydelige maktposisjoner økonomisk, sosialt og politisk. Noen av disse byene hadde opprinnelig hatt kronen som grunnherre, men kongen valgte å avhende eiendomsretten til private interessenter. Som private grunneiere kunne de bestemme hvem som skulle få etablere seg i byen og forvalte strategiske tomter egnet for handel, skipsfart og industrier. Som grunnherrer kunne de stenge konkurrenter ute, og monopolisere næringsvirksomhet for egen familie og klienter. Kontrollen over byen dannet ellers et godt grunnlag for etablering av elitenettverk rundt grunnherren(e), og for at innbyggerne ble ført inn i personlige avhengighetsforhold til dem. Grunnherrene etablerte stor kontroll over sosialt

34 Perkin 1969.

og økonomisk liv, og styrte utviklingen av byens infrastruktur i egen-skap av å være byens mesener eller velgjørere. Dessuten fylte de politisk-administrative funksjoner som småbyen mer eller mindre tiltok seg eller oppnådde, og da som et tillegg til det kongelige styringsapparatet i regionen og byadministrasjon i kjøpsteder som småbyen sorterte under. Poenget er at mange av disse småbyene begynte som ladesteder (uten formelle byrettigheter) underlagt kjøpsteder (status og rettigheter som by).³⁵ De private godseierbyene svarer til det vi har betegnet som typologien *privatisert monopolby* (se typologier for byer ovenfor).

Eliassen har argumentert for at godseierbyene ikke var et særnorsk fenomen – *eine norwegische Sonderentwicklung*. Det han har kalt småbyføydalisme, gjaldt flere perifere områder av Europa, slik som Irland, Skottland, Baltikum (særlig Litauen), Ungarn, Polen, Hviterussland og Ukraina, samt i deler av Danmark og Norge. Middelhavslandene og Det osmanske riket falt ut av sammenligningen på grunn av helt andre eier- og maktforhold i byene enn hva tilfellet var ellers i Nord- og Øst-Europa.³⁶

Særlig utbredt var slike private godseierbyer i Irland og Skottland. I Irland grunnla protestantiske skotske og engelske kolonister på 1500- og 1600-tallet en rekke *plantation towns*, og på 1700- og 1800-tallet fulgte en ny bølge med *landlords towns*, som prinsipielt var av samme type som plantasjebyene. I Irland kom disse mindre byene til å fungere som markeds plass for godset til byens herre, og disse små urbane enklavene ble etter hvert knyttet til større handelsnettverk. I Skottland valgte kongemakten etter 1450 og fram til 1800 å gi adelige personer, kirkelige institusjoner og handelskompanier grunn til å etablere *burgh of barony*. Så mange som 270 baronibyer skjøt opp fram til 1800, men ikke alle disse privat grunnlagte byene var levedyktige. De måtte ha et økonomisk grunnlag – som marked for landbruksprodukter, andre handelsvarer, skipsfart eller område for industriproduksjon.³⁷

Ifølge Eliassen var byene i de urbane kjerneområdene i Europa kjennetegnet av at grunnen fulgte huset, at byene var klart administrativt og juridisk adskilt fra omlandet, og at de rådde over egne politisk-

---

35 Eliassen 1999.

36 Eliassen 1999, s. 311 ff.

37 Eliassen 1999, s. 311 ff.

administrative organer. I de perifere områdene rådde godseiere over grunnen, den administrative og juridiske autonomien var mindre tydelig, og private og føydale maktrelasjoner erstattet til dels byråkratiske maktstrukturer. Eliassen finner forutsetningene for disse private småbyene i svak sentralmakt eller stor geografisk avstand til sentralmakten. I tillegg kom den økende økonomiske integrasjonen av utkantområdene i Nord- og Sentral-Europa i perioden ca. 1600–1800 til å gi nye livsbetingelser for urban handel, skipsfart og andre næringer. Enda en forutsetning som først og fremst gjaldt de norske byene, var mangelen på bystatus og egen byadministrasjon, noe som åpnet for private og føydallignende maktrelasjoner.

I Danmark-Norge og Sverige (med Finland) var hovedprinsippet at den kongelige sentralmakten overdro bygrunnen til byen selv. Imidlertid finner Eliassen at enkelte byer i periferien fikk handlingsrom til å utvikle seg til å bli private godseierbyer. Det gjelder Nibe i den nordlige delen av Jylland og Kajana, Brahestad og Jakobstad i Finland, men først og fremst 8–10 småbyer i Norge. Eliassen mener at selv om godseierbyene i Norge på ingen måte er en norsk særutvikling, skiller de seg ut ved at de utviklet en større grad av autonomi enn hva tilfellet var for mange andre godseierbyer i Nord- og Sentral-Europa.³⁸

Det er åpenbart at flere av de små byene i Norge på 1600- og 1700-tallet fikk sine herskap og dynastier. I en seddel i fogderegnskapene fra 1700 omtales borgeren og grunneieren Lauritz Pedersen Brinch som «herre til Arendal».³⁹ Flere ganger møter vi uttrykket «Stedets Herskaber» i fogderegnskapene på slutten av 1600-tallet og begynnelsen av 1700-tallet. Grunneierne var byens herskaper eller herrer. I Mandal og Farsund kalte man dem «kongene».⁴⁰ I andre småbyer gikk de under betegnelsene «jordrotter» og «proprietærer». Finn-Einar Eliassen har dokumentert at de aller fleste ladestedene – som betyr losse- og lastesteder ved kysten – som grodde opp i Norge på 1600- og 1700-tallet, var styrt og dominert av én, to eller tre, og sjelden flere grunneiere.⁴¹ Han sammenligner grunneierne

38 Eliassen 1999, s. 317 ff.

39 Riksarkivet, Rentekammeret, Nedenes fogderi, fogderegnskaper 1705. Seddel datert 21. april 1700.

40 Eliassen 1999, s. 284–285.

41 Eliassen 1999.

i småbyene med middelalderens godseiere i deler av det kontinentale Europa, som hadde nærmest uinnskrenket makt over alle innbyggerne i landsbyen eller landsbyene som tilhørte godset. Derfor bruker han begrepet «småbyføydalisme».

Kjernen i herredømmet over en by var altså å eie bygrunnen, om vi følger Eliassens modell om småbyføydalisme. Grunneierne hadde ikke bare store grunnleieinntekter fra innbyggerne. De kunne kreve arbeidsplikt av alle dem som festet grunnen. Grunneierne kunne forvente respekt, lydighet og lojalitet fra de mange grunnsitterne, som man kalte alle som leide grunn. Grunneierne satt gjerne som de mest betydningsfulle kjøpmenn, redere, fabrikanter, arbeidsgivere og kreditorer i småbyen, og de var bysamfunnets beskyttere og velgjørere.

Bygrunn eller nettverk og kredittsystem?

Var grunnherrene så mektige som det Eliassen har lagt til grunn i sin modell rundt «småbyføydalisme»? Det kan innvendes at de norske matadorene på 1600- og 1700-tallet neppe ervervet fullt så stor makt og kontroll som modellen gir inntrykk av. For det første mistet aldri det kongelige styringsapparatet kontrollen over småbyene. Amtmenn, fogder og sorenskrivere grep dypt inn i disse samfunnene med innkreving av skatter og avgifter, politimyndighet, rettshåndhevelse og mange administrative gjøremål. Like viktig var ustabiliteten. Familiedynastier i Norge kunne raskt gå i oppløsning som følge av konkurser, skandaler og konkurranse fra andre. Nå må det sies at Eliassen modererer modellen ved å vise til at de norske byene i ulik grad nådde opp til å bli rene private godseierbyene. Det er all grunn til å hevde at småbydynastiene i flere tilfeller var kjemper på leirfötter.

Ola Teige får fram i sitt bidrag om byen Kragerø i Telemark sør i Norge (kap. 9) hvordan og hvorfor matadoren Niels Sørensen Adeler fra 1660-årene hadde en enerådende posisjon i byen. Adeler sikret seg embete som overrådmann og senere amtmann, og ervervet seg en stor del av byens flåte og størstedelen av sagbruksvirksomheten i distriktet rundt Kragerø. Mye av ekspansjonen skyldtes imidlertid at han hadde investert over evne, og da han døde i 1694, hadde handelshuset lenge vært på konkursens rand.

Arveoppgjøret endte med fallitt og undergang for familiens handelshus, blant annet framskyndet av skandalen som oppsto da sønnen, den nyutnevnte lagmannen Søren Adeler, satte barn på sin ugifte stesøster. Det hele resulterte i en sterk svekkelse av Adeler-familiens hegemoni i kystbyen. Teiges analyse viser at slike dynastier kunne være skjøre og ustabile.

I Arendal på Agder i Sør-Norge lyktes Lauritz Pedersen Brinch i å utkonkurrere embetskjøpmannen tollere Niels Thrane og hans svigersønn, som var fogd. I perioden ca. 1660–1700 kom de tre ledende familiene i byen – med Lauritz Pedersen Brinch – til å åpne opp for flere nye familier og nye trelastborgere, slik Knut Dørum har løftet fram i sitt kapittel (kap. 8). Dermed kom Arendal til å fungere som både en monopolby og en konkurranseby. På slutten av 1700-tallet utviklet det seg derimot en enda sterkere maktkonsentrasjon, og da rundt to familier. Også Kragerø gikk fra å ha en situasjon med en mer eller mindre monopolisert politisk økonomi til å åpne seg for flere konkurrerende familier. Noe annet er at Adeler-familien fortsatte å spille en viktig sosiopolitisk og økonomisk rolle i byen fram til 1800.

Samtidig er det åpenbart at Eliassen har rett i at norske småbyer ble dominert av en eller noen familier i kortere og lengre perioder. Den største innvendingen mot modellen om småbyføydalisme ligger på et annet plan. Hva var maktgrunnlaget, og hvor mektige var egentlig disse grunn-eierne? Var det å eie byggrunden det viktigste maktgrunnlaget?

Øystein Rian har i flere arbeider – ikke minst i sine dybdestudier av sosiopolitiske og økonomiske forhold i Telemark i Sør-Norge på 1600-tallet – demonstrert at den nye eliten i Sør-Norge på 1600-tallet var embetskjøpmennene som bygde sin samfunnsstilling på den makt og kontroll som embetene ga for å engasjere seg aktivt i næringslivet. Dette kom i tillegg til den tilgang embetene ga til sosiale nettverk og forbindelser med mektige familier. Embetene tjente som plattformer for lensherrer/ amtmenn, fogder, sorenskrivere og tollere i deres søken etter å vinne viktige andeler av trelasthandel, sager, jordegods, skipsfart og protoindustri.⁴² Rian skisserer dermed et langt bredere bilde av hva som fostret fram de rike og mektige småbymatadorene enn det Eliassen har gjort (se

---

42 Se også Rian 1997.

også kap. 4). Rian har et viktig poeng når han framhever at København-kjøpmennenes økonomiske hegemoni kom til å hindre en tilsvarende utvikling med en rekke ulike embetskjøpmenn, ofte med tilknytning til byer, i de øvrige delene av Danmark.

I tråd med dette har Ola Teige dokumentert at Adeler-dynastiet i Kragerø over flere tiår på 1600-tallet ikke bygde sin makt på eierskap til bygrunnen, men derimot i rollen som embetskjøpmenn, og ved nettverksbygging og strategiske investeringer og oppkjøp (se kap. 9). Noen av de samme mønstrene kan anes for Arendal. Toller Niels Thrane etablerte seg i småbyen Arendal i 1660-årene som både embetsmann, grunneier og stor næringsdrivende. Tilsvarende maktgrunnlag fikk Lauritz Pedersen Brinch i Arendal (se kap. 8). Hans familie, samt de to andre familiene som var blitt vevd sammen gjennom ekteskap og allianser, fant likevel ikke det viktigste maktgrunnlaget i råderetten over bygrunnen. Makten og rikdommen ble først og fremst skapt gjennom oppkjøp av strategiske eiendommer langs vassdrag, investeringer i skip og ikke minst gjennom sosial nettverksbygging. Og den aller viktigste pilaren var kreditt- og kontraktsystemet som de tre familiene og andre borgere i og rundt Arendal etablerte i møte med bøndene oppover vassdragene i Agder og Telemark. Man lånte ut penger til bønder, som forpliktet seg til å levere tømmer eller ferdig trelast til lave priser og gjøre annet arbeid for de borgerlige kreditorene.

Vi har enda flere indikasjoner på at det å eie bygrunn ikke var en avgjørende faktor. Berit Eide Johnsen har belyst i en studie av Lillesand på Agder i Sør-Norge 1800–1850 at reder og handelsmann Steener Stenersen (1769–1828) fullstendig dominerte trelasthandelen og skipsfarten i flere år på begynnelsen av 1800-tallet. Han baserte seg imidlertid ikke på kontroll over bygrunnen, og eide bare deler av den. Det var to ugifte kvinner – søstrene Margrethe (1760–1841) og Cathrine Christensen (1760–1843) – som eide det meste av bygrunnen, og etter hvert bortfestet den. Det åpnet dermed opp for at andre kunne etablere seg innen handel og skipsfart i det voksende ladestedet Lillesand utover 1800-tallet.⁴³ Vi kan legge til enda et eksempel. Den dominansen som familiene Jakhelln og Koch utøvde i

---

43 Johnsen 2017, s. 164 ff.

den lille byen Bodø i Nord-Norge etter 1816 og fram til 1850-årene, bygde aldri på eierskap til bygrunnen. De stengte andre ute fra byen og næringene ved å være restriktive med å utstede nye borgerbrev – i egenskap av å sitte i magistraten – og ved å monopolisere næringene i distriktet.⁴⁴

Noe som ytterligere svekker eierskapet til bygrunnen som en forutsetning for makt og rikdom, er utviklingen mot permanent feste. Finn-Einar Eliassen har dokumentert at feste på tomter i flere av de norske byene ble overført fra gammel til ny grunnsitter, ofte med begrenset eller liten kontroll fra grunnherren. Omsetningen av tomter ble såpass fri og uhemmet at festesystemet tenderte mot nettopp praksis med permanent feste, noe som gjorde at festebrev ble overført mellom grunnsittere uten å gå veien om grunnherren. I flere tilfeller hadde grunneieren problemer med å få inn grunnavgift, og mange huseiere resterte avgift for mange år. Det var ikke uvanlig at grunneieren ikke hadde oversikt over hvem som satt som grunnsittere i byen.⁴⁵ I denne boka skal vi hevde at et særs viktig makt- og rikdomsgrunnlag for borgerne i norske småbyer på Agder og Østlandet, var summen av sosiale nettverk, strategiske investeringer i skip og fast eiendom, og kredittsystemet som bandt bønder til å levere billig trelast og tømmer.

Mer enn trelastbyene sør i Norge kom de 25 norske verksbyene (basert på bergverk og annen industrivirksomhet) til å bli styrt og monopolisert økonomisk, administrativt, sosialt og kulturelt. Dette var *company towns* der bedriften, mye sterkere enn familiedynastier i en trelastby, styrte alle funksjoner i lokalsamfunnet, slik Finn Erhard Johannessen har belagt i et omfattende kildemateriale (se kap. 13). Eierforholdene varierte. Det kunne være en statlig eid bedrift, en bedrift eid av en privatperson, eller en bedrift eid av et privat partisipantskap. I verksbyene var det ikke rom for konkurranse mellom gamle og nye eliter, eller å åpne dører for etableringer av nye maktkonstellasjoner.

I kontrast til verksbyene finner vi de større byene, slik som Trondheim i Trøndelag, der noen familier ruvet – slik som Angell, Hammond, Sommerschild og Hornemann – men der nettverkene rommet mange

---

44 Dørum 2013, s. 247 ff.

45 Dørum 2018; Eliassen 1997.

elitefamilier, slik Ida Bull avdekker (se kap. 3). Bull understreker at ikke bare kjøpmenn, men også embetsmennene fylte rekkene med elitepersoner i byen. Giftermål og nettverk bandt embetsmenn og kjøpmenn sammen, og elitetendensene ble forsterket ved snever sosial rekruttering til bystyret (embetsmenn i magistraten, og kjøpmenn som «de eligerte menn»). Rike borgere og mektige embetsmenn sto for viktige politisk-administrative beslutninger, men eliten kom til å bestå av en rekke familier og flere titalls personer. Følgelig kom Trondheim først og fremst til å være en nettverksby, selv om noen få familier satte sterkt preg på byens næringsliv og det sosiale og kulturelle livet der. I 1801 hadde byen et folketall på 9500 innbyggere. Posisjonen til Trondheim henger sammen med at byen, i likhet med Bergen, Kristiania og Kristiansand, fungerte som hovedsteder innenfor hvert sitt stift. Trondheim var en hovedstad for en større region.

Småbyer i Danmark, Sverige, Finland og Baltikum – et mangfoldig bilde

Hva med andre byer i Norden og Baltikum? Ingen av godseierne utenfor Norge kunne utøve samme dominans over småbyene som de norske. I en nordisk komparasjon ruver de norske godseierne. Hovedforskjellen var at finske, svenske og nordjyske godseiere nesten aldri gikk aktivt inn i næringslivet, sjelden utøvde politisk-administrative funksjoner, og hadde mindre eller liten interesse av å styre og kontrollere sine byer. Det var nettopp slike funksjoner som de norske bymatadorene utøvde. Samtidig var det byer utenfor Norge som fikk sine matadorer som ikke var storgrunneiere.

Familien Otte dominerte byen Ekernførde i Slesvig i to generasjoner på 1700-tallet uten å være storgrunneier, slik Lars Henningsen har vist (se kap. 10). Henningsen framhever at det kunne fostres matadorer også i den danske provinsen Slesvig, selv om byene der – som ellers i den dansk-norsk-tyske staten på 1600- og 1700-tallet – i økende grad ble statsstyrte og underlagt oppgaver og funksjoner for å tjene statsmakten. I to generasjoner tronet familien Otte i Ekernførde i Slesvig med Danmarks største enkeltmannsrederi. Otte-familien dominerte byen med sin storhandel på

utlandet, og drev industri og hovedgårder. Nøkkelen var et usedvanlig forretningstalant – slik ikke minst Christian Otte og sønnen Friedrich Wilhelm Otte demonstrerte – samt kontakter både i det lokale kommunestyret og i det sentrale statsapparatet. Henningsen understreker at Otte-konsernet vokste fram til tross for sterk statlig styring av danske byer, og trass i at vilkårene for framveksten av privatiserte godseierbyer bare i begrenset grad var til stede. I Ekernførde spilte eierforholdene til grunnen ingen rolle for Otte-dynastiet. Byen tenderte bare i mindre utstrekning mot å bli en privatisert monopolby, da flere andre kjøpmenn hadde andeler i næringslivet og styringen av byen, i tillegg til et kongelig embetsverk som hadde en tung hånd på roret.

At råderett over strategiske arealer i byer kunne spille en viss rolle for eliter, har derimot Gudrun Andersson dokumentert i sin analyse av Arboga i Sverige 1650–1770; en by som ofte ble nådd sjøveien, og der havna og flere torg med bebyggelse i nærheten dannet et sentrum. Særlig to framgangsrike kjøpmannsfamilier – representert ved Erik Arbin og Hans Ljung – kom til å kjøpe opp flere av byens viktige tomter i sentrum, og tomtene hadde politisk, sosial, økonomisk og symbolsk betydning. Hans Ljung hadde størst suksess med å samle tomter strategisk i forhold til torg i sentrum. Men flere familier blant eliten i Arboga søkte å erverve flere tomter ved siden av hverandre i sentrum. Anderson kaller det for «rumslige hierarkier och strategier hos eliten». Oppkjøpet av tomter ble så omfattende at noen få familier i noen grad kunne innvirke på hvor ulike andre elitefamilier måtte bosette seg i Arboga. Plassering av boliger og tomter i byens fysiske maktsymbolikk rangerte familier i det sosiale hierarkiet, men spilte også en praktisk rolle i politikken og handelen. Imidlertid utgjorde ikke tomtene i utgangspunktet hovedgrunnlaget for makt og rikdom. Tomteoppkjøpene kom heller til å styrke og symbolisere lederposisjonene til de få mektige.⁴⁶

Grensebyer i Finland og svenske østersjøprovinser hadde et potensial til å bli godseierbyer, men hadde også vilkår for å bli dominert av større elitenettverk. Flere av dem hadde adelige lensinnehavere; andre byer styrte kronen direkte gjennom sine guvernører. I den kongelig

---

46 Andersson 2003.

grunnlagte grensebyen Nyen i provinsen Ingermanland – festningen påbegynt i 1611, byen delvis utbygd i 1632 og ferdig grunnlagt med kjøpstadsrettigheter i 1642 – kom en elite av 10–20 borgerfamilier til å flokke seg rundt to dominerende familier i siste del av 1600-tallet, slik Kasper Kepsu har fått fram (se kap. 5). Borgere med tysk herkomst dominerte. Ingen av disse elitefamiliene bygde sitt maktgrunnlag på eierskap til bygrunnen. Det var ved sosial nettverksbygging og gjennom strategiske disposisjoner i handel, sagbruk, jordegods og rederi at de slo seg opp. For de mektigste ga utlån av penger store økonomiske og sosiale gevinster, ikke minst ved å gi kreditt til staten. Ifølge Kepsu kom Nyen til å tendere mot en privatisert monopolby, men samtidig utøvde den svenske staten sterk kontroll over grensebyen, ikke minst på grunn av militære forsvarshensyn.

Når det gjelder Sordavala i Karelen, forsøkte den adelige lensinnehaveren og grunneieren Gustaf Adam Banér fra 1651 til midten av 1670-årene å styre byen, blant annet gjennom å utnevne borgermestere. I 1651 inngikk Sordavala i forleningen som fikk navnet Sordavala friherreskap. Banér kom aldri til å sette sine føtter i byen, men grep likevel inn i styret. I 1670-årene gjorde Banér sin inspektør også til borgermester i byen. I perioden 1632–1651 hadde kronen selv utnevnt borgermestere, og i 1680-årene strammet kronen grepet og tok over utnevnelsen av borgermestere. Kronen lot inspektøren fortsette som borgermester, og senere ble det inn satt borgermestere av generalguvernøren.

Imidlertid kom borgerne og medlemmer av byrådet i 1680-årene til å spille en sentral rolle i å nominere viseborgermestere. Ellers var det borgerne selv som utnevnte medlemmer av byrådet, og i 1670-årene ble to uønskede gresk-ortodokse medlemmer fjernet og erstattet med to lutheranere. Byrådet var dominert av byborgere og bønder i 1670- og 1680-årene, mens medlemmene fra 1690-årene ble rekruttert fra lokale embetsmann- og godseiereliter. Vi finner aldri de meste velstående kjøpmennene i rådet.

Når det gjelder den politiske økonomien i Sordavala, var det noen få som rådde grunnen. I realiteten var det et fåtall borgerfamilier som hadde de største andelene av næringslivet i byen. Både Nyen og Sordavala ble ødelagt da Russland herjet og erobret byene henholdsvis i 1703 og 1710.

Kimmo Katajala påpeker at Sordavala utviklet seg fra å være en adelsby til å bli en mer statsstyrt by, med en mellomliggende periode der borgerskapet søkte å hevde selvstyre for byen (se kap. 6). Samtidig var ikke det sentraliserte styret av byer i den finske periferien sterkere enn at borgerne før ødeleggelsen i 1710 kunne utøve betydelig autonomi.

En annen finsk småby – Jakobstad i Österbotten i Finland, grunnlagt i 1652 av grevinnen Ebba Brahe, enke etter Jacob de la Gardie – ble ikke utnyttet direkte av den adelige grunnherren. Grevinnen overlot dette til sin høvedsmann, men hun holdt sin beskyttende hånd over ham ved å gi ham stilling og jordegods. Derimot var det to konkurrerende familier som dominerte og bygde opp sosiale nettverk og investerte i næringer, slik Tiina Miettinen har vist (se kap. 7). Den første familien var Ebbas høvedsmann i byen, Henrik Tawast, samt etterfølgeren i samme stilling, Henrik Tawasts sønn Erik Tawast, som etter hvert greide å grunnlegge et adelig dynasti rundt Tawast-familien. Maktstillingen til Tawast avhang i stor grad av støtten fra grevinne og grunneier Ebba Brahe. Gjennom stillingen som høvedsmann kunne han utnytte posisjon, makt, kunnskap og nettverk til å engasjere seg i byens næringsliv. Her møter vi embetskjøpmannen, med trekk som minner om embetskjøpmennene Øystein Rian har kartlagt i Norge på 1600-tallet.

Den andre familien var bondegodseieren Rasmus Påhlsson overhode for. Han slo seg opp som borger gjennom gode forretninger og investeringer og med stor evne til å knytte sosiale kontakter. Han ble stamfaren for en mektig borgerfamilie, og stiftet allianser og nettverk med en rekke andre borgerfamilier. Rasmus kom i strid med Tawast-familien, og borgerne flokket seg som to ulike partier rundt Rasmus Påhlsson og Erik Tawast. Ellers var det fem mektige menn som fylte magistraten (bystyret) i midten av 1660-årene. Det var borgermester Jacob Munselius, «hövedsman» Erik Tawast, borgermesterens slektning og skipsreder Påhl Kröger, samt byens rikeste mann Rasmus Påhlsson og hans voksne sønn, Carl Rasmusson.

Ebba Brahe spilte en sentral rolle i byens politiske liv. I 1670 søkte grev Magnus de la Gardie å få sin klient Magnus Andersson Friis innsatt som borgermester i Jakobstad. Borgerne i byen reiste seg og protesterte, og med støtte av Ebba Brahe fikk de inn Erik Tawast som borgermester. Det

var fru Ebba som også formelt sto for innsettelsen. Men Tawast-familien ble etter hvert svekket. Det skjedde først etter at beskytteren Ebba Brahe døde i 1675, og enda mer da den svenske kronen etter 1680 inndro gods som var blitt forlent eller avhendet til adelspersoner. «Reduksjonen» rammet også Ebbas gods. Det hjalp ikke at Erik ble adlet til Tawaststjerna når beskyttelsen og jordegods fra Ebba Brahe uteble. «Reduksjonen» i 1680-årene tappet Tawast-familien for inntekter og økonomiske tilganger. Etter at Rasmus døde i 1679 fortsatte hans familienettverk å dominere byen i årene som fulgte.

Både Nyen og Jakobstad tenderte mot å bli private godseierbyer, der noen få familier hadde stor kontroll over byøkonomien. Nyen hadde imidlertid også trekk av å være en nettverksby. Det statsstyrte Nyen manglet en adelig godseier som kunne gjøre seg gjeldende. I Sordavala og Jakobstad kom den adelige lensinnehaveren til en viss utstrekning til å øve innflytelse over det politisk-administrative livet, men den politiske økonomien ble dominert av andre. I Jakobstad konkurrerte to familier om hegemoniet, og to familier dominerte Nyen. Sordavala rommet også en snever gruppe av storborgere som dominerte handelen. Ikke desto mindre var det åpenbart at adelige godsinnhavere i visse tilfeller kunne avgjøre maktforhold mellom dem som konkurrerte om posisjoner i byene.

I Finland og de svenske østersjøprovinsene var det rom for flere godseierbyer når kronen opprettet grevskap og friherreskap. Ser vi på Finland og Kexholms len, finner vi disse eksemplene fra 1600-tallet. Slekta Leijonhufvud fikk byen Ekenäs, grunnlagt av kronen i 1546, innenfor Raseborgs grevskap, og slektene Horn og Bielke kunne overta byen Björneborg, grunnlagt av kronen i 1558, som en del av Björneborgs grevskap. Ellers lå også de statlige anlagte byene Nystad, Vasa, Gamlakarleby og Nykarleby formelt under styre av adelsmenn som på 1600-tallet hadde byene som en del av «storförlänningar» fra kronen. Det kom ellers i stand noen byer som hadde adelige grunnleggere. Adelsmannen Per Brahe med Kajana friherreskap fikk reist Brahestad i 1649, Kajana i 1651, Brahea i 1652 og Kuopio i 1653. Jakobstad hadde som nevnt Ebba Brahe fått etablert, og adelsmannen Ture Oxenstierna sto bak byggingen av Kronoborg i grevskapet Kronoborg i 1668.

Mauno Jokipii har påpekt at grevene og friherrene i Finland og østersjøprovinsene på 1600-tallet øvde innflytelse ved å tilsette ulike embetsmenn i byene. Grevene og friherrene ble i viktige symboler løftet fram som byenes herskap. En sterk tilknytning ble markert da byen Brahestad satte inn en sadlet hest i byvåpenet, et symbol som var sterkt klebet til slekta Brahe i selve våpenskjoldet. Det samme gjaldt da Sordavala tok i bruk korslagte lanser til minne om slekta Banér. Omvendt tok greve og byherre Gustav Gustavsson fiskene fra Nystads byvåpen inn i sitt våpenskjold, og greve og byherre Gustav Horn innførte bjørnen fra Björneborgs byvåpen i sitt våpenskjold. Grevene og friherrene synes også ha vært involvert i flere av byplanene for byene som lå i deres *storförlänningar*. Både Gustav Gustavsson og Per Brahe var sentrale i byplanleggingen. Gustav Gustavsson fikk iverksatt omregulering av Nystad etter nytt gatemønster, og han tvang bybefolkningen i 1649–1651 til å flytte og innrette seg etter den nye planen. Per Brahe skal ha tegnet byplanen for Kuopio fra 1653, men den ble aldri realisert. Han var ellers sentral i grunnleggelse av flere byer, slik vi har sett. Endelig skal den nye byplanen for Sordavala i 1697 ha bygd på tidligere planutkast fra den avdøde Gustaf Adam Banér. Noe annet er at en mer eller mindre avgrenset elite av byborgere i byene kunne utøve mye av det faktiske herredømmet, slik vi har sett.⁴⁷

Et viktig moment når det gjelder godseierbyene i Finland og østersjøbyene, var at bygrunnen som regel ikke spilte noen avgjørende rolle for maktforhold på 1600- og 1700-tallet. Bygrunnen var på 1600-tallet i utgangspunktet statlig eller en del av en adelige forlening. Både Ebba Brahe, som lensinnehaver, og innehaveren av *rusthållet* (som måtte utruste hest og rytter mot store skattelettelser) disponerte over byarealet, noe som førte til konflikter. I 1659 ble godset som fulgte *rusthållet* i Jakobstad solgt til ulike kjøpmenn som dermed fikk eiendomsrett til egne tomter. Hovedtendensen for byene i Sverige, Finland og de østersjøiske provinsene var at bygrunnen, som i hovedregelen var statlig, ble avhendet til bykommunen eller solgt ut til de næringsdrivende, men uten at staten sa fra seg alle rettigheter. Slik Eino Jutikkala påpeker, oppsto det i

---

47 Takk for opplysninger fra Kasper Kepsu om svenske, finske og østersjøiske byer og storförlänningar. Se også Fagerlund, Jern & Villstrand 1993, s. 229–232; Jokipii 1987, s. 231–259.

de svenske og finske byene en delt eiendomsrett mellom stat og bykommunen eller byborgere, mellom *dominium directum* og *dominium utile*. Det sistnevnte understreket en sterk bruksrett. Etter hvert ble de fleste byer utparsellert og delt opp eiendomsmessig og fordelt på byborgerne. I Sverige og Finland oppsto det et skille mellom «frie» og «ufrie» parseller. De som eide ufrie parseller, måtte betale avgiften *tomtören* og dele eiendomsretten med staten eller bykommune. Med de frie parsellene fulgte det full eiendomsrett og ingen plikt til å svare *tomtören*. I flere byer ble det slik at byborgere uansett slapp å betale *tomtören*.⁴⁸

I noen grad kan vi snakke om godseierbyer i Finland og østersjøprovinsene. Mulighetene for å utøve makt over byen var i utgangspunktet stor for de adelige lensinnehaverne, men det skortet ofte på ønsket om å hevde interesser og være fysisk til stede. Styringen ble overlatt til ombudsmenn og andre. Likhetsstrekkene mellom de norske småbyene og de nordjyske byene kan derfor synes større. Der var det større nærhet mellom «godseier» og innbyggere enn hva tilfellet var i Finland og østersjøprovinsene. I Norge så vel som i den nordlige deler av Danmark kretset mye rundt innkreving av avgifter og bortfesting av tomter. Derimot grep de nordjyske godseierne mindre inn i byene enn hva de norske godseierne gjorde. I likhet med godseierne øst i Norden residerte de ikke i sine byer, og ulike byborgere skaffet seg ofte eiendomsrett til den urbane grunnen.

Jørgen Mührmann-Lund har kartlagt (se kap. 12) at adelige godseiere hadde hånd om bygrunnen i flere nordjyske byer på 1600-tallet. Det betydde rett til avgifter, arbeid eller hoveri, samt lydighet, i og med at eierskapet var knyttet til en adelig hovedgård. Dette kom til å danne i noen grad et grunnlag for makt og dominans i tråd med Finn-Einar Eliassens «småbyføydalisme». Som grunnherrer kunne de bestemme hvem som fikk lov til å feste tomter, men de kunne ikke uten videre si opp festeavtaler. Det måtte kunne påvises mislighold av avtalen, og statens lovverk beskyttet festerne i så måte. I tillegg hadde kronen interesser av å beskytte festerne, da de var skattebetalere. Ellers kunne kravet om troskap og lydighet nok tjene som symbolsterke ritualer som dannet grunnlag for patron-klientforhold. I 1667 måtte for eksempel innbyggerne i ferge- og

---

48 Jutikkala 1968.

fiskeleiet Sundby – alle som en – sverge troskap på bytinget til sin nye godseier og husbond, Frederik Thuresen til Bremersvold.

I noen tilfeller reiste spørsmålet seg om byen skulle regnes fullt og helt til landsbygodset, og følgelig om innbyggerne skulle ansees som festere, eller om de skulle ha en mer fri stilling. I Nibe og Fladstrand raste det en konflikt mellom innbyggerne, som ønsket å få eiendomsrett til husene sine og få fritak for festeavgifter, og adelige grunneiere, som hevdet rett til å kreve festeavgifter «etter behag» og full lydighet, da de anså dem for å være deres leietakere (*fæstere*). I 1592 hadde lensherren (*lensmanden*) på vegne av kronen krevd herlighetsrettigheter av bygrunnen i Nibe, men flere bymenn som hadde solgt bygårder og hus i Nibe til en utenbys godseier, mente at festeforpliktelsene begrenset seg til landskyld. Kjøperen påpekte derfor at det var urimelig å kreve herlighetsrettigheter av krongods. Da krongodset i Nibe ble solgt til riksmarskalk Johan Christoffer von Korbitz til Hellerup i 1664, var det duket for endringer. Nå fikk riksmarskalken gjennom krav om både en betydelig innfestningsavgift og at *fæsterne* av grunnen skulle svare arbeidspenger. Det skjedde en reføydalisering, slik Mührmann-Lund betegner det. Imidlertid lyktes det nibingene å unnsnippe birketinget (jurisdiksjon i regi av godseieren og hans domstol) da Rentekammeret i 1689 avgjorde at de bare skulle kunne dømmes ved bytinget (kongelig domstol). Dermed kunne ikke riksmarskalken utøve privilegiene som fulgte en eventuell birkerett. Imidlertid hørte byen Struer inn under Kvistrup birk. Det betydde at godseieren kunne kalle eller foreslå dommer, men det var kongen som sto for den formelle utnevnelsen. Dommeren måtte også dømme etter de kongelige lovene. I birkeretten lå det muligheter for å påvirke rettsavgjørelsene og styrke patron-klientforhold.

De adelige godseierne i Danmark synes sjelden å ha blandet seg inn i politisk-administrative forhold i sine byer, og det var andre grupper som drev handel og næringsliv. I flere tilfeller mistet de grepet om byen, og det skjøv seg fram andre grupper med makt og rikdom. I Løgstør lyktes det festerne å få fritak for arbeidspenger og den store innfestningsavgiften, og i Løgstør og Fladstrand ble bygrunnen solgt til lokale kjøpmenn. I Klitmøller og Løkken slo en klasse av skuteeiere seg opp som en velstående elite, og visse skuteeierfamilier dominerte på måter som lignet på de sørnorske bydynastiene. Skuteeierne hadde bakgrunn som *fæstebønder*,

og klarte å få tak på grunnherrene i Thisted og Hjørring ved å låne dem penger. De etablerte seg som kreditorer i takt med at de slo seg opp på handel og etablerte seg som godseiere. Også i Sæby gjorde en kjøpmannselite seg gjeldende, og den ervervet seg store økonomiske inntekter på kornhandelen med Norge. Etter 1730 oppsto det en strid mellom mektige embetsmenn – med store fullmakter fra kongen – og de gamle kjøpmannslektene her. På 1700-tallet kom godseiermakten i nordlige Jylland til å smuldre opp, særlig når lokale kjøpmenn kjøpte opp bygrunnen.

Likheter og forskjeller mellom nordiske godseierbyer

Det er grunn til å forsøke å summere opp noen hovedpunkter i denne nordiske komparasjonen av byer: Formelt hadde de nordjyske og de norske godseierne mye av den samme makten gjennom krav på avgifter, arbeid og lydighet. Begge grupper kunne kreve lydighet og troskap. Men de norske byherrene søkte å styre sine byer gjennom omfattende økonomisk engasjement, og de utøvde politisk-administrative funksjoner, både ved å ha embeter og ved hjelp av patron-klientforhold. Her skilte de seg ut med andre mål og interesser. For verken de nordjyske godseierne eller godseierne i Finland og østersjøprovinser engasjerte seg i bynæringene, og ingen av dem strevde etter å kontrollere rekrutteringen av kjøpmenn. Bare de norske godseierne bodde i sine byer, og godseierne øst i Norden overlot mesteparten av styret av byene til sine ombudsmenn. De danske godseierne utøvde sjelden, om ikke aldri, politisk-administrativ myndighet i møte med det kongelige embetsverket, og eierskapet til byene var knyttet til adelige herregårder på landet. I Danmark, Finland og østersjøprovinsene var det gjerne kjøpmannseliter utenfor godseierne som dominerte godseierbyene. Derimot kom de handlende kjøpmennene i Struer, Nørresundby, Klitmøller og Løkken til å nyte godt av grunnherrens vern når de drev ulovlig handel som andre byers kjøpmenn reagerte negativt på. Det er et eksempel på at en godseier kunne øve en viss innflytelse over livet i byen, om han eller hun ville det.

De nordjyske byene brakte med seg langt mindre økonomisk verdiskaping enn de norske, og deres inntekter kunne ikke måle seg med

rikdommene som de norske trelastbyene kunne håve inn på den lukrative utenrikshandelen. Dette er hovedforklaringen på at de nordjyske godseiere både interesserte seg mindre for byene og grep mindre inn i bylivet enn hva tilfellet var for de norske byherrene. På den andre siden ser det ut til at de styrtrike norske matadorene ikke hadde full kontroll over totemarkedet i byen, og at de heller ikke søkte å ha det. Tendensene mot permanent feste i Norge i byene peker mot at godseierne fant mye av maktgrunnlaget sitt i andre kilder enn å råde over bygrunnen, og at det var grenser for makt også i de mest dynastiske norske byene.

Når det gjelder de finske og østersjøiske byene, eksisterte det alltid et mellomledd mellom godseierne og byens næringsdrivende gjennom mektige ombudsmenn, noe som gjorde at nærværet til de adelige godseierne ble mindre. De adelige godsinnhaverne øst i Norden hevdet sjelden noen effektiv kontroll over bygrunnen her. Imidlertid kunne grevene og friherrene eller deres enker påvirke viktige konflikter og beslutninger om de ville det. Med store forleninger hadde de formelt muligheter for å gripe avgjørende inn i bylivet. Byplanene som de sto bak, vitner om det. Likevel var godseiermakten svakere øst i Norden enn i Danmark og Norge. Byene betydde mindre for godseierne der.

Utover på 1700-tallet smuldret grunneiermakten opp i nordlige deler av Jylland, mens enkeltbyer i det danske riket kunne fostre mektige byher- rer på andre vilkår enn eiendomsrett til bygrunn. For Sveriges del tvang den store nordiske krig fram avståelser av flere av de omtalte provinsene med godseierbyer til det seierrike Russland. I de erobrede byene etablerte russerne en ny politisk økonomi. Ellers kom lensinnhaverne på 1700-tallet til å forsvinne helt som byher- rer i det svenske riket, mens svenske og finske byer utviklet seg under dominans av nye og større elitenettverk. I Norge overlevde de små dynastibyene til begynnelsen av 1800-tallet.

De statsstyrte byene i Norden - normalen ca. 1500-1800?

La oss vende tilbake til Øystein Rians perspektiv. Hvorfor fikk ikke flere småbyer i Danmark-Norge og Sverige embetskjøpmenn som styrte som matadorer? Svaret er statens rolle, og at regjeringene i København og

Stockholm søkte å kontrollere byer og tettsteder slik at de tjente skatte- og militærstaten i vekst.

Jakob Ørnbjerg belyser for byen Aalborgs vedkommende for perioden 1619–1682 hvordan vilkårene tidlig på 1600-tallet var til stede for at byborgere som satt i magistraten eller bystyret – som borgermestere og rådmenn – kunne etablere seg som en mektig elite. De nøt godt av skattefrihet og inntekter som fulgte som privilegier med stillingene (se kap. 11). I tiden 1619–1627 syntes tendensene til embetskjøpmenn å avtegne en elite-dannelse. Men både krig og herjinger i 1627 og senere, men også det at det kongelige statsapparatet utover 1600-tallet påla medlemmene av bystyret stadig flere oppgaver, brøt ned den privilegerte posisjonen disse mennene hadde hatt. Denne sentraliseringslinjen skulle komme til å få betydning både i Danmark og Norge. Til dette kom at regjeringen i København i 1670- og 1680-årene søkte å forby embetsmenn å drive næringsvirksomhet. Kampen rettet seg først mot tollerne, som alt i tollrullen av 1671 ble møtt med handelsforbud. I forordningene av 1686 og 1688 ble handelsforbudet utvidet til flere embetsmannsgrupper – amtmenn, fogder, soren-skrivere og prester, i tillegg til tollerne.⁴⁹ Også i Norge minsket tallet på embetskjøpmenn fram mot 1800. Etterkommerne endte opp i status og roller som «rene embetsmenn» eller «rene kjøpmenn», selv om fenomenet embetskjøpmenn overlevde utover på 1700-tallet. Imidlertid fikk byfogdene i Danmark etter en forordning av 1682 sterkt utvidet makt da magistraten (bystyret) ble lagt ned, og byfogden samtidig overtok borgermesterstillingene.⁵⁰

I Sverige gikk staten lengst i å styre den urbane utviklingen, slik Heiko Droste har argumentert for (se kap. 2). På 1600-tallet fikk Stockholm, sammen med noen få andre større byer, langt på vei et eksportmonopol. Alt under Gustav Vasa (1523–60) mistet de svenske byene sin autonomi. Kongelige fogder fikk myndighet til å gripe inn i styret av de svenske byene. I stormaktstiden (1611–1721) la statens interesser og behov knyttet til skatt og militærvesen klare føringer. Det førte til at borgerskapet og bybefolkningen ellers måtte innordne seg flere ulike kongelige lover

---

49 Rian 1997, s. 89–90.

50 Knudsen 2001.

og forordninger. Regjeringsreformen i 1634 strammet ytterligere inn det statlige grepet om byene. *Landshövdingen* fikk økt kompetanse og myndighet. Som kronens representant oppnevnte han én av de to borgermestrene i byene.⁵¹

I Sverige kom embetsverket til å fungere som statens tjenere, og det var ikke rom for privat næringsdrift i kombinasjon med embeter. Konsekvent søkte den svenske kronen å forby næringsdrift for embetsmennene. Fogdene bodde da også utenfor byene og på landet. Byene tjente som redskap for den ekspanderende svenske statsmakten på 1600-tallet. Ikke minst måtte svenske kjøpmenn låne ut store pengebeløp til staten, og staten søkte å detaljregulere og skatte næringslivet i byene hardt for å mobilisere ressurser til de store krigsoppgjørene med andre stater. Ellers fikk de mindre byene få privilegier og lite politisk og økonomisk handlingsrom. Kongemakten drev også utstrakt bygrunnleggelse og byplanlegging. Stockholm ble forunt store privilegier, ikke minst når det gjaldt eksporthandelen.

Om ikke i samme grad, så kom den danske sentralmakten på 1600-tallet til å søke å gjøre byene til økonomiske og militære redskaper i krigs- og utenrikspolitikken gjennom pålegg, ordninger og inn gripen som kongelige embetsmenn fikk ordre om å gjennomføre. København fikk en tilsvarende monopolisert stilling som Stockholm, med store og mektige handelshus som rådde over lukrative handelsprivilegier i utenrikshandelen. *Fiskelejer* i Nord-Jylland, som utviklet seg til kjøpsteder, synes å avvike fra det som ellers har vært trenden i dansk byutvikling ca. 1550–1800. Mye tyder på at privatiserte byer ikke utviklet seg i samme grad i Danmark slik som i Norge. Statsstyringen av byene synes å ha vært sterk i begge hovedlandene Danmark og Sverige. Her gikk den lenger enn i mange andre europeiske områder.

I lys av dette kan tendenser mot privatiserte monopolbyer framstå som anomalier. Likevel må vi spørre oss om hvorfor også Danmark, Finland og enkelte østersjøprovinser ca. 1500–1800 fikk godseierbyer eller andre typer av familiedynastier i byer. Spørsmålet er om ikke manglende forskning, en kritikk som særlig rammer den svenske forskningssituasjonen, er

---

51 Se også Villstrand 2011, s. 268–269.

årsaken til at vi ikke har funnet flere privatiserte monopolbyer i denne perioden (se Drostes kap. 2). Ikke minst når vi vet at godseierbyene oppviser et større mangfold av mulige kilder til makt og rikdom enn det å eie bygrunnen, eller at det oppsto urbane familiedynastier som ikke var eiere av bygrunnen. Om antallet private privatiserte monopolbyer kan være beskjedent, kom nok flere av byene i Danmark og Sverige til å bli dominert av elitenettverk. Samtidig er det åpenbart at byer i Norge skilte seg ut med helt bestemte, gunstige vilkår for privatiserte monopolbyer: Det var den særskilte eksporten av trelast, vassdrag og transport-systemer for tømmer og kredittsystemer som skapte sterke bånd mellom strategiske kjøpmenn og undergitte bønder. Systemet vokste fram på 1600-tallet ved at embetskjøpmenn utnyttet sine posisjoner til å skaffe seg nettverk, næringsandeler og eiendommer med skog, fosser eller bommer. Embetskjøpmennene ble etter hvert avløst av «rene kjøpmenn» som dynastibyggere. Til dette bildet hørte en statsmakt som overlot de små byene i periferien til seg selv. I noen grad kom også eierskap til bygrunnen til å peke ut matadorene i de norske småbyene.

Noe som etter alt å dømme skiller Norden fra resten av Europa i tidsrommet ca. 1500–1800, var en usedvanlig sentralisert makt rundt konge, regjering og sentraladministrasjon i hovedstedene. Dette skapte bestemte vilkår for fordeling av makt og rikdom byene, i og med at elitenettverk alltid måtte ta hensyn til en kongelig administrasjon samt befalinger og lover ovenfra. Den svenske statsmakten synes å ha gått lengst i å drive en sentralstyrt bypolitikk. Imidlertid betydde det også at det var rom for mer autonome periferier som sentralmakten hadde mer eller mindre interesse av å styre. I slike utkanter så riksstyret fordeler i å gi småbyer handlingsrom og friheter. Økonomisk vekst i mer eller mindre privatiserte monopolbyer eller i mer åpne konkurransebyer med stor grad av autonomi ga inntekter for staten, ikke minst i form av skatter og avgifter, og dessuten økt flåtekapasitet. Et særskilt fenomen er *company towns*, som oppsto i forbindelse med bergverk, verft og annen type industri. I slike tilfeller kom bedriftene til å utøve og føre oppsyn med de fleste samfunnsfunksjoner, slik som lønnsutbetaling, matforretning, administrasjon, rettsvesen, skoler, veier, havn osv. Bergslagen i Sverige ga grunnlag for en rekke slike små brukssamfunn.

I det følgende skal vi se nærmere på hva som konstituerte ulike typer av byer i Norden ca. 1500–1800, som i ulik grad tenderte mot maktkonstrasjon og dynastier, og hva slags grenser det var for makten til de private byherrene. Den privatiserte monopolbyen vil være en sentral idealtipe. Vi skal også undersøke nærmere hva som kjennetegnet større nettverksbyer og elitedannelsen der, og de sterkt statsstyrte byene.

Litteratur

- Andersson, G. (2003): «Att bygga sig et namn, Rumslige hierarkier och strategier blant eliten i Arboga 1650–1770», i Andersson, G., Larsson, E. & Winton, P. (red.), *Med börd, svärd och pengar: eliters manifestation, maktutövning och reproduktion 1650–1900*, bd. 29 av *Opuscula historica Upsaliensia*, Uppsala: Reklam & Katalogtryck AB.
- Bairoch, P., Batou, J. & Chèvre, P. (1988): *La Population des villes européennes 800–1500*, Genève: Droz.
- Christensen, S. B. (2005): «En karakterstik af den klassiske købstad og dens historiografi», i *Den klassiske købstad*, i *Danske bystudier 2*, Århus, Aarhus Universitetsforlag.
- de Vries, J. (1984): *European Urbanization, 1500–1800*, London/New York.
- de Vries, J. (2008): *The Industrious Revolution. Consumer Behaviour and the Household Economy, 1650 to the Present*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dørum, K. (2013): *Byen blir sentrum. Bodøs historie*, bd. 2, Oslo: Akademika forlag.
- Dørum, K. (2018): *Arendal før kjøpstaden. Fram til 1723*, Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Eliassen, F.-E. (1999): *Norsk småføydalisme? Grunneiere, huseiere og husleiere i norske småbyer ca. 1650–1800*, Oslo: Den norske forening – HIFO.
- Eliassen, F.-E. (2006): *Småbyenes storhetstid, ca. 1500–1830*, i *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*, Oslo: Pax forlag.
- Epstein, S. R. (2001): «Introduction: Town and Country in Europe, 1300–1800», i Epstein, S. R. (red.), *Town and Country in Europe, 1300–1800*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 1–29.
- Fagerlund, R., Jern, K. & Villstrand, N. E. (1993): *Finlands historia*, bd. 2, Esbo: Schildts.
- Gadd, C.-J. (2000): *Den agrara revolutionen 1700–1870*, i *Den svenska jordbrukets historia*, bd. 3, Borås: Natur och Kultur/LTs förlag.
- ‘t Hart, M. (1993): *The Making of a Bourgeois State: War, Politics and Finance During the Dutch Revolt*, Manchester/London: Manchester University Press.

- Heckscher, E. F. (1938): «Städernas plats i Sveriges samhällshistoria», *Ekonomisk tidskrift*, 14, s. 87–113.
- Hohenberg, P. M. & Lees, L. H. (1996): *The Making of Urban Europe 1000–1950*, Cambridge/Massachusetts og London: Cambridge University Press.
- Hutchison, R. (2012): *In the Doorway of Development: An Enquiry into Market Oriented Structural Changes in Norway ca. 1750–1830*, Leiden: Brill.
- Hutchison, R. (2019): *En kort introduksjon til Norges økonomiske historie på 1700-tallet*, Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Johnsen, B. E. (2017): *Lillesands historie 1800–1850*, bd. 1, Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Jokipii, M. (1987): «Feodalismen i Finland under nya tiden», i Villstrand, N. E. (red.), *Kustbygd och centralmakt 1560–1721. Studier i centrum-periferi under svenska stormaktstid*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland nr. 546, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, s. 231–259.
- Jutikkala, E. (1968): «Town Planning in Sweden and Finland Until the Middle of the Nineteenth Century», *Scandinavian Economic History Review*, 16 (1), s. 19–46.
- Lilja, S. (1995): «Small Towns in the Periphery: Population and Economy of Small Towns in Sweden and Finland During the Early Modern Period», i Clark, P. (red.), *Small Towns in Early Modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 50–76.
- Knudsen, P. U. (2001): *Lovkyndighed og vederhæftighed, sjællandske byfogeder 1682–1801*, København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- McIntosh, T. (1997): *Urban Decline in Early Modern Germany, Schwäbisch Hall and Its Region*, i James Sprunt Studies in History and Political Science, bd. 62, Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Mikkelsen, J. (2016): «The Struggle for Agrarian Resources in Danish Towns Since c. 1500», *Rural Landscapes: Society, Environment, History*, 3 (1).
- O’Rourke, K. H. & Williamson, J. G. (2002): «After Columbus: Explaining Europe’s Overseas Trade Boom, 1500–1800», *The Journal of Economic History*, 62 (2), s. 417–456.
- Perkin, H. (1969): *Origins of Modern English Society*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Rian, Ø. (1997): *Bratsberg på 1600-tallet. Stat og samfunn i symbiose*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Sandström, Å. (1996): *Plöjande borgare och handlande bönder: mötet mellan den europeiska urbana ekonomin och vasatidens Sverige*, Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.
- Sprauten, K. (1992): *Byen ved festningen. Fra 1536 til 1814, Oslo bys historie*, bd. 2, Oslo: Cappelen.

- Stobart, J. (1996): «An Eighteenth-Century Revolution? Investigating Urban Growth in North-West England, 1664–1801», *Urban History*, 23 (1), s. 26–47.
- Villstrand, N. E. (2011): *Sveriges historia 1600–1721*, Stockholm: Norstedts.
- Wrigley, E. A. (1988): «Urban Growth and Agricultural Change. England and the Continent in the Early Modern Period», i Wrigley, E. A. (red.), *People, Cities and Wealth: The Transformation of Traditional Society*, Oxford: Blackwell, s. 157–193.

Utrykte kilder

Riksarkivet

Rentekammeret, real. ordn. avd. Fogderegnskaper, Nedenes, 1658–1723.

KAPITTEL 2

Svenska städer under tidigmodern tid

Heiko Droste

Stockholms universitet

Abstract: Swedish towns in early modern times

This paper offers an introduction to Swedish urban history, focusing on the period 1500–1800, encompassing both towns in Sweden and its provinces. It describes urban development since the Middle Ages, in particular urban demography and the economy, as well as the social aspects. It also offers an introduction to previous and current research debates, as well as the most important sources for the history of pre-modern Swedish towns.

This overall picture is necessary in order to respond to the editor's interest in different urban settings, especially the ways in which towns were governed socially and politically in early modern times. However, the current state of research on Swedish urban history does not provide answers to this question in general terms. Instead, Sweden's urban history is traditionally perceived in an entirely different setting, where the state exerted a strong influence over Swedish towns due to a specific understanding of the advantages of urban settlements. Although these urban policies were never explicitly spelled out, a distinct urban norm is still in place today.

As a consequence, the early modern state controlled both existing as well as newly founded towns in many ways. The state was particularly interested in their economic functions, their legal system and their capacity to administer their inhabitants and the surrounding countryside. This state policy did not meet the interests of the towns themselves and caused considerable conflict in the 17th century, not least in relation to the towns in the Baltic and German provinces. These former Hansa towns were accustomed to a more autonomous position within their respective hinterlands.

There is reason to assume that this state policy affected urban development negatively, both in Sweden and its provinces, delaying Sweden's urbanization considerably. Since the early 16th century, Swedish towns have not been perceived as political players within a highly centralized state organization.

Keywords: Sweden, urban landscape, historiography, urbanization, statism (or etatism)

Sitering: Droste, H. (2022). Svenska städer under tidigmodern tid. I K. Dørum (red.), *Hvem styrte byene? Nordisk byhistorie 1500–1800* (kap. 2, s. 53–84). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.149.ch2>

Lisens: CC-BY-NC-ND 4.0

Den medeltida bakgrunden

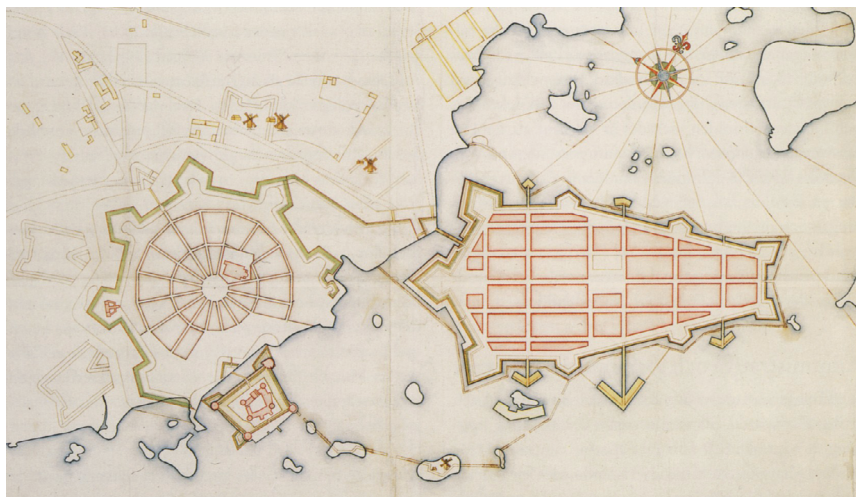
En översikt över de svenska städernas historia under tidigmodern tid bygger nödvändigtvis på en introduktion i det medeltida stadsväsendet. Medeltiden utgör inte bara en självklar bakgrund till den tidigmoderna utvecklingen. Historikerna har använt de medeltida städerna som ett slags spegel för att belysa de grundläggande förändringar som kom till på 1500-talet och som i regel ses som ett avbrott i städernas utveckling. Vasatidens politiska och konfessionella reformationer (1523–1654) uppfattas som den största förändringen i landets historia, ett brott mot det medeltida unionskungariket och början till Sveriges egentliga historia. Den tidigmoderna svenska staden ses följaktligen konsekvent i ett slags motsatsförhållande till den medeltida staden.

Den tidigmoderna staden definieras och undersöks vanligtvis med fokus på kronans intresse av att etablera en urban infrastruktur. Städerna skulle fylla konkreta funktioner för rikets förvaltning och ekonomi inom ramen för ett expansivt statsbygge.¹ Av dessa funktioner fokuserar den följande översikten på rättsväsende, skatteuttag, hantverk, förvaltning samt städernas funktion som noder i ett rikstäckande nätverk för att organisera exporten av ett fåtal varor. Militära funktioner spelade under tidigmodern tid i övrigt en ganska begränsad roll.

Den tydliga funktionstilldelningen och de flesta städers ringa omland kan förklara att få städer utvecklade särdrag som väsentligt avviker från ett slags norm, där de flesta städer hade liknande sociala, politiska och ekonomiska strukturer. Få städer hade mer än begränsade internationella kontakter, få hade militära funktioner. Efter att inbördeskriget under Vasasönerna fick sitt slut med adelns maktövertagande under Gustaf II Adolf (1611–1632) och rikskanslern Axel Oxenstierna (1612–1654) saknades det av kronan oberoende aktörer som hade inflytande över specifika städers utveckling utifrån tydliga egenintressen. Det gäller även för kyrkan. Städerna mötte därför en centralregering som från Stockholm utövade

---

1 Berglund, Nilsson & Sidén 2019; Lilja 2000; Lilja 2021.

Stadskarta över Kalmar, 1650. Kalmar var en av få befästa hamnstäder i Sverige. Denna plan visar en samtida adaptation av antika ideal. Den här typen av planer fanns för de flesta svenska städer. I Kalmar förverkligades den faktiskt, till skillnad från de flesta andra städer.

Illustrasjon: Krigsarkivet, Stockholm. Falt i det fri.

ett avsevärt inflytande på deras inre och yttre utveckling, även om kronans politik förmedlades av lokala makthavare.²

*

Redan under vikingatiden uppkom ett antal urbana platser.³ Dessa platser attraherade så småningom den politiska makten, som skyddade och beskattade dessa platser och som slutligen delade ut stadsprivilegier. Denna utveckling fortsatte under medeltiden, där städernas tillkomst oftast förklaras med hänvisning till ”naturliga skäl” på ett liknande sätt som i andra europeiska länder. Det fanns ett behov av att kunna byta ett agrart överskott på en marknad. Dessa marknader etablerades i kulturgeografiskt fördelaktiga lägen (bra tillgänglighet, rinnande vatten, försvarsmöjligheter med mera). Vid början av 1500-talet fanns det drygt 60 städer i Sverige-Finland, som fram till 1806 var en självklar enhet.

2 Ett märkligt undantag är Visby som var del av drottning Kristinas underhållsländer fram till hennes död 1689 och stannade utanför kronans ekonomiska sfär – och på så sätt postväsendet; Simonson 2010.

3 Michael Otto, doktorand vid Uppsala universitet, skriver på en avhandling om Nordens tidigaste städer under perioden ca 850–1250, där dessa städer undersöks mot bakgrund av de föreställningar, idéer och uppfattningar om städer som uttrycks i litterära källor som latinska krönikor och den nordiska sagalitteraturen.

En formell, privilegierad stad uppstod för det mesta kring en sådan marknad, inte minst då den urbana förtätningen av funktioner, bebyggelse och människor skapade behov av förvaltning, skydd och rättsskipning. Vid sidan av marknadsstäder fanns det även enskilda biskops- eller stiftsstäder där kyrkan som institution gav upphov till urbana platser (Skara). Stockholms begynnelse kännetecknas däremot av dess centrala läge vid Mälarens utlopp. Stadsholmen (dagens Gamla stan) befästes redan under 900-talet, långt innan ön utvecklades till en marknadsplats.⁴ De senaste årtiondenas rika urbanarkeologiska forskning har visat att det vanligtvis fanns ett stort avstånd mellan de urbana platsernas fysiska tillkomst och etableringen av en magistrat samt ett arkiv som uttryck för staden som ett privilegieområde.

Sveriges medeltida städer kännetecknades i många fall av kontinentala mönster och organiserades av edsvurna medlemmar i ett borgerskap. Dessa fria män bildade en korporation och regerades av en magistrat som i sin tur koopterade rådsherrar ur borgerskapet. Det gäller i synnerhet för södra Sverige (dåvarande Danmark), inte minst på grund av en permanent, fast numerärt begränsad invandring av utländska, mestadels tysktalande köpmän. Borgerskapet omfattade därför både inhemska och inflyttade ekonomiska eliter som styrde staden i en administrativ och politisk struktur som i sin tur var en blandning av importerade och egna rättstraditioner.⁵

Dessa städer fick ofta sin prägel av fjärrhandeln, även om hantverket alltid var en viktig del i stadens ekonomiska och sociala strukturer. Det edsvurna borgerskapet hade en tydlig hierarkisk karaktär. Till skillnad från centraleuropeiska städer verkar det dock inte ha funnits uttalade patriciat, alltså en regerande elit av allt mer adelsliknande familjer som byggde sin makt på socialt exkluderande organisationsformer och giftermålsstrategier.

I samband med att centralmakten konsoliderades på 1300-talet samordnades och normerades olika lagtraditioner, både för de olika landskapen och för de tidiga städerna. Magnus Erikssons stadslag (kring 1350)

---

4 Thedéen & Zachrisson 2016.

5 Gustafsson 2006, specifikt om kontinentala influenser på svensk stadsrätt; Gustafsson 2013.

gällde till en början antagligen främst Stockholm, men satte framöver ramar för alla städernas interna organisation och lagstiftning.⁶ De flesta städernas ringa storlek och ekonomiska aktivitet begränsade antalet konflikter inom städerna.

Sveriges medeltida städer utvecklades långsamt. Undantaget är Stockholm som från och med sent 1200-tal var rikets klart största stad. Efter en andra period av snabb tillväxt under första hälften av 1600-talet församlade Stockholm tack vare sin position som rikets huvudstad (sedan 1634) en tredjedel av rikets urbana befolkning. Överlag var Sverige dock ett jämförelsevis sent och lågt urbaniserat land med en urbaniseringsgrad kring år 1500 på ungefär fyra procent.

Stockholms särställning inom Sveriges stadsväsende sedan 1200-talet har haft stora konsekvenser för den urbanhistoriska forskningen som fram till idag inte har lyckats sätta huvudstaden i ett jämförande perspektiv till andra svenska städer. Det gäller även Stockholms roll som en politisk aktör på riksnivå. Flera väpnade konflikter inom ramen för ett långt inbördeskrig under den så kallade unionstiden (1389–1523) utspelade sig – under borgerskapets aktiva deltagande – i Stockholm. Vid sidan av Stockholm fanns det ytterligare ett flertal delvis befästa städer som engagerade sig aktivt i rikets militära konflikter.⁷

Vasatidens reformer (1523–1654)

Etableringen av den svenska adelsfamiljen Vasa som dynasti från och med 1523 till 1654 ändrade villkoren för städerna på flera avgörande sätt. Gustav Vasa (1523–1560) försökte till en början att säkra sin makt, som ifrågasattes både inom och utanför Sverige. I det syftet avskaffade kungen städernas (och kyrkans) militära potential. Städerna deltog därefter i kronans militära konflikter via skattsedeln och genom att tillhandahålla soldater. Enligt städernas lösdriverilag var arbetslöshet ett brott. Den som inte hade ett arbete kunde tvångsutskrivas i militär tjänst.

6 Magnus Erikssons stadslag 1966.

7 Neuding Skoog 2018.

I samband med städernas demilitarisering förlorade de sin roll som politisk aktör på riksnivå, även om själva inbördeskriget fortsatte fram till 1611. Det gäller i synnerhet Stockholm som redan under Gustav Vasas tid förlorade mycket av sin autonomi i och med att kungen via sina fogdar påverkade magistratens sammansättning och dagliga arbete. Denna aktiva kontroll förstärktes ytterligare med 1634 års omfattande förvaltningsreform.

Gustav Vasa skapade en fogdeorganisation i hela riket som bland annat skulle kontrollera städernas förvaltning.⁸ Fogdarna skulle däremot inte flytta in i städerna, utan bodde på kungsgårdar på landsbygden.⁹ En aktiv stadspolitik för att gynna städerna kan till en början inte skönjas. Den tog först fart från och med år 1580, när ett århundrade av stadsgrundningar utifrån kronans intressen inleddes. Det var till en början hertig Karl av Södermanland, senare kung Karl IX, som grundade ett antal städer i sitt hertigdöme utifrån tydliga ekonomiska intressen.¹⁰ Dessa städer låg främst i rikets centrala delar i ett vagt definierat område som redan då kallades för Bergslagen och som präglades av järn- och kopparhantering.

Denna politik togs över och intensifierades av sonen Gustav II Adolf (1611–1632) och i synnerhet av rikskanslern Axel Oxenstierna (1612–1654). De introducerade sedan 1610-talet olika reformer som byggde på Oxenstiernas idé om att städerna var rikets pelare, en central del av dess inre organisation och struktur. Det gällde därför att säkerställa deras rikedom och välbefinnande.¹¹ Oxenstierna förefaller ha varit påverkad av kontinentala förebilder av urbanitetens funktioner, även om en mera sammanhängande urban politik inte formulerades.

De olika reformer som infördes under runt 20 års tid visar dock att staden främst sågs som en marknad, där jordbruksprodukter kunde bytas eller helst säljas – på så sätt skulle rikets ekonomi monetariseras och krigföringen finansieras. Till det kom staden som plats för förvaltning av ett närområde. Staden skulle slutligen försörja de snabbt växande brukssamhällena med livsmedel samt organisera den internationella

---

8 Lilja 1983 om Vasatidens Kalmar.

9 Hallenberg 2001; Hallenberg 2008.

10 Hedberg 1995.

11 Lövgren 1988, s. 7.

handeln med järn och koppar. Liknande funktioner tilldelades de redan på medeltiden existerande städerna. Alla städer var på så sätt privilegierade handels- och förvaltningscentra för sitt närområde, medan de samtidigt tilldelades specifika hierarkiska positioner i en infrastruktur för hanteringen av rikets resurser som utgick från och utmynnade i huvudstaden. Stockholm monopoliserade en stor del av utrikeshandeln via det botteniska handelstvånget och växte kraftigt på andra städers bekostnad. Detta handelstvång gav Stockholm ensam stapelrätt – rätten att importera och exportera varor – för rikets alla delar norr och väster om Stockholm. Undantagen från detta handelstvång var Åbo, rikets andra största stad, och mindre hamnstäder i södra Sverige. Detta handelstvång existerade formellt sedan 1300-talet¹² men verkställdes först under första hälften av 1600-talet. Det botteniska handelstvånget upphävdes delvis vid slutet av 1600-talet för att senare återinföras. Det avskaffades slutligen 1765.

Kronans fokus låg i synnerhet på hamnstäderna. Det gällde både för svensk del, där Stockholm, men även Åbo och senare Göteborg privilegierades som stapel- och exportstäder. Ännu mera intressant var detta fokus dock för de svenska provinsernas hamnstäder i Östersjöområdet, städer som sedan länge var etablerade Hansastäder. Både Rigas handel och stadens befolkning var under lång tid större än Stockholms. I provinserna införde kronan diverse tullar och acciser som var en av rikets viktigaste inkomstkällor.¹³ Kronans skatte- och exportstyrning begränsade i övrigt provinsstädernas handelsfriheter väsentligt i och med att kronan även fördelade ansvaret för vissa exportvaror. Som en konsekvens var staden Reval (Tallinn) mycket beroende av spannmålshandeln som kronan under 1620-talet på olika sätt försökte styra, trots Revals protester.¹⁴ Liknande försök att styra de inhemska köpmännens verksamhet genom

12 Sandberg 1991, Sandbergs avhandling ingick i en serie av sex doktorsavhandlingar om Stockholms historia på 1600-talet. De utgör fortfarande grunden till historikernas bild av Stockholms historia under denna tid; Ericson Wolke 1988; Sandström 1990; Jansson 1991; Unger 1996 och Forsberg 2001.

13 Stadin 2003.

14 Küng 2000; Küng 2018. Enn Küng, universitetet i Tartu, Estland, har under många år undersökt de baltiska provinsernas städer i ett ekonomihistoriskt perspektiv. Han har publicerat många undersökningar på estniska, tyska, svenska och engelska.

att tvinga dem att fokusera på en exportvara fanns även för Stockholms del – denna reform mötte dock hårt motstånd och blev aldrig införd.¹⁵

Alla städer utan direkt tillgång till utrikeshandeln var tvungna att orientera sig mot Stockholm eller en annan privilegierad hamn som en uppstad utan exporträttigheter. Det gällde i synnerhet de många städer som grundades i Bergslagen och det fåtal städer som fanns norr om Stockholm. Detta handelsprivilegium försvagade de redan existerande städerna avsevärt, till exempel Gävle som i början av 1600-talet var på väg att bli en av rikets stora handelsstäder. Utöver denna funktion som nod för organisationen av utrikeshandeln skulle städerna säkerställa behovet av hantverkare och en marknad för försäljningen av jordbruksprodukter. De blev därför rikt privilegierade medan lanthandeln förbjöds.

Som en del av denna urbana politik stärkte kronan sin kontroll över städernas interna organisation genom att tillsätta en av stadens två borgmästare. För tillsättningen samt en regelbunden insyn i stadens affärer ansvarade de år 1634 för hela riket introducerade landshövdingarna. Städernas administration skulle professionaliseras, i synnerhet med hänsyn till magistratens funktion som domstol. Det var ett tydligt brott mot städernas självstyre även om fogdarnas inflytande sedan Gustav Vasas reformer hade ett liknande syfte, fast med mindre framgång.

Städerna skulle dessutom spela en större roll i en omfattande skatteinfrastruktur för hela riket. De tilldelades en egen tull, den så kallade lilla tullen (1622), som beskattade den regionala och lokala handeln med jordbruks- och hantverksprodukter.¹⁶ Denna tull existerade fram till början av 1800-talet och var en viktig del av städernas finansiering. För kronans del var det dessutom viktigt att i möjligaste mån beskatta all handel i riket. I övrigt fullföljde staden administrativa och fiskala funktioner för kronans räkning. Kronan hade i sammanhanget ett stort intresse av hantverkarna och skråväsendet som skulle finnas i alla städer, eftersom de tillhörde den idé om en urban ekonomi som låg till grunden för kronans

---

15 Sandström 1990. Åke Sandström har skrivit flera uppmärksammade arbeten om tidigmoderna och 1800-talets städer, i synnerhet Sandström 1996; Sandström 2018.

16 Bengtsson 1998; Vestbø-Franzén 2012.

politik.¹⁷ Stadsprivilegierna innehöll därför formaliserade uppgifter om ett antal namngivna hantverksyrken som var förpliktande.¹⁸

Denna stadspolitik gällde på många sätt även för Stockholm.¹⁹ Resultaten var positiva för Stockholm när det gäller befolkningens och handelns utveckling. Staden växte mellan år 1600 och 1650 exponentiellt från ca 8 000 till ca 45 000 invånare. Det berodde både på en tilltagande internationell handel (Stockholm var rikets viktigaste hamn fram till 1800-talet) och en omfattande inflyttning av rikets adel – med dess rikliga tjänstefolk – som bemannade en kraftigt utökad centralförvaltning.²⁰ Stockholm växte också på grund av det stora antalet soldater och båtsmän som levde i stadens utkanter.²¹ Utvecklingen hade negativa konsekvenser med avseende på magistratens autonomi.

I samband med att Stockholm officiellt förvandlades till rikets huvudstad intensifierade kronan sin direkta kontroll. Sedan 1634 styrdes Stockholm av en medlem av riksrådet, överståthållaren. Han hade många möjligheter att påverka Stockholms utveckling – till att börja med i samband med stora byggprojekt mellan 1625 och 1650 – och tvekade inte att använda sin makt även mot ett enigt borgerskap.²² I samband med de stegvisa reformerna av rikets städer sedan 1610-talet bekräftade kronan Magnus Erikssons stadslag, som blev stadfäst av Gustav II Adolf och trycktes för första gången 1618.²³ Denna stadslag gällde sedan fram till att 1734 års konstitution trädde i kraft 1736. Denna konstitution gäller i sin tur fram till idag. Det är bara ett exempel på en påfallande och stabil juridifiering av rikets strukturer sedan 1300-talet, när både stads- och landskapslagar normerades på riksnivå. Dessa lagar utvecklades och anpassades, men samlingarna i sig gällde från 1300-talet till 1700-talet. Kungarnas ansvar att följa dessa lagar förklarar riksdagens starka ställning – riksdagen tillkom på basis av de bestämmelser i landskapslagen som reglerade kungavalet. Juridifieringen förklarar också att det är just

17 Lindström 1991.

18 Stadshistoriska institutet 1927–1985.

19 Ericson Wolke 1988.

20 Forsberg 2001.

21 Hammar 2014.

22 Ericson Wolke 1988; Forsberg 2001.

23 Swerikes rikets stadz lagh, Stockholm: Ignatius Meurer 1628.

rättsväsendet som professionaliserades först inom ramen för kronans institutionalisering.²⁴ Kronan – via landshövdingarna – bestämde sig för att tillsätta den borgmästare som hade ansvar för magistratens funktion som domstol. Städernas rättsliga och administrativa strukturer var därför påfallande konstanta. Överståthållarämbetet i Stockholm avskaffades först år 1967.

Det fanns vid sidan av intresset av ett professionellt domstolsväsende främst tre områden, där kronan påverkade städernas inre förhållanden på ett mera påtagligt sätt. På 1600-talet skapade kronan för vissa städers, men även brukssamhällenas del, undantag från statskyrkans ortodoxi, det vill säga en tolerans för religiösa minoriteter, i synnerhet medlemmar av den reformerta konfessionen. Dessa privilegier var dock tidsbestämda, varefter många invandrade hantverkare och köpmän återvände eller konverterade. Denna typ av invandring, och tolerans, har diskuterats i synnerhet för Göteborg²⁵ och inom ramen för den rika forskningen kring vallonerna.²⁶ På sent 1700-tal privilegierades judiska samfund i ett fåtal städer.²⁷

Ett annat område gällde omfattande planeringar för att befästa de flesta av rikets städer. Båda nya och gamla städer ingick i en konkret planeringsprocess (vars ritningar är bevarade)²⁸ som täckte hela riket med dess provinser för att modernisera (med hjälp av rutnätsplaner som präglades av antika föreställningar om idealstaden) och befästa städer. Få av dessa planer blev genomförda, i synnerhet vad gäller städernas befästning. Det saknades helt enkelt resurser till det. Till och med Stockholm som huvudstad saknade sedan första hälften av 1600-talet militära försvarsanläggningar, även om det är sannolikt att sådana planerades.²⁹ I själva verket ingick bara ett fåtal städer i rikets försvar i och med att försvaret redan på medeltiden organiserades utifrån anläggningar som många gånger placerades utanför städerna. I den finska rikshalvan

---

24 Gaunt 1975.

25 För Göteborgs historia, i synnerhet dess ekonomiska utveckling, jfr Andersson, Fritz & Olsson 1996.

26 Douhan 1981; Florén & Ternhag 2002.

27 Svensson 2017.

28 Ahlberg 2012.

29 Råberg 1987.

spelade det fåtal städer som fanns i synnerhet i södra Finland däremot en betydande roll som befästa anläggningar.³⁰

En sista reform var däremot väldigt framgångsrik. Från och med 1636 etablerades en postal infrastruktur som på några få årtionden nådde rikets alla delar samt dess provinser.³¹ Denna infrastruktur fokuserade främst radiala förbindelser till Stockholm med få tvärförbindelser, men möjliggjorde ändå att hela riket i en veckorytm höll kontakt med huvudstaden och på så sätt till andra delar av riket och i förlängningen med kontinenten. Via posten spreds varje vecka även tryckta svenskspråkiga tidningar (1645) och annan litteratur. Offentliga nyhetsmedier utanför Stockholm kom dock att dröja i mer än ett sekel.³² Denna postala infrastruktur utvecklades långt innan en liknande infrastruktur av vägar etablerades. Vägnätet var i själva verket långt in på 1700-talet mestadels undermåligt och det försvårade i sin tur rikets ekonomiska integration, som fram till järnvägens introduktion främst var beroende av vattenvägar.³³

Många av Vasatidens reformer uppfattades som en allvarlig begränsning av städernas handlingsutrymme. Kronans politik förhandlades med mera på riksdagarna,³⁴ där det borgerliga riksdagsståndet försvarade sina intressen³⁵ eller med hjälp av enskilda suppliker från städernas sida.³⁶ Det var i synnerhet de etablerade ”medeltida” städerna liksom de svenska provinsernas handelsstäder som motsatte sig på olika sätt, på det stora hela dock utan framgång. De stora provinsstäderna var formellt del av provinsernas stånds församlingar, till skillnad från det egentliga Sverige, där städer representerades av borgarståndet, i alla fall under de år som

30 Gustafsson 2015; Kepsu 2020.

31 Droste 2011.

32 Forselius 2015; Lundell 2002.

33 Simonson 2010.

34 På riksdagarna representerades borgarståndet av medlemmar till städernas magistrat. Adel, klerus, borgare och bönder förväntades inlämna sina besvär (gravamina) i förväg så att de kunde förhandlas på riksdagarna. Utanför riksdagarna kunde enskilda städer också framföra sina intressen i form av suppliker.

35 Detta material är dåligt bevarat för 1600-talet, modern utgivning först från och med början av 1700-talet: Riksgäldskontoret 1945; Nikula 1978; Scherp 2013.

36 Stadshistoriska institutet 1927–1985. Denna edition bygger i sin tur på ett stort register som institutet skapade över centrala arkivbestånd som rörde städernas historia under förmodern tid. Jfr information på Riksarkivets hemsida, SE/SVAR/RA-111010013; <https://sok.riksarkivet.se/arkiv/ackefalYqn6ULG2G9x3yT1>.

riksdagar ägde rum. Provinsernas städer styrdes i övrigt likt adeln av en svensk generalguvernör. Provinsens ständer hade ingen representation vid riksdagen. Ändå skickade både tyska och baltiska hamnstäder egna, delvis fasta sändebud och agenter till Stockholm för att försvara sina intressen vid hovet.³⁷

Diskussion av stormaktens urbana ambitioner

Sven Lilja sammanfattar synen på Sveriges städer i början av den så kallade stormaktstiden (1611–1721) med några citat från kungen och riksadeln: ”Gustaf II Adolf fann städerna ’handelslösa, ruttna och kullrivna’, kanslern Axel Oxenstierna kallade dem ’fläckar’ och hans broder talade om ’tjuvehål’.”³⁸ Dessa citat kan förklara bakgrunden till många ekonomiska reformer. De stora byggprojekten i huvudstaden – och många andra städer, där dessa projekt verkställdes i mycket mindre omfattning – skulle förvandla Stockholm till en representativ stad som motsvarade en stormakts ambitioner.³⁹ Centralt för förståelsen av den tidigmoderna svenska staden är därför kronans ambitioner och förmåga att genomdriva kontroll och förnyelse. En egen urban politik verkar inte ha formulerats från städernas sida. En formell och permanent representation av städernas intressen i Stockholm har aldrig funnits.

1900-talets historiker var inte imponerade av kronans förmåga att genomföra sin urbana politik och dess framgångar. I en klassisk uppsats från 1923 drev ekonomhistoriker Eli Heckscher⁴⁰ tesen om att Sveriges urbanisering under stormaktstiden var ett misslyckande i kronans perspektiv. Heckscher skrev utifrån en liberal grundsyn enligt vilken städer gynnas av privata initiativ och minsta möjliga statliga inblandning. En del av detta perspektiv är föreställningen att de medeltida städerna agerade autonomt för att sedan förlora sin frihet under stormaktstiden.

37 Det finns väldigt mycket källmaterial kring dessa sändebud, i synnerhet i Tallinns och Rigas stadsarkiv. Det finns däremot ingen undersökning om dessa sändebud än.

38 Lilja 2000, s. 232.

39 Forsberg 2001.

40 Heckscher 1923, och mera specifikt om Stockholm, Heckscher 1938; jfr nu också Cermenó & Enflo 2019.

Med hjälp av statistik över rikets urbanisering visade Heckscher att i synnerhet de städer som grundades mellan 1580 och 1680 kom att förbli små. Vissa blev dessutom aldrig byggda, andra lyckades inte attrahera invånare, trots en uppsättning stadsprivilegier, vilket gjorde att de försvann efter en tid. Även de under medeltiden grundade städerna växte långsamt under tidigmodern tid, om än lite hastigare än de nya. Efter stadsgrundningens århundrade (1580–1680) och fram till 1800 låg rikets urbanisering kring tio procent. Det betyder att städernas tillväxt höll jämna steg med den allmänna befolkningstillväxten, men att urbaniseringen fortfarande var låg i en europeisk jämförelse.

Heckschers statistiska bevisföring håller än idag. En del av kronans reformer förefaller ha varit ogenomtänkta. Dessutom fungerade städerna inte som kreditmarknader för kronans del. Hur borgerskapet organiserade sitt kreditbehov är till största delen okänt, men denna kredit låg antagligen hos ett fåtal förmögna köpmän, magistratsmedlemmar och postmästare.⁴¹ Kronans kredit, som var avgörande för finansieringen av krig och statsbygge, låg mestadels utanför riket. Den var organiserad av ett begränsat antal köpmän i ett fåtal handels- och borsstäder på kontinenten, främst i Amsterdam och Hamburg, där både koppar- och järnexporten samt inflödet av utländska subsidier organiserades.⁴² Denna köpmannaelit nobiliterades i många fall. Vid sidan av Stockholm och ett fåtal andra hamnstäder dominerades städernas ekonomi däremot av hantverket. I Finland var i synnerhet sågverksindustrin påtaglig.

Till och med den lokala handeln och städernas funktion som marknad för regionala produkter var bristfällig. Landsbygdsbefolkningen satsade på en egen hantverksproduktion – trots kronans förbud – och lyckades sälja sitt agrara överskott på olika sätt, så att städernas privilegierade position som marknader många gånger kringgicks.⁴³ Däremot har stadsbefolkningen i stor utsträckning organiserat sin egen livsmedelsförsörjning med hjälp av urbana jordbruksareal, stadsjordar, som

---

41 Droste 2011.

42 Norrhem 2019; för handel och krigsfinansiering jfr t.ex. Odén 1960; Landberg 1971.

43 Sandström 1996.

existerade inom stadens privilegieområde (fast utanför lilla tullen) och som kronan tilldelade staden i samband med själva stadsgrundningen.⁴⁴ Staden kunde på så sätt beskatta både medborgarnas och böndernas agrara produktion.

Sven Lilja har kritiserat Heckschers tes utan att ifrågasätta hans påstående om den låga urbaniseringen och kronans misslyckande när det gäller styrningen av städerna.⁴⁵ Lilja hänvisar dock till att Sverige hade väldigt dåliga förutsättningar för en utvecklad urbanitet i nivå med kontinentens stadskultur, som Heckscher uppenbarligen använde som ett slags *role model*. Riket var för stort, befolkningen för liten, infrastrukturen för svag – och förblev så långt in på 1700-talet. Däremot kan Lilja visa att dessa små städer var resilienta i ekonomiska krissituationer, till skillnad från Stockholm som mellan 1680 och 1850 genomgick en lång stagnationsfas.⁴⁶ De små städerna verkar dessutom ha uppfyllt de administrativa och fiskala funktioner som de tilldelats av kronan. Det är städernas förvaltningsförmåga som antagligen vägde tyngst i kronans perspektiv.

Det återstår dock att landsbygden och städerna inte var ömsesidigt beroende av varandra. Först på 1700-talet var stadsjordarna otillräckliga för att försörja stadens växande befolkning. Städernas ekonomi hade i sin tur ett begränsat inflytande på riket i sin helhet. Rikets ekonomi förblev agrar. Många industriella anläggningar låg dessutom på landsbygden i säregna brukssamhällen. De runt 100 svenska städer som fanns år 1800 var därför inte heller kapabla att lösa landsbygdens problem, när en växande agrar produktion och ett födelseöverskott skapade en agrar underklass, som först med rikets sena industrialisering på sent 1800-tal i större utsträckning flyttade in till städerna, där en ny arbetsmarknad uppstod.

Det ligger därför nära till hands att instämna med både Heckscher och Lilja. Heckschers implicita krav på hur en handelsstad bör fungera passar inte till en agrar ekonomi utan etablerad infrastruktur. Liljas

---

44 Björklund 2010.

45 Lilja 1995; Lilja 1999.

46 Söderberg 1985.

försvar av städernas resiliens – de var likt många kontinentala städer som inte hade tillgång till maritim handel beroende av ett fåtal funktioner både för sitt närområdes och för centraladministrationens räkning – är dock inte fullt övertygande. De flesta svenska städer lyckades nämligen inte med dessa funktioner heller, då deras förmåga att kontrollera sitt närområde var otillräcklig och i själva verket beroende av kronans kontroll. Denna kontrollambition från kronans sida är ett framträdande drag. Påfallande är därför i synnerhet att kronan verkar ha haft svårt att lära sig av sina misstag. Förbudet av lanthandeln upprepades många gånger. Den hårda styrningen och den hierarkiska idén om rikets ekonomi reviderades först från och med sent 1700-tal och i synnerhet den första hälften av 1800-talet.

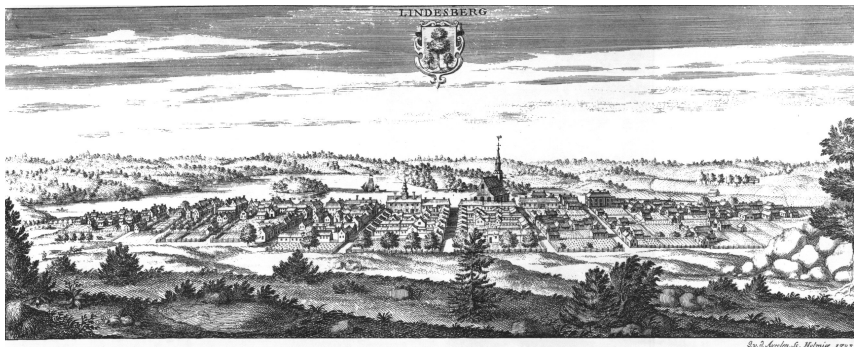
Trots Hansastädernas centrala betydelse för Sveriges utrikeshandel långt in på 1600-talet har ingen svensk stad någonsin varit medlem i Hansaförbundet. Idén om att en svensk stad skulle kunna rätta sig efter en lagstiftning som inte kontrollerades av kronan var uppenbarligen otänkbar. En autonom svensk stad har därför heller aldrig funnits under tidigmodern tid, om idealtypen för denna autonomi är kontinentala handelsstäder. Tvärtom liknar den svenska urbaniseringen för det mesta den östeuropeiska urbaniseringen med jämförelsevis små och långsamt växande städer under furstens kontroll.⁴⁷

1700-talets urbana utveckling

Medan Stockholm på grund av ett antal epidemier, hungersnöd och stora nordiska krigets konsekvenser tappade både i invånarantal och ekonomisk aktivitet kunde ett antal mindre städer stärka sin position, även om Stockholm förblev rikets helt dominerande och enda storstad. Det bottniska handelstvånget efterlevdes inte längre konsekvent och avskaffades slutligen. På 1700-talet grundades endast ett fåtal städer, två i den svenska, fem i den finska rikshalvan.

---

47 Nilsson i Berglund, Nilsson & Sidén 2019, s. 166.

Utsikt över staden Lindesberg, i Bergslagsområdet, ritad av Erik Dahlberg, *Svecia Antiqua et Hodierna*, omkring 1700. Dahlberg avbildade många svenska städer, oftast på ett idealiserat sätt för att marknadsföra Sverige i Europa som ett modernt rike. Den rektangulära, öppna strukturen av en liten inlandsstad är lika synlig som både jordbruksmark och öppna ängar inom stadens territorium. Illustrasjon: Erik Dahlberg. Wikimedia Commons. Falt i det fri.

Under 1700-talet återfick städerna gradvis delar av sin autonomi, främst för att kronan uppenbarligen tappade en del av sin kontroll- och styrningsförmåga, i synnerhet när det gäller över städernas administration av deras inre angelägenheter. Detsamma gäller för organisationen av det ekonomiska livet på landsbygden. Många offentliga uppgifter, frågor som rörde social välfärd, infrastruktur och liknande, vilade hos lokala förvaltningar, städer och församlingssamhällen (socknar) – och gör det ännu idag.⁴⁸ Även om dessa sociala aspekter till viss del har studerats för städernas del,⁴⁹ har forskningen om socknarna och landsbygden varit betydligt mera levande, då den ingår i en debatt om en förmodern politisk kultur, där städernas borgerlighet knappast uppmärksammats.⁵⁰ Det är istället den fria bonden som anförts som förklaring till socknarnas starka ställning som politisk arena. Forskningen betonar än idag det stabila, självorganiserade så kallade gamla bondesamhället och den lokala politiska arenan kring tinget.⁵¹ Denna bild ifrågasätts dock allt mer, men

48 Hallenberg 2018 undersöker bland annat hur staden Stockholm sedan 1700-talet intagit en allt mer aktiv roll vad gäller stadens infrastruktur och interna organisation.

49 Sandén 2005.

50 Aronsson 1992.

51 Mispelaere & Lindström 2015; Österberg 1987; Österberg 1994.

utan att denna revision påverkar bilden av städernas begränsade roll för rikets ekonomi.⁵²

Under andra hälften av 1700-talet fanns det trots vad som anförts ovan ett fåtal städer, som exempelvis Norrköping och Gävle, som växte kraftigt tack vare industriell produktion, i dessa fall främst textilier och skeppsbyggnad. Dessa och liknande städer gynnades av att de kunde producera billigare än Stockholm, vilket i sin tur påskyndade Stockholms avindustrialisering under andra hälften av 1700-talet.⁵³ Till en växande dynamik inom stadsväsendet bidrog också de stadsliknande centra som kronan medvetet hade infört sedan 1620-talet, mest för att stärka den urbana handeln på lanthandelns bekostnad.⁵⁴ Lydköpingar och friköpingar åtnjöt specifika stadsliknande privilegier med avseende på deras handel och ekonomiska verksamhet. De lyckades i synnerhet under den tidiga industrialiseringen driva Sveriges urbanisering framåt, även om många av dessa köpingar aldrig fick fulla stadsrättigheter. De förblev dessutom i de flesta fall väldigt små.

I själva verket har mycket av den icke-agrara ekonomin under tidigmodern tid legat på landsbygden, i bruksområden som delvis antog en urban karaktär i den mån brukspatronen även organiserade sjukvård, skola och gudstjänst.⁵⁵ Under 1700-talet verkar också fler rika borgare ha investerat i jordbruket, stora gårdar, och på så sätt förändrat byarnas sociala struktur.⁵⁶ I samband med 1800-talets industrialisering och introduktionen av järnvägar skapades sedan urbana platser som för det mesta var beroende av ett eller ett fåtal industriella företag. Detta fick konsekvenser både för dessa urbana platser konkreta bebyggelse, inre organisation och deras sårbarhet under 1900-talets avindustrialisering, som till stor del följdes av en de-urbanisering.⁵⁷

52 Bengtsson 2020; Rahikainen 2020.

53 Söderberg 1985.

54 Ylander 1993, s. 74.

55 Renting 1996.

56 Deras inflytande diskuteras i samband med skiftesrörelserna i slutet på 1700- och början på 1800-talet; Olsson & Svensson 2010.

57 Nilsson & Berglund 2015; Nilsson & Båve 2016.

Städerna inifrån

Städernas sociala strukturer har främst undersökts vad gäller de större städerna, i synnerhet Stockholm. Denna forskning bygger på städernas arkiv tack vare deras rikedom på olika typer av källmaterial. Studier med ett perspektiv på en urban kultur är sällsynta och för det mesta inriktade på 1700-talet, där materialet blir rikare och fler städer växer i och med etableringen av olika industrier, med en mer varierad befolkning som direkt följd.⁵⁸ Riitta Laitinen har till exempel använt sig av Åbos domstolsprotokoll från mitten av 1600-talet för att kunna beskriva stadens urbana geografi med dess otydliga gränser mellan stad och land, mellan det privata och det offentliga.⁵⁹ Hon har i övrigt använt domstolsprotokoll och de stora städernas tänkeböcker (protokollböcker vid rådhusrätten som redovisar en stor del av stadens angelägenheter som ett slags urbant minne) för att beskriva städernas sociala strukturer, främst med perspektiv på sociala grupper, utanförskap och synen på brott.⁶⁰

De svenska städernas inre dynamik präglades, liksom i andra delar av Europa, av en pågående invandring. I synnerhet större städer var på grund av en högre dödlighet beroende av inflyttning. Detta gäller dock förmodligen inte för de många små städer, vars bebyggelse mer hade karaktären av stora byar. Martin Andersson visar i sin studie om migration inom Sverige och Finland på 1610-talet dessutom att en inflyttning till staden många gånger bara skedde tillfälligt, i och med att de borgare som även i staden tog ansvar för sin försörjning med jordbruksprodukter många gånger inte såg den ”urbana friheten” som en avgörande fördel jämfört med den säkerhet som en egen gård på landsbygden innebar.⁶¹ I synnerhet det fåtal städer som fanns i Norrland och Finlands inland hade därför många gånger svårt att attrahera invånare som ville bosätta sig

---

58 Berglund 2009; Sennefelt 2001; Sennefelt 2011.

59 Laitinen 2017.

60 Stockholms stad har bevarade tänkeböcker från 1474 till 1660, som till stor del trycktes och som nu är på väg att digitaliseras. Andra städer med bevarade tänkeböcker är Arboga och Jönköping; Lilja 2017.

61 Andersson 2018.

permanent i staden. Många städer hade dessutom mobila grupper i form av tjänstefolk,⁶² ett stort antal soldater⁶³ och inkvarterade krigsfångar.⁶⁴

Städernas befolkning kännetecknades av stor ojämlikhet, där en väsentlig del av stadsbefolkningen saknade politisk representation, som för det mesta låg hos köpmännen och hantverkarna. I Stockholm och några större städer uppstod köpmannaeliter (t.ex. den så kallade skeppsbroadeln⁶⁵) som utvecklade patriciatsliknande strukturer som i sin tur spelade roll för utvecklingen av en borgerlig kultur under 1700- och 1800-talen.⁶⁶ Även skråväsendet hade ett stort inflytande under hela den tidigmoderna tiden.⁶⁷ Ojämlikheten och det ekonomiska livets hårda regleringar föranledde i synnerhet under 1700-talet ett växande antal oroligheter i de större städerna.⁶⁸ I övrigt visade städernas interna organisation och förvaltning på en uttalad kontinuitet sedan medeltiden, där kronans krav på kontroll på 1600-talet mest framstår som en parentes och ett i längden misslyckat försök att ordna städerna utifrån.⁶⁹ Att städer och socknar såsom landskommuner i många avseenden styrde över sin verksamhet utan en genomgripande statlig kontroll och att deras finansiering låg utanför rikets ekonomi föranledde diskussioner bland 1900-talets stadshistoriker om dessa kommuner på 1800-talet istället borde förstås som privata organisationer.⁷⁰ Det var dessutom först i början på 1800-talet som olika reformer av skatteväsendet, den stegvisa liberaliseringen av näringslivet och andra åtgärder öppnade för en större dynamik. Sverige urbaniserades genomgripande först med industrialiseringen.

I synnerhet de stora städerna uppvisade ett betydande kvinnoöverskott på grund av att männen deltog i krig och hade ytterst ohälsosamma arbetsvillkor. Det fanns också en utbredd alkoholism. Kvinnoöverskottet

62 Borenberg 2020.

63 Hammar 2014; Hammar 2017; Lennarsand 2017.

64 Kommande undersökning av Olof Blomqvist om krigsfångar i början av 1700-talet i Uppsala, Århus och i Torgau (Sachsen).

65 Ågren 2007.

66 För Göteborgs del jfr Andersson, Fritz & Olsson 1996 och Weibull 1915.

67 Lindström 1991.

68 Berglund 2009.

69 ”De svenska städernas administration och inre förvaltning byggde till stora delar på arvet från medeltiden.” Berglund 2019, s. 80; jfr även Humble 1991.

70 Wängmar 2003, s. 38–48, om diskussioner kring den förändring som 1862 års kommunreform medförde.

skapade möjligheter i staden för kvinnor, möjligheter som de inte hade på landsbygden. Dessutom fanns det i den tidiga industrin i städerna ett antal klart kvinnodominerade yrken, främst i textilindustrin. Vid sidan av arbeten inom industriell tillverkning bedrev många kvinnor småhandel, hade krogverksamhet eller prostituerade sig. Denna prostitution var vanlig men benämndes inte som sådan och kontrollerades officiellt inte förrän på 1800-talet.⁷¹

Sofia Ling har för 1600- och 1700-talens del undersökt kvinnligt förvärvsarbete i Stockholm och kvinnornas möjlighet att med magistratens hjälp organisera sin verksamhet.⁷² Lings studie ingick i ett stort forskningsprojekt vid Uppsala universitet, *Gender and Work*,⁷³ som undersökte arbetets former under tidigmodern tid, många gånger med hjälp av de bevarade stadsarkiven. Kvinnornas plats i stadens politiska och administrativa offentlighet hade däremot sedan 1500-talets början sakta försämrats på grund av inskränkningar i arvsrätten⁷⁴ och striktare tolkningar av deras lagliga handlingsoptioner, när det gäller att ta över makens offentliga position som exempelvis postmästare.⁷⁵ På 1700-talet skapades dock nya möjligheter för kvinnor. Till exempel fick kvinnor rätt att äga manufakturer och mindre verksamheter utanför den via skråna reglerade ekonomiska verksamheten.⁷⁶ Men trots att kvinnorna spelade en stor roll för den urbana ekonomin även under skråtvångets tid hade de en perifer position i stadens politiska liv, eftersom bara ett fåtal kvinnor, i regel änkor, hade politiska rättigheter och kunde delta i magistratens arbete, delvis redan på 1600-talet.⁷⁷

Ett annat viktigt ämne inom ramen för städernas inre liv är skolväsendet. Det fåtal undersökningar om Sveriges tidiga stads- och stiftsskolor – varav de flesta etablerades först ett århundrade efter reformationen – är än så länge inte entydiga vad gäller städernas möjligheter att hävda sina

---

71 Lennartsson 2019.

72 Ling 2016.

73 *Gender and Work*, <https://gaw.hist.uu.se/>.

74 Bjarne Larsson 2019.

75 Droste 2011.

76 Konkursarkivet i Stockholms stadsarkiv, <http://www.tidigmodernakonkurser.se/>, visar på många olika verksamheter i stadens historia.

77 Karlsson Sjögren 1998.

intressen mot kronan och kyrkan.⁷⁸ Både krona och kyrka hade ett stort inflytande på skolornas undervisning, medan finansieringen oftast låg på lokal nivå, inom ramen för städernas smala budgetar. Även denna forskning intar än så länge ett tydligt fokus på kronans intressen, på städernas och delvis kyrkans bekostnad,⁷⁹ trots att skolorna är en av borgerskapets centrala ambitioner.

I de större städerna utvecklades även en urban kultur med musik och teater – som dock institutionaliserades från och med 1800-talet. Under tidigmodern tid var kulturlivet starkt präglad av ambulerande, ofta utländska utövare.⁸⁰ En del av denna urbana kultur ägde dessutom rum utanför städerna på herrgårdar och i brukssamhällen där adel och borgerliga entreprenörer skapade en egen kulturell sfär, en såre gen ”urbanitet”.⁸¹ Adeln spelade däremot – med undantag för Stockholm – en begränsad roll för den urbana utvecklingen. Trots 1700-talets mera dynamiska utveckling av industriella företag hade de större städerna inte något avgörande inflytande på rikets urbanisering före sent 1800-tal. Urbaniseringsgraden låg år 1870, vid början av Sveriges industrialisering, fortfarande bara kring 15 procent.

Att forska om tidigmoderna städer i Sverige

Det finns ett omfattande källmaterial om Sveriges tidigmoderna städer, trots att många stadsarkiv har gått förlorade i samband med återkommande stadsbränder. Detta äldre källmaterial förvaras idag i regel på landsarkiven. Dagens stadsarkiv innehåller vanligtvis bara källmaterial som börjar från och med 1862 års kommunreform. För Mälardalen är i synnerhet Landsarkivet i Uppsala en viktig källa, där ett antal stora städernas arkiv förvaras. Situationen är delvis annorlunda för de svenska provinsernas städer, vars arkiv fortfarande bevaras i städernas

78 Sandin 1986.

79 Pontus Folkesson, doktorand på Stockholms universitet med en kommande avhandling om skolans organisation under första hälften av 1600-talet.

80 Jfr ett pågående forskningsprojekt av Leif Runefelt och andra om ambulerande underhållning i Östersjöregionen. Jfr också kommande antologi om gästvänlighet i Östersjöområdet under förmodern tid, Jezerski et al. 2021.

81 Hanssen 1952; Runefelt 2011.

regi (till exempel i Tallinn och Stralsund) eller som en del av respektive lands riksarkiv (så ingår Rigas stadsarkiv i Lettlands riksarkiv). Dessa stadsarkiv är utomordentligt omfångsrika och till stora delar outnyttjade för svensktidens del, delvis, kan misstänkas, på grund av att baltiska och svenska historiker saknar de språkfärdigheter som behövs för att arbeta med detta material.⁸² Sveriges historiker har dessutom än så länge inte vant sig vid att se dessa städer som en del av Sveriges agglomeratrike, sammansatt av olika riksdelar och provinser.⁸³ Till den svenska stadshistorien hör naturligtvis även de finska städer som under hela den tidigmoderna tiden var del av Sverige. Nationalstaten är dock även för den tidigmoderna historien ett självklart paradigm, vilket innebär att svensk stadshistoria vanligtvis uppehåller sig vid städer som idag ingår i nationalstatens territorium. Det inkluderar dagens sydsvenska städer, även för de århundraden då de var danska landsdelar och därmed en del av Danmarks historia.⁸⁴

Vad gäller forskningen om den förmoderna staden ska i övrigt Stadshistoriska institutets (numera Stads- och kommunhistoriska institutet)⁸⁵ arbete med att katalogisera och publicera stadshistoriskt intressant material som förvaras på Riksarkivet framhävas. Vid sidan av sju tryckta volymer om privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer mellan åren 1251 och 1632⁸⁶ existerar även en opublicerad kortkatalog som förtecknar tusentals brev om praktiskt taget varje aspekt av städernas interna historia i den mån detta material tillhör Riksarkivets olika samlingar. Städernas ekonomiska liv är däremot svårt att analysera på grund av bristen av köpmansarkiv. Utöver detta har ett stort antal lokalhistoriska studier redovisats i en rad stadshistoriska bibliografier för åren 1980–2000.⁸⁷ Svensk stadshistoria präglas i stor utsträckning av lokalhistoriska studier, vad som i sin tur också kan förklara att den första

---

82 Aktiva urbanhistoriker med ett intresse för de svenska provinsstädernas historia i och från Estland och Lettland är t.ex. Juhan Kreem, Gustavs Strenga, Enn Küng, Anu Mänd, Kristiina Savin, Aivar Pöldvee och Kaarel Vanamölder.

83 Stadin 2003 är ett undantag.

84 Sidén i Berglund, Nilsson & Sidén 2019 börjar svensk stadshistoria därför med de äldsta danska städerna.

85 www.skhi.se.

86 Stadshistoriska institutet 1927–1985.

87 *Revy över stads- och kommunhistoria 1980–2000*.

översikten av svensk stadshistoria publicerades först år 2019.⁸⁸ För tidigmodern del har i synnerhet Sven Lilja skrivit ett stort antal komparativa studier som dessutom sätter svensk stadshistoria i ett Östersjöperspektiv.⁸⁹ Intresset för städernas del i Sveriges statsbildning och ekonomiska historia under stormaktstiden gav efter andra världskriget upphov till en rad stadsmonografier över enskilda städer, i synnerhet för Bergslagens del.⁹⁰

Sedan några årtionden tillbaka spelar stadshistorisk forskning dock en undanskymd roll inom svensk historisk forskning. Till och med populärhistoriska stadsmonografier har blivit allt mer sällsynta.⁹¹ Någon enkel förklaring på denna brist står inte att finna. Den kan möjligen förklaras med städernas ringa betydelse som politiska aktörer och Sveriges låga urbanisering fram till början på 1900-talet. Inte heller det faktum att Sverige idag är ett av världens mest urbaniserade länder har skapat ett intresse för den moderna stadens historia. Mera troligt verkar det vara att städerna, på grund av sin ringa historiska betydelse, inte har gett upphov till en urban berättelse om Sveriges kultur och samhällsliga utveckling. Den idag klart dominerande bilden av det tidigmoderna svenska samhället är ett samhälle byggt av fria bönder och 1800- och 1900-talens folkrörelser. Det är dock en delvis felaktig bild, då en stor del av befolkningen både på landsbygden och i städerna aldrig fick politiska rättigheter inom ramen för det lokala självstyret.⁹² Även till exempel den i övrigt rika arbetarhistoriografiska forskningen saknar ett tydligt urbant perspektiv, fast arbetarrörelsen i mångt och mycket var och är ett urbant fenomen.

Bristen på en tydlig urban berättelse, men även de urbanhistoriska undersökningarnas ofta traditionella metodologiska och teoretiska inriktning, leder till att även de studier som behandlar centrala aspekter av Sveriges urbana historia inte klassificeras som en form av stadshistoria. Ändå har ett antal städer undersökts, inte minst i Mälardalen, där det finns väl bevarade stadsarkiv just för den tidigmoderna tiden som kan ge

---

88 Berglund, Nilsson & Sidén 2019.

89 Lilja 2021.

90 Corin 1978, undersöker intensivt Arbogas relation med kronan; Bodell 1970.

91 Möller 2019.

92 Bengtsson 2020.

inblick i städernas inre förhållanden.⁹³ Ytterligare en möjlig förklaring till att urbanhistorisk forskning saknar en tydlig förankring inom historieämnet är bristen på komparativa inslag – och det gäller inte bara i Sverige. Det saknas försök att förstå städernas interna organisation i linje med de stadstyper som föreslås i inledningen till den här volymen. Den förmoderna svenska stadens urbanitet är fortfarande föga undersökt, med undantag för ett växande intresse för dessa frågor från arkeologernas sida.⁹⁴

Fältet är därmed öppet. Vad som behövs är nya frågor, ställda i samarbete både med arkeologer, kulturgeografer och inte minst ekonomhistoriker. De sistnämnda intar i svenskt akademiskt sammanhang en säregen ställning, det vill säga deras kontakter med så kallade allmänhistoriker är otillfredsställande. Det resulterar i att ekonomihistoriska undersökningar ofta har en stark statistik-empirisk inriktning, samtidigt som dessa metoder många gånger saknas i allmänhistorikernas undersökningar. Vi behöver också nya teoretiska perspektiv som ger möjlighet att undersöka om det finns ett specifikt nordiskt koncept av urbanitet.⁹⁵ Den svenska Nationalencyklopedin definierar ”urban” som ”att vara världsvan i sitt uppträdande”.⁹⁶ Denna definition bygger på antika koncept och begränsar forskningen om urbanitet i många fall till centrala delar av ett fåtal svenska storstäder. Det är därför föga hjälpsamt och har inte gett upphov till många undersökningar.⁹⁷

Sammanfattning

Påfallande i en internationell jämförelse är Sveriges låga urbanisering och bristen på en tydlig funktionell uppdelning mellan stad och landsbygd som också har uttryckts genom otydliga gränser mellan båda. I själva verket kan de svenska städernas historia under de senaste 500 åren

93 Se t.ex. Stadin 1979; Andersson 2009; Karlsson-Sjögren 1998. Jfr även Gender and Work, <https://gaw.hist.uu.se/>.

94 Naum & Ekegren 2018 tar upp denna invandring med mera utifrån arkeologiska fynd; Roslund 2020 som en introduktion i Sveriges äldsta städer i ett historiskt-arkeologiskt perspektiv.

95 Det har föreslagits av Peter Clark, Clark 2009.

96 *Nationalencyklopedin*, [https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/enkel/urban-\(världsvan\)](https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/enkel/urban-(världsvan)) (hämtad 2019-04-09).

97 My Hellsing, Stockholm, arbetar just nu med ett projekt om hovets betydelse för Stockholms kulturliv.

ses som en stegvis rurbanisering, där funktionsuppdelningar och gränser mellan stad och landsbygd, det urbana och rurala, alltmer suddats ut.⁹⁸ Under hela den tidigmoderna tiden förblev Sverige en agrar ekonomi som sakta monetariserades.

De flesta städer visade på en ekonomisk verksamhet där handel och hantverk var centrala inslag, medan stadens ekonomiska inflytande var begränsad rent geografiskt. I synnerhet på 1600-talet visade kronan stora ambitioner på en omfattande kontroll av rikets näringsliv som i själva verket begränsade de flesta städer i sin utveckling. När dessa ambitioner försvann efter stormaktstidens fall kunde vissa städer utveckla en mera varierad industriell verksamhet, medan många stannade kvar som centralorter för sitt begränsade närområde.

Den indelning i olika typer av städer (städer som tydligt kontrollerades av staten, kyrkan, adeln, privata familjer, nätverk av familjer) som ligger till grund för föreliggande volyms koncept saknar förankring i den svenska forskningen om städer. Det beror å ena sidan på att bara ett fåtal städer präglades av uttalade patriciat eller adelsfamiljer. Å andra sidan beror det på att det fanns få städer som präglades av kyrkan, stiftsstäder. Men även dessa städers styrning var förhållandevis oberoende av kyrkan. Det gäller till och med i en stad som Uppsala, en av rikets största städer, med säte för ärkebiskopen och med rikets viktigaste och under lång tid enda universitet. I själva verket var staden tydligt uppdelad – och är det mentalt fram till idag.

Om de svenska stadshistorikernas bristande intresse för dessa stadstyper är en illusion eller beror på att städernas interna organisation ansågs ligga utanför kronans verksamhet – som en privat Kooperation – är en öppen fråga. Kronans och senare den moderna statens ointresse för städernas interna organisation öppnade för olika eliters monopolliknande inflytande på enskilda städer, i synnerhet från och med 1800-talets industrialisering. Här saknas dock undersökningar både för den tidigmoderna och den moderna svenska staden. Svensk stadshistoria skrivs fortfarande överlag i ett perspektiv som utgår från kronans och den moderna statens

---

98 Rurbaniseringen är än så länge knappast undersökt för svensk del, men författaren planerar en studie kring ämnet.

intressen. Konsekvensen är ett påfallande ointresse för staden som plats för intressekonflikter kring ekonomi, kultur samt stadens interna organisation. Det gäller i synnerhet också för komparativa eller syntetiserande undersökningar som jämför olika städer eller stadssystem.

Litteraturförteckning

- Ahlberg, N. (2012): *Svensk stadsplanering: Arvet från stormaktstiden, resurs i dagens stadsutveckling*, Stockholm: Forskningsrådet Formas.
- Andersson, B., Fritz, M. & Olsson, K. (1996): *Göteborgs historia: Näringsliv och samhällsutveckling. 1 Från fästningsstad till handelsstad 1619–1820*, Stockholm: Nerenius & Santérus.
- Andersson, G. (2009): *Stadens dignitärer: Den lokala elitens status- och maktmanifestation i Arboga 1650–1770*, Stockholm: Atlantis.
- Andersson, M. (2018): *Migration i 1600-talets Sverige: Älvsborgs lösen 1613–1618*, Malmö: Universus Academic Press.
- Aronsson, P. (1992): *Bönder gör politik: Det lokala självstyret som social arena i tre Smålandssocknar, 1680–1850*, Lund: Lunds universitet.
- Bengtsson, E. (2020): *Världens jämlikaste land?*, Lund: Arkiv förlag.
- Bengtsson, R. (1998): *Vid stadens hank och stör: Tullstugor, portar och bommar i svenska städer 1622–1810*, Dalarö: Tullmuseum.
- Berglund, M. (2009): *Massans röst. Upplopp och gatubräk i Stockholm 1719–1848*, Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.
- Berglund, M. (2019): 'Den tidigmoderna staden och stadsgrundningsepoken 1520–1860', i Berglund, M., Nilsson, L. & Sidén, P. G.: *Svensk stadshistoria – en introduktion*, Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.
- Berglund, M., Nilsson, L. & Sidén, P. G. (2019): *Svensk stadshistoria – en introduktion*, Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.
- Bjarne Larsson, G. (2019): *Det öppna fönstret: Arv och egendom i bostadsbristens Stockholm 1479–1530*, Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning.
- Björklund, A. (2010): *Historical Urban Agriculture: Food Production and Access to Land in Swedish Towns Before 1900*, Stockholm: Stockholms universitet.
- Bodell, K. (1970): *Stad, bondebygd och bergslag vid mitten av 1600-talet*, Stockholm: Thule.
- Borenberg, P. (2020): *Tjänstefolk: vardagsliv i underordning: Stockholm 1600–1635*, Göteborg: Göteborgs universitet.
- Cermeno, A. L. & Enflo, K. (2019): 'Can Kings Create Towns That Thrive? The Long-term Implications of New Town Foundations', *Journal of Urban Economics* 112, s. 50–69.

- Clark, P. (2009): *European Cities and Towns 400-2000*, Oxford: Oxford University Press.
- Corin, C.-F. (1978): *Arboga stads historia. Andra delen. Från 1500-talets mitt till 1718*, Arboga: Arboga kommun.
- Douhan, B. (1981): 'Vallonerna i Sverige', *Fataburen* 1981, s. 66–90.
- Droste, H. (2011): 'The Terms of Royal Service: Post Servants' Finances, c. 1700', i Droste, H. (utg.): *Connecting the Baltic Area. The Swedish Postal System in the Seventeenth Century*, Huddinge: Södertörns högskola, s. 123–176.
- Ericson Wolke, L. (1988): *Borgare och byråkrater: Omvandlingen av Stockholms stadsförvaltning 1599–1637*, Stockholm: Stockholms universitet.
- Florén, A. & Ternhag, G. (red.), (2002): *Valloner – järnets människor*, Hedemora: Gidlund i samarbete med Dalarnas forskningsråd.
- Forsberg, L. (2001): *Stormaktstidens Stockholm tar gestalt: gaturegleringen i Stockholm 1625–1650*, Stockholm: Stockholmia.
- Forselius, T. M. (2015): *God dag, min läsare! Bland berättare, brevskrivare, boktryckare och andra bidragsgivare i tidig svensk veckopress 1730–1773*, Lund: Ellerström.
- Gaunt, D. (1975): *Utbildning till statens tjänst: En kollektivbiografi av stormaktstidens hovrättsauskultanter*, Uppsala: Uppsala universitet.
- Gustafsson, S. (2006): *Svenska städer i medeltidens Europa: En komparativ studie av stadsorganisation och politisk kultur*, Stockholm: Stockholms universitet.
- Gustafsson, S. (2013): 'German Influence in Swedish Medieval Towns: Reflections upon the Time-bound Historiography of the Twentieth Century', i Bisgaard, L., Mortensen, L. B. & Pettitt, T. (utg.): *Guilds, Towns, and Cultural Transmission in the North, 1300–1500*, Odense: University Press of Southern Denmark, s. 109–129.
- Gustafsson, S. (2015): *Leverantörer och profitörer: Olika geografiska områdets och sociala gruppers handel med fästningsbygget Sveaborg under den första byggnadsperioden 1748–1756*, Helsinki: Suomen Tiedeseura.
- Hallenberg, M., (2001): *Kungen, fogdarna och riket: Lokalförvaltning och statsbyggande under tidig Vasatid*, Stockholm: Stockholms universitet.
- Hallenberg, M. (2008): *Statsmakt till salu: Arrendesystemet och privatiseringen av skatteuppbörden i det svenska riket 1618–1635*, Lund: Nordic Academic Press.
- Hallenberg, M. (2018): *Kampen om det allmänna bästa: Konflikter om privat och offentlig drift i Stockholms stad under 400 år*, Lund: Nordic Academic Press.
- Hammar, A. (2014): *Mellan kaos och kontroll: Social ordning i svenska flottan 1670–1716*, Umeå: Umeå universitet.
- Hammar, A. (2017): 'Att klara livhanken i en främmande stad. Båtmansfamiljer i 1670-talets Stockholm', i Götlind, A. & Lamberg, M. (red.): *Tillfälliga stockholmare. Människor och möten under 600 år*, Stockholm: Stockholmia, s. 133–154.

- Hanssen, B. (1952): *Österlen: en studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne*, Stockholm: Stockholms högskola.
- Heckscher, E. F. (1923): '1500- och 1600-talens svenska stadsgrundningar', *Historisk tidskrift* (Sverige), s. 309–350.
- Heckscher, E. F. (1938): 'Städernas plats i Sveriges samhällshistoria', *Ekonomisk tidskrift* 14, s. 87–113.
- Hedberg, L. (1995): *Företagarfursten och framväxten av den starka staten. Hertig Karls resursexploatering i Närke 1581–1602*, Örebro: Örebro högskola.
- Humble, S. (1991): *Fyra studier i svensk stadsförvaltning 1619–1862*, Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.
- Jansson, A. (1991): *Bördor och bärkraft: Borgare och kronotjänare i Stockholm 1644–1672*, Stockholm: Stockholms universitet.
- Jeziarski, W., Nauman, S., Runefelt, L. & Reimann, C. (utg.) (2021): *Baltic Hospitality: 1000–1900*, Cham: Palgrave Macmillan.
- Karlsson Sjögren, Å. (1998), *Kvinnors rätt i stormaktstidens Gävle. The judicial status of women in 17th-century Gävle*, Umeå: Umeå universitet.
- Kepsu, K. (2020): 'Stad och stat. Nyen, migrationen och borgarna under 1600-talets andra hälft', *Historisk tidskrift för Finland*, 104 (4), s. 461–492.
- Küng, E. (2000): 'Narvas handels- och ekonomiskrättsliga position i svenska väldet 1581–1704', i Jansson, T. & Torbjörn, E. (utg.): *Stat – kyrka – samhälle: den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna*, Stockholm: Almqvist & Wiksell, s. 283–303.
- Küng, E. (2018): "'See tubli linn muutub tühjaks ja lagedaks ... "Tallinna majanduslik olukord 1620.–1630. aastatel I–III', *Algus Tuna* 2017, nr. 4, s. 25–37, 2018, nr. 1, s. 4–19, 2018, nr. 2, s. 14–34. (English summary: "'This Fine City Will Become Deserted and Destitute": Tallinn's Economic Situation in the 1620s – 1630s', *Algus Tuna* 2017, nr. 4, s. 154, 2018, nr. 1, s. 156, 2018, nr. 2, s. 155–156.)
- Laitinen, R. (2017): *Order, Materiality and Urban Space in the Early Modern Kingdom of Sweden*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Landberg, H. (1971): *Det kontinentala krigets ekonomi: Studier i krigsfinansiering under svensk stormaktstid*, Stockholm, Stockholms universitet.
- Lennarsand, M. (2017): 'I väntan på nästa krig. Livgardets soldater i Stockholm under 1680- och 1690-talet', i Götling, A. & Lamberg, M. (red.): *Tillfälliga stockholmare. Människor och möten under 600 år*, Stockholm: Stockholmia, s. 157–177.
- Lennartsson, R. (2019): *Mamsell Bohmans fall: Nattlöperskor i 1700-talets Stockholm*, Stockholm: Stockholmia förlag.
- Lilja, S. (1983): *Kalmar under Gustav Vasa och hans söner*, Stockholm: Stockholms universitet.
- Lilja, S. (1995): 'Small Towns in the Periphery: Population and Economy of Small Towns in Sweden and Finland During the Early Modern Period', i Clark, P. (utg.),

- Small Towns in Early Modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 50–76.
- Lilja, S., (1999): 'Urban Functions and Urban Growth in Sweden (incl. Finland) c. 1570–1770. Some Preliminary Aspects', i Büthe, J.-K. & Riis, T. (utg.), *Studien zur Geschichte des Ostseeraumes III. Stadtwerdung und städtische Typologie des Ostseegebietes bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts*, Odense: Odense University Press, s. 70–100.
- Lilja, S. (2000): *Tjuvehål och stolta städer: Urbaniseringens kronologi och geografi i Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal*, Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.
- Lilja, S. (2017): 'Utsocknes och besökare inför rätta. Människoöden i 1600-talets tänkeböcker', i Götling, A. & Lamberg, M. (red.): *Tillfälliga stockholmare. Människor och möten under 600 år*, Stockholm: Stockholmia, s. 251–272.
- Lilja, S. (2021): *Befolkningar, städer och stater*, Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.
- Lindström, D. (1991): *Skrå, stad och stat: Stockholm, Malmö och Bergen ca 1350–1622*, Uppsala: Uppsala universitet.
- Ling, S. (2016): *Konsten att försörja sig: Kvinnors arbete i Stockholm 1650–1750*, Stockholm: Stockholmia.
- Lundell, P. (2002): *Pressen i provinsen: Från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning 1750–1850*, Lund: Lunds universitet.
- Lövgren, A.-B. (1988): 'Die Bedeutung der Städte in der schwedischen Verwaltung', i Bohmbach, J. (utg.), *Anspruch und Realität: Wirtschaftliche, soziale und politische Entwicklung in Schweden und seinen deutschen Besitzungen im 17. Jahrhundert: 2. Arbeitsgespräch schwedischer und deutscher Historiker in Stade am 18. und 19. Juni 1987*, Stade: Stadt Stade, s. 7–12.
- Magnus Erikssons stadslag* (1966): I nusvensk tolkning av Å. Holmbäck & E. Wessén, Stockholm: Nordisk bokhandel.
- Mispelaere, J. & Lindström, J. (2015): 'En plats att leva på. Geografisk rörlighet och social position i det gamla bondesamhället', *Scandia*, 91 (2), s. 71–97.
- Möller, Å. (2019): *Mariestads historia: Förhistorien och tillkomst*, Stockholm: Carlssons.
- Naum, M. & Ekegren, F. (utg.), (2018): *Facing Otherness in Early Modern Sweden. Travel, Migration and Material Transformations, 1500–1800*, Woodbridge: Boydell Press.
- Neuding Skoog, M. (2018): *I rikets tjänst: Krig, stat och samhälle i Sverige 1450–1550*, Stockholm: Stockholms universitet.
- Nikula, O. (1978): *Finländska borgare på 1700-talet i kamp för sina och ståndets privilegier*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Nilsson, L. & Berglund, M. (red.), (2015): *Nordiska lokalsamhällen i möte med globaliseringen 1950–2010*, Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.

- Nilsson, L. & Båve, E. (2016): *Krympande orter: Avesta och Söderhamn som postindustriella samhällen*, Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.
- Norrhem, S. (2019): *Subsidier: Svenska krig och franska pengar 1631–1796*, Lund: Nordic Academic Press.
- Odén, B. (1960): *Kopparhandel och statsmonopol: Studier i svensk handelshistoria under senare 1500-talet*, Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Olsson, M. & Svensson, P. (2010): 'Agricultural Growth and Institutions: Sweden, 1700–1860', *European Review of Economic History*, 14 (2), s. 275–304.
- Rahikainen, M. (2020): 'Unfree Labour by Free Peasants: Labour Service in the Swedish and Finnish Countryside, from the Late Seventeenth to the Early Twentieth Centuries', *Rural History*, 31 (2), s. 121–134.
- Renting, A. (1996): *I skuggan av Lövsta bruk: Järnbruksrörelsens inverkan på agrarsamhället i norra Uppland 1630–1930*, Stockholm: Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.
- Revy över stads- och kommunhistoria* (1980–2000), Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.
- Riksgäldskontoret (1945): *Borgarståndets riksdagsprotokoll från frihetstidens början 1. 1719–1720*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Roslund, M. (2020): *Staden växer fram (R):s årsbox 2020. Staden*, Göteborg: Makadam förlag.
- Runefelt, L. (2011): *En idyll försvarad: Ortsbeskrivningar, herrgårdskultur och den gamla samhällsordningen 1800–1860*, Lund: Sekel.
- Råberg, M. (1987): *Visioner och verklighet 1. En studie kring Stockholms 1600-talsstadsplan*, Stockholm: Stockholms universitet.
- Sandberg, R. (1991): *I slottets skugga: Stockholm och kronan 1599–1620*, Stockholm: Stockholms universitet.
- Sandén, A. (2005): *Stadsgemenskapens resurser och villkor: Samhällssyn och välfärdsstrategier i Linköping 1600–1620*, Linköping: Linköpings universitet.
- Sandin, B. (1986): *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan: Folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600–1850*, Lund: Lunds universitet.
- Sandström, Å. (1990): *Mellan Torneå och Amsterdam: En undersökning av Stockholms roll som förmedlare av varor i regional- och utrikeshandel 1600–1650*, Stockholm: Kommittén för Stockholmsforskning.
- Sandström, Å. (1996): *Plöjande borgare och handlande bönder: Mötet mellan den europeiska urbana ekonomin och vasatidens Sverige*, Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.
- Sandström, Å. (2018): *Skellefteå och Strängnäs: Moderniseringen av två svenska småstäder 1880–1914*, Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.
- Scherp, J. (2013): *De ofrälse och makten: En institutionell studie av Riksdagen och de ofrälse ståndens politik i maktodelningsfrågor 1660–1682*, Stockholm: Stockholms universitet.

- Sennefelt, K. (2001): *Den politiska sjukan: Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*, Uppsala: Uppsala universitet. Tillgänglig på Internet: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-1482>
- Sennefelt, K. (2011): *Politikens hjärta: Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm*, Stockholm: Stockholmia.
- Simonson, Ö. (2010): 'The Swedish Empire and Postal Communications: Speed and Time in the Swedish Post Office, c. 1680–1720', i Droste, H. (utg.), *Connecting the Baltic Area. The Swedish Post in Seventeenth Century*, Huddinge: Södertörns högskola, s. 49–97.
- Stadin, K. (1979): *Småstäder, småborgare och stora samhällsförändringar: Borgarnas sociala struktur i Arboga, Enköping och Västervik under perioden efter 1680*, Uppsala: Uppsala universitet.
- Stadin, K. (utg.) (2003): *Baltic Towns and Their Inhabitants: Aspects on Early Modern Towns in the Baltic Area*, Huddinge: Södertörns högskola.
- Stadshistoriska institutet (1927–1985): *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer*. 7 volymer, Stockholm: Stadshistoriska institutet.
- Svensson, H. R. (2017): *Fabian Philip, familjen Ruben och örlogsstaden: Entreprenörsfamiljen som grundade Mosaiska församlingen i Karlskrona 1780–1945*, Stockholm: Stockholms universitet.
- Swerikes rikes stadz lagh*, Stockholm: Ignatius Meurer 1628.
- Söderberg, J. (1985): 'Den stagnerande staden: Stockholms tillväxtproblem 1760–1850 i ett jämförande europeiskt perspektiv', *Historisk tidskrift* (Sverige), 1985 (105), s. 155–186.
- Thedéén, S. & Zachrisson, T. (red.), (2016): *Stockholm före Stockholm: Från äldsta tid fram till 1300*, Stockholm: Stockholmia.
- Unger, C. (1996): *Makten och fattigdomen: Fattigpolitik och fattigvård i 1600-talets Stockholm*, Stockholm: Stockholms universitet.
- Vestbö-Franzén, Å. (2012): 'Vardagens varuflöden i 1600-talets norra Småland: lokalsamhällets bytes- och marknadsekonomi speglad i rätthistoriska källor, Lilla tullen och de äldsta geometriska kartorna', *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 2012 (63), s. 92–110.
- Weibull, C. G. (1915): *Göteborgssläkter under 1700-talets senare del: Utdrag ur Göteborgs Domkyrkoförsamlings födelsebok 1762–1790 och ur Göteborgs Kristine församlings födelsebok 1775–1790*, Göteborg: Skrifter utgivna av Personhistoriska föreningen äldre Göteborgssläkter.
- Wängmar, E. (2003): *Från sockenkommun till storkommun: En analys av storkommunreformens genomförande 1939–1952 i en nationell och lokal kontext*, Växjö: Växjö universitet.
- Ylander, H. (1993): 'Urbanisering och tätortsutveckling i Sverige', i Statistiska centralbyrån (utg.), *Markanvändningen i Sverige*, Örebro: Statistiska centralbyrån (SCB), s. 71–93.

- Ågren, K. (2007): *Köpmannen i Stockholm. Grosshandlares ekonomiska och sociala strategier under 1700-talet*, Uppsala: Uppsala universitet. <http://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:171085/FULLTEXT01.pdf>
- Österberg, E. (1987): 'Svenska lokalsamhällen i förändring ca 1550–1850: participation, representation och politisk kultur i den svenska självstyrelsen: Ett angeläget forskningsområde', *Historisk tidskrift* (Sverige), 1987 (107), s. 321–340.
- Österberg, E. (1994): 'Stat, makt och bönder i modern svensk historieforskning: en historiografisk skiss', i Due-Nielsen, C. (red.): *Struktur og funktion: Festskrift til Erling Ladewig Petersen*, Odense: Odense universitets forlag, s. 153–167.

KAPITTEL 3

Byeliten på 1700-tallet. De sterke nettverk

Ida Bull

NTNU

Abstract: Urban elites in the 18th century: The strong networks

During the 17th and 18th centuries, Norwegian cities changed. The population became more differentiated, and the administrations of cities were adapted to absolute monarchy. Trade was in principle connected to cities, which forced merchants to settle in Norwegian cities to take part in export. Immigrant merchants soon joined the elites in the cities, establishing themselves as centres in networks connecting their regions to the international market. While the King was strengthening his local administration, the new economic elites secured a distinct influence on the economic and political conditions in the cities. This chapter discusses how this elite worked to affect the political administration of the major cities in the four regions in Norway: Bergen, Kristiania, Kristiansand and Trondheim, with a special focus on the latter. All of these cities were obliged to communicate through the King's servants with Copenhagen. In addition, they all had important trading connections to other cities in Europe.

Immigrant merchants established strong networks in their new cities. Together with the King's most prominent servants, these merchants constituted the cities' elites. While the King's men ruled the city, a consultative board was elected among men with citizenship – “*de eligerte menn*”. How this board was elected and functioned differed between cities, but in the larger Norwegian cities the international trading merchants monopolised the boards of elected men. Their education and experience from a larger world made their power seem self-evident.

However, towards the end of the 18th century, against the background of the French Revolution, their monopoly was no longer obvious. Citizens with lower status, especially craftsmen, contested the merchants' power. This chapter discusses how conflict developed and pointed towards a more democratic evolution in the 19th century.

Keywords: urban elites, networks, immigration, urban trade, urban administration

Sitering: Bull, I. (2022). Byeliten på 1700-tallet. De sterke nettverk. I K. Dørum (red.), *Hvem styrte byene? Nordisk byhistorie 1500–1800* (kap. 3, s. 85–106). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.149.ch3>

Lisens: CC-BY-NC-ND 4.0

Nettverksbyen Trondheim

I løpet av 1600–1700-tallet endret norske byer seg. Sammensetningen av befolkningen ble mer differensiert, og styringen av byene ble tilpasset eneveldet. På 1600-tallet ble handel som prinsipp knyttet til byer. Det førte til at mange kjøpmenn med utgangspunkt i europeiske handelsfamilier slo seg ned i norske byer for å drive denne handelen. På 1600- og 1700-tallet fungerte denne innvandrende kjøpmannseliten i byene som sentrum i nettverk som bandt regionene – med sine eksportprodukter som fisk, trelast og metaller – til et internasjonalt marked i en stadig mer globalisert økonomi med byene som mellomledd. Et tema i internasjonal byhistorie er hvem som har makt over byen: byene selv eller fyrsten.¹ Dette kapitlet vil se nærmere på hvordan forholdet var mellom kongens administrasjon i norske byer og den økonomiske handelseliten. Kapitlet vil diskutere i hvilken grad kjøpmannseliten prøvde eller var i stand til å ha avgjørende innflytelse på det politiske nivå som embetsmennene utgjorde.

Det var egentlig ingen selvfølge at nettopp byene opplevde store endringer ved framveksten av en globaliseringsprosess. Eksportproduktene, som var utgangspunktet for at Norge ble trukket inn i internasjonal handel, fantes i havet utenfor kysten, i skogene og i fjellet rundt i lokalsamfunnene i Norge. Endringene som byene opplevde, hadde sammenheng med deres rolle i formidlingen av de norske naturressursene som vare i et internasjonalt marked. Samtidig hadde konsentrasjonen til byene som mellomledd sammenheng med utviklingen av eneveldet og lovkravet om at handel, og særlig utenrikshandelen, skulle finne sted i byer. Den begynnende internasjonale handelen som tilreisende kjøpmenn og skipperne hadde drevet på 1500- og begynnelsen av 1600-tallet, ble dermed i stor grad erstattet av en handel med byene som sentrum. Trondheim er typisk for en slik utvikling, og materialet vil i hovedsak hentes fra denne byen, med noen sideblikk – særlig til Bergen, som var Norges største by, og de øvrige stiftsstedene Kristiania og Kristiansand.

---

¹ Braudel 1985, s. 514–520; Cipolla 1993, s. 117–122; Hohenberg & Lees 1995, s. 5, s. 43 og s. 169–170.

Sentralsted og nettverk

Byene i perioden mellom 1600-tallet og begynnelsen av 1800-tallet kan plasseres inn i to ulike modeller. Eneveldet instituerte en ny administrativ ordning, der amt og stiftamt overtok for de gamle lenene, og amtmenn og stiftamtmenn kom istedenfor lensherrene. Mens lenene var bygd på godseiendom og lensherrene hadde stor selvstendighet innenfor lenet, hadde kongen større myndighet overfor amtmenn og stiftamtmenn og det som foregikk innenfor deres embetsdistrikter. Norge ble inndelt i fire stiftamt, med underliggende amt. Byene hadde sin egen lokale styringsstruktur, men var samtidig underlagt stiftamtmanden, som igjen var underlagt kongens sentrale styringsorgan i København. Samtidig som det på grunnlag av økt handel vokste fram flere ladesteder og småbyer, ble stiftsbyenes posisjon styrket. Nye ladesteder ble underordnet bestemte kjøpsteder, som igjen ble underordnet de respektive stiftsstedene.² Administrativt var byene innvevet i en struktur som plasserte dem som sentralsted for et omland som sognet til byen. Formelt knyttet denne modellen ladesteder til sin kjøpstad, og kjøpstedene til stiftsbyen, som igjen var knyttet til hovedstaden. Sentralstedsmodellen kobler sammen disse nivåene.

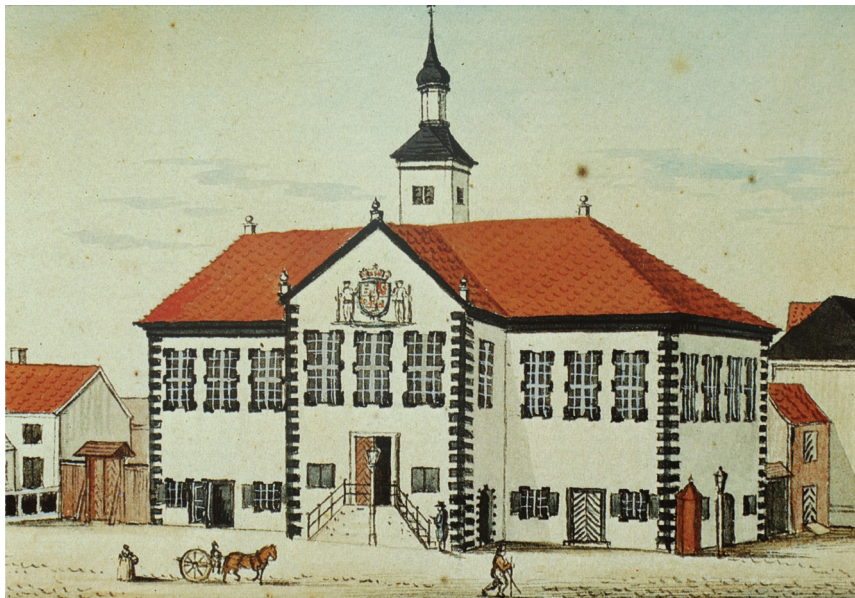
Byenes posisjon som mellomledd i handelen med de norske råvarene fra distriktet og de utenlandske markedene, gjorde at deres viktigste forbindelse ikke nødvendigvis gikk til det administrative nivået de var plassert under. Mens København var sentralstedsmodellens topp-punkt, gikk bare mindre deler av handelen dit. Handelen aktualiserte en annen modell, som bygger på de økonomiske nettverkene byene var involvert i. Stiftsbyene måtte ha kontakt med København, men hadde vel så viktige kontakter i byer andre steder i Europa og verden, der de fant marked for sine eksportvarer, kunne finne nødvendige og ønskede importvarer, og der de hadde eller utviklet forretningsforbindelser. I nettverksmodellen er nettopp slike handelsnettverk vesentlige.³

---

2 Supphellen 1979; Supphellen 1982.

3 Sentralsted og nettverk: se Helle et al. 2006, s. 9–18; Hohenberg & Lees 1995, s. 1–13; Maliks & Bull 2014, spesielt s. 25–32; Mikkelsen 2012, s. 39–41. Nettverksanalyse, se Teige 2008.

Byggingen av det gamle rådhuset i Trondheim ble påbegynt av magistratpresident Albert Angell, som også var en av byens framtrepende kjøpmenn. Rådhuset sto ferdig i 1706. Her holdt magistraten sine møter, byfogd og andre byens betjenter hadde tilhold her, og de eligerte menn møttes til rådslaging her. Tvers over gaten hadde Angell sin private kjøpmannsgård.

Illustrasjon: Gunnerus spesialsamling ved NTNU Universitetsbibliotek. Lisens: CC BY-SA 4.0.

Innad i de enkelte byene, og særlig uttalt i stiftsstedene, finner vi denne spenningen mellom hensynet til de administrative linjer og de økonomiske strukturer. Nettverksbyen er dermed et viktig begrep for å forstå hvordan byen fungerte i forhold til omverdenen, men dette må kobles sammen med byen som administrativt sentrum, der byens embetsmenn forholdt seg til sine overordnede i kongens København. Slik sett passer stiftsbyene også inn i en sentralstedsmodell. Et spørsmål blir så hvordan de personene som befolket disse ulike strukturene, sto i forhold til hverandre.

Internasjonalisering av handelen

Fra tidlig 1600-tall ble Norge trukket inn i en voksende verdenshandel. Fra middelalderen av var fisken ettertraktet som eksportvare; nå økte etterspørselen etter fisk som mat til en voksende befolkning i Europa. Trelast ble nødvendig som bygningsmateriale til ny byvekst og skipsbygging.

I tillegg ble metaller stadig viktigere på det europeiske markedet, både som materiale til nye redskaper og bruksgjenstander, og til våpenproduksjon til de mange krigene. På 1500–1600-tallet reiste skipperne og kjøpmenn fra Tyskland, Nederland og England langs kysten og handlet med lokalbefolkningen. Særlig var det trelasthandelen som foregikk på den måten.

Fiskehandelen var i større grad monopolisert. Bergen, med sin fortid som hansaby, var den eneste av de norske byene som hadde sterke tradisjoner for utenrikshandel, og det var den nordnorske tørrfisken som var grunnlaget for det.

Handel som bynæring

Avgjørende for byenes posisjon var bestemmelsene om at handel skulle foregå i byer. Allerede fra begynnelsen av 1600-tallet kom det tydelige signaler om at folk som drev handel, skulle ta borgerskap i en by. Unntaket var de sedvanemessige markeder, som på 1600-tallet ble regulert og fastsatt til bestemte tider på året. Markedene var i utgangspunktet enkeltvarebytte mellom distrikter med ulikt næringsgrunnlag, men med voksende internasjonal handel kom også kjøpmennene til markedene. Det ble dermed behov for lovregulering også av dem.⁴ Med eneveldets byprivilegier i 1662 ble byenes monopol på handel innskjerpet. Utenlandske kjøpmenn som hadde reist langs kysten fra Agder til Vardø og kjøpt opp fisk og trelast, fikk føle restriksjonene. Flere av dem fant det nødvendig å bosette seg i en av kystbyene for å fortsette sin handel. I Bergen var de tyske arvtakerne etter hansakjøpmennene allerede etablert. I Trondheim var det åpnere rom for nye kjøpmenn, som kunne supplere de nordlands-handlere som fantes. Som i Bergen var fisken interessant, men trelast ble også attraktivt for de utenlandske kjøpmenn i Trondheim etter hvert som skogene lenger sør og de helt kystnære skoger ble uthogde og bypolitikken ble innskjerpet. Også etableringen av kobberverksdrift på Røros og på Løkken ga Trondheim en viktig stilling som utskipningshavn for kobberet. I Oslo ble bybrannen i 1624 utgangspunktet for at den nye byen Kristiania ble etablert, og den fikk privilegier som bidro til å konsentrere

---

4 Bull 2012.

trelasteksporten fra store innlandsområder i Gudbrandsdalen og Østerdalen til byen.⁵

Kristiansand ble etablert i 1641 etter kongelig bestemmelse, og hadde som formål å konsentrere handelen som foregikk i området. Behovet oppsto som følge av den økte skipsfarten mellom landene ved Nordsjøen og landene ved Østersjøen, som passerte forbi Agder-kysten.⁶ Byen konkurrerte med Stavanger som stiftsstad. Også Stavanger ble påvirket av den økte handelen, og dit kom det innvandrere etter 1600, særlig fra Slesvig og Holstein, deretter fra Nederland og Skottland. Trafikken forbi kysten ga imidlertid Kristiansand et fortrinn som den fjerde stiftsby.⁷

Byprivilegiene i 1662 forsterket byenes rolle som eksportbyer. Prinsippet var at handelen skulle konsentreres i byene – kjøpstedene. Der skulle folk med borgerskap drive handelen. Forbipasserende og tilreisende skipper og kjøpmenn måtte handle med byens borgere, eller, som flere av dem gjorde, etablere seg som borgere i norske byer. Hver by hadde sitt omland som sognet til byen, og der byens handlende hadde forrang. Det skapte riktignok konflikter mellom byer om omlandet, spesielt mellom Bergen og Trondheim om retten til handelen i kystområdene på Nordvestlandet. men var også et noenlunde oversiktlig system.

En innvandrende kjøpmannsklasse

Eneveldets bypolitikk, som forbeholdt utenrikshandelen for kjøpmenn bosatt i norske byer, skapte et nytt sjikt innbyggere i byene. Med den nye innvandringen av kjøpmenn som drev internasjonal handel, ble byens klassestruktur endret. Borgerskapet besto tidligere av kremmere og håndverkere. Håndverkerne produserte gjenstander til bruk for byens befolkning og kanskje for noen i byenes omegn, mens kremmerne sto for en forholdsvis beskjeden omsetning av forbruksvarer. De innvandrende kjøpmennene introduserte en handel som gikk ut over lokal-samfunnets rammer. Med sin bakgrunn fra familier som drev handel i hjemlandet, hadde de handelsnettverk de kunne bygge videre på. Det ga

---

5 Sprauten 1992, s. 147–172.

6 Steen 1941, kapittel 1–3.

7 Elgvin 1956, s. 107 og s. 171–182.

dem erfaringer fra kjøpmannskap i andre land, kunnskaper om hvordan internasjonal handel kunne drives, muligheter til handelskreditt og et godt grunnlag for kapitaloppbygging. Noen av dem hadde med seg arvemidler, og flere som innvandret, giftet seg inn i andre innvandrerfamilier. Mange opprettholdt forbindelsen med sine opprinnelige familier og hjemsted, også i annen og tredje generasjon.

Til Trondheim kom flere innvandrere fra utenlandske steder på 1600-tallet og videre framover 1700-tallet. De kom fra ulike steder, fra Holland, Flandern, England og hertugdømmet Slesvig med Flensburg. De første etablerte seg med handel i omlandet. Noen bygget opp sager, men for å drive eksporthandel måtte de ta borgerskap i byen. Flere kom fra samme sted, og etter hvert samlet det seg mange flensburgere i Trondheim. Ifølge en beskrivelse av borgerskapet i 1708 var det da 63 kjøpmenn i Trondheim, og av dem var 25 flensburgere. I tillegg var det noen som var annen eller tredje generasjons innvandrere. Av de 19 som ble betegnet som «Capitale» kjøpmenn, var alle innvandrere eller sønner av innvandrere.⁸

Noen av disse innvandrerne gjorde seg mer bemerket enn andre og fikk en viktig plass i byhistorien av flere grunner.

Lorentz Mortensen Angell er en av dem. Det første vi hører om ham i Trondheim, er hans giftermål med Margrethe Hansdatter Puls i 1653. Hun var også av innvandrerfamilie, som datter av Hans Puls, innvandrer fra Hamburg. Fiskehandelen var utgangspunktet for Lorentz Mortensen, men han engasjerte seg snart i kobbereksport fra Røros. Som følge av krongodssalgene etter 1660, ble han også en betydelig godseier.

For Henrich Sommerschild, også kalt Henrik Engelskmann, er opprinnelsen klar. Thomas Hammond, også innvandrer fra England, ble i 1659 gift med Elisabeth Sommerchild, datteren til Henrik. For de engelske innvandrerne var det tømmerhandelen som var viktigst. To av Thomas Hammonds døtre ble gift med brødrene Morten og Albert Angell, sønner av Lorentz Mortensen Angell, en av de flensburgske innvandrerne.

Henrik Horneman levde i Trondheim omtrent samtidig med Lorentz Mortensen. Det første spor etter ham i byen er giftermålet med enken

---

8 Bull 1998, s. 26–27.

Anna Nilsdatter Tønder i 1669. Henrik Horneman kom fra Flensburg, fra en familie som hadde lange handelstradisjoner, også i handelen på Norge. Også for Henrik Horneman var det fiskehandelen som var utgangspunktet, men kobber- og trelasthandel kom til etter hvert. Henrik Horneman og Anna Tønder fikk mange døtre, men bare to sønner. Den eldste sønnen etablerte seg som kjøpmann i Amsterdam og ble en viktig forbindelse både for faren og for andre trondhjemske kjøpmenn. Døtrene ble gift med andre kjøpmenn i Trondheim, slik at det ble sagt at Henrik Horneman var svigerfar til «halve byen».⁹

De innvandrende kjøpmennene etablerte et sterkt nettverk i byen de slo seg ned i. Ved inngifte ble mange av dem i slekt med hverandre, og ved strategiske giftermål skaffet de seg også nettverk i omlandet der de hentet sine ressurser. Lorentz Mortensen Angell er et godt eksempel på hvordan ekteskap kunne bygge nettverk. Hans første ekteskap med Margrethe Puls førte ham inn i en kjøpmannsfamilie i Trondheim, der svigerfaren allerede hadde etablert seg. Hans neste ekteskap var med Margrethe Falch, datter av en fogd på Helgeland med viktige ressurser og forbindelser til fiskeridistriktene. Hans tredje ekteskap forsterket forbindelsen til kobberverkene.

Innvandrerne skapte et sterkt overklassesjikt i byen, og de skaffet seg forbindelser i distriktene. Å etablere et internasjonalt nettverk var også viktig, og flere unge menn foretok rundreiser i Europa for å skaffe seg kontakter. Samtidig beholdt de kontakten med slekten der de selv eller deres forgjengere kom fra. For flere av kjøpmennene i Trondheim er kontakten tilbake til Flensburg tydelig. Sønnner ble sendt på skole eller læreopphold dit, og kjøpmenn i Trondheim hentet læregutter i Flensburg. De engelske innvanderne beholdt også kontakten hjem. Thomas Hammonds eldste sønn med samme navn hadde læreopphold i London før han etablerte seg i Trondheim på 1680-tallet. På 1700-tallet ser vi at trondhjemske forsøk på kolonihandel på St. Croix ble drevet i samarbeid med forbindelser i Flensburg.

Med disse innvanderne ble dermed klassestrukturen endret, med et nytt overklasselag på toppen av det tidligere samfunn. De internasjonale

---

9 Bull 1998, s. 20–23.

kjøpmennene ble en overklasse, med det jevne borgerskap av kremmere, håndverkere og skipperer som en middelklasse, og arbeidsfolk og tjenestefolk som en underklasse, med de fattige på bunnen.

Innvandrerne posisjon i byen var først og fremst økonomisk, men de etablerte seg også raskt i styrende organer, som kirkeverger, taksérborgere og lignende. Flere fra andre generasjon ble sittende helt i toppen av byadministrasjonen.

Kongens embetsmenn

Kjøpmennene utgjorde imidlertid bare en del av eliten i byen. Embetsstanden ble mer tallrik på 1600- og 1700-tallet, og også denne andre delen av den øverste eliten i byen hadde opprinnelse utenfor byen og ofte utenfor Norge. Flere kom fra den andre delen av det dansk-norske riket, og etter hvert med basis i utdanning fra universitetet i København. Embetsmennene hadde mer entydig enn kjøpmennene dansk tilknytning, uten at det var noe bastant skille mellom disse delene av eliten. Sosial omgang, giftermål og slektskap gikk iallfall delvis på tvers gjennom hele eliten.

Eneveldet betydde ikke bare at byene fikk en viktigere funksjon som handelssentra og knutepunkt mot omverdenen. Det betydde også en endret styringsstruktur. Byenes borgerskap hadde tidligere i stor grad hatt selvstyre, med et råd valgt av borgerne. Borgermøter, der alle menn med borgerstatus hadde rett til å møte, var et viktig grunnlag for det selvstyret som hadde valgt byrådet. Byrådet ble nå kongens menn, og skiftet navn til magistrat. Magistraten besto av en president, borgermestere og rådmenn, alle utnevnt av kongen.¹⁰ Magistraten var altså tydelig knyttet til kongen, og ikke nødvendigvis til byen. De var embetsmenn. Om de var *bare* embetsmenn, kunne imidlertid variere. De kunne også utpekes blant byens borgere, og være et bindeledd mellom embetsstand og borgerstand. Det var for eksempel tilfelle med Albert Angell i Trondheim. Han ble utnevnt til en av byens to borgermestere i 1697, til magistratspresident i 1699, og fungerte som president til sin død i 1705. For byens

---

¹⁰ Fossen 1979, s. 357–362.

borgerskap kunne han være nyttig som formidler mellom deres behov og sentralmyndighetene, og sikret byen privilegier i konkurranse med andre. Samtidig var han annet ledd i innvandrerfamilien Angell, og gift med datteren i innvandrerfamilien Hammond fra England. I kraft av arvemidler fra begge sider disponerte Albert Angell og hans kone Sara Hammond en stor formue basert på jordegods, sagbruk og bergverk. Det ble sagt om ham at hans økonomiske forpliktelser hindret ham i å fylle forpliktelsene i magistraten i tilstrekkelig grad, men selv klaget han over at magistratspliktene gikk ut over forretningene. I ham ble dermed administrasjon og forretning forenet. Han hadde studert ved universitetet i København, men hadde oppgitt studiene og isteden giftet seg til rikdom i hjembyen, før han selv arvet ytterligere rikdom.¹¹

Flere av Trondheims ledende kjøpmenn hadde i tillegg til handelen også posisjoner i kongens lokale bystyre. Blant dem var Sara Hammonds neste ektemann, Søren Bygball, og Hans Hagerup, som begge fungerte som rådmenn. En annen av byens rikeste kjøpmenn, Hans Horneman, var rådmann fra 1731 til sin død i 1764.

Dette at det *skulle* sitte kjøpmenn i magistraten var åpenbart et viktig poeng. Stifamtmann Benzons var inne i bildet både da Hans Hagerup og da Hans Horneman fikk sine utnevnelser. Hans begrunnelse for å støtte Hagerup var at det da bare var én kjøpmann i magistraten, og da Horneman kom inn, var det også bare én. For byen var det en fordel at det satt kjøpmenn i magistraten. De kunne fungere som bank for byen inntil skattene var inndrevet.¹² At de ble brukt som bank, kommer tydelig fram i Hornemans tilfelle. Særlig i forbindelse med kongebesøket i 1733 gikk det med store summer til oppbygging av æresport og til nødvendige reparasjoner i byen. Mesteparten av utgiftene (815 av 895 riksdaler) ble forskuttert av rådmann Horneman, som så fikk penger refundert etter hvert som den utlignede æresportskatt kom inn. Men fremdeles i 1754 hadde han penger til gode.¹³

Vi ser imidlertid et skifte i annen halvdel av 1700-tallet. Etter at Horneman døde i 1764, var det ikke aktive kjøpmenn i magistraten før

¹¹ Bull 1992, s. 49–62.

¹² Tretvik 1983, s. 17f.

¹³ SAT, Trondheim magistratsarkiv Db22.

Hans Knudtson kom inn som viseborgermester og borgermester i perioden 1789–1806. Dette var den eneste magistratsperson som også var kjøpmann etter Horneman. Andre magistratsmedlemmer fra midten av 1700-tallet og framover kom oftest utenfra, og kunne ha hatt embeter andre steder først, eller avanserte til andre embeter senere.¹⁴

Magistratsmedlemmene ble altså i stadig større grad hentet utenfra og ble mer entydig embetsmenn. De hadde både administrative og juridiske funksjoner. Byfogden var administrator og dommer i første instans, og hadde dessuten politioppgaver i byer der det ikke var egen politimester. I Trondheim hadde man en egen politimester i perioden 1686–1701, i Bergen fikk man politimester i 1701, i Kristiania i 1745, men i de mindre byene fylte byfogden denne funksjonen.¹⁵ I rådstueretten satt magistratsmedlemmene som dommere og fungerte som appellinstans for saker pådømt av byfogden i første instans. I 1736 ble juridisk embetseksamen innført ved universitetet i København, og det ble et krav at personer som hadde dommerfunksjoner skulle ha juridisk eksamen, enten den latinske fullstendige juridiske eksamen eller en mindre omfattende dansk versjon. Det tok likevel tid før kravet om eksamen ble gjennomført. I Bergen ble det innført som krav i 1774 at presidenten skulle ha juridisk embetseksamen, den ene borgermester og en rådmann burde være studert, den andre handlende eller en som kjente byens tilstand.¹⁶

Magistraten var utvilsomt enevoldskongens redskap i styret av byen. Gjennom dem, kontrollert av stiftamtmanden, hadde han direkte kontroll med hvordan byene ble administrert. Men fungerte det? Var borgerskapets rolle som selvstyreorgan koblet ut?

Borgernes medvirkning

På 1600–1700-tallet ble samfunnet i stor grad bygd på de selvstendige husholdene som organisasjonsprinsipp. Rett til å representere husholdet hadde det mannlige overhodet for husholdet, det vil si borgeren i en by

---

14 Mathiesen 1945.

15 Supphellen 1986.

16 Fossen 1979.

eller bonden på landsbygda. Selv om den formelle autoriteten i de norske byene under eneveldet ble knyttet til kongen gjennom hans embetsmenn, var det likevel fortsatt behov for lokal medvirkning av folk med mer direkte lokal kunnskap. Et slikt byråd kunne velges ut på ulike måter. De som kunne være med å velge, eller som kunne være aktuelle kandidater til posisjoner, var aldri *hele* befolkningen i byen, men en større eller mindre del: *borgerne*.

Begrepet «borger» er i denne forbindelse et juridisk begrep, hjemlet i loven.¹⁷ Den som ville være borger, måtte avlegge ed for borgermester og råd og betale en avgift. Det ga ham rett til å «bruge borgerlig næring». Det betydde også at han måtte delta i borgerlige plikter, både praktisk i ulike ombud og i form av skatter, og det forpliktet ham til å ha bolig i byen. Borgerskap ble bare gitt til menn. Den mannlige borger ble forutsatt å representere sitt hushold, med hustru, barn og tjenestefolk. Borgerskap ble gitt innenfor bestemte næringskategorier. For håndverkere var forutsetningen at de hadde avlagt mesterprøve og at de ble opptatt i lauet, dersom det fantes laug i faget. For folk som drev handel, ble borgerskapet tildelt for kjøpmannsborgerskap (som ga rett til utenrikshandel), innlandshandel (evt. nordlandshandel) eller høker-/kremmerhandel. For kjøpmannsborgerskap ble det stilt krav om at de måtte kunne føre kjøpmannsbok, for de andre var det nok at de kunne vise til praktisk erfaring.¹⁸

I de norske byene utviklet det seg et nytt organ ved siden av magistraten, bygd på gamle strukturer med borgernes styring over byene. Dette ble utviklet til permanente organ, oftest kalt «de eligerte menn».¹⁹ Christian den femtes norske lov 1687 hjemlet fortsatt et representativt innslag i styringen av byene. Borgerskapet skulle særlig ha en funksjon når det gjaldt økonomiforvaltningen i byene, det vil si hvordan skattene ble utlignet og hvordan byenes inntekter ble brukt. Magistraten skulle hvert år oppnevne en kemner, tatt blant «de fornemste borgere». Kemnerens regnskap

17 Kong Christian den femtes norske lov 1687 (NL), 3. bok 3. kapittel.

18 Bull 2013; Eliassen 2006, s. 220–225; Imsen & Winge 1999, s. 57–58; Kiil 1969, s. 124; Supphellen 1982, s. 151. Om utvikling av nye betydninger av borgerskap som begrep, se Bull 2014, s. 140–141; Glenthøj 2012, s. 11 og s. 95.

19 Supphellen 1982.

skulle i magistratens og «nogle borgeris overværelse» nøye gjennomgå og revideres.²⁰ Borgerne hadde også innflytelse på skatteutligningen. Ved begynnelsen av hvert år skulle «borgerskabet ... udvælge to, fire eller flere, borgere», som sammen med forrige års kemnere skulle taksere og utligne skattene for alle som bodde i byen. Disse takserborgerne måtte være borgere som «en tid lang» hadde bodd i byen og hadde god kjennskap til de enkelte borgernes forhold.²¹ De kunne derfor ikke velges fra bare *en* gruppe i borgerskabet.

De borgere som skulle holde oppsyn med regnskap og pengebruk, ble imidlertid et eget organ. Dansk og norsk lov hadde de samme bestemmelser, men ordningen fungerte ulikt i større og mindre byer, og med lokale variasjoner, bygd på tradisjoner og ulike praktiske forhold. I København fikk man fra 1659 en ordning med 32 menn som skulle representere borgerskabet. Mens storkjøpmennene der hadde en sterk posisjon i magistraten, ble de 32 menn dominert av kremmere.²² I handelsbyer som Aarhus og Aalborg fikk kjøpmennene på 1700-tallet en sterk posisjon i borgerutvalget, mens kjøpmennene i Helsingør og Roskilde var lite interessert i å delta som eligerte. I de danske småbyer var ordningen med eligerte borgere mindre viktig. På 1750-tallet ble det gitt nye bestemmelser for eligerte borgere i Danmark, visstnok etter norsk mønster.²³ I norske småbyer var det heller ikke alle steder behov for slike ordninger. Konsultasjon med borgerskabet kunne der gjøres ved å innkalle alle med borgerstatus, alle huseiere eller representanter, etter behov. Men i de norske stiftsbyene – Bergen, Kristiania, Trondheim og Kristiansand – var det for omfattende å skulle konsultere hele borgerskabet. Der ble ordningen med eligerte menn fast etablert i løpet av 1700-tallet. I Trondheim nevnes omkring 1680 at et tolvmannsutvalg hadde vært vanlig «fra urgammel tid». Det fungerte noe ujevnt i tiden framover, men var omkring 1720 blitt en noenlunde fast institusjon, med navnet eligerte borgere, og dominert av kjøpmennene.²⁴ Et slikt organ skulle supplere magistraten. Begrunnelsen

20 Kong Christian den femtes norske lov 1687 (NL) 3-5-1. Danske lov 1683 har tilsvarende formulering.

21 NL 3-6-1.

22 Jensen 1982, s. 88–94.

23 Linde 1978, s. 66; Linde 1982, s. 47–51.

24 Supphellen 1997, s. 125–126, s. 219 og s. 232–234.

var et behov for å benytte den kompetanse borgere med fast tilhold i byen hadde. Slik lokalkunnskap var det ikke alltid magistratsmedlemmene hadde.

De eligerte skulle i utgangspunktet revidere byens regnskaper. I de større byene ble de også – og i sterkere grad utover 1700-tallet – konsultert i alle saker av økonomisk betydning, og de ble en viktig maktfaktor. I 1787 ble det fastsatt felles regler for de eligertes oppgaver i byene i Danmark-Norge. Reskriptet stadfestet stort sett tidligere praksis slik den var i de norske stiftsbyene, og ga de eligerte stor makt over økonomiske saker. Om det oppsto uenighet mellom magistrat og eligerte, skulle stiftamtmanden avgjøre saken, med Danske Kanselli som appellinstans.²⁵

Posisjoner i magistraten eller blant de eligerte menn ga en maktstilling. Noen av innvandrerne forsøkte likevel å unndra seg de byrder som slike borgerplikter også førte med seg, nettopp med henvisning til at de var innvandrere. Henrik Meincke søkte i 1728 om fritak fra borgerlige tyngsler som kirkeverge, overformynderskap, kemnertjeneste eller lignende. Begrunnelsen var at han som ung fremmed mann ikke hadde kunnskaper verken om «medindvaanernes eller landets lov og maade». Magistraten avviste det forarget: han var ung og frisk og «taler og skriver, som gemeenlig alle i Flensborg indfødde, god dansk». Likevel forekom individuelle frikjøp, og en del prøvde å utsette pliktene de første årene av sin karriere som kjøpmenn. En grunn til at de ønsket fritak, var at de i prinsippet skulle starte med de lavere ombud, for eksempel som tilsynsmenn for ulike institusjoner. Slike ombud kunne være byrdefulle, mens det var de høyere ombud som eligerte menn som ga mest prestisje og innflytelse.²⁶

Hvem skal velge?

Posisjonene i slike borgerutvalg var, i motsetning til føydalstyret og kongemakten, ikke arvelige. Det betyr også at organet var eksklusivt mannlig – uavhengig av hvordan det ellers var satt sammen. Mens

²⁵ Supphellen 1982, s. 163; Wessel-Berg 1841–1847, s. 302–304, Reskript 2. mars 1787.

²⁶ Bull 1998, s. 285–291.

føydalstatens slektstilknytning kunne overføre makt til kvinneledd, fulgte posisjonen som medlem av borgerutvalgene ikke noen arvelinje, men innebar utpeking eller valg innenfor en større eller mindre gruppe mannlige kandidater.²⁷

Valget av disse eligerte menn varierte. Skriftlig valg med hele borgerskapet som velgere ble innført i alle norske byer i 1800, med unntak av Bergen, der dette kom i 1807. Tidligere hadde valgmåten variert sterkt, både mellom byene og over tid. Flere muligheter ble brukt, og borgerskapet som kollektiv, magistraten og de eligerte hadde vekslende roller. Stiftamtmannen skulle uansett godkjenne valget. I den grad borgerskapet var involvert, besto de av flere grupper: kjøpmenn, nordlandshandlere (eller innlandshandlere) og håndverkere (representert ved laugene). En metode var at dette borgerskapet i et møte nominerte et visst antall av byens «beste» borgere, som magistraten da valgte blant. Systemet innebar altså medvirkning av både borgerskap og magistrat, men de frammøtte borgerne hadde stor innflytelse på hvem som ble valgt. En annen mulighet var at magistraten pekte ut dem de anså som mest «tjenlige», uten forutgående forslag eller valg fra borgerskapets side. Det ble også vanlig at de eligerte selv pekte ut nye representanter når det var behov for komplettering. De ble så beskikket av magistraten.²⁸ Her var man altså i realiteten gått over til selvsupplering, men med mulighet for magistraten til å gripe inn. Resultatet var lenge at disse «byens beste menn» ble hentet fra den gruppa som besto av kjøpmenn med erfaring fra internasjonal handel.

I 1791 og 1797 kom det kongelige reskripter som foreskrev en helt annen framgangsmåte enn den som var blitt vanlig i de norske stiftsbyene. Ikke bare skulle alle borgere være med å velge, de skulle også høres i viktige saker. Her kom erfaringene fra de mindre byene til uttrykk i lovgivningen. Både i Bergen og i Trondheim utløste det diskusjoner, som gir innblikk i hvordan ulike grupperinger i byen så på medvirkningsordningen de eligerte menn. Hvem skulle de representere, og hvem kunne være byens representanter?

27 Bull 2000; Friedrichs 1995, s. 46–48; Friedrichs 2000, s. 5–6; Linde 1978; Linde 1982.

28 SAT, Trondheim magistrat. G2 De eligerte menn 1754–1831.

I Trondheim ble diskusjonen utløst av at en gruppe av byens borgere sendte en supplikk til kongen med ønske om at borgerskapet selv skulle velge sine representanter, og forlangte at de eligerte skulle følge reskriptet fra 1791 om å rådslå med hele borgerskapet.²⁹

Supplikken var undertegnet av 44 menn, som alle tilhørte småborgerskapet. De fleste av dem var håndverkere, mange skomakere. Supplikken ba tilsynelatende bare om at man skulle forholde seg i samsvar med kongens reskripter i 1791 og 1797, men den ble oppfattet som et opprørssignal, og vakte sterke motreaksjoner fra både de eligerte og fra magistraten.³⁰ De oppfattet de 44 borgernes bønn som et revolusjonært framstøt, påvirket av den franske revolusjon som hadde ført til ønsker om «selv at regiere». De eligerte var riktignok kjent med at i enkelte små byer valgte borgerskapet selv de eligerte menn, men de var skeptiske til hvordan det kunne fungere, og det passet uansett ikke i Trondheim. Deres forsvar mot anklagen om at de ikke har rådslått med hele borgerskapet, var at det ikke hadde vært saker der «fornuftige mænd kunde tænkes at være af forskiellig meening med os ...». Å overlate valg av eligerte og rådslagning om konkrete saker til samlinger av alle med borgerskap, mente de eligerte ville føre til at folk som ikke hadde tilstrekkelig opplysningsnivå, kunne komme til å dominere.

På lignende måte som de eligerte menn viste også magistraten til påvirkning av den «politiske kandestøbning, som det ilde forstaaede friheds og ligheds system har forvoldet». Flere var skremt av revolusjonære tilstander, og fryktet at opprør skulle spre seg. Også fra lovgivernes side ble det åpenbart oppfattet slik at reskriptet i 1797 hadde gått for langt i å involvere hele borgerskapet i å velge de eligerte og i å delta i styret av byene. Reskriptet 2. mai 1800 ga i større grad enn i 1797 initiativet til magistraten. Magistraten skulle foreslå aktuelle navn, og borgerne skulle så skriftlig velge mellom dem.³¹

Mens de eligerte og magistraten i Trondheim ser ut til å ha gjort felles sak og opptrådt som en samlet elite, ser vi tendenser til konflikt

29 SAT, Trondheim magistrat G2, 9. juni 1798. De fleste dokumentene i saken ligger også i Trondheim stift og amt, Fe14.

30 SAT, Trondheim magistrat G2, 20. august 1798.

31 Fogtman 1786–1835, s. 555.

mellom gruppene i Bergen. De selvbevisste kjøpmennene som rekruterte de eligerte, handlet på egen hånd på tvers av magistratens og særlig stiftamtmannens vilje. Men begge steder var de imot at det alminnelige borgerskapet skulle ha større innflytelse. De kongelige reskripter vaklet i disse årene mellom å gi hele borgerskapet større innflytelse og å stramme inn, slik at kongens embetsmenn kunne beholde kontroll. Innflytelsen fra den franske revolusjon er tydelig. I første omgang gjorde den myndighetene villige til å gi konsesjoner og større medbestemmelse til «folket»; i neste omgang ble utviklingen av revolusjonen skremmende, og fikk myndighetene til å vektlegge embetsmennenes kontroll sterkere.³² De tilløp til en viss demokratisering som reskriptene 1791 og 1797 innebar, ble dermed trukket tilbake, til fordel for elitens fortsatte herredømme.

Hvorfor kjøpmenn?

De eligerte menn var enige om at det var kjøpmenn som måtte velges. Men hvorfor? I Trondheim mente både magistrat og eligerte at med den ordningen man nå hadde, ville man være sikret representanter som forsto seg på sakene og kunne samarbeide. Om de 44 som hadde skrevet under supplikken ble valgt, ville det gå ganske annerledes. Det skyldtes særlig deres bakgrunn som «bønderdrenge», mangelfull oppdragelse og manglende kunnskaper. Når de eligerte menn alltid hadde vært tatt fra kjøpmannsstanden, skyldtes det, ifølge dem selv, at deres ungdom fikk bedre utdanning enn de som kom i håndverkslære. I tillegg kom dessuten «at en kiøbmand (vi tale ikke om kræmmere) ifølge handelens natur bestandig maa øve sig i eftertanke, hvilket skierper forstanden, og udvider indsigterne ...», i motsetning til håndverkerne.³³ Kjøpmennene var dessuten grunnlaget for byens eksistens. De betalte de fleste skattene, og deres næring ga ringvirkninger. Byen var en kjøpstad, uten fabrikker. Ni tideler av innbyggerne hadde direkte eller indirekte sitt levebrød av handelen. Det kunne nok være ønskelig at borgerne hadde nok skjønn til selv å velge byens representanter, men nå var det slik at de fleste hadde dårlig

32 Dette sammenfaller med kronprins Frederiks innstramninger i 1799 på flere områder, blant annet i trykkefriheten. Se Gustafsson 2007, s. 166.

33 SAT, Trondhjems stift og amt, Fe14 Magistratsbrev 1795–1800. De eligertes uttalelse 14. mai 1799.

opplysningsnivå. Håndverksdrene hadde lite skolegang før de ble tatt i lære, og i læretiden var mestrene bare opptatt av å få mest mulig nytte ut av dem, uten å tenke på videre skolegang. Det de måtte ha lært på skolen ble glemt, og svennen ble så «meere vankundig end drengen var».³⁴

Magistraten var skjønt enig med de eligerte. Om man ikke begrenset stemmerett og valgbarhet, mente de at det i de «lavere borger-classer» var et så lavt opplysningsnivå at diskusjoner ville resultere i bråk. De henviste også til «tidernes aand», som kanskje gjorde at noen nettopp ønsket å skape uro.³⁵

Kjøpmennene burde altså ha forrang både til å velge og til å velges som borgerskapets representanter av to grunner: for det første fordi de var mest opplyst og hadde best utdanning, for det andre fordi deres næring bidro mest økonomisk til byen, både i form av skatter og i form av ringvirkninger fra handelen.

Diskusjonen om hvem som burde kunne velges som borgernes representanter, viser at i Trondheim var de eligerte menn (kjøpmennene) og magistraten (embetsmennene) enige om at kjøpmennene var bedre egnet enn småborgerskapet (håndverkere og kremmere) til å sitte i posisjoner som hadde innflytelse på byens politikk. Et moment som ikke nevnes i diskusjonen, er at kjøpmennene nok hadde bedre mulighet til å bruke tid på den møtevirksomhet som trengtes for å delta i ulønnet offentlig virksomhet.³⁶

Mens kjøpmennene dermed ble ansett å kunne representere hele byens interesser som eligerte menn, kunne andre grupper delta på avgrensede felt. Det betyr igjen at kjøpmennene hadde etablert seg som en elite, der medlemmene var selvskrevne ledere i byen. I hvilken grad denne eliten fungerte som elite *sammen med* embetsmennene eller *ved siden av* dem, ser ut til å ha vært noe forskjellig i de ulike byene. I Trondheim ser fellesskapet mellom disse gruppene ut til å ha vært framtreddende, mens kjøpmennene i Bergen i større grad ser ut til å ha hevdet seg som en egen elitegruppe ved siden av embetsmennene.

---

34 Ibid.

35 SAT, Trh stift og amt Fe14, magistratsbrev 1795–1800. Magistratens uttalelse 3. juni 1799.

36 Friedrichs 2000, s. 18 viser til Max Webers betegnelse «Abkömlichkeit»: de mest velståendes mulighet til å forlate huset og bruke tid på posisjonen.

Håndverksmestrene hørte utvilsomt til borgerskapet, men ble altså ikke anerkjent som hørende til de opplyste borgere som burde kunne velges som borgerskapets representanter. I flere byer var det strid om deres representasjon. Kravet fra de 44 småborgerne i Trondheim var ikke det eneste. Kongen avgjorde i 1798–1799 en tilsvarende konflikt i Bergen med at en håndverker det var strid om, skulle være en av de eligerte menn, og bestemte samtidig at seks av de 24 i valgmannskollegiet skulle være håndverkere.³⁷ Kongen gikk altså inn for en kvoteringsordning for å sikre håndverkernes representasjon. For kjøpmennene satt det langt inne å akseptere at håndverkere eller andre småborgere slapp inn i dette organet, som hadde mye makt over byens økonomi.

Magistratene i de fire byene Kristiania, Trondheim, Kristiansand og Kongsberg ble i 1800 pålagt ansvaret for at det blant representantene «stedse findes duelige mænd af alle borger-klasser».³⁸ Med «borgerklasser» menes her de ulike grupperinger innenfor borgerskapet, som kjøpmenn, innlandshandlere, kremmere og håndverkere. I motsetning til både magistrat og de tidligere eligerte menn mente altså kongen som lovgiver at håndverkere var i stand til å delta som ansvarlige representanter for borgerskapet.

En nettverksby tilpasset sentralstedsmodellen

Slutten av 1600-tallet og 1700-tallet framstår som en periode da kjøpmannsnettverkene var på sitt sterkeste i styret av byene. De var representert i kongens organ, magistraten, og var samtidig enerådende i magistratens rådgivende organ de eligerte menn. Nettverkene de var involvert i internasjonalt, ga dem en begrunnelse for sin forrang. Som overklassesjikt hadde de økonomi og muligheter til å delta i styret av byen, som utdannede menn hadde de kunnskaper av den sort de mente var viktige for å sørge for byens beste, og deres slekts- og økonomiske nettverk innad i byen sørget for samstemmig oppfatning om at det ikke bare var i deres egen interesse, men også i allmennhetens interesse at

37 Kjerland & Harris 1984, s. 10–12.

38 Fogtman 1786–1835, s. 555.

Kjøpmannsgårdene som lå på rekke og rad langs havna, la til rette for kontakt både med andre kjøpmannsgårder i byen og med handelsforbindelser i omlandet og internasjonalt. Her vises Bryggen i Bergen på 1800-tallet, men tilsvarende byggemåte var typisk for handelsbyer både i andre norske byer og internasjonalt.
Foto: Axel Lindahl. Riksantikvaren. Lisens: CC-BY 2.0.

nettopp kjøpmennene hadde avgjørende innflytelse. Slutten av 1700-tallet viser imidlertid også at den tid da dette framsto som en opplagt løsning, nærmet seg slutten. Småborgerskapet krevde medbestemmelse, og kongen ga dem et betinget medhold i det. Da Grunnloven ble vedtatt i 1814, var oppfatningen at også småborgerskapet skulle med – alle menn med borgerskap i byene fikk stemmerett til Stortinget. Det drøydde imidlertid til 1837 før den samme stemmeretten ble grunnlaget for styret i byene.

Litteratur

- Braudel, F. (1985): *The Structures of Everyday Life*, bd. 1 av *Civilization and Capitalism 15th–18th Century*, London: Fontana Press.
- Bull, I. (1992): *Thomas Angell; kapitalisten som ble hjembyens velgjører*, Trondheim: Thomas Angells stiftelser.
- Bull, I. (1998): *De trondhjemske handelshusene på 1700-tallet. Slekt, hushold og forretning*, Trondheim: Historisk institutt, HF-fakultetet, NTNU.

- Bull, I. (2000): «Women in Urban Public Life in the 18th Century», i Sogner, S. & Hagemann, G. (red.): *Women's Politics and Women in Politics: In Honour of Ida Blom*, Bergen og Oslo: Universitetet i Bergen og Cappelen Akademisk Forlag.
- Bull, I. (2012): «Martnan og Levanger – om grunnlaget for tettstedsdannelse», *Heimen*, 49 (1), s. 55–69.
- Bull, I. (2013): *Kunnskap – hver etter sin stand og sitt kjønn. Utdanning i norske byer på 1700-tallet*, Trondheim: Akademika.
- Bull, I. (2014): «Politisk kultur i stiftsbyene – erfaringer med borgernes medbestemmelse», i Bull, I. & Maliks, J. (red.), *Riket og regionene. Grunnlovens regionale forutsetninger og konsekvenser*, Trondheim: Akademika.
- Cipolla, C. M. (1993): *Before the Industrial Revolution. European Society and Economy 1000–1700*, 3. utg., London: Routledge.
- Elgvin, J. (1956): *En by i kamp. Stavanger bys historie 1536–1814*, Stavanger: Stavanger kommune.
- Eliassen, F.-E. (2006): «Småbyenes storhetstid», i Helle, K. et al., *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*, Oslo: Pax.
- Fogtman, L. (1786–1835): *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge*, København: Gyldendal.
- Fossen, A. B. (1979): *Borgerskapets by 1536–1800*, bd. 2 av *Bergen bys historie*, Bergen: Universitetsforlaget.
- Friedrichs, C. R. (1995): *The Early Modern City, 1450–1750*, London og New York: Longman.
- Friedrichs, C. R. (2000): *Urban Politics in Early Modern Europe*, London og New York: Routledge.
- Glenhøj, R. (2012): *Skilsmissen*, Odense: Syddansk universitetsforlag.
- Gustafsson, H. (2007): *Nordens historia*, Lund: Studentlitteratur.
- Helle, K., Eliassen, F.-E., Myhre, J. E. & Stugu, O. S. (2006): *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*, Oslo: Pax.
- Hohenberg, P. M. & Lees, L. H. (1995): *The Making of Urban Europe 1000–1994*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Imsen, S. & Winge, H. (red.) (1999): *Norsk historisk leksikon*, Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- Jensen, S. (1982): «Københavns bystyre ved 1750», i Ericsson, B. et al., *Stadsadministration i Norden på 1700-talet*, Oslo: Universitetsforlaget, s. 79–113.
- Kiil, A. (1969): *Arkivkunnskap – Statsarkiva*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Kjerland, K. A. & Harris, C. J. (1984): *Introduksjon til Bergens kommunestyrearkiver 1712–1971*, Bergen byarkiv skrifter, rekke A, nr. 2, Bergen byarkiv.
- Kong Christian den femtes norske lov (1687): *Kong Christian Vs Norske Lov, 1687*, Institutt for arkeologi, konservering og historie (uio.no)
- Linde, H. (1978): *Magistrat og borger. Købstadstyret på Sjælland omkring 1750*, Aarhus: Universitetsforlaget.

- Linde, H. (1982): «Købstadadministrationen i Danmark», i Ericsson, B. et al. (red.), *Stadsadministration i Norden på 1700-talet*, Oslo: Universitetsforlaget, s. 11–78.
- Maliks, J. & Bull, I. (2014): «Med regionene som utsiktspunkt», i Bull, I. & Maliks, J. (red.), *Riket og regionene. Grunnlovens regionale forutsetninger og konsekvenser*, Trondheim: Akademika.
- Mathiesen, H. (1945): *Magistratspersoner i Trondhjem 1377–1922*, Trondheim: Adresseavisens boktrykkeri.
- Mikkelsen, J. (2012): *Urbanisering og bysystemer i Europa indtil ca. 1800*, Aarhus: Dansk center for byhistorie.
- Sprauten, K. (1992): *Byen ved festningen. Fra 1536 til 1814*, bd. 2 av *Oslo bys historie*, Oslo: Cappelen.
- Steen, S. (1941): *Kristiansands historie 1641–1814*, Oslo: Grøndahl.
- Supphellen, S. (1979): «Einevelde og sjølstyre. Representerte dei eligerte menn i Trondheim sjølstyre for byen på 17.h.talet?», *Historisk tidsskrift*, 2, s. 176–187.
- Supphellen, S. (1982): «Byadministrasjon i Noreg på 17.h.talet», i Ericsson, B. et al., *Stadsadministration i Norden på 1700-talet*, Oslo: Universitetsforlaget, s. 115–172.
- Supphellen, S. (1986): *Trondheim politimesterembete under eneveldet 1686–1814*. Trondheim: Tapir.
- Supphellen, S. (1997): *Trondheims historie*, bd. 2, Oslo: Universitetsforlaget.
- Teige, O. (2008): *Eliten i Christianias sosiale og politiske nettverk 1680–1750*, Oslo: Unipub.
- Tretvik, A. M. (1983): *Trondheims magistrat ca. 1720–1750: En administrasjons-historisk studie*, hovedoppgave, Trondheim.
- Wessel-Berg, F. A. (1841–1847): *Kongelige rescripter, resolutioner og collegial-breve for Norge 1660–1813*, bd. 3, Christiania: J.W. Cappelen.

Arkivmateriale

Statsarkivet i Trondheim

Trondheim magistratsarkiv

Trondheim stift og amts arkiv

KAPITTEL 4

Embetskjøpmennene i Danmark og Norge på 1600-tallet

Øystein Rian

Universitetet i Oslo

Abstract: Merchant officials in Denmark and Norway in the 17th century

In the 17th century, both foreign trade and taxation grew strongly in Norway. There was a relationship between these two phenomena, and the interaction between them resulted in the creation of a new elite in Norwegian towns. Officials of the Crown had the difficult duty of enforcing steep tax increases, which in fact exceeded the growth in trade. The executors of taxation were the servants of the county governors, namely the bailiffs. Both the governors and the bailiffs came mostly from Denmark. The bailiffs were usually merchants' sons from Danish provincial towns. In Denmark, merchants in these towns organized trade for the local nobility. Now they did the same in Norway. The largest financial transactions took place in the capital of the monarchy, Copenhagen, in interactions between high-ranking officials and merchants, which generated large fortunes for those who took part in them. What happened in Denmark was reflected in Norwegian towns. The largest concentration of accumulated wealth could be found in the three principal cities: Bergen, Kristiania and Trondheim, but the interaction of Crown revenue and trade was widespread in towns where the county administration was situated as well. In this chapter, the main focus is on the administrative centre of Bratsberg county (now Telemark), Skien. The bailiffs of the county had spectacular careers as merchants and entrepreneurs in the lumber trade. This was based on their relationship to the peasants as tax collectors. The peasants paid the taxes in timber, which the bailiffs processed into different kinds of building materials, mostly in sawmills, producing boards for shipment to England, the Netherlands and other countries. After they resigned as bailiffs, they continued to participate in this trade, in combination with other official functions in the management of the town and the county. Similar career trajectories were pursued in other Norwegian towns during the 17th century. The 18th century witnessed the growing separation of Crown officials from trade.

Keywords: merchant officials, career trajectories, bailiffs, trade, management of town

Sitering: Rian, Ø. (2022). Embetskjøpmennene i Danmark og Norge på 1600-tallet. I K. Dørum (red.), *Hvem styrte byene? Nordisk byhistorie 1500–1800* (kap. 4, s. 107–132). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.149.ch4>
Lisens: CC-BY-NC-ND 4.0

Et nytt perspektiv på norske eliter på 1600-tallet

Begreper er uhyre viktige i historie. Her vil jeg ta utgangspunkt i den tradisjonelle inndelingen i sosiale hovedgrupper i det tidlige nytids-samfunnet: adel, embetsmenn, borgere og bønder. Denne kategoriseringen var til 1980-årene gjengs i omtalen av styringsforhold, næring, handel og jordeiendom. Viktige impulser fra seinere historie bidro til å fastholde denne sosiale inndelingen i tidlig moderne historie. 1800-tallets samfunnsforhold inspirerte til å se på embetsmenn og borgere som klart forskjellige sjikt, og i marxismens historiefilosofi spilte særlig adelen og borgerne helt ulike roller i utviklingen fra føydalisme til kapitalisme.

Også datidens kongemakt postulerte en sosial lagdeling i atskilte stender. Det ble gitt en rekke lover som fastslo hvilke rettigheter og plikter adel, embetsmenn, borgere og bønder hadde. Adelen sin posisjon var knyttet til ære, arv, adelsgoods og embeter. Borgernes posisjon ble knyttet til de kjøpsteder der de hadde borgerskap, med økonomiske rettigheter og plikter. De skulle styre byen gjennom byrådet, men under et kongelig formynderi.

Tidligere historikere var likevel ikke blinde for at fortidens aktører kunne opptre som mangesylere, at for eksempel adelsmenn og embetsmenn handlet med avgiftsvarer som de oppebar. Det siste poenget ble grundig påvist av Rolf Fladby i hans doktoravhandling om de norske fogdene fra 1963.¹ Men de faste standskategoriene ble fortsatt brukt. I dette kapitlet vil vi se nærmere på 1600-tallets embetsmenn og deres rolle i byeliten. Hvilken type byer utfoldet de seg i? Før vi kan si noe om det, må vi vite mye mer om embetskjøpmennene.

En forskningsoversikt

Det var før en gjengs lære at danske borgere i 1660 mannejevnt ivret for å styrke kongemakten. Dette ble gitt et skinn av faktisk autentisitet

---

1 Fladby 1963, s. 134–170.

i eneveldets egne grunnleggende dokumenter, der det i et omhyggelig formulert spinn ble påstått at stendene frivillig hadde gitt fra seg makten til kongen.² Men så gav Johan Jørgensen i årene 1957–1966 et alternativt bilde av det danske borgerskapet. Det fantes et sjikt av matadorer som hadde lite felles med vanlige borgere. Matadorene var statsleverandører og profitører i det økonomiske forholdet til kongemakten. I Danmark og Norge samarbeidet de med kongens svigersønner Korfits Ulfeldt og Hannibal Sehested om dette opplegget, og begge parter sikret seg eventyrlige profitter. Jørgensen tok særlig for seg statsleverandørene og kreditorene i København og den økonomiske rollen de spilte i årene opp til 1660. Han var forsiktig med å trekke slutninger om deres politiske rolle ved innføringen av eneveldet.³ Derimot argumenterte Håkon Hovstad i 1973 for at de store statskreditorene støttet manipulasjonene som førte til eneveldet. Mens de menige borgerne var tilhengere av en kongelig sparepolitikk, var statsleverandørene interessert i en kongemakt som fortsatt brukte mye penger, til glede for kreditorene. Matadorene drev dette spillet i maskepi med kongens mest betrodde menn, mens det blant de øvrige borgerlig delegerte fantes ønsker om en stenderkontrollert kongemakt.⁴

I arbeidet med min hovedoppgave, som var ferdig i 1973 og handlet om Jens Juels stattholderskap, fant jeg at Juel hadde et tett forhold til flere av kjøpmennene i Oslo/Kristiania, i handel og andre økonomiske transaksjoner. Disse mennene kom mest fra Slesvig, særlig under keiserkrigen 1625–1629. Juel og seinere stattholdere sørget for at de ble medlemmer av byrådet. Den fremste av disse sønderjydene, Niels Toller, kom allerede ca. 1620. Han var først slottsskriver hos stattholderen på Akershus, og i 1629 utnevnte Juel ham til Kristianias borgermester. Etter det norske stendermøtet 1628, brukte Juel Toller som sin fullmektig i København for å utvirke kongelig samtykke til vedtakene på møtet. Juels og Tollers virke var altså vevd inn i hverandre, også slik at Juel sikret Toller en rekke

---

2 Wegener 1856–1860/1974, s. 125–143.

3 Jørgensen 1957; Jørgensen 1966.

4 Hovstad 1973, s. 158–167.

næringsbevillinger og privilegier. Alt dette gjorde Niels Toller til byens fremste og rikeste borger.⁵

Ifølge flere byhistorier fantes det liknende forhold mellom lensherrer i Norge og ledende kjøpmenn. Dermed åpnet det seg en kløft mellom borgere med gode øvrighetsforbindelser og borgere uten slike forbindelser. Edvard Bull d.e. kalte de største kjøpmennene i Kristiania tidlige kapitalister, men han underkommuniserte at de var embetsmenn.⁶

I 1979 kom Erling Rekstens doktoravhandling om krongodssalgene i Bergen stiftamt i årene rundt 1660. Embetsmennene i stiftamtet overtok 71 prosent av krongodset, og det aller meste av de 14 prosent som ble solgt til kjøpere utenfor stiftamtet gikk til embetsmenn i Danmark. Uten å komme nærmere inn på det, konstaterte Reksten at flere av stor-kjøperne drev som kjøpmenn. Det kom også indirekte fram i et utsagn om at «det rene borgerskapet» i stiftamtet bare kjøpte 2 prosent av godset. Det fantes altså borgere som ikke var «rene»; de må ha vært embetsmenn.⁷

På det nordiske historikermøtet i Odense i 1984 var maktstaten i Norden på 1600-tallet møtets hovedtema. Jeg var norsk rapportør og la hovedvekten på en kartlegging av den statsfinansielle veksten i Norge i løpet av 1600-tallet. Dette satte jeg i samband med den store veksten i antallet embetsmenn – og med en forbindelse mellom den statsfinansielle veksten og veksten i norsk utenriksøkonomi, særlig i trelastnæringen. I forsterking av Fladbys poeng i fogdeavhandlingen konstaterte jeg at fogdene og andre embetsmenn var aktive i handel, og at denne handelen muliggjorde skatteveksten. Jeg formulerte da termen *embetskjøpmann* om disse embetsmennene. Å omtale dem kun som embetsmenn, alternativt som kjøpmenn/borgere, ville fange inn bare halve sannheten om dem. Disse mennene var like fullt kjøpmenn som embetsmenn, og de var det i kombinasjon.⁸

5 Rian 1975, s. 46–47, 56–58, 84–85, 134–135, 151, 189–193, 212.

6 Bull 1927, s. 53–122.

7 Reksten 1985, bd. 1–2.

8 Rian 1984, s. 73–98.

Ove Jensen (1601-75) kom fra Danmark, der han hadde vært kongens kjøkkenskriver. I Bergen ble han en av Norges rikeste i kombinasjon av kjøpmannskap, rederi og forvaltning av store krongods, adelsgods og egne gods med møllebruk og reperbane. Som oppgjør for lån til kongen overtok han en mengde krongods. Her malt som rådmann i Bergen i 1643. Fra 1653 var han byens borgermester.

Foto: Norsk Folkemuseum. Bildet kan ikke gjenbrukes uten tillatelse.

Embetskjøpmenn og bytypologier i Bratsberg

Hvordan passer embetskjøpmennene inn i typologien av byer? Noe tyder på at de gjorde seg gjeldende i det vi kan kalle statsstyrte byer. Kirkebyer fantes ikke i Norge etter reformasjonen, men de regionale sjefene, lensherrene, var adelsmenn, så kanskje dreide det seg i hvert fall delvis om adelsbyer? Åpne konkurransebyer var det vel ikke? Og ordet 'privat' i begrepet privatiserte monopolbyer skurrer, i hvert fall så lenge embetsutøvelsen var en viktig forutsetning for kjøpmannskapet. Derimot kan det hende at de var eller at de ble nettverksbyer. Vi må åpenbart gå dypere inn i hvordan dette utviklet seg.

Jeg fikk anledning til å granske utviklingen til bunn da jeg ble norsk deltaker i det nordiske maktstatprosjektet fra 1986 til 1992. Jeg valgte å grave der jeg da befant meg, i Telemark fylke (Bratsberg len/amt). På 1600-tallet gjorde det seg gjeldende en fenomenal vekst i nye skatter og toll. Det var en stadig økning i trelasteksporten fra Skiensvassdraget og Kragerøvassdraget som gjorde denne veksten mulig. Fladbys doktoravhandling hjalp meg til å forstå hva som skjedde. Fogdene ble viktige aktører også for meg. Men mens Fladby holdt seg til fogdestillingene, gjorde jeg deres livsløp til hovedsaken. Posisjonen som fogd var et stadium i karrieren. Jeg interesserte meg også for fogdenes etterkommere. Da tegnet det seg et interessant mønster. Innehavet av fogdestillingen var kritisk viktig i disse mennenes og slektenes karriere. Fogdene gikk videre med det som hadde gjort dem til velstående menn mens de var fogder: De drev da med trelasthandel i tilknytning til skatteinnkrevningen. Handelen gav dem en plattform til å bygge videre på i kjøpmannskarrieren. De glemte heller ikke å pleie forbindelsene til kongen og embetsverket. De fikk andre embeter og mottok bevillinger, privilegier og salgskontrakter. Til gjengjeld gjorde de seg nyttige for kronen, særlig i krig, da de organiserte forsyningstjenesten for hær og flåte.⁹

I Bratsberg len var det særlig fogder i Telemark fogderi som utmerket seg med store sprang i kjøpmannskarrieren. Tollerne i Langesund og Kragerø tolldistrikt gjorde det også godt, mens suksessen til fogdene i Bamble fogderi var mer moderat. Lagmannsambetet var også en utmerket posisjon for en dynamisk kjøpmann, blant annet fordi lagstolen disponerte over flere sager i Skien. Enkelte lagmenn hadde da også vært fogder. Den geografiske avstanden fra kysten til de øvre bygdene gjorde særlig bøndene i Øvre Telemark avhengige av én kjøpmann – altså i mange tilfelle fogden. Den ene telefogden etter den andre ble så etter hvert ledende handelsborgere i Skien, mens lensherren utnevnte dem til borgermestere og rådmenn, dvs. medlemmer av byrådet i Skien. Ifølge Kristian 4.s nye kjøpstadslov av 1619 hadde lensherren den formelle myndigheten til å oppnevne medlemmer av byrådet. Fogdene var hans tjenere, så han rekrutterte til byrådet blant sine egne menn. Å sikre dem varige posisjoner var

---

9 Rian 1997.

en investering i en trygg framtid, også for lensherren. Dermed hadde han pålitelige folk å støtte seg til når det røynt på med krevende kongelige påbud, slik som i krig, da byens merkantile elite ble mobilisert til å organisere og finansiere (forskuttere) ytelse til krigføringen.¹⁰

Embetskjøpmennene nådde toppen av politisk innflytelse i lensherretiden fram til 1662 og under den første etableringen av det nye samfunns-systemet i 1660–70-årene. Sett med våre øyne var sammenblandingen av kronens skattefinansiering og privat handel meget dristig. Offisielt sett med samtidsøyne var den også det, ettersom kongen gjentatte ganger forbød fogder å drive med handel. Men kronen var avhengig av at beskatningen fungerte, slik at man fikk inn de forventede statsinntektene. Og det lyktes i Norge i denne perioden. Systemets effektivitet var viktigere enn legale hensyn. Slike hensyn ble tatt når det en sjelden gang brøt ut en mer omfattende uro i bondesamfunnet, slik det skjedde på Vestlandet og i Trøndelag før Bjelke-kommisjonen ble oppnevnt i 1632. Da var det selvsagt ikke vanskelig å finne fogder som brøt med lovens bokstav, og de verste synderne ble avsatt, ikke for handelen, men for måter den ble drevet på ved utpressing og svindel av bønder.¹¹ Systemet fortsatte videre inntil eneveldet etablerte et langt mer byråkratisk beskatnings- og revisjonssystem på slutten av 1600-tallet.

Omstendighetene avgjorde om det ble tatt et rettsoppgjør med fogder. I 1651 ble det satt i gang en kartlegging av atferden til Hannibal Sehesteds fogder i Akershus len. Det ble frambrakt et stort materiale om sammenblanding av skatteoppebørsel og fogdehandel i kombinasjon med utstrakte utpressinger av bøndene.¹² Det var en dansk riksråds-kommisjon som samlet inn dette materialet. Da den vendte tilbake til København med det, hadde Sehested latt seg presse ut av alle sine embeter, og han hadde avstått hele sitt gods til kongen. Dermed var kongen fornøyd, og Sehested-kommisjonens materiale ble arkivert uten at det ble reist tiltale mot Sehesteds klienter, som fortsatte sine karrierer.¹³

10 Rian 1997, s. 72–132.

11 Fladby 1963, s. 159–164; Nielsen 1872, s. 205–244.

12 Riksarkivet. Stathaldararkivet. D.X. Ymse pakkesaker 1574–1770, pk. 15–17. Dokument frå Sehested-kommisjonen.

13 Johnsen 1909, s. 147–156.

Det var det tette patron–klientforholdet mellom lensherre og fogd som normalt beskyttet fogdene. Hvis kongen ikke var tjent med å straffe fogdene, rokket han ikke ved et system som fungerte godt også for ham. Fogdene hadde altså ryggdekning helt til topps. I Bratsberg len etterlater ikke kildene spor av at fogdene kom i vanskeligheter i perioden 1600–1660. Under eneveldet mistet de ryggdekningen lensherrene hadde gitt dem, og da ebbet fogdenes raske rikdomsdannelse ut. Selv fogdene som ble avsatt etter Bjelke-kommisjonens undersøkelser, gjorde karriere videre i det offentlig-private samrøret i Norge. Alt dette førte til at det ble etablert en ny og langt sterkere overklasse i Norge enn i de første tre generasjonene etter 1537. Hvor suksessrik denne eliten var, skal vi nå komme enda nærmere inn på.

Mønsteret som tegnet, seg var at skattebetalende bønder leverte varer i stedet for penger. Når fogder i Telemark fogderi gjorde det særlig skarpt som kjøpmenn, hang det sammen med at et *tømmer for skatt-system* var gjengs der. Fogden omsatte tømmeret i penger som ble overført til Rentekammeret i København. Først bokførte fogden bondeskatten i pengebeløp. Det tok sin tid før det ble penger av tømmeret. Fogden måtte sørge for fløting til kystnære samlingssteder. Her skaffet han seg sager som kunne skjære tømmeret til sagbord, som så ble eksportert til flere land i Europa. Fordi bøndene ikke betalte med penger, fortonte det seg som om fogden forskutterte skatten for dem – og at bøndene først gjorde opp for seg da fogden fikk inn betalingen for trelasten. Forskutteringen presset ned tømmerprisene. De ble også presset ned av fallende eksportpriser og av kronens økende fortolling av trelasteksporten. Det er sannsynlig at fogden i utgangspunktet fikk låne av lenskassen til å komme i gang. Det gikk flere år etter avslutningen av forleningene før lensherrene betalte kongen de skattepengene han skulle ha. En slik kreditt gav fogden en konkurransefordel i en tid blottet for bankvesen. Fogdene kunne dessuten få tollerne til å gi seg rabatt på tollene. Det økte kjøpmannsprofitten.¹⁴

I forhold til bøndene hadde fogden fordel av at han førte regnskapene, og bøndene ble lett ofre for juks. Det var vanlig at de kom i gjeld til fogden. Denne avhengigheten ble forsterket av fogdens posisjon som påtalemakt.

---

14 Breivik 1973; Rian 1997, s. 219–232.

At fogdene sikret seg rommelige fortjenester, kan sluttet av det faktum at de ble rike menn etter 5–10 års fogdetjeneste. Da sluttet de som fogder og fortsatte i mindre arbeidskrevende embeter, knyttet til lensherren og byadministrasjonen. De fortsatte som trelastkjøpmenn, og de fortsatte systemet med å forskuttere skatten for de bøndene som forble deres faste tømmerleverandører. Dette skatteforskuttingssystemet fortsatte i nye generasjoner av kjøpmenn utover på 1700-tallet.¹⁵

Utviklingen i sagbruksnæringen var en viktig faktor i embetskjøpmennenes suksess. I Bratsberg len lå de fleste større eksportsagene på kronens grunn, åtte drevet av lensherren for kongens regning, de øvrige ble leid ut til sagbrukere for en beskjedne avgift. Embetskjøpmenn sikret seg det store flertall av leiekontraktene. Kronen bestemte dessuten hvilke sager som fikk produksjons- og eksporttillatelse, for det meste sager der embetskjøpmenn hadde skaffet seg leiekontrakter, utstedt av lensherren og stadfestet av kongen. Småsager på perifere steder, drevet av bønder eller borgere uten forbindelser, mistet driftstillatelse og ble lagt ned.¹⁶

Byrådet i Skien var bemannet av tidligere fogder som var framgangsrike kjøpmenn og andregenerasjons etterkommere etter embetskjøpmenn, samt enkelte inngiftede kjøpmenn, blant annet med nederlandsk opphav. I samarbeid med lagmannen og under ledelse av de to borgermestrene representerte byrådet de merkantile interessene til Skiens-eliten, normalt ved hjelp av supplikker, i årene 1628–1661 med deltakelse i flere stendermøter. Ved overgangen til eneveldet brukte de som virksomt argument den innsatsen som Skiens-eliten hadde gjort under krigene 1657–1660, i organisering av forsyningstjenesten, i skattebetaling og i lån til kronen. Arbeidet med å skaffe nye kjøpstadsprivilegier ble startet på arvehyllingsmøtet i Kristiania i august 1661, fortsatt og fullført i forhandlinger i København i 1662. Disse forhandlingene sikret Skien-borgerne enerett på trelasthandel i deres distrikt, knesatt som allmenn lov etter liknende forhandlinger i København med representanter for byeliten i de norske kjøpstedene.¹⁷

15 Breivik 1973; Rian 1997, s. 72–85.

16 Rian 1997, s. 305–325.

17 Johnsen 1906, s. 246–352; Meddelelser 1870, s. 28–183, Norske supplikker 1660–1662, bd. 1, 1988.

I 1661 oppnevnte kongen i hvert lagdømme en kommisjon av landkommisærer som skulle taksere beskatningsgrunnlaget i distriktet – det var i stor grad de samme mennene som var byenes representanter i forhandlingene om byprivilegiene. I Skien lagdømme var det fire tidligere fogder som nå var framgangsrike kjøpmenn med embeter i bystyringen som utførte takseringen. Det gjorde de på en måte som bagatelliserte skogressursene i Bratsberg, noe både kjøpmenn og bønder hadde glede av.¹⁸ På samme tid ble grunnstrukturen i trelastnæringen ytterligere sementert. Det skjedde i tilknytning til krongodssalget.

Under krigen 1657–1660 pantsatte kronen krongods i Bratsberg len til åtte embetskjøpmenn i Skien – de hadde lånt kongen penger til hans krigføring. I 1661 overdrog kronen dette godset til enken etter lensherre Sivert Urne, Catharina Sehested. Dertil kom enda mer gods i Bratsberg, Brunla og Tønsberg len som tidligere ikke var blitt pantet bort. Takseringen av godset ble fastsatt i dialog mellom lederen for embetskjøpmennene i Skien, tidligere fogd Claus Andersen, og Skattkammeret i København. I 1661 var Claus Andersen fullmektig for Catharina Sehested. Han hadde vært fogd for hennes avdøde mann, og med enkens mellomkomst ble Claus Andersen sommeren 1661 lagmann i Skien. Etter et opplegg som de to avtalte, solgte Catharina Sehested hele det krongodset hun hadde overtatt tilbake til Skiens borgermester og råd og andre som først hadde hatt godset i pant, dvs. i første rekke de åtte embetskjøpmennene med Claus Andersen i spissen. Skiens-eliten kjøpte i denne transaksjonen gammelt krongods for i alt 22 343 rd. i Bratsberg, Brunla og Tønsberg len.¹⁹

I 1662 overdrog kronen 46 store eksportsager i Bratsberg til lensherre Jørgen Bjelke for hans utestående fordringer til kronen. Tidligere fogd i Telemark og daværende borgermester Peder Jensen skrev supplikk til kongen på vegne av dem som leide de 38 sagine som kronen ikke drev selv, og bad om å få kjøpe dem. Bjelke medvirket raskt til sagsalget. Som lensherre hadde han et nært forhold til søkerne. De hadde hjulpet ham med å organisere krigsinnsatsen i Bratsberg. Mot en gevinst på 4500 rd. solgte Bjelke de 38 sagine raskt videre til sagleierne i Skien. Med 15 000 rd.

---

18 Rian 1997, s. 179–183.

19 Rian 1997, s. 414–419.

for sagene og 22 343 rd. for godset hadde dermed Skiens-eliten i løpet av 1661–1662 ervervet sager og gods for over 37 000 rd. Sagenes verdi, regnet i forhold til produksjonen, var i virkeligheten mye større. De åtte tidligere lensherredrevne sagene på Gimsøy beholdt Jørgen Bjelke, og året etter, i 1663, inngikk han og de nye sageierne en vedtekt for sagbruksnæringen i Bratsberg amt. De viktigste bestemmelsene var forbud mot tømmerhandel som ikke ble drevet av sageiere og restriksjoner på omsetning av sageiendom utenfor kretsen av sageiere. Det ble også oppnevnt et utvalg bestående av eieren av Kloster-sagene, lagmannen, magistraten og fire av de fornemste borgerne som var sageiere. De skulle ta framtidige avgjørelser om sagbruksdriften. Året etter, 26. januar 1664, gav Fredrik 3. denne sagvedtekten lovs kraft.²⁰

I 1666 ble Jørgen Bjelke avløst som sag- og godseier av Cort Adeler. Hans far hadde først vært fogd, så kongelig saltverksforvalter og endelig kjøpmann i Brevik. Cort Adeler yngre bror, Niels Sørensen, bygde seg opp som kjøpmann og magistrat i Kragerø og ble amtmann i Bratsberg 1675–1692, avløst av sønnen Henrik Adeler 1692–1710. Cort Adeler gjorde en fenomenal karriere som sjøoffiser i den nederlandske og venetianske marinen før han ble generaladmiral i den dansk-norske flåten i 1663.²¹ Tre år seinere kjøpte han de åtte tidligere lensherredrevne sagene på Gimsøy i Skien, sammen med et betydelig jordegods. Disse sagene hadde Jørgen Bjelke leid ut til Henrik Müller i København, den største av 1600-tallets embetskjøpmenn i Danmark-Norge. Etter et intermezzo der Bjelke i 1666 solgte Gimsøy-godset til Christopher Gabel, solgte Gabel sager og gods videre til Cort Adeler, som slik ble en av de største næringsaktørene i Bratsberg amt, noe hans etterslekt fortsatte med i kombinasjon med høye embeter fram til 1800. Cort Adeler og hans etterslekt ble adlet i 1666.²²

I alt ble det i 1660–70-årene solgt 820 huder/tønner krongods i Bratsberg og 110 tønner i Brunla og Tønsberg amt, 70 prosent til et titall embetskjøpmenn i Bratsberg og 30 prosent til Cort Adeler. Endringene i jordeiendomsforholdene i Bratsberg len/amt kommer fram når vi sammenlikner skattematrikkelen fra 1647 med odelskattemanntallene fra

20 Rian 1997, s. 328–332; Simonsen 1982.

21 Gjeruldsen 2018.

22 Rian 1997, s. 424–429.

1680. I de 33 årene økte andelen som borgere og embetsmenn eide fra 8 til 36 prosent av matrikkelskylden i Bratsberg len/amt. Kronens andel sank fra 24 til 10 prosent, den gamle adelens 2-prosentsandel forsvant, og bøndernes andel gikk ned fra 66 til 54 prosent. Bakgrunnen for nedgangen i bondeandelen var gjeld som følge av lavere tømmerpriser, økende skatter og den lille istidens hyppige avlingssvikt med behov for økte kjøp av importert korn, formidlet av kjøpmennene. Det totale antall borgerlige godseiere i 1680 var 30. Tidligere fogder dominerte, med Claus Andersen i spissen – han eide 150 gårdparter, $\frac{1}{4}$ av borgergodset. Men det var også innslag av fogdeetterkommere som hadde arvet mye jordegods.²³

56 personer eide de 97 eksportsagene i Bratsberg amt ved inngangen til 1688. 14 personer i to slektskretser eide 43 av disse sagene. Ni eiere som ikke var vevd inn i større slekter eide 21 sager, mens 33 personer eide de resterende 33 sagene. 14 av disse sagene ble nedlagt etter sagreduksjonen, som ikke rammet en eneste av Claus Andersen-klanens 25 sager, eid av ti eiere. Ett ledd i sagreduksjonen var at det tillatte kvantum på alle sager ble redusert med $\frac{1}{3}$, men Skiens-eliten brukte sine gode forbindelser og fikk hevet sine kvantum, slik at etter noen år var 96 prosent av den oppgitte skurden før 1688 igjen tillatt.²⁴

I jernverksnæringen var også embetskjøpmenn og deres etterkommere aktive. I perioden 1635–1669 eide medlemmer av den adelige danske familien Urne Fossum og Holden jernverk. Flere av disse var lensherrer i Norge, blant annet i Bratsberg len. Fra 1657 pantsatte en ny generasjon av slekten mer og mer av Holden jernverk til Tønsbergs borgermester, kjøpmannen Anders Madsen, som ved sin død i 1670 var blitt eneeier av Holden. Hans enke, Karen Stranger, solgte i 1675 Holden jernverk til Skiens-kjøpmannen Halvor Borse, en sønn av soknepresten i Hjartdal. Han utvidet driften med å bygge opp Bolvik jernverk. Et inngiftet medlem av Urne-dynastiet, Preben von Ahnen, solgte Fossum jernverk i 1669 til Peter Børting. Denne hadde bak seg en karriere som fogd og forvalter på gods i Danmark. I tillegg til Fossum forpaktet han i 1670-årene Fritsø jernverk, og i 1682 kjøpte han Båseland jernverk ved Tvedestrand. Etter at

---

23 Rian 1997, s. 407–440.

24 Rian 1997, s. 337–343.

han ble jernverkseier, var Borse assessor i Overberg-amtet, mens Børting ikke hadde noe embete. Forholdet til kronen var viktig for begge, fordi storparten av produksjonen ble solgt til hær og marine, slik at Borse og Børting lå i stadige forhandlinger med militære embetsmenn. Det gjorde også lagmann Claus Andersen som i 1660-årene først ble panthaver og i 1670-årene eier av Brunlanes jernverk. Da en fogd i Telemark ikke klarte å drive inn skatterestanser, overtok Claus Andersen inndringen mot at skatteyderne leverte tømmer til hans sagbruk og trekull til jernverket. Lagmannen sendte i 1674–1676 restskatten til København i form av 12 skipslaster jern til kongens flåtestasjon Bremerholm.²⁵

Kjøpmenn med embete engasjerte seg i økende grad også i skipsfart, for å frakte eksportproduktene ut til markedene. I 1678 hadde Langesund og Kragerø tolldistrikter 22 skip på 2662 trelastlester. Det var 28 redere, de fleste eide små andeler. Ni embetskjøpmenn eide 81 prosent av drektigheten. I 1690-årene var deres dominans i distriktets skipsfart redusert. De var bare fire av 30 redere, men disse fire eide snaut halvparten, 2211 lester, av 4641 trelastlestene i 1698.²⁶

Før vi forlater Skien og Bratsberg skal vi også kaste et blikk på slektenes gang. Vi starter med den tyske bergembetsmannen Jørgen von Ansbach, som etter at Kristian 3.s bergverksprosjekt ebbet ut i Bratsberg i 1549 fortsatte som sagbruksgründer, trelastkjøpmann og borgermester i Skien til 1590-årene. Han hadde flere døtre som ble gift med menn som var kjøpmenn i kombinasjon med embeter.²⁷ Vi må velge ett eksempel: borgermester Anders Christensen var gift med Dorthe Gjertsdatter, et oldebarn av Jørgen Ansbach. De drev et handelshus i Skien. Noe av det ble overtatt av datteren Maren Andersdatter, som ble gift med Anders Mikkelsen, fogd i Telemark 1613–1626, som trolig var danskfødt. Han fortsatte som fogd da han overtok en plass i Skien byråd etter sin svigerfar i 1621. Da Anders Mikkelsen døde i 1626, drev enken Maren kjøpmannskapet videre. Første året bestyrte hun også fogderiet. Sønnen Claus var 2 år da faren døde. Da han var 27 år i 1651, ble også han fogd i Telemark, under Sivert Urne, en yngre bror av farens lensherre. Claus sluttet som fogd i 1655, samtidig som

25 Rian 1997, s. 222–225, s. 344–391.

26 Rian 1997, s. 397–404.

27 Finne-Grønn 1910, s. 347–371; Nygaard 2013, s. 67–98; Seierstad 1958, s. 85, s. 129–153.

Sivert Urne sluttet som lensherre. Han beholdt den nære forbindelsen til de følgende lensherrene og amtmennene, som var mer eller mindre i slekt med Urne-brødrene. Claus Andersen var i de følgende årene stiftsskriver samt lensherre- og amtmannsfullmektig, og i 1661 fikk han, som fortalt, det viktige lagmannsembetet ved hjelp av Sivert Urnes enke Catharina Sehested. Som vi videre har sett, ordnet Claus Andersen opp i krongods- og sagsalget i samarbeid med lensherreenken og lensherre Jørgen Bjelke, slik at Skiens-elitens posisjon ble varig befestet. Claus Andersen giftet seg i 1657 med sin kusine Anne Christensdatter, datter av kjøpmann og rådmann Christen Andersen, Claus Andersens morbror. Både brud og brudgom var Jørgen von Ansbachs tipptippoldebarn. Med gods, sagbruk, jernverk og skipsrederi drev ektefellene et stort kjøpmannskap, som enken fortsatte da Claus døde i 1681.²⁸

Claus Andersen brukte sine døtre til dynastibygging. Den eldste datteren Maren ble ni år gammel trolig lovet bort til Anders Madsens eldste sønn, Oluf Tonsberg, som i 1667 ble viselagmann i Skien – han hadde vært sekretær i Danske kanselli. Meningen var nok at Oluf skulle overta farens forretninger i Bratsberg, men så døde han i februar 1669. I stedet ble Maren 15 år gammel i 1673 gift med Skiens rikeste arving, Ansbach-ætlingen Iver Hansen, som var blitt viselagmann etter Oluf Tonsberg og i 1681 ble lagmann etter svigerfar. Oluf Tonsbergs ti år yngre bror Stig hadde studert i Nederland, Flandern og Brabant og vært ansatt som hoffjunker ved Ulrik Fredriks Gyldenløves ambassade til det engelske hoff. Han ble sendt til Skien etter den avdøde broren, og ledet handelshuset sammen med moren da faren døde i 1670. I 1675 giftet han seg med den snaut 16 år gamle Anne Clausdatter – til Stigs død i 1690 var de Skiens største sageiere. I 1692 giftet enken seg med en adelsmann, den tyske obersten Johan von Arnold. Etter tre adelige danske ektefeller var Anne Clausdatter hans første ikke-adelige kone. Arnold var en ny type embetskjøpmann, som giftet seg til en stor forretningsdrift som ektefellene drev fra herregården Borgestad. Claus Andersens sønn Anders Claussen giftet seg i 1693 med Stigs brordatter, Karen Tonsberg, datter av amtmann Mathias de Tonsberg. De overtok gården Nordre Brekke etter Claus Andersen og var

---

28 Rian 1997, s. 109, s. 113–114; Seierstad 1958, s. 206, s. 222–256.

også sageiere og kjøpmenn. Anders Claussen overtok embetet som assessor i overhoffretten i Kristiania som faren hadde hatt.²⁹

I Skien varte det tette samrøret mellom kjøpmannskap og offentlige posisjoner i 150 år – fra Jørgen von Ansbach til Claus Andersens barn og svigerbarn. Samrøret var på sitt mest intense i første halvdel av 1600-tallet, med viktige følger i de første årene under eneveldet. Men i generasjonen etter Claus Andersen dreide det seg mest om etterdønninger, samtidig som det skjedde en aristokratisering, mest blant etterkommerne til Anders Madsen. De av dem som gikk embetsveien og ble amtmenn og stiftamtmenn, ble adlet under navnet *de Tonsberg*. Et annet utslag av aristokratiseringen var at embetskjøpmennene flyttet fra bygårdene i Skiens sagbruks- og havneområde til staselige gårder i utkanten av byen, i Gjerpen.

Dermed er tiden inne til å svare på spørsmålet: Hvilken type by var Skien? Det fantes et klart element av en statsstyrt by, før 1662 representert av lensherren. Og embetskjøpmennene var i betydelig grad hans kreaturer. Rett nok var lensherren en adelsmann, men han opptrådte ikke i kraft av å være adelig godseier, bortsett fra de 30 årene da Urne-klanen var jernverkseiere, men dette spilte en minimal rolle i forhold til embetskjøpmennene: Skien var ikke en adelsby. I en viss forstand var Skien derimot en nettverksby og hadde tendenser til å være en monopolby, men ikke en privatisert monopolby så lenge tilknytningen til fogdenes skatteinnkreving var utgangspunktet for kjøpmannskapet. Etter 1662 ble lensherren avløst av amtmanden og byrådet av magistraten. Det ble en mer direkte statsstyrt by, men med et sjikt av kjøpmenn som ble mer selvstendiggjort med sterke og varige privilegier, altså en utvikling i retning av en privatisert monopolby.

Embetskjøpmenn i andre regioner

Var det som skjedde i Bratsberg spesielt, eller var det utslag av en allmenn trend? Jeg har allerede røpet at embetskjøpmenn gjorde seg gjeldende andre steder, ikke minst i monarkiets hovedstad København og i den

---

²⁹ Rian 1990, s. 471–483.

norske stattholderbyen Kristiania. I det danske styringsmiljøet var forholdet mellom lensadelen og deres borgerlige klienter et kjent fenomen. Det store flertallet av lensherrer i Norge var danske, og de hadde mange fogder med seg fra Danmark. Danske relasjoner ble omplantet til Norge under preg av norske samfunnsforhold.

I Danmark og hertugdømmene innkasserte godseiere og lensmenn store mengder landbruksvarer i avgiftsbetaling fra leilendinger (festebønder) og skatteyttere. Fogdene forvaltet innkrevningen og stod i et tett tjenesteforhold til sine adelige herrer. Noen av dem var sønner av velstående festebønder som godseierne hadde oppdaget som lovende unge menn, eller de var borgersønner fra en by i nabolaget. Før landavståelsene til Sverige fantes det 80 byer i Danmark (mot 10 i Norge). Fram til de første tiårene av 1600-tallet var det vanlig at kjøpmenn i disse nabobyene tok seg av den videre omsetningen av avgiftsvarene – i eksport til Tyskland og Nederlandene. Disse eksportørene var tidligere fogder og skrivere som stod i et tett forhold til godseierne de hadde tjent, og som de nå handlet med. Lensmennene fremmet sine borgerlige klienters karrierer i bystyrene som rådmenn og borgermestere, som tollere eller i andre stillinger. De formidlet statskontrakter der vareleveransene gikk den andre veien fra kjøpmennene til kronens byggeprosjekter og konsum.³⁰ Når danske adelsmenn kom til Norge som lensherrer, hadde de med seg sine klienter fra Danmark, eller de foretrakk andre danske klienter som var fortrolige med dette handelssystemet – særlig sønderjyder da deres byer ble rammet av tredveårskrigen. Norskfødte fogder kunne også komme på tale – noen av dem var fortrolige med det danske systemet gjennom deres danske fedre.

En faktor som kan ha fått noen danske borgersønner til å flytte til Norge, var den sentralisering av handelen med kronen som fant sted i Danmark i 1630–40-årene: Mulighetene skrumpet i de danske provinsbyene, mens de vokste i København og Norge. Kjøpmenn i København overtok hovedrollene som statens forretningsforbindelser.³¹ Dette genererte en rikdom som gjorde dem til statskreditorer. Flere av dem hadde

---

30 Degn 1989, s. 527–546; Petersen 1980, s. 243–293.

31 Jespersen 1987, s. 1–34; Petersen, Jespersen & Jespersen 1984, s. 412–442.

fått sin utdanning som skrivere i lensstyret, der de solgte og kjøpte varer for kronen. Disse storkjøpmennene vevde seg tett inn i statens økonomi, ofte med formelle posisjoner i embeter. De oppnådde privilegier som forpaktninger og tollfrihet, de var aksjonærer i de kongelig dominerte kompaniene, de var industriherrer, bygningsentreprenører, boligspekulanter og leverandører til hoffet, det militære og til byggeprosjekter. Københavnerne overtok stadig mer av kronens landbruksvarer på bekostning av de danske provinskjøpmennene. De oppnådde gode avanser på kronens korn og okser som de solgte videre. Spesielt lønnsomt var det å selge korn til Norge mot betaling i norsk trelast. Dette gjorde det mulig for dem å selge norsk tømmer til kronen (til flåten og byggeprosjekter) til rundelige avanser, i de mest ekstreme tilfellene under Korfits Ulfeldt med ren svindel, som Ulfeldt og statsleverandørene delte gevinsten av (fiktivt tømmer og fantasipriser).³²

Det som skjedde i stattholderbyen Kristiania var en avglans av det som skjedde i København. Borgermester Niels Tollers intime samarbeid med Jens Juel i 1620-årene dannet grunnlaget for sønnen Niels Tollers karriere fra farens død i 1642 til sønnens død i 1676. Han overtok forpaktningen av de kongelige sagene i byen, og med inntektene fra trelasthandelen kunne han kjøpe et stort krongods rundt Kristiania i krongodssalget i 1660-årene – alt dette i kombinasjon med embeter, først som ammunisjons- og materialforvalter, seinere som viselagmann i Tønsberg og assessor i overhoffretten. Også moren, tollerdatteren Karen Lucht fra Helsingør (død 1649), fortsatte som enke kjøpmannskapet i et nytt ekteskap med den tyske obersten Georg von Reichwein. Seinere gjorde Niels Toller d.y.s døtre, Karen (1662–1742) og Anne Kathrine (1666–1724), det samme i sine ekteskap med de adelige tyske generalene Casper Herman Hausmann og Hans Ernst von Tritzchler. Disse ekteskapsarrangementene lignet på Anne Clausdatters ekteskap med Johan von Arnold i Skien.³³

Halvsøsknene til Niels Toller d.e. hadde slektsnavnet Mechlenburg, fra en av Flensburgs ledende kjøpmannsfamilier. Sammen med moren kom de til Norge i slutten av 1620-årene. Disse halvsøsknene hadde

32 Jørgensen 1957; Lind 1894–95, s. 367–410.

33 Bull 1927, s. 57; Sprauten 1992, s. 171–172, s. 175.

Karen Toller (1662–1742) stammet fra to generasjoner embetskjøpmenn i Kristiania og Tønsberg og var gift med general Caspar Herman Hausmann. Som arving ble hun en av Kristiania rikeste og største eiendomsbesittere i første halvdel av 1700-tallet. Sammen med Hausmann drev hun stort i rederi og trelasthandel. Hun reiste en ny hovedbygning på den gamle bispegården i 1725, et prangende bevis på hennes rikdom.

Foto: Norsk Folkemuseum. Bildet kan ikke gjenbrukes uten tillatelse.

tre farbrødre som var fogder, en i Danmark og to i Norge (Helgeland og Nordmøre). Halvsøsknene etablerte seg i Kristiania og Drammen. Halvbroren Vilhelm Mechlenburg ble under Hannibal Sehested en ledende embetsmann i finansforvaltningen i Norge, i kombinasjon med sagbruks- og godsdrift og trelasteksport. Han beholdt disse posisjonene livet ut, til 1677. Han ble etterfulgt av fem barn som kom i ledende posisjoner, blant annet inngiftet i Tonsberg- og Stockfleth-familiene. Brødrene Hans og Jakob Stockfleth kom fra Haderslev i slutten av 1620-årene. De ble sentrale i fogdenettverket i Akershus len, mens en tredje bror ble biskop i Kristiania. Hans Stockfleth var fogd i tre fogderier etter tur, ble gift med Niels Toller d.e.s halvsøster Margrethe Mechlenburg, forpaktet et sagbruk av kronen i Modum og overtok borgermesterembetet i Kristiania etter

Niels Toller d.e., fra 1643 til sin død i 1664. Hans Stockfleth lånte penger til kronen, skaffet seg et krongods, og fikk også privilegier i sagbruksdriften. Foruten Modum hadde han sager på Ringerike og Romerike, i Aker og Follo og var storekspertør av trelast i Drammen og Kristiania. Broren, Jakob Stockfleth, var fogd i en årrekke og døde som kjøpmann og rådmann i Kristiania. Jørgen Philipsen (ca. 1620–1696) giftet seg i 1656 med enken, var fogd i Gudbrandsdalen i slutten av 1650-årene, lånte kronen penger og fikk utlagt mye krongods i Gudbrandsdalen, og drev i tillegg stort som sagbruker og trelastekspertør med skattefrihet. Kronen brukte ham i offentlige kommisjoner, og enda han bodde i Kristiania ble han lagmann på Opplandene, kombinert med å være assessor i overhoffretten. I 1676 ble han lignet som Kristianas rikeste mann.³⁴

Knut Sprauten sammenfatter fogdenes suksess slik: «Når en ser at de rikeste borgerne i Kristiania omkring og etter 1650 hadde startet som fogder, illustrerer det at de må ha hatt svært gode muligheter til å berike seg ved kjøp og salg eller på annen måte.»³⁵ Poenget kan allmenngjøres til også å gjelde andre kombinasjoner av embete med handel.

Hva skal vi da konkludere med om Kristiania? Stattholderen sørget for et betydelig element av statsstyrt by, legemliggjort av den hardhendte flyttingen av byen fra øst- til vestsiden av Bjørvika. I ly av Akershus ble Kristiania en festningsby. Men som i Skien gjorde embetskjøpmennene Kristiania også til en nettverksby, og i noen grad en privatisert monopolby. Det skjedde gjennom privilegert kontroll med mye av næringsdriften, oppnådd i nettverk av familierelasjoner, med embetsinnehav som stivet av veven.

Slik var det også med Tønsberg. Vi har allerede stiftet bekjentskap med Tønsbergs dominerende næringsaktør, Anders Madsen, også han fra Haderslev. Med ham som nøkkelperson, ser vi også at monopol og nettverk strakte seg utover til nabobyer, dvs. at Tønsberg, Skien, Drammen (Bragernes og Strømsø) og Kristiania var omfattet av det samme privilegientende nettverket – de utgjorde et konglomerat av monopoler innenfor sagbruks- og trelastnæringen.

34 Bull 1927, s. 61, s. 117, s. 124, s. 449; Eyben 1929, s. 4–54; Koht 1952, s. 95–97; Rian 2004, s. 425–427; Sprauten 1992, s. 175, s. 187.

35 Sprauten 1992, s. 187.

Anders Madsen startet sin karriere som skriver hos lensherren i Tønsberg len, Gunde Lange. Siden forvaltet han Tønsberg prostigods for en adelsmann i Danmark, giftet seg i 1635 med Karen Stranger, av en gammel kjøpmannsfamilie i byen, var borgermester 1638–1661, og i 1660-årene ble han stadig brukt i kongelige kommisjoner, med tittelen kongelig kommissarius. Som flittig supplikksskriver skaffet han seg gjentatte ganger fordeler, til slutt skattefritak for alt sitt gods på livstid. Dette godset ble ervervet fra kronen og adelsmenn via lån mot pant og fra bondedebitorer gjennom Anders Madsens store handel med trelast og krambodvarer, etter hvert også jernverk og skipsrederi. På folkemunne het det at han fikk hjelp av fanden til å kjøre tømmer på vinterføre. En annen fordel Anders Madsen skaffet seg, var ekspertise i prosessføring – han vant en rekke rettssaker om økonomiske tvister.³⁶ I allianse med Claus Andersen-dynastiet fortsatte sønnen Stig Tonsberg forretningsdriften i Skien, mens datteren Kirsten giftet seg med Niels Toller d.y. i Kristiania og bidrog til den elitære kontinuiteten, som fortsatte med deres datter Karen Toller og Caspar Herman Hausmann. Karen Tollers bror Mathias de Tonsberg giftet seg inn i Mechlenburg-dynastiet og gjorde embetskarriere, etterfulgt av sønnen Vilhelm de Tonsberg. Begge ble stiftamtmen og hadde etter tur sete i Slottsloven 1704–1722. Enda veien gikk opp i embetsaristokratiet, fortsatte kjøpmannskapet inn på 1700-tallet, med base i Drammen.³⁷

Bildet som Anders Madsens etterslekt viser oss, blir det samme når vi beveger oss sørover til Agder. Her må vi nøye oss med 1600-tallets sentralskikkelse Laurits Andersen Undal. Hans far var toller Anders Johnsen på Unnerøy i Undal (Audnedal), som ble familiens slektsnavn. Han var fra Karlskrone (nå: -krona) i Skåne og kom til Agder som handelsfullmektig for borgermesteren i hjembyen. Anders Johnsen kombinerte tollerembetet med handel, blant annet leverte han eiketømmer til marinen. Da Kristiansand ble kjøpstad i 1641, etablerte han seg der. Sønnen Laurits var født ca. 1631, ble innskrevet ved universitetet i København i 1651 og utnevnt til lagmann, 24 år gammel, i 1655, da han giftet seg med den forrige lagmannens datter. Han var lagmann i 48 år til han døde i 1703, på

---

³⁶ Johnsen 1934, s. 103–119.

³⁷ Huitfeldt-Kaas 1888, s. 26–38; Johnsen 1934, s. 119–120.

vanlig vis kombinert med å være assessor i overhoffretten. Både far og svigerfar var embetskjøpmenn, og Undal førte videre den omfattende eksporthandelen med trelast som de hadde drevet med. Han ble godseier og drev dessuten Båseland jernverk 1665–1683. Som Claus Andersen i Skien og Anders Madsen i Tønsberg utførte han oppdrag for kronen. En søster, Birthe, var gift med borgermester Peder Jensen i Skien, som ledet privilegieforhandlingene for Skien i 1662. En datter, Anna Augusta, var gift med sønn til Wilhelm Mechlenburg i Drammen. To andre døtre ble gift med høyt rangerte offiserer.³⁸

Vi møter samme bilde vest- og nordover: Klientforhold til lensherren genererte de byråkratisk-merkantile karrierene. I Stavanger kom i begynnelsen av 1620-årene fire sønderjyske brødre: Søren, Henrik, Godske og Jens Pedersen Godtzen. Søren var den fremste. Typisk nok var han allerede i 1622, bare 23 år gammel, lensherre Henrik Billes fullmektig, og slik fortsatte han for de etterfølgende lensherrene til 1647. Han var fogd i Jæren og Dalane til 1632, ble rådmann i Stavanger i 1634 og borgermester fra 1638 til han døde i 1665, fra 1643 kombinert med å være tollere, et embete han overtok etter sin svigerfar, Christen Thrane, som selv var 2. generasjons embetskjøpmann i Stavanger. Søren Godtzens enke, Elisabeth Thrane, førte kjøpmannskapet videre etter mannens død. Også i Stavanger med oppland florerte slektskap og inngifte. Johannes Elgvin sammenfatter det slik: «Gjennom hele 1600-tallet var byens ledende familier beslektet med og inngiftet i hverandre i en slik grad at de hang sammen som erteris.»³⁹ Altså et statsstyre som genererte et monopolisert nettverk.

Vi har allerede omtalt krongodssalgene i Bergen stift: Embetskjøpmennene dominerte som avtakere. La oss også her nøye oss med noen få eksempler på karrierer i Norges største by. En av sønderjydene i Kristiania flyttet til Bergen: Herman Garmann startet som underskriver på Akershus, ble tollskriver i Bergen i 1636, var godsforvalter og kjøpmann, tok borgerskap og var rådmann 1648–1665, generaltollforvalter nordafjells 1654–1669, kommersedirektør 1665–1669 og magistratpresident fra 1665 til han døde i 1674. En kollega, Ove Jensen, startet karrieren

38 Næss 2014, se navnerregister over lagmenn: L. A. Undal, s. 457; Steen 1941, s. 83–202; Thomle 1904, s. 114–137.

39 Elgvin 1956, s. 41, s. 63–64, s. 107–111, s. 206.

som kongens kjøkkenskriver i København og ble forvalter av gods på Vestlandet for kronen og danske adelsmenn. Han drev et mangfoldig kjøpmannskap, tok borgerskap i 1639, var rådmann 1642–1653 og borgermester fra 1653 til han døde i 1675. Og endelig nevner jeg brødrene Hans, Niels, Henning og Peder Hansen (Smit), kjøpmannssønner fra Tønder i Slesvig. Alle fire gjorde byråkratisk-merkantile karrierer som munnet ut i store krongodskjøp. Den fremste av dem var Hans. Han var slottsskriver på Bergenhus 1641–1648, tok borgerskap, var rådmann 1648–1650, borgermester 1650–1652, lagmann 1652–1666, ble kongelig kommissarius (som Anders Madsen) og overhoffrettsassessor. Som kronen på verket ble han i 1676 adlet under navnet Lilienskiold, fem år før han døde. Disse seks nevnte danskfødte embetskjøpmennene i Bergen overtok alene 1200 lauper, 1/3 av alt krongods som ble solgt i Bergen stiftamt.⁴⁰ I omtalen av Herman Garmann sier Anders Bjarne Fossen det på sin måte: Han var «prototypen på de mange bergenske ‘embetsmannsborgere’ – danske menn som skaffet seg ledende stillinger innen byforvaltningen gjennom sine kontakter til sentraladministrasjonen, og som konsoliderte sin økonomiske og sosiale posisjon gjennom rimelige oppkjøp av kronens jordegods.»⁴¹

Selv om Bergen hadde et langt mer tallrikt borgerskap enn andre norske byer, liknet byen sterkt på det vi har sett avtegnet seg i Kristiania, Tønsberg, Skien og Stavanger. De statlige institusjonene var her så ressurssterke at vi må kalle Bergen en statsstyrt by som utviklet seg til en nettverksby. Bergens-eliten på 1600-tallet minner mest om Kristiania, og noen av toppfolkene startet da også sine embetskarrierer i København og Kristiania. Likevel må det sies at Bergens-eliten ikke var så dominerende innad i forhold til det øvrige borgerskapet som eliten i andre norske byer. Dette hang sammen med at så mange kjøpmenn deltok i den tradisjonsrike fiskehandelen som ikke lot seg nyorganisere på samme måte som trelasthandelen på Østlandet.⁴²

40 Fossen 1979, s. 260, s. 266, s. 861–862; Reksten 1985, 1, s. 108–125; Wiesener 1929, s. 398–399; Wiesener 1936, s. 31–32.

41 Fossen 1979, s. 260.

42 Eliassen 2006, s. 216–237.

Endelig flytter vi fokus til Trondheim: Steinar Supphellen skriver at for flere kjøpmenn, «særlig de danskfødte, gikk veien ofte via en eller annen forvaltningsfunksjon».⁴³ To av de fogder som ble domfelt av Bjelke-kommisjonen i 1632, Otte Lorch og Laurits Bastiansen, ble borgermestre og var blant Trondheims rikeste kjøpmenn på midten av 1600-tallet.⁴⁴ Samtidig svingte jyden Anders Jensen Helkand seg opp som sagbruker og sildehandler. Han startet som skriver hos kongens kansler i København, var 1622–1642 fogd i Nord-Norge for biskopen i Trondheim, og ble etter tur byfogd, rådmann og borgermester i byen. Broren, Rasmus Jensen Hellekande, var i 1630-årene den største statsleverandøren i København. I 1631–1647 betalte kronen ham 576 000 daler for vareleveranser, mye av dem stammet trolig fra broren i Trondheim.⁴⁵

Tre av sønnene til slottsskriveren på Riberhus, Hans, Eiler og Casper Christoffersen Schøller, ble alle fogder i Trøndelag (Orkdal, Gauldal, Bakke kloster og Selbu). Hans og Eiler døde før 1630, mens Casper levde til 1661 og ble Trondheims rikeste mann. Han hadde borgerskap fra ca. 1630 og var fogd til 1644. I 1661 drev han 25 sager i Trøndelag, Nordmøre og Romsdal. Alt før krongodssalgene var kommet skikkelig i gang eide han 150 spann gods. Schøller-slekten tilhørte i ettertiden Trondheims aristokrati og ble blant andre inngiftet i Tonsberg-slekten.⁴⁶

Den nye norske overklassen – kjennetegnene

Historien om embetskjøpmennene i Norge er en saga om nettverksbygging i symbiose mellom myndighetene og de næringsdrivende. På 1600-tallet i Norge var disse mennene høyt og lavt. Med utgangspunkt i strategiske stillinger i finansadministrasjonen gjennomdrev de skatteveksten i kombinasjon med å bygge opp store handelshus, med forgreninger i protoindustri (sagbruk og bergverk), skipsfart og godsdan- nelser. I to-tre generasjoner fra ca. 1620 til slutten av århundret preget embetskjøpmennenes nettverk de norske kjøpstedene. Bærebjelken var

43 Supphellen 1997, s. 115.

44 Fladby 1963, s. 164; Supphellen 1997, s. 109.

45 Jørgensen 1957; Sogner 1962, s. 121–122.

46 Dybdahl & Bull 2005, s. 161–210; Sogner 1962, s. 106–122; Supphellen 1997, s. 101–120.

patron–klientforholdet til lensaristokratiet før 1660, med kongen som øverste beskytter. Det danske innslaget var dominerende – det utdypet det danske veldet før det fra slutten av 1600-tallet forplantet seg til en innenlandsk norsk overklasse med bånd til Danmark. Sett i perspektivet til de øvrige borgerne var disse familiene som gjøkunger i reirene: De menige borgerne stilte på linje med bøndene i tapet av posisjoner og økonomiske muligheter. Denne 1600-tallseliten i norske byer gir oss stoff til en definisjon av byene som statsstyrte byer på vei over til nettverksbyer og til dels privatiserte monopoler. Alt dette genererte konglomerater av økonomisk makt i nettverk som omspant flere byer og distrikter. Det gav tilskudd til en ny overklasse i Norge, som fylte de ledige tomrommene etter den gamle overklassen som tapte kampen om politisk og økonomisk makt på 1500-tallet.

Litteratur

- Brevik, T. (1973): *Poul Hansen – fogd i Øvre Telemark 1746–1770*. Hovedoppgave, Oslo: Historisk institutt, UiO.
- Bull, E. (1927): *Kristianias historie*, bd. 2, Oslo: Cappelen.
- Degn, O. (1989): Byer, byhierarkier og byudvikling i Danmark 1550–1700, *Historie, Jyske Samlinger*, 17 (4), s. 527–546.
- Dybdal, A. & Bull, I. (2005): *Trøndelags historie*, bd. 2, Trondheim: Tapir.
- Elgvin, J. (1956): *En by i kamp. Stavanger bys historie 1536–1814*, Stavanger: Stabenfeldts forlag.
- Eliassen, F.-E. (2006): «Småbyenes storhetstid, ca. 1500–1830», i Helle, K., Eliassen, F.-E., Myhre, J. E. & Stugu, O. S., *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*, Oslo: Pax.
- Eyben, A. v. (1929): *Stamtavle over slægten Stockfleth som agnatisk nedstammer fra Eggert Stockfleth*, København: H. H. Thieles Bogtrykkeri.
- Finne-Grønn, S. H. (1910): «Jørgen von Ansbach, Engel Jensen og slegten Klouman», *Norsk tidsskrift for genealogi*, bd. 2, Kristiania: Cammermeyers boghandel, s. 347–371.
- Fladby, R. (1963): *Fra lensmannstjener til Kongelig Majestets Foged*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Fossen, A. B. (1979): *Borgerskapets by 1536–1800. Bergen bys historie*, bd. 2, Bergen: Universitetsforlaget.
- Gjeruldsen, O. H. (2018): *Cort Adeler. En biografi*, Oslo: Cappelen.
- Hovstad, H. (1973): «Det københavnske patriciat», *Historisk tidsskrift*, 52, s. 158–167.

- Huitfeldt-Kaas, H. J. (1888): «Optegnelser om Familierne de Tonsberg og von Tritzschler», *Personalhistorisk Tidsskrift*, 2 (3), s. 26–38.
- Jespersen, L. (1987): «Ryresolutionen og den jyske borgerbevægelse 1629», *Historie, Jyske Samlinger*, 17 (4), s. 1–34.
- Johnsen, O. A. (1906): *De norske stænder*, Kristiania: Jacob Dybwad.
- Johnsen, O. A. (1909): *Hannibal Sehesteds statholderskab 1642–1651. Et tidsskifte i Norges historie*, Kristiania: Aschehoug.
- Johnsen, O. A. (1934): *Tønsbergs historie*, bd. 2, Oslo: Gyldendal.
- Jørgensen, J. (1957): *Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte*, København: Det historiske institut, KU.
- Jørgensen, J. (1966): *Rentemester Henrik Müller. En studie over enevældens etablering i Danmark*, København: Eget forlag.
- Lind, H. D. (1894–1895): «Underslæb på Bremerholm under Korfits Ulfeldts finansstyrelse», (*Dansk*) *Historisk Tidsskrift*, 6, V, s. 367–410.
- Koht, H. (1952): «Philipssøn, Jørgen», *Norsk biografisk leksikon*, bd. 11, Oslo: Aschehoug, s. 95–97.
- Meddelelser fra det norsk Rigsarchiv*, bd. 1, Kristiania: Feilberg og Landmark.
- Nielsen, Y. (1872): *Jens Bjelke til Østraat. Norges Riges Kantsler. Et Bidrag til Norges indre Historie i den første Halvdel af det syttende Aarhundrede*, Kristiania: Mallings Bogtrykkeri.
- Norske supplikker 1660–1662*, bd. 1 (1988), Oslo: Kjeldeskriftfondet.
- Nygaard, J. (2013): «... af stort est du kommen». Henrik Ibsen og Skien. Oslo: Senter for Ibsen-studier, UiO.
- Næss, H. E. (2014): *Fiat justitia! Lagmennene i Norge 1607–1797*, Oslo: Riksarkivets skriftserie.
- Petersen, E. L. (1980): *Dansk social historie*, bd. 3, København: Gyldendal.
- Petersen, E. L., Jespersen, K. J. V. & Jespersen, L. (1984): *De fede år. Odense 1559–1660. Odense bys historie*, Odense: Odense Universitetsforlag.
- Reksten, E. (1985): *Krongods og kongsmenn. Jordsalg og sosial endring på Vestlandet 1650–1700*, bd. 1–2, Oslo: Novus.
- Rian, Ø. (1975): *Jens Juels stattholderskab 1618–1629. En studie i stattholderembetets kompetanse og funksjoner*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Rian, Ø. (1984): «Hva og hvem var staten i Norge?», i Petersen, E. L. (red.), *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser*, Odense: Odense Universitetsforlag, s. 73–98.
- Rian, Ø. (1997): *Bratsberg på 1600-tallet. Stat og samfunn i symbiose og konflikt*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rian, Ø. (2004): «Hans Stockfleth», «Henning Stockfleth», *Norsk biografisk leksikon*, utg. 2, bd. 8, s. 425–427.
- Seierstad, I. (1958): *Skiens historie*, bd. 1, Skien: Skien kommune.

- Simonsen, L. (1982): *Jørgen Bjelkes kjøp og videresalg av enkeltgårder og alle hans Majestets sager i Bratsberg len/amt*. Hovedoppgave, Oslo: Historisk institutt, UiO.
- Sogner, B. (1962): *Trondheim bys historie*, bd. 2, Trondheim: F. Brun.
- Sprauten, K. (1992): *Byen ved festningen. Fra 1536 til 1814. Oslo bys historie*, bd. 2, Oslo: Cappelen.
- Steen, S. (1941): *Kristiansand historie 1641–1814*, Oslo: Grøndahl & Søn.
- Supphellen, S. (1997): *Trondheims historie*, bd. 2, Oslo: Universitetsforlaget.
- Thomle, E. A. (1904): «De ældste Led af Familien Undal (Undahl) i Norge», *Personalhistorisk Tidsskrift*, s. 114–137.
- Wegener, C. F. (red.) (1856–60/1974): *Danske Kongers Haandfæstninger og andre liknende Acter*, København: Geheimearchivets Aarsberetninger.
- Wiesener, A. M. (1929): «Herman Garmann», *Norsk biografisk leksikon*, bd. 4, Oslo: Aschehoug, s. 398–399.
- Wiesener, A. M. (1936): «Ove Jenssøn», *Norsk biografisk leksikon*, bd. 7, Oslo: Aschehoug, s. 31–32.

Primærkilder

- Riksarkivet. Stathaldararkivet. D. X. Ymse pakkesaker 1574–1770, pk. 15–17.
Dokument frå Sehested-kommisjonen.

Kronans hantlangare eller självständiga elitborgare? Den tyskbördiga eliten i den svenska staden Nyen i slutet av 1600-talet

Kasper Kepsu

Åbo Akademi

Abstract: The Crown's henchmen or independent elite burghers? The German merchant elite in the Swedish town of Nyen in the late 17th century

This article deals with the merchant elite in Nyen, also called Nyenskans, the easternmost Swedish trading town at the far end of the Gulf of Finland. The town was founded in 1642 in the Swedish province Ingria and located in the same place that Saint Petersburg is located today. In the last decades of the 17th century, trade volumes in Nyen greatly increased, mostly because of prosperous transit trade based on naval stores. At the same time, Nyen was a border town with pivotal importance for Swedish military strategy. However, Nyen was destroyed by the Russians in 1703, and the merchants fled.

The most powerful burghers were of German or Baltic-German descent. Some had an ethnic background from Sweden and The Netherlands. The town was dominated by roughly 10–20 families, in particular Hueck and Luhr, closely tied by marriage. The elite families had an important position as mediators in the transit trade between the merchant houses in Amsterdam and Lübeck and suppliers of raw materials from north-eastern Europe. They had commercial experience and good transnational networks as well as political power. The elite merchants were active in long-distance trade, but many also served as city councillors. The ability to lend money to other burghers, in turn, resulted in a strong grip on local trade.

Still, the elite could not control the town without considering the Crown. During the final decades of the 17th century, the central government tightened its grip on the town for military and strategic reasons. Control was looser than in the core areas of Sweden, but stricter than in other towns in the Eastern Baltic provinces. Though state-ruled to a degree, Nyen can also be characterised as a *privatized monopoly town* and *network town*.

Keywords: Nyen, borgerskap, migration, fjärrhandel, stadsförvaltning

Gränsstad och stat

Staden *Nyen*, belägen där S:t Petersburg ligger idag, var den östligaste stapelstaden i det svenska väldet under 1600-talet. *Nyen*, även kallad *Nyenskans*, hade ett strategiskt läge nära den svensk-ryska gränsen och längs gamla handelsvägar mellan öst och väst. Den svenska kronan hade betydande militära och ekonomiska intressen i staden, men samtidigt var det ledande borgerskapet i staden förhållandevis starkt. Det här utgör en fruktbar konstellation för undersökandet av det nyenska borgerskapets och den svenska kronans förhållande.

På många håll i Europa, även i Sverige, ville stater under tidigmodern tid utöka sin kontroll över städernas magistrater, vilka tidigare varit påfallande autonoma. Samtidigt uppstod i många städer ett oligarkiskt ledarskikt, eftersom det var enklare för statsmakten att förhandla med en begränsad grupp.¹ Eliten kunde streta emot, men fann ofta att det gagnade dess intressen att anpassa sig till furstens vilja i stället för att kämpa emot.² Det kunde vara förnuftigt för både handelsmän och kronan att samarbeta. De handelsfamiljer som samarbetade kunde vinna fördelar, medan härskare som kunde inlemma elitgrupper i statsbildningen kunde mobilisera resurser mera effektivt. Handelsmän var viktiga samarbetspartner för kronan i synnerhet i krigstider genom att de kunde ordna kredit och bidra till arméns och flottans försörjning.³

Inom tidigare forskning vad gäller det svenska stormaktsväldet har statens grepp över städer poängterats överlag. Ofta påpekas faktumet att svenska städer inte uppstod av sig själva utan grundades av staten.⁴ De urbana eliterna, särskilt i mindre städer, kunde dock fortfarande agera förhållandevis självständigt eftersom kronans kontroll inte var total.⁵ En relevant fråga är i vilken mån den här utvecklingen visade sig i det svenska väldets östligaste stad *Nyen*, som inte ingick i det svenska kärnområdet utan var en stad i Östersjöprovinsen Ingermanland.

1 Bergman 2012, s. 35–37.

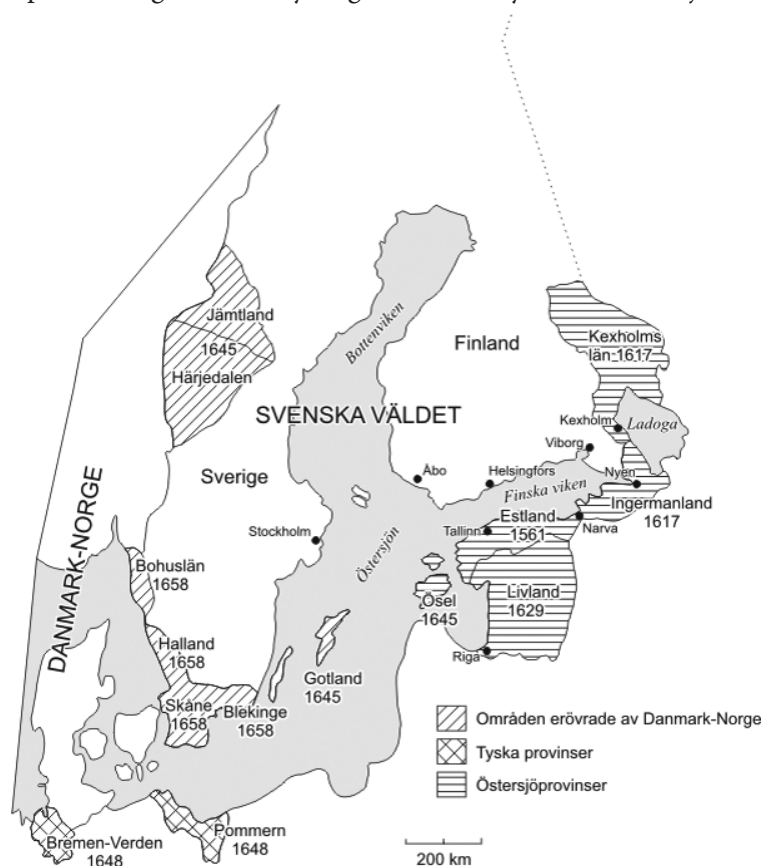
2 Friedrichs 1995, s. 57–59. Se även Archer 2000, s. 235.

3 Se t.ex. Archer 2000, s. 235–240; Glete 2002, s. 61–63. Om de nyenska handelsmännens krigsfinsansiering, se Kepsu 2020; Kepsu 2021.

4 Karonen 2017, s. 220–222, 229.

5 Antunes 2010; Archer 2000, s. 235.

I den här artikeln undersöker jag elitborgarnas, i huvudsak de tyskbör-diga, verksamhet i Nyen. Centrala frågor är i vilken mån de lyckades kontrollera den ekonomiska utvecklingen och påverka den sociala strukturen i staden. Det är också intressant att utreda hur interaktionen med den svenska kronans representanter utvecklades. Samarbetade det ledande borgerskapet med kronan eller var de i högre grad måna om egna intressen? I artikeln behandlar jag också elitfamiljernas äktenskapsmönster och inbördes konkurrens. I källorna finns därutöver viss information om hur den tyska eliten uppfattades bland de övriga borgarna. Hade etnicitet betydelse i en tidigmodern stad? Källmaterialet består i huvudsak av rättsprotokoll från Nyens rådstugurätt samt handlingar efterlämnade av centrala myndigheter i Stockholm. I källorna har jag med hjälp av en prosopografisk metod lagt fokus på handlingar som uttryckligen berör de nyenska elitfamiljerna.

Nyen och Ingermanland i det svenska väldet. Ritat enligt Katajala 2005.

Nyen och invandringen av handelsfamiljer

Staden Nyen var belägen vid ån Ohtas mynning nära Nevas utlopp i Finska viken och var den östligaste hamnstaden i både Östersjön och det svenska väldet. Fästningen Nyenskans började uppföras 1611 under ingermanländska kriget mellan Sverige och Ryssland, men själva staden grundades senare. I praktiken skedde grundandet 1632 genom ett av Gustav II Adolf utfärdat plakat, men de egentliga stadsprivilegierna utfärdades först 1642.⁶

Nyen var vid sidan av Narva huvudort i provinsen Ingermanland, som införlivades i Sverige efter freden i Stolbova 1617. Ingermanland ingick i de svenska Östersjöprovinserna tillsammans med Kexholms län, Estland, Ösel och Livland. Provinsen fungerade som en buffert mot Ryssland och förenade genom Karelska näset de baltiska provinserna Estland och Livland med Finland. Nyen, liksom Ingermanland, befann sig i en mellanposition mellan det svenska *riket* och det svenska *väldet*. Förhållandena skilde sig till en del jämfört med kärnområdena Sverige och Finland, men var inte lika annorlunda som i de tyska eller baltiska provinserna.⁷ Man kan säga att Nyens läge nära både politiska och kulturella gränser medförde att den samtidigt var både en svensk, finsk, rysk, tysk och baltisk (livländsk) stad.

Nyen låg längs en viktig och strategisk handelsled, särskilt med tanke på transitohandeln mellan Ryssland och Västeuropa. Den svenska kronans förhoppning var att Nyen skulle utvecklas till ett viktigt handelscentrum och dra nytta av den lukrativa Rysslandshandeln. Det var ingen omöjlig tanke, eftersom man tack vare goda vattenvägar kunde nå stora områden i nordvästra Ryssland, till exempel Novgorod och Tichvin, liksom Karelen och östra Finland.⁸ Längs Östersjön kunde man i sin tur nå Västeuropa. Transitohandeln byggde i synnerhet på produktion och transport av skeppsbyggnadsmaterial, som trävara, tjära och hampa,

6 Jangfeldt 1998, s. 29–33; Küng 2006, s. 82, 87–99; von Bonsdorff 1891, s. 361–363. Emellanåt benämndes hela staden enligt fästningen, i synnerhet på tyska, holländska och ryska (*Nyenschanz*, *Schanzdermie*, *Niensjants*, *Kantsy*).

7 Eng 2001, s. 61–62; Kepsu 2014, s. 56–72, 299–301.

8 Kepsu 2018, s. 64; Kepsu 2019, s. 462–464; Soom 1940, s. 74.

samt spannmål. Omkring Finska vikens kuststäder fanns tillgång till de här råvarorna, medan det i Västeuropa fanns en stor efterfrågan för både skeppsbyggnadsmaterial och spannmål. Dessa varor var oersättliga för livsmedelsförsörjningen och upprätthållandet av stora handels- och örlogsflottor i Nederländerna, England och Frankrike.⁹

Nyen kan räknas som en mellanstor stad. Invånartalet har uppskattats till ca 2 000–3 000, vanligen närmare 2 000.¹⁰ Det utmärkta läget ledde till att Nyen lockade handelsmän att pröva sin lycka i staden. Den svenska kronan uppmuntrade inflyttningen framför allt genom vissa lättnader och eftergifter vad gäller pålagor. Det flyttade in folk till staden från många håll, i synnerhet från finska, baltiska (livländska) och tyska områden. Med tanke på det ledande borgerskapet var inflyttningen från Lübeck och andra nordtyska Hansastäder särskilt viktig, liksom också immigrationen från baltiska områden, inte minst Reval. De inflyttade upprätthöll i många fall kontakten med sina hemorter, vilket gjorde att de nyenska borgarnas nätverk utvidgades.¹¹

Den svenska statsmaktens förhoppningar vad gäller Nyens roll i transitohandeln var höga. De kommersiella målsättningarna sammanhängde emellertid i högsta grad med de militära. Genom sin fästning Nyenskans hade staden en viktig militär betydelse i de svenska ambitionerna att kontrollera Östersjön, samtidigt som den omgivande provinsen Ingermanland var en viktig militär buffertzonen för försvaret av Finland och de baltiska provinserna. Olika slags problem och brist på resurser försvårade länge förverkligandet av de svenska militära och kommersiella ambitionerna, men under 1600-talets sista decennier skedde ett enormt ekonomiskt uppsving, särskilt i trävaruhandeln. Samtidigt satte kronan på att förstärka de ingermanländska fästningarna, även om det främst gällde Narva.¹²

9 Kuisma 2006, s. 25–32, 51–53; Müller 2019, s. 53–54; van Tielhof 2002, s. 1–5.

10 Jangfeldt 1998, s. 33–35; Küng 2006, s. 104–105; von Bonsdorff 1891, s. 410–411.

11 För en grundlig analys av invandringen till Nyen, se Kepsu 2019 i synnerhet s. 465–476.

12 Se i synnerhet Glete 2007, s. 14–16; Kepsu 2017, s. 426–428; Kepsu 2019, s. 462–464.

Borgareliten utformas

Det ledande borgerskapet i Nyen under 1680- och 1690-talen bestod av ca ett dussin familjer. Det är svårt att exakt definiera vilka släkter som bör ingå i gruppen, men åtminstone familjerna Hueck, Luhr, Frisius, Siliacks (Zilliacus), Blom, Jochims, Pölck (Pölke), Buschardt, Jænisch, Boisman, Dobbin och Wulfert hörde till de tongivande släkterna i staden. De mest dominerande familjerna var emellertid Hueck, Luhr och på 1690-talet även Frisius.

Släktrelationer och äktenskapsarrangemang utgjorde grunden i tidig-modern handelsverksamhet. Genom dem kunde man effektivera kommersiellt samarbete och ackumulering av kapital. Arrangerade äktenskap var vanliga då förmögna handelsmän försökte bevara familjeföretagets egendom intakt, eller överlag utveckla och säkra framtiden av deras handelsverksamhet. I många mindre städer var det därmed vanligt att alla inom det ledande borgerskapet var släkt med varandra, också för att antalet lämpliga äktenskapskandidater var begränsat.¹³

I Nyen förändrades sammansättningen inom det ledande borgerskapet i förhållandevis snabb takt, till stor del på grund av den livliga inflyttningen till staden. Trots detta kan man skönja vissa grupperingar inom stadens elitskikt. Intressant nog grundade sig äktenskapsmönstren i Nyen delvis just i flyttningsrörelserna. Det ledande borgerskapet i staden bestod i grova drag av en ”balttysk” och en ”lybsk” grupp. De familjer som flyttat direkt till Nyen från tyska områden, oftast Lübeck, kan sägas ha utgjort en social grupp. Till denna ”lybska gruppen” hörde i synnerhet släkterna Buschardt och Wulfert, men också Berg och Lange.¹⁴

Inom tidigare genealogisk forskning finns det i viss mån delade meningar om vilka släkter i Nyen som var starkast befryndade med varandra.¹⁵ Det är emellertid tydligt att den ”balttyska” gruppen dominerades av släkterna Hueck och Luhr. Även släkten Siliacks (Zilliacus) med

13 Dørum 2018, s. 240–242, 252–253; Fontaine 2014, s. 270–271; Ojala 1999, s. 288–289.

14 Kepsu 2019, s. 476–477.

15 Enligt den utförliga webbsidan om Johan Henrik Frisius, senare adlad Frisenheim, var Frisius, Luhr, Hueck, Barckman och Blom förbundna i nätverk, se www.frisenheim.se. Enligt genealogerna Pontus Möller och Georg Luther utgjordes gruppen av släkterna Luhr, Hueck och Zilliacus, medan släkterna Frisius och Blom knyter sig till dem, se Möller & Luther 1981.

en balttysk, eller snarare baltisk-ingermanländsk, bakgrund var starkt sammanbunden i den. Christian Hueck och Henrik (Hinrich) Luhr var svågrar i och med att Christian Hueck var gift med Henrik Luhrs syster Elisabeth Luhr. Handelsmannen Conrad Siliacks var i sin tur gift med Anna Luhr, en annan syster till Henrik Luhr. Christian Huecks son Jobst Hueck, som inledde sin handelsmannakarriär under 1690-talet, ingick äktenskap med Conrad Siliacks och Anna Luhrs dotter Christina Siliacks. Släkterna i gruppen hade i regel en bakgrund i nordtyska områden, men hade innan ankomsten till Nyen i mitten av 1600-talet verkat i Reval.¹⁶

Det är skäl att komma ihåg att det inte var möjligt att efterfölja fullständigt konsekventa äktenskapsstrategier, varmed grupperingarna inte var slutna. Till den balttyska gruppen hörde också andra generationens Nyen-borgare med en tysk bakgrund och utan en koppling till Reval, som Johan Henrik Frisius och Diedrich Blom d.y. De tyskbördiga Diedrich Blom d.ä. och Detleff Jochims som flyttade direkt till Nyen var inte heller sammanbundna med den lybska gruppen, utan de gifte sig båda med döttrar (Catharina, Brigitta) till Daniel Barckman, som härstammade från Sverige. På det här sättet var de i själva verket nära lierade med den balttyska gruppen i och med att Henrik Luhr också var gift med en dotter (Susanna) till Daniel Barckman. Efter att Diedrich Blom d.ä. avled, gifte sig Catharina Barckman dessutom om sig med Johan Henrik Frisius.¹⁷ Med andra ord hade familjen Barckman en stark koppling till den ledande släktgruppen Hueck-Luhr.

Vissa maktförskjutningar skedde inom gruppen under 1690-talet. Den unge men driftige Johan Henrik Frisius betydelse både i släktnätverket och i Nyen överlag blev allt starkare alltmedan han etablerade sig som handelsman. Under flyktingåren under stora nordiska kriget dominerade han handeln i Viborg och Helsingfors innan han gradvis övergick i kronans tjänst som krigskommissarie.¹⁸ Även Jacob Reinholdsson Boisman

16 www.frisenheim.se; Möller & Luther 1981.

17 Möller & Luther 1981, s. 86, 97–98.

18 Kepsu 2020; Kepsu 2021; www.frisenheim.se. Frisius utnämndes efter kriget till landshövding i Kymmenegårds och Nyslotts län.

uppnådde en starkare ställning, förmodligen delvis på grund av att han var gift med Frisius syster.¹⁹

Äktenskapsmönstret i Nyen uppvisar drag som främst kan förknippas med en idealtypisk *nätverksstad*.²⁰ Även om enstaka familjer dominerade det ledande borgerskapet i staden, ingick där trots allt ca 10–20 elitfamiljer. Ett fåtal släkter lyckades emellertid inneha en betydande makt och ingå i eliten i flera decennier, vilket kännetecknar *privatiserade monopolstäder*. Nyens historia blev inte långvarig, men under stadens existens verkar nätverken ha varit förhållandevis öppna, vilket ledde till att den absoluta elitens sammansättning förändrades kontinuerligt. De flesta av släkterna som dominerade borgerskapet under stadens första decennier har försvunnit från mantalslängderna under 1600-talets sista decennier.²¹

De inflyttade handelsmännen var intressanta eftersom de kunde bidra med erfarenhet, kommersiell kunskap och inte minst nätverk.²² Undersökningar från Stockholm och Trondheim stöder teorin om att immigranter ofta gifte sig med andra invandrare med liknande bakgrund, företrädesvis från samma etniska minoritet.²³ Tanken var att etniska nätverk minskade den osäkerhet som allmänt präglade kulturellt och ekonomiskt heterogena städer.²⁴ Ett i viss mån avvikande mönster har funnits i andra svenska städer som Göteborg och Arboga, där flera giftermål skedde mellan olika etniska grupper, till exempel mellan tyskar och skottar. Det väsentliga är trots allt att även där ingick immigranter äktenskap huvudsakligen med andra invandrare.²⁵

I Nyen, som var en förhållandevis ny stad, hade i stort sett alla familjer inom det ledande borgerskapet en stark immigrantbakgrund. För det mesta verkar immigranterna inte ha ingått giftermål med döttrar i absoluta elitfamiljer (som redan migrerat i en tidigare generation). Däremot finns exempel på immigranter som lierat sig genom äktenskap med tidigare elitfamiljer där familjernas ekonomiska och politiska ställning

19 www.frisenheim.se; Luther 1976, s. 43–47. Systemens namn är inte känt.

20 För idealtyperna, se Knut Dørums inledningskapitel.

21 Jfr Aminoff 1980, s. 126–138.

22 Mera utförligt om nätverkens betydelse i fallet Nyen, se Kepsu 2019.

23 Ågren 2010, s. 35.

24 Fontaine 2014, s. 270–271.

25 Dalhede 2018, s. 145, 156–158; Grimshaw 2018, s. 177.

försvagats på grund av en brist på manliga arvingar.²⁶ Familjen Barckman utgör ett typiskt exempel på en sådan släkt. Manliga arvingar saknades och av de tre döttrarna till Daniel Barckman gifte sig två med tyskbör-diga immigranter, Detleff Jochims och Diedrich Blom, varav åtminstone Blom härstammade från Lübeck.²⁷ Släkten Barckman hörde därmed inte mera på 1690-talet till den absoluta eliten i staden, men trots allt var det fråga om en ovanligt väl etablerad släkt i Nyen.

En del immigranter ingick strategiska giftermål med släkter av svensk härstamning. Diedrich Buschardt, inflyttare från Lübeck, gifte sig med Elisabeth Gamberg (Gahmberg), vars far Lars Germundsson Gamberg arrenderade ett stort kronogods i Loppis pogost i närheten av Ladogasjön och Neva. Genom äktenskapet erhöll Gamberg tillgång till både råvaror och ett ypperligt läge för manufakturver. Buschardt övertog en del av arrendegodset och grundade ett sågverk och ett skeppsbyggeri i området på 1690-talet.²⁸

Manufakturernas antal ökade starkt i Nyen och dess omland under 1690-talet, och de var i regel belägna i samband med arrenderade kronogods eller så kallade *hov*.²⁹ De uppstod i samband med reduktionen, som inleddes i det svenska väldet under Karl XI:s regering för att stärka statsfinanserna. I Ingermanland hade så gott som all jord varit donerad till adliga innehavare, men situationen förändrades efter 1675 då fjärdepartsreduktionen började genomföras i provinsen. Genom reduktionen av gods under 1670- och 1680-talen hade kronan erhållit ca 2/3 av jorden i Ingermanland, vilken emellertid senare arrenderades ut.³⁰

Diedrich Buschardt hade en stark ställning i staden. Förutom familjerna Wulffert, Lange och Berg som hörde till den lybska gruppen hade Buschardt goda relationer till kronans tjänstemän. Generalguvernörerna Göran Sperling och Otto Wilhelm von Fersen understödde honom i

26 Kepsu 2019, s. 477.

27 Möller & Luther 1981, s. 86, 97–98.

28 Kepsu 2014, s. 176–177; Küng 2011, s. 30–31; Lundén Cronström 1971, s. 289–291.

29 Kepsu 2014, s. 178; Kepsu 2018, s. 69; Kepsu 2019, s. 482–483.

30 För reduktionen och inrättandet av skattearrendering i Ingermanland, se Kepsu 2014. Se även Katajala 1994. Skattearrendering, eller skatteförpaktning, tillämpades i alla Östersjöprovinser under 1600-talets sista decennier. Arrendatorerna som arrenderade kronans gods hade rätt att uppbära de ordinarie skatterna på ett visst område mot en årlig arrendesumma.

inrättandet av sågverk och ett skeppsbyggeri. Därutöver verkade räntemästaren och den före detta kronofogden Lars Malm, som kan sägas ha varit kronans man i Nyens råd, som medintressent med Buschardt i ett sågverk.³¹

Utifrån domboksmaterialet verkar Diedrich Buschardt inte ha haft gemensamma affärer med släktgruppen Hueck-Luhr, utan var snarare en konkurrent till den. Parterna var 1691 inblandade i en tvist om stockar ämnade för skeppsmaster. Buschardt hade låtit hugga stockar för sitt skeppsbyggeri på stadens mark, intressant nog i närheten av Christian Huecks och Henriks Luhrs sågverk. Det här föranledde Christian Hueck att konfiskera stockarna. Parterna förlikades till slut, och Buschardt återfick sina stockar.³² Revirtvisten kan tolkas som en avvärjningsseger för Buschardt, som behöll sin starka ställning och fortsättningsvis kunde utmana gruppen Hueck-Luhr. Buschardt avled emellertid 1694, vilket försvagade den lybska gruppen.³³

De ledande borgarna, rådet och centralmakten

Utgångspunkten för relationen mellan det ledande borgerskapet i Nyen och kronans representanter i slutet av 1600-talet var att staden följde svensk stadslag. Staden hade därutöver grundats på kronans initiativ och saknade gamla privilegier, vilket ytterligare stärkte centralmaktens ställning. Kronans kontroll var överlag striktare i Nyen än i många andra provinsstäder, men det perifera läget gjorde att kontrollen var allt annat än total. Nyen hade ingen stämma på riksdagen, vilket var en betydande skillnad jämfört med städerna i rikets kärnområden. I stället skickade staden med några års mellanrum deputerade till Stockholm för att förhandla om aktuella ärenden.³⁴

31 RA (Sverige). Kommerskollegium, registratur 1690, B I a:29, Kommerskollegium till Göran Sperling 1.7.1690; Kommerskollegium, registratur 1696, B I a:39, Kommerskollegiet till Otto Wilhelm von Fersen 16.7.1696; (Sverige, RA Finland, FR 89). Livonica II:189, Göran Sperlings memorial 15.6.1691.

32 RA (Finland). Nyens rådstugurätt 1691, n:5, s. 3–5, 6–8.

33 Buschardt nämns som avliden 26.11.1694, se RA (Finland). Nyens rådstugurätt 1694, n:8, s. 308.

34 Kepsu 2019, s. 486–487; Küng 2006, s. 98–100; Sandberg 2003, s. 22–24; von Bonsdorff 1891, s. 387.

Rådmännen i Nyen bestod av olika slags representanter för borgerskapet. Många var handelsmän som idkade fjärrhandel, men vissa hade en bakgrund som kronans tjänstemän. Med tanke på kronans möjligheter att kontrollera och styra rådet spelade framför allt justitieborgmästaren en avgörande roll. I det svenska väldet hade kronan ett övertag i tillsättandet av borgmästare. Enligt Petri Karonen betydde utnämningen av borgmästare i princip ett intrång i städernas autonomi.³⁵ I viss mån var det dock fråga om professionalisering, där man eftersträvade att borgmästarna skulle ha en juridisk examen och handelsmännen skulle få koncentrera sig på handel.³⁶ I vilket fall som helst betydde utnämningarna åtminstone i viss mån att borgarelitens kontroll av städerna minskade.

I Nyen framtvingade kronan utnämningen av Gabriel Hinnel till justitieborgmästare 1687.³⁷ Borgerskapet i staden föredrog stadens långvarige trotjänare, syndicus Balthasar Lado, men generalguvernör Göran Sperling förhindrade magistraten i Nyen att välja sin egen kandidat. I enlighet med Sperlings förslag valdes Hinnel, trots borgerskapets protester.³⁸ Hinnel hade innehaft flera ämbeten vid den svensk-ryska gränsen och inte varit verksam i staden tidigare.³⁹ Statsmaktens insyn i stadens magistrat ökade genom utnämningen, men det bör påpekas att en orsak till Hinnels val var kronans centraliserings- och integrationspolitik med dess språkliga aspekter. Enligt en ny förordning skulle hälften av rådets medlemmar vara svenskar och arbetsspråket skulle bli svenska.⁴⁰ Då rådmännen och den andra borgmästaren Herman Hartz hade en tysk bakgrund, kunde Lado helt enkelt inte väljas.

Utnämmandet av nya borgmästare ingick i kronans integrations- och centraliseringspolitik, som många städer råkade ut för under 1680-talet. Enligt Petri Karonen genomfördes administrativa och rättsliga reformer ofta efter att en ny borgmästare hade anlänt till staden.⁴¹ De justitieborg-

35 Karonen 2017, s. 219–220.

36 Aalto 2016, s. 206, 225; Karonen 1995, s. 57–62.

37 För en utförligare redogörelse av kampen om borgmästartjänsten i Nyen, se Kepsu 2019, s. 488–489.

38 RA (Sverige, RA Finland, FR 88). Livonica II:187, Göran Sperling till Karl XI 12.10.1687.

39 Luther 1969, s. 85–96.

40 Naber 1995, s. 120–141. Förordningen drabbade i ännu högre grad Narva.

41 Karonen 2017, s. 226.

mästare som utnämndes till Nyen under 1680-talet, Olaus Stiernman och Gabriel Hinnel, var också aktiva i att genomföra reformer.⁴²

Nyen och Nyenskans. Både den svenska och tyska kyrkan är tydligt synliga. Nord till höger i bilden. Delförstoring av Erik Dahlbergs karta över Nevan, 1681. Illustrasjon: Krigsarkivet, Stockholm. Falt i det fri.

Den starka inblandningen av kronan visar att Nyen var viktig för centralregeringen och kan delvis kännetecknas som en statsstyrd stad. Det var trots allt ovanligt att staten drev sin vilja igenom i utnämmandet av borgmästare inom riket under 1600-talet utan att ta hänsyn till borgerskapets synpunkt.⁴³ För det mesta baserade sig valet på förhandling och blev en kompromiss, men i provinserna var statens inblandning tydligare.⁴⁴

⁴² Hinnel var bland annat aktiv i en långvarig tvist bland borgerskapet om sittordningen i kyrkan. Frågan gällde om den skulle bestämmas utifrån en svensk-finsk eller tysk kutym, se Kepsu 2019, s. 490–491.

⁴³ Karonen 2017, s. 223.

⁴⁴ Karonen 2017, s. 229–230.

Ett annat sätt för centralregeringen att göra sig gällande på det lokala planet i de svenska provinsstäderna var avkrävandet av trohetseder. I början av 1688 svor ridderskap, prästerskap och borgerskap i Ingermanland en trohetsed. För eden ordnades ceremonier både i Nyen och även i Narva. Inte enbart borgmästare och rådmän i Nyen utan samtliga borgare i staden undertecknade eden och bekräftade den med sina sigill. Det lägre borgerskapet var emellertid inte särskilt talrikt representerat bland undertecknarna.⁴⁵

Ett decennium senare avkrävdes en ny ed i samband med Karl XII:s trontillträde. På order av generalguvernör Otto Wilhelm von Fersen och i följe av Kunglig Majestäts förordning avlade magistraten ”dheras Trooheetz och huldskap Eedh” till den nytillträdde kungen. Även andra tjänstemän som låg under magistraten avlade sin ed, varefter de skriftliga ederna sändes vidare till generalguvernör von Fersen.⁴⁶

Ceremonier med trohetseder ordnades i samband med regentbyten, men de var också en form av maktdemonstrationer som hade en lojalitetsskapande funktion. Samtidigt förstärkte de generalguvernörens maktposition, som ju var den viktigaste representanten för kronan i provinserna.⁴⁷ Det här gäller i synnerhet eden 1688, eftersom inget regentbyte skedde då. Läget i provinsen var överlag oroligt, och trohetseden låg i linje med Karl XI:s centraliserings- och integrationspolitik.⁴⁸

En avgörande länk i förhållandet mellan kronan och det ledande borgerskapet var generalguvernören för Ingermanlands och Kexholms län. Generalguvernörens makt var betydande i Ingermanland, eftersom provinsen var avlägsen och centralregeringens kännedom om regionen var låg. Guvernörernas rekommendationer följdes ofta regelmässigt, åtminstone under Karl XI:s regentperiod. Goda kontakter till generalguvernören framträder särskilt vad beträffar manufakturväsendet, som utvecklades kraftigt i Ingermanland under 1600-talets sista decennier.

45 RA (Sverige). Livonica II: 213; RA (Sverige, RA Finland, FR 89). Livonica II: 187, Generalguvernör Göran Sperling till Karl XI 2.2.1688 och 25.2.1688.

46 RA (Finland). Nyens rådstugurätt 1697, n:11, s. 194–195.

47 Stadin 2007, s. 11–15, 21–22.

48 Kepsu 2014, särskilt s. 292–293, 308; Kepsu 2017, s. 420.

Borgarna från Nyen grundade åtminstone sju finbladiga sågverk under 1690-talet längs Neva och dess bifloder. De ledande borgarna i staden var drivkrafter i företagen. Det var å ena sidan affärskompanjonerna och svågarna Christian Hueck och Henrik Luhr, samt å andra sidan Diedrich Buschardt som var initiativtagare till verksamheten, men även andra borgare ingick bland intressenterna. Under samma tidsperiod grundades också skeppsbyggerier. Av allt att döma ägde de nyenska handelsfamiljerna totalt tre skeppsbyggerier, varav ett grundats av Buschardt, ett av Hueck och Luhr och ett av Johan Henrik Frisius och Detleff Jochims.⁴⁹

Internationella handelskonjunkturer, statsfördrag och storpolitiska förväxlingar utgjorde strukturella förutsättningar för utvecklingen inom manufakturvärdet i Ingermanland. Efterfrågan på produkter relaterade till skeppsbyggnad (naval stores) i Västeuropa var enorm, medan det kring Finska viken och i Ryssland fanns stora mängder råvaror. Skeppsfartens och skeppsbyggeriets högkonjunktur i städer kring Finska vikens södra och östra kust i slutet av 1600-talet förorsakades därutöver i hög grad av nioårskriget (1688–1697), även kallat pfalziska tronföljds-kriget. I och med risken för kaperier utflaggades särskilt nederländska skepp till neutrala kölar, samtidigt som ett stort antal holländska skeppare skrevs in som borgare i städer som Reval, Narva och Nyen.⁵⁰

Kronan hade trots detta ett mycket starkt intresse i inrättandet av manufakturerna, i synnerhet sågverken. Den merkantilistiska statsekonomi gynnade manufakturvärdet, eftersom förädlade produkter ansågs vara värdefullare än själva råvarorna. Statens inblandning i industriell verksamhet under tidigmodern tid gällde också i hög grad produktion relaterad till handelsflottor.⁵¹ Framför allt var det problematiken kring arméns och flottans försörjning som ledde till ökad statlig kontroll över handeln genom privilegier och monopol samt startandet av manufakturer. I det här sammanhanget kan man tolka utvecklingen som att kronan och det ledande borgerskapet hade gemensamma intressen,

---

49 Se Kepsu 2018, s. 65–72 med referenser och Kepsu 2019, s. 481–486.

50 Kepsu 2019 med referenser.

51 Kuisma 2006, 35–37; Kung 2011, s. 2–3; Magnusson 2009, s. 43–45.

och att det var smidigare för kronans representanter, närmast generalguvernören, att förhandla med en begränsad grupp.⁵²

Kronans, eller rättare sagt generalguvernörens, stöd var en förutsättning för att erhålla privilegier för upprättandet av sågverk och skeppsbyggerier. Det gäller också arrenderingen av de kronogods som var förknippade med manufakturerna. Sågverken grundades vid kronogodsens, vilket ökade vikten av samarbete med kronan. Kronogodsens arrendeavtal slöts talande nog med generalguvernören i provinsen.⁵³ Förfarandet är typiskt för privatiserade monopolstäder, där det är strikt reglerat vem som får inrätta nya ekonomiska produktionsenheter. Privatisering är därutöver vanligt i perifera regioner där kronans maktresurser är begränsade och administrationen ofta svag.

Kronans och det ledande borgerskapets samverkan framträder tydligt i samband med manufakturvärdet. I så gott som alla privilegieansökningar framhävs manufakturernas nytta för kronan, i synnerhet att sågverken kommer att öka tullinkomsterna. Ju större volymer i trävaruhandeln, desto mera inkomster inkasserades i de ingermanländska hamnstädernas licentkontor. Generalguvernörerna påpekade det här faktumet och understödde allmänt grundandet av sågkvarnar och andra manufakturer. I många fall var generalguvernörerna direkt uppmuntrande, både Göran Sperling och hans efterträdare Otto Wilhelm von Fersen. Göran Sperlings roll var särskilt viktig, eftersom verksamheten kom igång under hans ämbetsperiod. Sperling hade en ansevärd makt, eftersom centralförvaltningen så gott som varje gång följde hans rekommendationer. Utan hans rekommendation var det inte möjligt för handelsmännen i Nyen att grunda manufakturer. I fråga om grundandet av Diedrich Buschardts sågkvarn framkommer det att Sperling både rått och övertalat honom till att uppsätta sågverket.⁵⁴

52 Bergman 2012, s. 35–37, 178–179.

53 Katajala 1994, s. 99–101; Kepsu 2014, s. 154, 158; Küng 2011, s. 26–33.

54 Se t.ex. handlingarna vad gäller grundandet av sågverken vid Svarte bäcken, Moika, Mustajoki och Mustala. RA (Sverige). Kommerskollegium, registratur 1695, B I a:38, Kommerskollegiet till generalguvernör Otto Wilhelm von Fersen 22.10.1695; Kommerskollegium, kungliga brev och remisser, E I a:14, Generalguvernör Otto Wilhelm von Fersen till Karl XI 17.3.1693; Kommerskollegium, registratur 1690, B I a:29, Kommerskollegiet till Göran Sperling 1.7.1690.

Det ledande borgerskapets kontroll av lokalsamhället

Det ledande borgerskapet i Nyen kunde kontrollera staden genom olika sätt. Det mest uppenbara sättet var en stark närvaro i stadens magistrat. De flesta av de mest välbärgade handelsmännen som idkade fjärrhandel verkade som rådmän, åtminstone under vissa perioder. Christian Hueck och Jürgen Wulffert ingick i rådet under så gott som hela 1680- och 1690-talen. Under 1690-talet valdes även Henrik Luhr, Jacob Boisman och Detleff Jochims i rådet. Däremot verkade inte till exempel Johan Henrik Frisius eller Diedrich Buschardt som rådmän. Familjerna Siliacks, Jænisch och Dobbin var likaså sällan eller inte alls representerade i rådet under 1600-talets sista decennier.⁵⁵ I och med kronans kontrollerande åtgärder, det vill säga rätten att utnämna borgmästare och kravet att hälften av rådmännen skulle vara svenska, var borgerskapets möjligheter till en politisk-administrativ-juridisk kontroll av staden därmed begränsade. Den balttyska släktgruppen hade emellertid en förhållandevis stark ställning i stadens magistrat, i synnerhet genom Christian Huecks långvariga tjänst som rådmän.

Ett annat sätt att utöva kontroll var genom ekonomiska åtgärder. För en handelsman var tillgången till kredit en avgörande förutsättning. Under tidigmodern tid utökade behovet av kredit och kreditväsendet utvecklades, framför allt växelhandeln med Amsterdam som centrum.⁵⁶ I tidigmoderna städer fanns det ett strukturellt behov för kredit, eftersom inkomsterna ofta var oregelbundna. Skulder präglade relationerna mellan borgarna. Banker förekom inte, men i städer fanns det personer, ofta handelsmän, som lånade ut pengar.⁵⁷

Tack vare sina goda kontakter och internationella nätverk, inte minst till just Amsterdam, hade de nyenska elitborgarna tillgång till kapital. De kunde använda det till egna investeringar, men även låna vidare och därmed verka som mellanhänder, som lokala ”banker” i Nyen. Inga privata handelsböcker från Nyen finns bevarade, men långgivare hittas också i

---

55 von Bonsdorff 1891, s. 401–405.

56 Aalto 2016, s. 45–51; Kuisma 2006, s. 25–34.

57 Fontaine 2014, s. 26, 95–97.

domboksmaterialet. Då någon borgare avled eller hotades av konkurs togs skulder upp på tinget, likaså om det blev problem med avbetalningen.

I materialet framträder hur de mest välbärgade handelsmännen med goda kontakter till Västeuropa kunde verka som mellanhänder när övriga borgare behövde kapital. I domboksmaterialet finns det belägg för att eliten i Nyen hade kontakter till växelmarknaden i Amsterdam, samt även till Lübeck och Hamburg.⁵⁸

Av de nyenska handelsmännen var det framför allt Christian Hueck som agerade som lokal ”bank”. I ett exempel från 1688 lånade han ut 1 500 daler kopparmynt till handelsmannen Casper Martin, som flyttat in till staden 1687, av allt att döma från Lübeck. Martin skulle betala 300 dkm i fem års tid utan ränta, men hans gård i staden skulle tillfalla Hueck ifall avbetalningarna skulle försenas. Lånet hade Hans Pölck (Pölke) och Henrik Luhr som vittnen.⁵⁹ Pölck och i synnerhet Luhr hade gemensamma affärer med Hueck. Samarbetet framträder bland annat i ett fall från 1690. När borgaren Niels Dufwa avled framgick det att han hade skulder till både Hueck och Luhr, liksom också Pölck och Henrik Luhrs syster Anna Luhr.⁶⁰

I slutet av 1690-talet hade Christian Huecks ställning blivit allt starkare i Nyen. Han drev fortfarande flera skuldmål på tinget. Under åren 1695–1698 förekom sju mål i Nyens rådstugurätt, där Hueck drev in obetalda skulder. Bland övriga ledande handelsmän drev Henrik Luhr in skulder fyra gånger, medan Johan Henrik Frisius var aktiv sex gånger i liknande mål. Jacob Boisman hade under denna tidsperiod flest fordringar, totalt tolv.⁶¹ Boisman ägde inte parter i sågverk, skeppsbyggerier eller skepp och verkar ha satsat mer på låneverksamhet. Boismans flertaliga fordringar är tecken på hans stärkta ställning inom borgerskapet. Typiskt för de ledande handelsmännens fordringar var att de riktades till borgerskapets lägre eller mellanskikt, i vissa fall även till hantverkare. Eftersom endast

58 Se även Kepsu 2018, s. 71–72; Kepsu 2019, s. 472, 478–479, 484, 492.

59 RA (Finland). Nyens rådstugurätt 1688, n:2, s. 20–21.

60 RA (Finland). Nyens rådstugurätt 1690, n:4, s. 150–155.

61 RA (Finland). Nyens rådstugurätt 1695–1698, n: 9–12. Christian Huecks skuldmål: 1695: 1; 1696: 1; 1697: 1; 1698: 4; Henrik Luhr: 1695: -; 1696: 1; 1697: 1; 1698: 2; Johan Henrik Frisius: 1695: -; 1696: 2; 1697: 3; 1698: 1; Jacob Boisman: 1695: 2; 1696: 5; 1697:2; 1698: 3.

en del av fordringarna behövde drivas in genom rätten, är det tydligt att de ledande handelsmännens låneverksamhet var omfattande.

Tyskarna som elit

Den förhållandevis välbärgade tyskbördiga eliten i Nyen levde i viss mån åtskild från det övriga borgerskapet. En tysk kyrka och skola utgjorde grunden för den inbördes sammanhållningen. Piret Lotman har beskrivit hur de tyska borgarna enträget krävde en egen församling redan under 1640- och 1650-talen, vilket skapade en splittring mellan de tyska och svenska borgarna.⁶² Det finns inte mycket material om skolan, förutom räknemästare Jochim Donners anteckningsbok, en av de få privata källorna från Nyen. Skolan bestod till stor del av barnen från de välbärgade familjerna Hueck, Luhr, Blom och Jochims. De deltog i hög grad i undervisningen under 1690-talet, och även senare under flyktingåren i Viborg och Helsingfors under stora nordiska kriget.⁶³

Eliten i staden tillhörde i regel den tyska församlingen.⁶⁴ De ledande handelsmännen engagerade sig överlag starkt i den tyska kyrkan, bland annat som föreståndare. På 1680-talet verkade Detleff Jochims och Gottfrid Jænisch som föreståndare, medan Johan Henrik Frisius upp tog uppdraget på 1690-talet.⁶⁵ Många donerade också medel till församlingen, både för verksamheten och olika anskaffningar. De takkronor som idag belyser Finska kyrkan i Stockholm härstammar från Nyens tyska kyrka, dit de donerades av Henrik Luhr och H.J. Jænisch. Stora uppoffringar vidtogs därutöver av Frisius och Luhr för att rädda de värdefullaste inventarierna under stora nordiska kriget.⁶⁶

Den tyska minoriteten i Nyen kunde genom sin kyrka och skola behålla sitt tyska språk. Det finns tecken på att vissa tyska handelsmän och hantverkare inte behärskade svenska. I ett rättsfall uppstod det problem då

62 Lotman 2007.

63 RA (Finland). Släkten Donners arkiv 10, Jochim Donners anteckningsbok; Donner 1891, s. 4–14; Kepsu 2019, s. 479; Kepsu 2020, s. 135.

64 RA (Finland). Avkortningsbok för Ingermanland 1688, vol. 9759, Tyska kyrkans i Nyen räkenskaper, s. 2224–2225.

65 RA (Finland). Nyens rådstugurätt 1685, n:1, s. 38–40; Luther 1976, s. 43–47.

66 Om takkronorna, se Jangfeldt 1998, s. 40; Möller & Luther 1981, s. 86.

handelsmannen Henrik Luhr hade svårigheter med att översätta en text till svenska.⁶⁷ Kunskaperna i finska nämns just inte i källorna, men de kan knappast ha varit särskilt goda. Det kan antas att andra generationens Nyen-bor som var födda i staden åtminstone i viss mån kunde finska, som i olika dialektformer torde ha varit det språk som talades mest i staden. Personnamnen i domböckerna och även ortnamnen är starka indicier på att det finska språket hade en stark ställning.⁶⁸ Handelsmännen som vuxit upp i staden hade kanske kommit i kontakt med finskan även inom hemmet, eftersom en stor del av tjänstefolket förmodligen var finskspråkigt. Det nämns ofta att naturvetaren och författaren Urban Hjärne, som kanske är den mest berömda Nyen-bon, lärde sig både svenska, finska, tyska och ryska under sin barndom i Nyen.⁶⁹

En intressant fråga är om den tyska eliten i Nyen medvetet försökte exkludera sig från det övriga borgerskapet i staden. Det finns exempel från andra orter i det svenska väldet där minoriteter i maktfulla positioner värnade om sin maktposition genom en exkluderande strategi. Karin Ågren, som studerat 1700-talets grosshandlare i Stockholm, har funnit att de tyska köpmännen där bildade ett tätt etniskt nätverk för att bevara sina yrkeshemligheter.⁷⁰ Anders Florén har hittat ett liknande förfarande bland vallonerna på svenska järnbruk i Uppland som försäkrade sig om en privilegierad position i verkstaden genom att föra vidare sin smideskunskap på sitt egna språk inom familjen.⁷¹

Det finns vissa tecken i källmaterialet på exkludering bland de tyska handelsmännen i Nyen. I ett fall 1684 blev handelskompanjonerna Christian Hueck och Henrik Luhr beskyllda för att vara högfärdiga av den unga handelsmannen Hans Henrik Dobbin.⁷² Christian Hueck förölämpades vid flera andra tillfällen. Sommaren 1687 uppträdde skräddaren Hinrich Nieman ohövligt mot Hueck. Han hade under deras samtal satt hatten på huvudet, och då Hueck påtalat denna skymf hade Nieman

67 RA (Finland). Nyens rådstugurätt 1691, n:5, s. 116.

68 S. Kepsu 1995, s. 8–11, 17–25, 91–97; von Bonsdorff 1891, s. 491–494.

69 Jangfeldt 1998, s. 35–36.

70 Ågren 2010, s. 29–31.

71 Florén 1998, s. 16–19, 25.

72 RA (Finland). Nyens rådstugurätt 1684, n:1, s. 16–18v; Nyens rådstugurätt 1685, n:1, s. 1–6.

tagit en käpp och försökt slå Hueck.⁷³ Samma år jämförde räknemästaren Melchior Hardehoff den välbärgade Hueck med rika judar i Hamburg.⁷⁴ Förolämpningen hade sannolikt en koppling till Huecks verksamhet som långivare i staden. Följande år ifrågasattes Huecks kompetens som vikarierande ordförande i kämnärsrätten ("gerichtsfogde") av handelsmannen Jochim Bröker.⁷⁵ Den allvarligaste skymfen inträffade 1690, då det skrivits på hans gårdsplank att han var en tjuv som förtjänade att hängas.⁷⁶ Senare under 1690-talet förekommer inte liknande mål mot Hueck i domböckerna, vilket tyder på att hans ställning i staden ytterligare förstärkts, varmed skymfningar blev för riskabla.

Enligt tidens normer var det viktigt att kärke krävde ett straff för den som förolämpat, i annat fall uppfattades det som ett svaghetstecken.⁷⁷ De tidigmoderna städerna var fulla av rykten, och den som inte stod upp mot svartmålning, halvsanningar och påhittade anklagelser kunde förlora sin heder och ära och riskerade därmed sin handelsverksamhet.⁷⁸ I en förhållandevis liten stad kunde det inte minst försvåra tillgången till kredit. Eftersom handelsfamiljerna ofta hade skulder på många håll, hamnade man hastigt i ekonomiska problem om man inte fick kredit.⁷⁹ Samma principer gällde i Nyen, vilket bevisas av att flera förolämpningsfall behandlades årligen i rådstugu- eller kämnärsrätten.

Inte enbart handelsmannens utan hela hushållets ära var viktigt att försvara, vilket påvisas i ett fall där handelsman Gottfried Jænischs handelspojke kallats för "harhuvudspojke" ("Jänixsenpäänpoika", fi. *jänis* = hare, fi. *pää* = huvud). Den språkligt finurliga förolämpningen blev ett elakt rykte i staden, varmed Jænisch betraktade skymfen som mycket allvarlig. Öknamnet var förnedrande även för honom själv. Jænisch

73 RA (Finland). Nyens rådstugurätt 1687, n:1, s. 200–201, 207–208, 214.

74 RA (Finland). Nyens rådstugurätt 1687, n:1, s. 317–318, 324–325, 327. Hardehoff yrkade på att han uttalat sig i "een god mening och till Hukens honeur", varmed Hueck upphävde käromålet.

75 RA (Finland). Nyens rådstugurätt 1688, n:2, s. 377–379, 388–390.

76 RA (Finland). Nyens rådstugurätt 1690, n:4, s. 313–316, 318–321. Om exempelfallen, se även Kepsu 2019, s. 479–480.

77 Om försvar av heder och ära i tidigmoderna stadssamhällen, se t.ex. Huldén & Tandefelt 2002.

78 Aalto 2016, s. 182.

79 Parland-von Essen 2010, s. 72.

lyckades försvara sitt hushålls ära, och de unga handelspojarna som hittat på öknamnet dömdes i rätten.⁸⁰

Christian Hueck var också noga med sin heder och ära och förde upp kränkningarna mot sig själv på tingen. Hans ovanligt starka ställning i det nyenska lokalsamhället påvisas emellertid av att han inte behövde avkräva ett straff efter att de åtalade offentligt bett om ursäkt. Reaktionerna mot Christian Hueck uttrycker säkerligen avund och förakt mot hans höga sociala och ekonomiska ställning, men samtidigt antyder de att den tyska eliten uppfattades annorlunda och skilde sig från det övriga borgerskapet.

I källorna kan man hitta fall där den etniska tillhörigheten ledde till eller åtminstone uppmärksammades i samband med konflikter.⁸¹ I vissa fall har det *tyska* specifikt uppmärksammats i samband med verbala skymfningar. Under ett bråk på krogen kallade vaktmästaren Zachris Persson (Peerson) en annan vaktmästare Jonas Amasius för ”du Skielm, hundzft. [hundsfoft] och Tysk”.⁸² Ett annat förolämpningsmål innefattade två skräddare, varav åldermannen Tuomas Tuomaanpoika (Thomas Thomasson) var av finsk och Hans Hinrich Meijer av tysk (lybsk) härstamning. Vittnenas uttalanden skilde sig avsevärt från varandra, men båda parterna hade hur som helst skymfat varandra. Bland andra förolämpningar som ”Ämbetsförderfware” och ”drafätare” hade de kallat varandra för ”finskt Swijn” respektive ”Lybiskt Swijn”.⁸³

Vanligen låg någon handelsrelaterad tvist bakom förolämpningarna i tidigmoderna städer. Etnicitet var emellertid inte betydelselöst, även om det i förolämpningarna inte var fråga om etnisk förföljelse. Eftersom förolämpningar med etniska kännetecken i flera fall behandlades i rätten, uppfattades de dock som allvarliga. I bråket mellan vaktmästarna hade

80 RA (Finland). Nyens kämnärsrätt 1694, n:19, s. 396–398; Nyens rådstugurätt 1694, n:8, s. 222–226, 228–229. Jænisch ”poike” Pähl Pählson hade förolämpats och överfallits av handelsmännen Matthias Pylses handelspojke Matte Davidson och Jacob Boismans handelspojke Larss Brusison. Davidson dömdes till böter, totalt 15 dsm, medan Brusison dömdes att frige sig genom sexmannaed.

81 Om konflikter i Nyen, se Kepsu 2018, s. 80–82.

82 RA (Finland). Nyens kämnärsrätt 1694, n:19, s. 117–118. Vaktmästare Persson hade inget minne av händelsen, men bad om ursäkt och bedyrade att han bara visste ära och gott om Amasius. Därmed förlikades parterna.

83 RA (Finland). Nyens kämnärsrätt 1693, n:18, s. 133–134, 144–146. Det är oklart hur målet slutade.

dessutom ordet ”tysk” använts som sådant, utan sedvanliga epitet som ”hund” eller ”svin”.⁸⁴

Den tyska borgarelliten i Nyen använde sig av vissa exkluderande strategier, särskilt äktenskap inom gruppen. Den verkar också ha uppfattats som en avvikande grupp, åtminstone delvis. Handelsfamiljerna i Nyen kunde emellertid inte exkludera sig helt och hållet, därtill var miljön alltför finsk-svensk och i viss mån även rysk. Här kan man dra paralleller till tyskarna i Viborg, för vilka det enligt J.W. Ruuth var omöjligt att distansera sig helt och hållet från det övriga borgerskapet i staden.⁸⁵ På samma gång var Nyen ändå en såpass tysk miljö, med tysk församling och skola, att de tyska kulturella inslagen fortlevde. Situationen kan jämföras med förhållandena i Helsingfors eller Fredrikshamn. De tyskbördiga borgare från Nyen som i samband med stora nordiska kriget flydde eller flyttade till de här städerna försvenskades snabbt.

Frihet genom lojalitet

Det ledande borgerskapet i Nyen, i synnerhet släktgruppen dominerad av familjerna Hueck och Luhr, innehade en ansenlig makt i staden. Gruppen dominerade handeln, kreditmarknaden och en stor del av manufakturvärdet. Den drev sågverk, skeppsbyggerier och beviljade lån till det övriga borgerskapet. Släktgruppen förändrades i viss mån under de sista decennierna av 1600-talet, främst genom att Johan Henrik Frisius och familjen Blom anknöts starkare till gruppen. Nätverken i Nyen var trots enstaka familjers dominans förhållandevis öppna, vilket till stor del motsvarar principerna i en nätverksstad. Det framträder också i utvecklingen efter 1703, när Nyen förstördes till grunden och borgerskapet flydde till olika städer i Östersjöregionen. Nya nätverk bildades under flyktningåren, men kontakterna mellan de forna nyenska handelsfamiljerna fortlevde ända fram till utbrottet av hattarnas ryska krig 1741.⁸⁶

84 Se även Kepsu 2019, s. 480. Även på den ingermanländska landsbygden uppmärksammades specifikt det tyska inslaget i samband med tvister mellan den lokala allmogen och tyska eller balttyska godsherrar. Se Kepsu 2014, s. 181–182.

85 Ruuth 1906, s. 310–311. Bland tyska grosshandlare i Stockholm eller engelska handelsmän i Narva har man funnit en tydligare exkludering, se Grimshaw 2018; Ågren 2010.

86 Om det nyenska nätverket efter 1703, se Kepsu 2020.

Centralregeringen i Stockholm eftersträvade en striktare kontroll av städerna i Östersjöprovinserna under Karl XI:s regentperiod, närmast i mitten av 1680-talet. Det skedde genom en centraliseringspolitik, bland annat utnämmandet av för kronan lämpliga borgmästare, samt vissa kulturella och symboliska integrationsåtgärder, som svärandet av trohetseder. Generalguvernören för Ingermanland och Kexholms län samt justitieborgmästaren i Nyen var de personer som innehade nyckelroller i förhållandet mellan stat och stad.

Statsmakten i det svenska stormaktsväldet ville med andra ord stärka sin kontroll över städernas magistrater, även i Nyen, men relationerna var komplexa.⁸⁷ Nyen utvecklades inte till en regelrätt statsstyrd stad, men kronan lyckades dock integrera det ledande borgerskapet i Nyen förhållandevis väl i staten. Det underlättades av att staden saknade egna privilegier och att handelsmännen i Nyen inte hade en lika stark position som det ledande borgerskapet i exempelvis grannstaden Narva.

De mäktigaste borgarna i Nyen förefaller ha visat sig lojala mot kronan. Det verkar ha varit ett strategiskt val, eftersom de därmed erhöll en viss rörelsefrihet inom handeln. Om de höll sig inom vissa ramar kunde de förmodligen agera förhållandevis fritt. Kronans, eller rättare sagt generalguvernörens, stöd var dessutom en förutsättning för upprättandet av sågverk och skeppsbyggerier. Kronan och det ledande borgerskapet hade med andra ord gemensamma intressen, och samarbete visade sig vara mer effektivt än konflikt. Nyen hade därmed också drag av en privatiserad monopolstad, där staten till stor del överlät ansvaret av den ekonomiska utvecklingen till det ledande borgerskapet. Eliten erhöll betydande inkomster, men även staten fick sin andel, till exempel som ökade tull- och licentinkomster.

Nyens strategiska läge som gränsstad med både en viktig militär och ekonomisk ställning medförde dock att centralregeringen innehade betydande intressen i staden. Det ledande borgerskapets ställning var därmed ambivalent. Även om kronans grepp knappast kändes särdeles starkt i det vardagliga handelsmannalivet för den tyskborniga eliten i Nyen, var centralregeringen angelägen om att hålla ett vakande öga på staden och dess

---

87 Bergman 2012, s. 37.

borgerskap. Det kunde inte regera i staden utan centralmaktens insyn utan var tvungen att beakta kronans intressen. Det tyder på att en stads strategiska betydelse, i synnerhet militära, spelade en avgörande roll vad gäller borgareliters autonomi.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Riksarkivet, Finland

Nyens rådstugurätt 1684–1685, 1687–1688, 1690–1691, 1694–1698, n:1–2, n:4–5, n:8–12

Nyens kämnärsrätt 1693–1694, n:18–19

Avkortningsbok för Ingermanland 1688, vol. 9759

Släkten Donners arkiv 10

Riksarkivet, Sverige

Kommerskollegium, registratur 1690, 1695, 1696, B I a:29, B I a:38, B I a:39

Kommerskollegium, kungliga brev och remisser 1693, E I a:14

Livonica II:187, 189 (mf. FR 88–89, RA Finland)

Livonica II:213

Litteratur

Aalto, S. (2016): *Kronostaden. Estnässkatans Helsingfors 1640–1721*, Helsingfors: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Aminoff, T. G. (1980): 'Borgerskapet i Narva och Nyen 1640', *Genos*, 41, s. 121–138.

Antunes, C. (2010): 'Early Modern Ports, 1500–1750', *European History Online* (EGO), Mainz: Institute of European History (IEG), <http://ieg-ego.eu/en/threads/crossroads/courts-and-cities/catia-antunes-early-modern-ports-1500-1750> (hämtat 22.11.2021).

Archer, I. A. (2000): 'Politics and Government 1540–1700', i Clark, P. (red.), *The Cambridge Urban History of Britain*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 235–262.

Bergman, K. (2012): *Pest, produktion och politisk kultur. Studier i statsbildning och örlogsstadens tidigmoderna historia*, Göteborg: Makadam.

Dalhede, C. (2018): 'Foreign Merchants in Early Modern Sweden. A Case of Inter-marriage, Trade and Migration', i Naum, M. & Ekengren, F. (red.), *Facing Otherness in Early Modern Sweden. Travel, Migration and Material Transformations 1500–1800*, Woodbridge: Boydell Press, s. 145–168.

- Donner, O. (1891): *Släkten Donner i Finland*, Helsingfors.
- Dørum, K. (2018): *Arendal før kjøpstaden. Fram mot 1723*, Oslo: Cappelen Damm.
- Eng, T. (2001): *Det svenska väldet. Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte*, Studia Historica Upsaliensia 201, Uppsala: Uppsala universitet.
- Florén, A. (1998): 'Ändlös var raden av svarta valloner. Tankar kring identitet, främlingskap och valloner', i Florén, A. & Karlsson, Å. (red.), *Främlingar – ett historiskt perspektiv*, Opuscula Historica Upsaliensia 19, Uppsala: Uppsala universitet.
- Fontaine, L. (2014): *The Moral Economy. Poverty, Credit and Trust in Early Modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Friedrichs, C. R. (1995): *The Early Modern City 1450–1750*, London: Longman.
- Glete, J. (2002): *War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-military States, 1500–1660*, London & New York: Routledge.
- Glete, J. (2007): 'Cities, State Formation and the Protection of Trade in Northern Europe, 1200–1700', i Brand, H. & Müller, L. (red.), *The Dynamics of Economic Culture in the North Sea and Baltic Region: In the Late Middle Ages and Early Modern Period*, Hilversum: Uitgeverij Verloren, s. 13–23.
- Grimshaw, A. (2018): 'Aspects of "British" Migration to Sweden in the 17th Century', i Naum, M. & Ekengren, F. (red.), *Facing Otherness in Early Modern Sweden. Travel, Migration and Material Transformations 1500–1800*, Woodbridge: The Boydell Press, s. 169–186.
- Huldén, L. & Tandefelt, M. (2002): 'Gräl mellan viborgare på 1600-talet', i Tandefelt, M. (red.), *Viborgs fyra språk under sju sekel*, Helsingfors: Schildts, s. 115–136.
- Jangfeldt, B. (1998): *Svenska vägar till S:t Petersburg. Kapitel ur historien om svenskarna vid Nevans stränder*, Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Karonen, P. (1995): "Raastuvassa tavataan". *Suomen kaupunkien hallinto- ja oikeuslaitoksen toimintaa ja virkamiehiä suurvalta-aikana*, Studia Historica Jyväskyläensia 51, Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Karonen, P. (2017): 'Royal Mayors (1620–1700): The Bane of the Burghers, the Crown's Scourge, Effective Developers of Urban Government?', i Karonen, P. & Hakanen, M. (red.), *Personal Agency at the Swedish Age of Greatness 1560–1720*, Studia Fennica Historica 23, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, s. 219–245.
- Katajala, K. (1994): *Nälkäkapina. Veronvuokraus ja talonpoikainen vastarinta Karjalassa 1683–1697*, Historiallisia Tutkimuksia 185, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Kepsu, K. (2014): *Den besvärliga provinsen. Reduktion, skattearrendering och bondeoroligheter i det svenska Ingermanland under slutet av 1600-talet*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 193, Helsingfors: Societas Scientiarum Fennica.

- Kepsu, K. (2017): 'The Unruly Buffer Zone. The Swedish Province of Ingria in the late 17th Century', *Scandinavian Journal of History*, 42 (4), s. 414–438.
- Kepsu, K. (2018): 'Niin kauaksi kuin Itämeren riittää. Merenkulku, laivanvarustus ja haaksirikot 1600-luvun lopun Nyenissä ja Narvassa', i Huhtamies, M. & Granqvist, J.-M. (red.), *Onnettomuus ja onni. Kauppalaivojen haaksirikot ja pelastustoiminta Itämerellä 1600–1800-luvuilla*, Historiallisia tutkimuksia 279, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, s. 60–97.
- Kepsu, K. (2019): 'Stad och stat. Nyen, migrationen och borgarna under 1600-talets andra hälft', *Historisk Tidskrift för Finland*, 104 (4), s. 461–492.
- Kepsu, K. (2020): 'Det nyenska nätverket. Borgarna från staden Nyen i Viborg, Helsingfors och Fredrikshamn', i Tandefelt, H. et al. (red.), *Köpa salt i Cádiz och andra berättelser. Festskrift till professor Henrik Meinander den 19 maj 2020*. Helsinki: Siltala, s. 130–145.
- Kepsu, K. (2021): 'The Burghers of Nyen as Creditors and Suppliers in the Great Northern War 1700–1714', i Granqvist, J.-M. & Talvitie, P. (red.), *Civilians and Military Supply in Early Modern Finland*, Helsinki: Helsinki University Press.
- Kepsu, S. (1995): *Pietari ennen Pietaria. Nevansuun vaiheita ennen Pietarin kaupungin perustamista*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kuisma, M. (2006): *Metsäteollisuuden maa. Suomi, metsät ja kansainvälinen järjestelmä 1620–1920*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura. 2. reviderade upplagan (1993).
- Küng, E. (2011): 'Vattensågar och skeppsbyggande i Ingermanland under 1600-talets senare hälft', *Historisk Tidskrift för Finland*, 96 (1), s. 2–34.
- Küng, E. (2006): 'Die Entwicklung der Stadt Nyen im zweiten Viertel des 17. Jahrhunderts', in Laur, M. & Brüggemann, K. (utg.), *Forschungen zur baltischen Geschichte 1*, Tartu: Akadeemiline Ajalooselts, s. 87–99.
- Lotman, P. (2007): 'Der Kirchenstreit zwischen schwedischen und deutschen Geistlichen in Nyen', i Laur, M. & Brüggeman, K. (utg.), *Forschungen zur baltischen Geschichte 2*, Tartu: Akadeemiline Ajalooselts, 9–23.
- Lundén Cronström, I. (red.) (1971): *Släktbok. Ny följd II: 3–4*, SSLF 412, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Luther, G. (1969): 'Hinnel. Ett fynd i Laguska samlingen', *Genos*, 40, s. 85–96.
- Luther, G. (1976): 'Frisius – Frisenheim', *Genos*, 47, s. 43–47.
- Magnusson, L. (2009): *Nation, State and the Industrial Revolution. The Visible Hand*, London & New York: Routledge.
- Müller, L. (2019): *Neutrality in World History*, Themes in World History, New York & London: Routledge.
- Möller, P. & Luther, G. (1981): '”Dhe Nyensche” hemma och i Stockholm', *Genos*, 52, s. 81–101.
- Naber, J. (1995): *Motsättningarnas Narva. Statlig svenskhetspolitik och tyskt lokalvälde i ett statsreglerat samhälle, 1581–1704*, Opuscula Historica Upsaliensia 15, Uppsala: Uppsala universitet.

- Ojala, J. (1999): *Tehokasta liiketoimintaa Pohjanmaan pikkukapungeissa. Purjemerenkulun kannattavuus ja tuottavuus 1700- ja 1800-luvulla*, Bibliotheca Historica 40, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Parland-von Essen, J. (2010): *Affärer, allianser, anseende. Konsten att tillhöra eliten i Helsingfors ca 1740–1820*, Helsingfors: Schildts.
- Ruuth, J. W. (1906): *Viborgs stads historia. Andra bandet*, Viborg: Viborgs stad.
- Sandberg, R. (2003): 'The State and the Integration of the Towns of the Provinces of the Swedish Baltic Empire', i Stadin, K. (red.), *Baltic Towns and Their Inhabitants. Aspects on Early Modern Towns in the Baltic Area*, Huddinge: Södertörns högskola, s. 10–26.
- Soom, A. (1940): *Die Politik Schwedens bezüglich des russischen Transithandels über die estnischen Städte in den Jahren 1636–1656*, Commentationes Litterarum Societatis Esthonicae 32, Tartu: Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised.
- Stadin, K. (2007): 'Att ta territoriet i besittning. Generalguvernörerna och maktens legitimering i provinserna', *Scandia*, 73 (1), s. 7–25.
- van Tielhof, M. (2002): 'The Mother of All Trades'. *The Baltic Grain Trade in Amsterdam from the Late 16th to the Early 19th Century*, The Northern World 3, Leiden/Boston/Köln: Brill.
- von Bonsdorff, C. (1891): *Nyen och Nyenskans. Historisk skildring*, Acta Societatis Scientiarum Fennicæ 18, Helsingfors.
- www.frisenheim.se: *Johan Henrik Frisenheim, Karolinen som aldrig gav upp*, www.frisenheim.se (hämtat 22.11.2021).
- Ågren, K. (2010): 'Etniska nätverk bland 1700-talets grosshandlare', i Andersson, G. & Nyberg, K. (red.), *Kommers. Historiska handelsformer i Norden under 1700- och 1800-talen*, Opuscula Historica Upsaliensia 42, Uppsala, Uppsala universitet, s. 27–36.

Crown's Intervention in the Self-Government of a Small Town. Choosing Burgomasters and Councillors in Sortavala in the Swedish Borderlands in the Late 17th and Early 18th Century

Kimmo Katajala

University of Eastern Finland

Abstract: This chapter examines the selection of burgomasters and councillors in the small town of Sortavala. The purpose of investigating these processes is to use the typology in this volume to find out who had decisive control over the town.

Sortavala had been donated in the 1650s to Count Gustaf Adam Banér, who also appointed the town's burgomasters. Count Banér never visited the town, but his affairs and manor were managed by a bailiff. Although not nominated as the burgomaster, these duties were carried out by the bailiff of the Count's estate in the 1670s. There is no record of how the councillors were elected during that period. However, almost all of the councillors were local eastern Finns or of Karelian peasant origin. In this era, Sortavala can be characterised as having resembled, at least in part, the category of a noble town.

The largest fiefdoms were reduced in 1680. Between 1681 and 1685, the Sortavala burghers paid their taxes to the Crown. During this period, they were actively involved in the selection of councillors. Johan Mether, who had managed the manor and estate, first for the Count and then for the Crown, and from 1685 as a tax-farmer, held the position of burgomaster. In the early 1690s, when Mether's son-in-law, Carl Ottoson, was appointed vice burgomaster, the Mether family ruled the town so that it assumed the features of a privatised monopoly town. The influence of the manor increased even further when Salomon Enberg, who was also appointed burgomaster by the governor general, became the new tax-farmer of the manor.

Citation: Katajala, K. (2022). Crown's Intervention in the Self-Government of a Small Town. Choosing Burgomasters and Councillors in Sortavala in the Swedish Borderlands in the Late 17th and Early 18th Century. In K. Dørum (ed.), *Hvem styrte byene? Nordisk byhistorie 1500–1800* (ch. 6, pp. 161–186). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.149.ch6>
Lisens: CC-BY-NC-ND 4.0

Under Enberg, the role of the town's burghers in the election of the burgomaster and the councillors seems to have completely vanished.

After Enberg, the governor general appointed Benjamin Krook as burgomaster. There is no information on how new councillors were selected during his time. However, the names and backgrounds of the new councillors suggest that education or social status was now an important selection criterion. Under Benjamin Krook, the link between the manor and the burgomaster's post seems to have been broken, so that in the last decade before being destroyed in the war in 1710, Sortavala ranks quite clearly in the state-led town category in urban typology.

Keywords: Swedish realm, 17th century, urban history, history of administration, Sortavala

A state-ruled town or self-government?

In April 1691, a letter from the governor general was read out in a meeting of the town council of Sortavala, a small town in the eastern borderlands of the Swedish realm. The burgomaster of the town, Johan Methers, had been nominated for the post of border inspector on the border with Russia. Because of these new duties, it was necessary to take a vice burgomaster to chair the meetings of the town council. To this post, the governor had nominated Notary Carl Ottoson, a son-in-law of Burgomaster Methers. During the spring of 1691, Ottoson had already participated in the council meetings and had even chaired some sessions himself. In this way, Ottoson had proved his skills for the vice burgomaster's post, and Burgomaster Methers justified the governor general's decision to the councillors and burghers. Although it is not openly mentioned in the council's protocol, it is evident that Methers himself was behind the reorganisation of the town council's work. After reading the instrument of appointment of Ottoson to the post of vice burgomaster, Methers urged the councillors and burghers to be humble and obedient to him. Ottoson gave the oath and, according to the protocol, 'the burghers accepted and welcomed him with good will'.¹

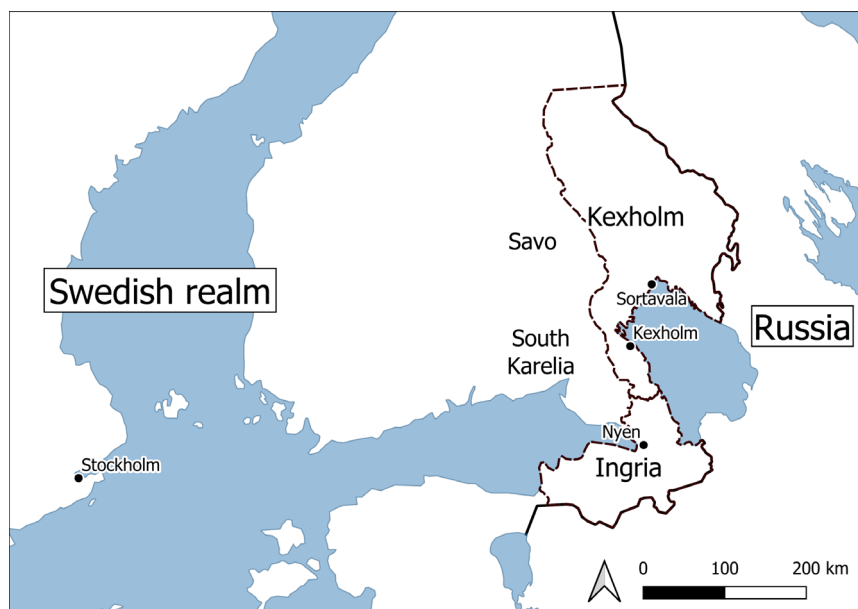
However, the following questions arise: what if the burghers or the councillors had not 'accepted and welcomed' the new vice burgomaster with good will? Would the governor general have changed his mind if

---

¹ NA (Finland). Protocols of Sortavala Town Council 8 April 1691.

the townsmen had protested? One doubts that. What was the role of burghers in this process anyway? Did they have any other option than to accept the governor general's decision, which was practically dictated by Burgomaster Methers? Why weren't any of the local burghers selected for the post of vice burgomaster? Is the autonomy of early modern towns, often repeated in historical writings, just an empty cliché?

The main aim of this study is to describe the patterns of choosing burgomasters and councillors at the end of the 17th century. The burgomaster and some of the civil servants and councillors comprised the narrow elite of small towns. This 'triangular drama' is examined using the following questions: Did the burghers or councillors have any say in the nomination processes of the burgomasters or councillors, or was this just the business of the Crown? On what grounds were the burgomasters and councillors chosen for their posts? Following the breakdown of the

Sortavala is located in a traffic-advantaged site on the northern shore of Lake Ladoga. From there you could sail along River Neva to Nyen, located on the site of the present-day city of St Petersburg, and then along the Baltic Sea to Stockholm, which was an important trading post for Sortavala burghers. However, the administrative town of Kexholm province was a somewhat larger Kexholm, which housed the castle, the residence of the Governor and the garrison.

Illustration: Antti Härkönen.

introduction to this work, one wonders whether Sortavala was a state-ruled town guided by the governor general, a privatised monopoly town led by the Burgomaster Mether and his family, or an autonomous network town ruled jointly by the wealthy burgher families. Although the case examined in this study is Sortavala, a small town located near the 17th century Swedish–Russian border, the results can be generalised to some degree when describing the relations inside the elites of the small towns in the early modern North.

Sortavala – a borderland town in the east

In the Treaty of 1617 between Sweden and Russia, the provinces of Ingria and Kexholm were annexed to the Swedish Realm. During the first half of the 17th century, new towns – among them Sortavala in 1643 – were founded in the new eastern provinces to promote trade. The town of Sortavala is situated on the northern shore of Lake Ladoga. Although this location by the biggest lake in Europe was favourable for shipping and commercial activities, the town never grew to become a significant trading centre. However, it had local importance in the trade in products made by the peasants, which were shipped via Lake Ladoga to the town of Nyen, on the easternmost shore of the Gulf of Finland on the Baltic Sea.² Nyen and Stockholm were the most important trading towns for the burghers of Sortavala. The most common export ware from Sortavala was tar, bought from the peasants in the surrounding parishes.

In the 17th century, the town occupied a rather small area: the area enclosed within the town's customs fence was 280 metres long by 300 metres wide, covering an area of about 5–6 hectares.³ The number of inhabitants is usually estimated to have been about 600 in the latter half

---

2 The town of Nyen was founded in 1642 on the delta of the River Neva. The town and its citadel were destroyed in the War of 1700–1721, and St. Petersburg was founded on the same site in 1703.

3 Meurman 1972, p. 64, and Jaatinen 1995, p. 55, both estimate that the area of the town was about 11 hectares. Even a short visit to the town makes it clear that this must be a mistake. Antti Härkönen has estimated the town's width, length and size of the town area from the 17th century and from present cartographic material.

of the 17th century. This estimation is based on the number of plots (102) within the town fences and on the estimation that the average number of people living in each house (plot) was about six. The tax roll of Sortavala from 1685 lists 103 burghers, as well as 17 landless inhabitants (*bobuler*) living in the town, who earned their living through different kinds of work. The gentry, i.e., the civil servants, school masters and the clergy, are missing from the tax rolls. The list of plot owners (*Notorium explicatio*⁴) in the town plan of Sortavala drawn by Erik Beling in 1697 names nine members of the gentry. In addition to these, the town council protocols mention several artisans and their families, who lived with the burghers in their houses but are not accounted for in the cameral sources or listed as plot owners. With this additional information in mind, it can be assumed that the number of households in the town of Sortavala was at least about 140. Using the same size of household, it can be estimated that the number of inhabitants in the town was about 840 at the end of the 17th century. Regardless, one can quite safely say that the number of inhabitants in the town was more than 600 and less than 1,000.

Sven Lilja has classified early modern Swedish towns in six categories according to their population. According to his classification, Sortavala falls into the category of 'small towns' (500–1,000 inhabitants), in-between the categories of 'micro towns' (less than 500 inhabitants) and 'small medium towns' (1,000–2,000 inhabitants). According to Lilja, the 'micro towns' were the most common in number in Sweden throughout the entire 17th century. Almost all towns in this period fell into these three previously-mentioned categories, and only eleven out of the total number of 101 towns had more than 2,000 inhabitants.⁵ Therefore, one can say that although Sortavala was a tiny town on the periphery, it was a typical early modern town in the 17th century Swedish realm.

In 1706, Sortavala was badly burned and pillaged in the Great Northern War (1700–1721), and practically destroyed in 1710. The Treaty of 1721

---

4 See Kostet 1995, p. 145.

5 Lilja 1995, p. 54.

between Russia and Sweden left the town on the eastern side of the new border. The town shrunk to become a small village-like merchant centre in the Russian western borderlands until it gained town privileges again in 1783. Sortavala became a Finnish town when Finland was annexed to the Russian Empire as a Grand Duchy in 1809, and the territories annexed to Russia in the Treaties of 1721 and 1743 were united with the Grand Duchy of Finland. However, as a result of the Second World War, Sortavala was annexed with the Karelian territories to the Soviet Union in 1944. Today, it is a small border town with less than 20,000 inhabitants in the western borderlands of Russia.

Tracing the burgomasters and councillors from the sources

The main primary source for this study is the collection of town council (*stadsråd, rådstugurätt*) protocols of Sortavala. These protocols have survived as almost a continuous series from 1673–1706 (the missing years are 1677, 1698, 1699, 1701 and 1705). The approach to this primary source is micro-historical; the method can be described, according to the anthropologist Clifford Geertz, as ‘thick description’.⁶ All available data is collected, read carefully, described, and interpretations attempt to identify the stable and the changing patterns of ideas and the world view behind the described acts.

The information about the burgomasters (*borgmästare*) and councillors (*rådmän*) is contextualised with literature on the administration of early modern Swedish towns, especially concerning the town of Sortavala. The history of the town of Sortavala in the 17th century has not been given much attention. There are descriptions of the outline of its development and some very detailed information on the topic of this study in two relatively dated town histories published in 1932 and 1970.⁷

---

6 Geertz 1973, pp. 3–30; Geertz 1983, p. 5.

7 Karttunen 1932; Kuujo et al. 1970.

In the 17th century, towns were led by the town council, which acted as both town court and administrative council at the same time. These two tasks were not separated from each other with the town court handling crimes and disputes and the magistrate handling administrative civil cases. Therefore, this study prefers to refer to this organ as a town council rather than as a town court. The council was led by the burgomaster and the councillors, usually between four and six in number. Up until the 17th century, burgomasters were often selected from the wealthiest burghers, but during the 17th century, increasingly more burgomasters were selected from outside the local community,⁸ while councillors were chosen from among the inhabitants of the town.

The grounds for electing councillors can be surmised by tracing their social background, prospective education and wealth, which all affected their social status in the local community. Comparing the wealth of councillors with all other burghers is possible by examining lists showing the amount of contribution tax paid annually by the burghers. These lists of taxes paid in Sortavala have survived in the Crown's provincial account records for 1681, 1682, 1683 and 1685, although the entire volume of accounts for 1684 is missing. After 1685, the lists of the taxes paid by the burghers are not included in the Crown's provincial accounts, although we know from the protocols of the town council that the tax was still collected by the possessor of the manor.

The minority elite – referred to as 'gentry' in this study – are not mentioned in the tax lists. The contribution tax that the burghers paid was based on income from trading. The burgomaster, civil servants, school masters and clergy did not pay this tax. For example, Councillor Martinus Canuti, an old school master and civil official, is always mentioned in the tax lists by name but without any tax rate assigned to him. In 1681, he is mentioned under the comment 'does not trade' (*brukar ingen handell*).⁹ Although there is no information about the exact wealth of the 'gentry', one can refer to such qualifications as education, social background and

---

8 See Karonen 1995, pp. 40–53; Karonen 2001, pp. 122–123.

9 NA (Finland). Accounts of Kexholm Province, 1682, VA 9741, pp. 688–691.

profession when pondering the question of why someone in particular was chosen for the post of councillor.

Nominating the burgomasters of Sortavala

In 1651, the Sortavala parish and newly founded town were donated to Gustaf Adam Banér. A manor was built on the bank of the strait of Ladoga opposite to where the town lay. Count Banér never visited this remote property. A bailiff, often referred to as an inspector, took care of the manor and the fief. The Count nominated the burgomaster for the town. After the war that raged on the eastern border and severely damaged the town in the 1650s, the first known burgomaster of Sortavala was Hans Rijk. However, not much is known about him or his period as burgomaster because no council protocols or formal correspondence have survived. According to U. Karttunen's history of Sortavala (1932), Rijk held the post of burgomaster during the period 1656–1663, possibly longer.¹⁰

The earliest surviving protocol of the town council meeting is an interesting document. On 15 November 1673, the inspector of the Sortavala Fief, Johan Tistell, called all of the burghers and councillors to the manor's house in the town. The meetings of the council were held in the manor house, which functioned in practice as the town hall. The fief holder, Count Banér, had ordered the inspector to list the names of all the burghers of the town. The Burgomaster Johan Berends, whom the Count had nominated to the post of burgomaster, had not sent any information about the town, taxes or any protocols of the council meetings to the Count during his seven-year term of service. From this, one can calculate that the Count nominated Johan Berends for the post of burgomaster in 1665.¹¹

Two councillors, Pål Varonen and Ivan Puukello, were sent from the meeting to Burgomaster Berends to ask if he would hand over the

---

¹⁰ Karttunen 1932, p. 44.

¹¹ NA (Finland). Protocols of Sortavala Town Council 15 November 1673. The protocols for several years are bound together in the same volume. Neither the volumes nor the protocols have continuous page numbering.

protocols, the lists of burghers and the town seal. Berends answered arrogantly that he would not give up any protocols, documents or seals. If someone wanted a list of burghers and to know what had happened during his period as burgomaster, he would have to walk up and down the streets, collect the names himself and ask the burghers how things had been settled. Only then would he take the protocols to the Court of Appeal in Turku and give all of the necessary documents to the Count.¹²

Perhaps this was to happen sooner than Burgomaster Berends intended; Count Banér summonsed him to appear before the Court of Appeal in Turku to give an account of how he had taken care of his duties as burgomaster. Major Didrich von Zimmerman was to represent the Count at the Court. According to the Count's orders, during the absence of the burgomaster, Councillor Jöran Pesu was to chair the council sessions in handling minor quarrels and debts. If there were serious criminal cases to be handled, the councillor was to write to the hired judge, Zachris Daalman, at the Sortavala Fief and ask him to chair the sessions.¹³ However, Inspector Tistell (later to bear the title of *hopman* or *hauptman*) continued to chair the council. During his travels, some people from the estate stood in for him as chair of the town council.

It seems that Berends did not have any written protocols of the court sessions to present at the Court of Appeal. A note made at the Court on the cover page of the earliest surviving volume verifies that protocols had been sent from Vyborg in January and had arrived and been inspected at the Court in March 1675.¹⁴ The authors of the local history of Sortavala town (Kuujo et al., 1970) write that Berends travelled with all his papers and documents to Stockholm, where he died in 1674.¹⁵ In May 1675, Berends is mentioned in a protocol as the 'late burgomaster of the town'.¹⁶

---

12 NA (Finland). Protocols of Sortavala Town Council 15 November 1673.

13 NA (Finland). Protocols of Sortavala Town Council 28 January 1674.

14 NA (Finland). Protocols of Sortavala Town Council, years 1673, 1674, 1675 and partly 1694.

15 Kuujo et al. 1970, p. 53.

16 NA (Finland). Protocols of Sortavala Town Council 8 May 1675.

A map drawn up by land surveyor Erik Beling in 1697 shows the town plan (A), marketplace (B), church and bell tower (C), and Sortavala manor (D) across the strait. Sortavala, like early modern towns in general, was surrounded by fields. The largest owners of arable land were Staffan Klimpo (fields 1-5) and Tarasia Pukari (fields 10-17), representing the Karelian Orthodox minority. The widow of the late Vicar Mårthen Thoranius also had arable land (fields 6-9), of which number 6 was, however, the cemetery of the Orthodox church, "Calmo".

Illustration: Lantmät. lev. 1892, nr. 14, bl. 2. Swedish National Archives. This illustration cannot be reused without permission.

After Berends' death, the inspector of the fief, Johan Tistell, most often led the town council sessions. However, it seems that he did not serve as the nominated burgomaster, although he took care of many of the burgomaster's responsibilities.¹⁷ Sortavala received a new burgomaster at the beginning of 1675. The new inspector of the Sortavala Fief, Johan Methér, is mentioned for the first time as burgomaster in a court case in April 1675.¹⁸

17 Kuujo et al. (1970, p. 53) state that Tistell was acting burgomaster, but he was never referred to as a burgomaster in the documents. His given title was always Inspector and *Hopman* (*Hauptman*) of the Manor.

18 NA (Finland). Protocols of Sortavala Town Council 24 April 1675.

In the protocols of the town council, there is no mention of his nomination for the post and it seems that he did not participate much in the work of the town council before the 1680s. Most often, Hauptman Tistell, now working under Inspector Methner, is mentioned as chairing the council sessions.

The largest fiefs in the Swedish realm were recaptured to the Crown by the decision of the Diet in 1680. This project is called in history books as the Great Reduction of 1680. For a short period, from 1680 to 1685, Sortavala Parish and Town were taxed by the Crown. However, in the Baltic provinces (*Östersjöprovinser*) the reduced fiefs were given for rent to the tax-farmers. This was done in the province of Kexholm as well. In 1685, Inspector of Sortavala Fief and Burgomaster Johan Methner rented the parish and the town as a tax-farmer.¹⁹

During the latter half of the 17th century, it became the custom that the post of burgomaster was no longer filled by burghers from the town. Some academic education, or at least experience in jurisprudence, was a required qualification for overseeing council sessions.²⁰ The bailiffs who had managed the larger fiefs often fulfilled this requirement. When the town had been a part of the fief, the fief-holder – in Sortavala, Count Banér – nominated the burgomaster. From the 1630s and 1640s, the Crown had brought so-called King's burgomasters to the towns. The aim was to intensify the Crown's control of the towns. The King's burgomasters received at least part of their salary from the Crown, and their task was to chair the town council meetings and to act as judges in court cases. Some training in jurisprudence was therefore required.²¹ The instrument of appointment to the post of burgomaster was received from the king, governor general or governor.

The first contract on tax-farming between Johan Methner and the Crown regarding the Sortavala Fief was made in 1685. Before that, acting as the Count's and the Crown's bailiff in the fief, it can be assumed that he was the first King's Burgomaster in Sortavala, although the instrument of appointment for the posting is not known to have survived. However, Methner was not very keen on his place in-between the burghers, the town

---

19 Kuujo et al. 1970, p. 53.

20 Karonen 1995, p. 59.

21 Halila 1942, pp. 92–97.

council and the Crown, and he applied for leave from the position of burgomaster already in 1686. His interests lay elsewhere: he had built his future in tax-farming and had rented several fiefs from the Crown from the province of Kexholm in 1685 and 1686.²²

However, Methers had to wait until 1687 to be relieved of his duties as burgomaster, when the governor general nominated Sven Hielmberg as Vice Burgomaster of Sortavala. Therefore, Methers had to retain the title of burgomaster and was not fully relieved of his obligations as burgomaster. At a council session, the instrument of appointment for Hielmberg was read out. Burgomaster Methers delivered a short speech and thanked the burghers and the council for the obedience they had shown him. Hielmberg gave his Vice Burgomaster Oath and, as the protocol states, the burghers accepted him as vice burgomaster of the town.²³

Hielmberg came from outside town society. He had not been chosen by the burghers but had received his post by order of the governor general. It is not even known if he had lived in Sortavala previously. Hielmberg's father was a vicar in Hjälmteryd in Småland, and he himself had graduated from the Royal Academy of Turku. Therefore, he had an education and background suitable for the post of vice burgomaster. In the 1680s, before his nomination to the post of vice burgomaster, Hielmberg is mentioned in several court cases in the provinces of Kexholm and Vyborg as an advocate or representative for some members of the gentry. So, one can assume that Sven Hielmberg had already lived in these eastern borderlands for a while. He was available for the post, but for some reason the governor general considered it necessary that Johan Methers should continue as burgomaster. Hielmberg died, however, in 1689 and Methers had to take over all of the burgomaster duties once again.²⁴

As described in the introductory chapter, it took two years until Burgomaster Methers found a new candidate for his replacement. In 1691, the governor general nominated Notary Carl Ottoson as vice burgomaster, and, finally, in 1693 as the fully fledged burgomaster of Sortavala.

---

22 See Katajala 1990, p. 91.

23 NA (Finland). Protocols of Sortavala Town Council 25 May 1687.

24 Kuujo et al. 1970, pp. 53–54; *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852* (2005): Sven Hielmberg. Web publication <<https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilö.php?id=2411>>. Retrieved 26 August 2020.

If the burghers and councillors accepted the new vice burgomaster 'with good will',²⁵ as described in chapter 1, nothing is said about their participation in the nomination process of Ottoson to burgomaster. Their part was simply to promise to honour and obey and be true to the new burgomaster.²⁶

Ottoson's background lay in the town of Vyborg by the Gulf of Finland, where his father worked as a customs officer. Carl Ottoson graduated from the Royal Academy of Turku in 1679,²⁷ and in the protocols of the town council he is called a 'notary.' His background and education made him a possible candidate for the post of burgomaster, but the pivotal factor was that he was a son-in-law of Johan Mether. As far as it is known, Hielsing had been a vice burgomaster without any connections to the manor or Mether's family, but Carl Ottoson's marriage to Sara Mether renewed this connection. Ottoson moved to the town and resided by the market square, near the house of his father-in-law that served at the same time as the town hall.²⁸

So, it would seem that when the burgomaster was elected by the owner of the fief in the 1670s, Sortavala was a town led by a nobleman. After the reduction of the fiefs in the 1680s and early 1690s, the Crown's hold on appointments of burgomasters was strong, and Sortavala could then be considered a state-ruled town. However, in the early 1690s, although the governor general appointed Carl Ottoson to the post of vice burgomaster, it was his close relationship with the family of Burgomaster Mether that was crucial. When members of the same family held both the burgomaster's and the vice burgomaster's office, the family's influence in the town must have been significant on a political level. However, Johan Mether and his family had no control over the business of Sortavala; instead, their finances depended on the manor, its crops and the rights it gave to taxes paid in the town and parish of Sortavala. Thus, although the role of the Mether family was very central to the town for a period of time,

---

25 NA (Finland). Protocols of Sortavala Town Council 8 April 1691.

26 NA (Finland). Protocols of Sortavala Town Council 15 July 1693.

27 *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852* (2005): Karl Fabricius. Web publication <<https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=2701>>. Retrieved 26 August 2020.

28 NA (Sweden). Beling 1697.

Sortavala was not a privatised monopoly town according to the classification presented in the introductory chapter to this book.

Johan Mether and Carl Ottoson both died during the Great Famine of 1697. Fatal contagious diseases followed the wandering beggars who had spread around the country. It is estimated that about one third of the population of Finland's territory died during 1696 and 1697. The Sortavala Fief, however, had changed its tax-farmer already in 1693. After Ottoson's death, the new tax-farmer of the manor, Salomon Enberg, acted in the position of burgomaster in town council meetings. Soon the governor gave him the instrument of appointment as burgomaster.²⁹ In this way, the connection between the manor and the post of burgomaster was continued. When the tax-farmer who controlled the estate with the most exclusive ownership was always appointed burgomaster of the town, albeit by a representative of the Crown, it is then quite close to belonging to the category of noble's town as described in the classification.

From 1685, Enberg rented Pielisjärvi, the large northernmost parish in the province of Kexholm, as a tax-farmer. Before his career as a tax-farmer, he had held the post of Crown Bailiff. As a tax-farmer, his officer rank was quartermaster and, later, captain of the infantry. It is not known whether Enberg had any academic education. However, his experience as a bailiff may have given the governor general the impression that he had the qualifications required for the post of burgomaster. Enberg appears to have lived in Sortavala Manor, outside the town limits.

Enberg's rental period as the tax-farmer of Sortavala Fief and Manor lasted until 1704.³⁰ However, in May 1700, Benjamin Krook was nominated by the governor general as Burgomaster of Sortavala Town. When the instrument of appointment was read out at the council session, the burghers and the councillors were given no more influence in the process

---

29 Carl Ottoson held his last town council meeting on 7 May 1697. In the council meeting of 12 July 1697, the instrument of appointment for the post of burgomaster for Salomon Enberg, signed by governor general on 18 June 1697, was read out. NA (Finland). Protocols of Sortavala Town Council 7 May 1697 and 12 July 1697; see also Kuujo et al. 1970, p. 54.

30 For more information about Enberg, see Katajala 1990, p. 86.

other than being urged to accept the nomination.³¹ Krook's education and background is not known.³² In 1717, after Krook had left Sortavala because the raging war had destroyed the town, he was nominated as a district judge in the county of Northern Savonia.³³ Therefore, one may assume that he already had an education in jurisprudence when he lived in Sortavala, as the Crown burgomasters often had. Krook was the last Burgomaster of Sortavala before the town was destroyed in the war, first in 1706 and finally in 1710.

In conclusion, nominating the burgomaster of the town of Sortavala was primarily in the hands of the fief holder, Count Adam Banér. After the time of Burgomaster Johan Berends, the inspector of the fief acted in the place of burgomaster of the town. At the beginning of the 1680s, after the Great Reduction, the task of nominating a new burgomaster fell to the governor general. The noble's town was turned into a state-ruled town. The burghers and members of the town council were practically excluded from the nomination process. When nominating Sven Hielmberg and Carl Ottoson as vice burgomasters in 1687 and 1690, the council protocols state that the burghers and the councillors gave their acceptance, which gives the impression that they were in a position to influence the choice. During the period 1691–1697, the family of Johan Methers held both the burgomaster's and the vice burgomaster's posts, which made them very influential in the town. However, they did not rule the business but rather the politics in the town. In his instruments of appointment to the burgomaster posts in 1697 and 1700, the governor general simply ordered the burghers to show allegiance and obedience (*lydno och hörsamheet*) to the burgomaster. The burgomaster of the late 17th century small town was not a representative of the town's burghers but rather a tool of the Crown, used to rule and control the town.

---

31 For Krook's nomination as the Burgomaster of Sortavala, see NA (Finland). Protocols of Sortavala Town Council 16 May 1700.

32 Burgomaster of Sortavala Benjamin Krook should not be confused with the quite well-known Vicar of Nyen, also named Benjamin Krook (d. 1675). As far as we know, these two individuals were not closely related. Paaskoski 1997, <<http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-002389>>. Retrieved 26 August 2020.

33 Saloheimo 1990. p. 574.

A colourful representative of the 'gentry'

The membership of the council was a mark of respected status in the local town community. A small number of Sortavala Town's inhabitants can be labelled as belonging to the 'gentry'; i.e. people who had a special social status in the local community. They were not burghers but civil officials serving the Crown or the manor, school masters or members of families who otherwise held significant positions in the local community. In Sortavala, members of this group included the son of District Judge Carl Frese, District Clerk (*häradskrivare*) Lorentz Frese, Foremen (*amptman*) of the Manor Johan Isaksson Looman (or Loom, as he is called in the council's protocols³⁴) and Carl Affleck, and school masters Petter Pomelius and Martinus Canuti. The vicar and the chaplain lived outside the town limits. Martinus Canuti was the only one from this group who was elected to the town council.

In principle, the post of councillor was a life-long duty. Only rarely was a councillor relieved of his duties, but it did happen occasionally. In November 1674, Count Banér ordered wealthy Karelian burgher Jören Klimpo to be removed from the post of councillor for 'special reasons' (*serdeles orsaker*). The reasons for this are not explained further. Klimpo was replaced by the previously mentioned Martinus Canuti, 'who has for a while been teaching children in the town, is a skilled person and has a good testimony from the burghers,' as written in the protocol.³⁵ In 1675, Burgomaster Johan Methers and the other councillors expelled Ivan Puukello from membership of the town council. The exact reason for this is unclear, but it was connected in some way to quarrels between Puukello and Heinrich Blankenhagen, a trader from Nyen. At Burgomaster Methers's house, Blankenhagen had uttered to Puukello that such a traitor and a rogue should not sit on the council. Burgomaster Methers agreed with his opinion and thus Puukello was expelled from the post.³⁶ In this

34 NA (Finland). Protocols of Sortavala Town Council 7 April 1688. "*Sedan kom och H Methers Uthskickade Amptman Johan Isaksson Loom*"

35 NA (Finland). Protocols of Sortavala Town Council 2 November 1674. "...*hwilken sigh här i staden een rundh tijdh låtit för barna praceptor bruka efter han een skickeligh person ähr och aff Borgerskapet gådt låfordh hafwer ...*"

36 NA (Finland). Protocols of Sortavala Town Council 24 April 1675.

way, in two years, both councillors representing the minority of Karelian Orthodox traders in Sortavala were expelled from the council.

In fact, the 'skilled person' with a 'good testimony', Martinus Canuti, seems to have been quite a colourful person. At the beginning of the 1680s, he acted as the 'bridge bailiff', a civil official responsible for commanding the burghers and peasants to keep the bridges in good condition.³⁷ In May 1681, some peasants from the Sortavala Parish complained that Martinus Canuti had collected their payments but had not accounted for the sum correctly to the *hauptman* of the manor, Johan Tistell, and had kept some of the money for himself.³⁸ The case was not inquired into further at the town council, so Canuti was able to continue as councillor. However, in November 1681 he was again accused of theft, this time in the countryside in the nearby parish of Tohmajärvi. After this, Burgomaster Methers suspended Canuti from the post of councillor, but in April 1682, he was permitted to resume his post on the town council again, because accounts of the events surrounding this theft were contradictory and Canuti was found innocent.³⁹

In July 1682, Martinus Canuti was accused once more at the town council: this time for inflicting an axe wound to the face of Mats Natri. On this occasion, Natri had gone to Canuti's house with two friends to obtain some beer because Canuti owed them some money. There they found Canuti reading a book. However, because Canuti was very drunk and quarrelsome, Natri decided to withdraw quickly from the room, but at the door he appeared to collide with Canuti's grown-up daughter who was entering. The daughter fell and cried out in fright. Thinking her daughter was hurt, Canuti rushed out and took an axe. The blow split Natri's hat and nose, causing a deep wound. Canuti explained in court that he was so drunk that he could not remember what had happened. Subsequently, he was fined for the offence at the council meeting, though there was no discussion about whether he was still suitable to continue as councillor.⁴⁰

---

37 NA (Finland). Protocols of Sortavala Town Council 30. October 1680.

38 NA (Finland). Protocols of Sortavala Town Council 11 May 1681.

39 NA (Finland). Protocols of Sortavala Town Council 13 November 1681 and 10 April 1682.

40 NA (Finland). Protocols of Sortavala Town Council 3 July 1682.

In the town council meeting on 7 December 1687, Burgomaster Mether openly expressed his irritation over the fact that some councillors and burghers had sent a supplication to the Swedish Diet without his knowledge. Burgomaster Mether was keen to find out what this was about. Quite embarrassed, Councillors Martinus Canuti and Isak Makkonen explained that the inhabitants of the surrounding parish of Sortavala had sent a peasant, Erik Ijäs, with a complaint to Stockholm to the King and Diet. On his way to Stockholm, Ijäs stayed overnight in Makkonen's house in the town, where he had proposed that if the burghers had any complaints, he could take their supplication with him to the King in the same way. A year before, the burghers, the councillors and the burgomaster had sent a supplication to the governor general in Narva about trading in the countryside and the lack of compensation for their deeds as councillors. However, they had not received any decision or reply. Thus, it sounded like a good idea to send the same letter to the Diet and King with Ijäs. Canuti and Makkonen underlined that they had not added a word to the original supplication. If something had been added to the letter, Ijäs must have done it himself, without their permission.⁴¹

Johan Mether was not only the burgomaster of the town of Sortavala but was also, as previously mentioned, the tax-farmer of the entire Sortavala Fief. As a tax-farmer and possessor of the manor, it was he who the peasants of Sortavala Parish were complaining about to the King. Now the councillors seemed to be involved in the same plot against him as the peasants. Perhaps Mether was not completely wrong in his suspicions. The following April, Councillor Martinus Canuti quarrelled with Johan Mether about fishing waters and rights regarding the use of certain meadows. *Amptman* Johan Looman had witnessed at the council session that Canuti had berated Burgomaster Mether with improper words, saying that the burgomaster would bring the town to ruin.⁴² However, reading the protocols gives the impression that these conflicts did not affect work at the council in any way; the councillors and Burgomaster Mether continued working at the council sessions just as before.

---

41 NA (Finland). Protocols of Sortavala Town Council 7 December 1687.

42 NA (Finland). Protocols of Sortavala Town Council 7 April 1688.

Voting for the councillors

It seems that an individual's education played a part in being elected to the post of councillor. In Sortavala, some of the councillors had some degree of education. Councillor Martinus Canuti taught children before Peter Pomelius founded a school in the town at the beginning of the 1680s.⁴³ His Latinised name is referred to in academic studies, although we cannot find his name in the registers of the Royal Academy of Turku.⁴⁴ Martinus Canuti died in late 1692 or early 1693, and his seat on the council was filled by Burgher Brun Olofsson, a son of Bailiff Olof Brunsson. The protocol mentions that the burghers of the town who were gathered discussed and voted for a skilled person and chose Brun Olofsson for his irreproachable life and because he was a 'scholar' (*Literatus*).⁴⁵

Another councillor of the 1680s and 1690s who may have had some scholarly education is Jören Wallius. 'An honest son of the Vicar of Kitee Parish,' Jören Wallius, and Jacob Thomasson, 'an old and honest man who has lived a long time in this town,' were selected as councillors in 1680. Adding two more councillors to the town council was necessary because many councillors were often away travelling on business to other towns and were unable to participate in council sessions.⁴⁶ A good reputation, a long career and a stable position as a burgher are the most frequently mentioned qualifications for becoming a councillor.⁴⁷ In 1685, the burghers of Sortavala replaced the deceased Jacob Thomasson with two new members on the town council: 'respectable and steady old burghers Isak

---

43 Kuujo et al. 1970, p. 56.

44 Kuujo et al. (p. 56) mentions that Martinus Canuti was the son of a vicar in the parish of Kitee in the province of Kexholm. However, if Canuti (Latinised form of Knutsson) is a patronym, he cannot be a son of Jören Petri Wallenius (vicar in Kitee 1630–1669) or Michael Aeschellii Hyvetius (vicar 1669–1684). If Martinus Canuti used his last name as a family name, it is possible that he was a son of the vicar in the parish of Pälkjärvi, Matthias Canuti (vicar 1659–1674). Both parishes are situated near the town of Sortavala. Cf. Kauppinen 1994, pp. 184–185; Saloheimo 1976, pp. 261–263.

45 NA (Finland). Protocols of Sortavala Town Council 30 January 1693. "... *han icke allenast ett gott lofordh om sitt ehrbara lefwerne bäär, utan och Literatus ähr*". See also Halila 1942, p. 77; Ilmoniemi 1934, pp. 88–93.

46 NA (Finland). Protocols of Sortavala Town Council 27 March 1680.

47 Cf. Halila 1942, p. 75.

Makkonen and Anders Tuhkunen, who were stable and humble men.⁴⁸ Brun Olofsson, previously mentioned, had been a burgher in the town for only six years, but that was already a reference for the post.

The map shows the residential plots of Sortavala burgomasters and councillors for which this information is available. Both burgomasters, Johan Methner and Carl Ottoson, lived on the side of the marketplace. Most of the councillors, who were usually wealthy burghers, lived along or in the immediate vicinity of the main street.

Illustration: Antti Härkönen.

In August 1694, the election of two new councillors was once more on the agenda. Pål Waronen, who is mentioned as a councillor in the earliest surviving protocol of the town council from 1673, had become too old and weak to continue to sit on the council. Johan Mutka, a wealthy burgher mentioned as a councillor in 1675, was now found to be incompetent and unsuitable to continue in his post as well. Therefore, according to the protocol, the burghers were asked ‘according to the adopted manner’ who they would choose to replace these two old councillors. The

48 NA (Finland). Protocols of Sortavala Town Council 14 November 1685. “... Ehrliche och behålnne gamla Bårgaren, Isack Mackoin och Anders Tuhkoin till Rådmän, och efter de waker och beskedelige Män åhre...”

burghers announced that they considered Burghers Thomas Immonen and Thomas Hulkkonen as the most appropriate candidates because they were perceived as skilful men. The members of the council warmly supported this proposal. However, Hulkkonen had travelled to Stockholm to trade and therefore the election had to be deferred until the autumn.⁴⁹

In October 1694, Burgher Thomas Hulkkonen returned home from his journey to Stockholm and was asked if he would accept nomination for a seat on the town council. Hulkkonen thanked the council politely and was very pleased with the honour. Then he and Thomas Immonen were nominated to the post of councillor.⁵⁰ This is the last time an election of the members of Sortavala Town Council is described in the protocols and, at the same time, that burghers with family names common to the east of Finland are chosen as councillors in Sortavala. The burghers with Finnish names had peasant origins from the surrounding countryside or from the county of Savonia (Savo), west of the province of Kexholm. Later, all burghers selected for the council had Swedish or 'Swedified' family names. Only Petter Mutka, son of the expelled councillor Johan Mutka, was selected for the post of councillor in the late 1690s.

Changing their name to a Latinised form or adopting a Swedish family name was the custom for people who had undertaken academic studies, been selected for clerical posts in parishes or served as civil officials or as military officers. Often, the burghers of Sortavala who had Latinised or Swedish family names were the sons of vicars, officers or civil officials, laying claim to a higher social status than those burghers who had Finnish names.

Councillors were not chosen from among the wealthiest burghers, but they could often be described as belonging to the category 'well-to-do'. For example, in 1688, the council voted for Mårten Taskinen to replace the deceased Anders Tuhkunen.⁵¹ In 1685, Anders Tuhkunen was taxed 35 copper thalers and Mårten Taskinen 20 copper thalers when the average tax paid by the burghers of Sortavala was ten copper thalers. In 1681,

---

49 NA (Finland). Protocols of Sortavala Town Council 25 August 1694.

50 NA (Finland). Protocols of Sortavala Town Council 22 October 1694.

51 NA (Finland). Protocols of Sortavala Town Council 21 April 1688.

Jören Wallius paid a tax contribution of 30 copper thalers.⁵² The councillors whose wealth can be verified by data belonged to the wealthier half of the burghers in Sortavala (i.e., they paid a tax contribution of more than ten copper thalers). However, none of them belonged to the richest group of burghers. The richest burgher in the town, Anders Taskinen, who was taxed 120 copper thalers in 1681, was never elected to the town council.⁵³ According to Petri Karonen, the Crown favoured the practice of not electing the wealthiest traders to town councils. It was more profitable for them to concentrate on trading, rather than on solving petty theft and summary offences at the town court.⁵⁴

The principles for electing members of the town council seem to have changed at the end of the 1690s. During the terms served by Salomon Enberg and Benjamin Krook as burgomasters, new councillors were selected but no description of how they were elected was recorded in the protocols. In addition, Enberg was careless in regard to the other councillors. In the protocols from the 1670s, the burgomaster or whoever chaired the council meetings is not always mentioned, but the councillors are always carefully listed. In the 1690s, Burgomaster Salomon Enberg always mentioned himself but sometimes forgot to write down the names of the councillors who were present. The protocols of his final years as burgomaster, 1698 and 1699, are missing, and perhaps they were never even written.

The series of protocols of the council sessions during the period of Burgomaster Benjamin Krook are not complete either: the years 1701 and 1705 are missing, and new names appear in the lists of councillors following those years. Therefore, nothing is known about their election processes. Burgher Petter Polack was the son of an officer in the border guard in Salmi. We know that Councillor Daniel Kilckman was selected as a market inspector of Sortavala in 1697, and had ended up in disagreements regarding impounding the trading wares of the surrounding parish peasantry at the country fair. Although the peasants were able to prove that they had permission to sell wares from the governor general

---

52 NA (Finland). Accounts of Kexholm Province, 1681. VA 9739, pp. 470–471.

53 For list of councillors see Karttunen 1932, p. 44.

54 Karonen 1995, p. 39.

and Kilckman was fined for his deed,⁵⁵ this was not an obstacle to being selected for the post of councillor. There is no information available concerning Councillor Johan Wenander's background, but he was married to Councillor Brun Olofsson's daughter, Sidonia, in 1700.⁵⁶ Perhaps Wenander was able to climb to the elite of the Sortavala Town burghers that way.

Conclusions

In the typology adopted in this volume,⁵⁷ Sortavala falls in-between the 'noble's town' and 'state-ruled town.' First, during the period of 'feudal' rule under Count Banér, the burgomasters were nominated by the possessor of the fief. It seems that the burghers did not have any say in the nomination process. From the mid-1670s, the inspector of the fief was the acting burgomaster. However, electing councillors appears to have been in the hands of the local burghers. It seems that, to some degree, the councillors at least represented the main religious or ethnic groups in the town: two councillors representing the original inhabitants of the territory, the Orthodox Karelian people, clearly had a significant role in the town council in the early 1670s. However, in the mid-1670s, both Karelian councillors were expelled from the town council and replaced by Lutheran Finns. The expulsion of the first Orthodox councillor was carried out by the will of the fief holder Count Banér. Perhaps it is worthy of note that in the first protocol, the mention of the inspector as a burgomaster was connected to the other Orthodox councillor's expulsion from the post.

After the Great Reduction of 1680, the fief was ruled for five years by the Crown. The former inspector of the fief continued to manage the fief and acted as the burgomaster. However, during this period, the burghers and councillors seem to have had the most say in the nomination processes of vice burgomasters and in electing new councillors. When the

---

55 Katajala 1994. p. 273.

56 *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852* (2005). Petter Wenander. Web-publication. <<https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=6636>> Retrieved 15 October 2020.

57 State-ruled town, noble's town, privatised monopoly town, network town, and open competitive town. See Chapter 1.

governor general nominated new vice burgomasters in 1687 and 1691, the protocols state that the burghers and councillors 'accepted' and 'welcomed' the new burgomaster, as if there had been a tradition that they were responsible for selecting the burgomaster for the town. In practice, without any doubt, this 'power' was no longer real in the 1680s.

According to the protocols, after the fief and town of Sortavala were offered for rent to the tax-farmer Burgomaster Methers in 1685, and especially from the period of the new tax-farmer and Burgomaster Enberg onwards, the burghers and councillors had less influence in all elections. Perhaps the rising influence of the manor can also be seen as a reference to the return of noble's town features in Sortavala. On the other hand, the influence of Johan Methers's family in Sortavala was so strong for some years that it also displayed the features of a privatised monopoly town. It should be noted, however, that Burgomaster Methers and his family did not play a significant role in the town's trade; their wealth was based on cultivating the estate's land and tax-farming. Their power was political, not commercial in its nature.

The protocols of the 1680s describe how the councillors discussed nominations and how the burghers voted when electing new councillors. These descriptions are absent from the protocols of the mid-1690s. When the governor general appointed the tax-farmer Salomon Enberg and Benjamin Krook to the post of burgomaster in Sortavala, the burghers and councillors were simply advised to be humble and obedient to their new leaders on the town council.

The absence of protocols for several years at the turn of the century makes this reasoning difficult and uncertain, but it seems that the free election of councillors was also limited to some degree at the end of the 1690s and the beginning of the 1700s. New councillors' names appear in the protocols but there are no indications as to how these new men came to be elected to their posts. However, another 'intervention' seems to have taken place in the composition of the councillors. The names of new councillors at the beginning of the 1700s are no longer Finnish, like 'Hulkkonen' or 'Makkonen' in the 1670s and 1680s. These men had their background in the local peasantry and, at least some of them, were clearly illiterate. The argument for choosing

these burghers with local backgrounds for the council was that they were 'skilful' and 'stable' and were known to be reliable burghers in the town over a number of years.

Choosing Martinus Canuti as a councillor was a first sign of change. He had some form of education: he was literate, read books and had taught children. When Brun Olofsson was selected as a councillor, the burghers openly expressed one argument in his favour – that he was 'literate.' Names like 'Polack,' 'Kilckman' and 'Wenander' are typical in the Swedish-speaking regions in the south and west of Finland, but not in the east. Often, such names were used by families who had climbed at least some steps up the social ladder, having served as military officers or civil officials, with some education or the acquisition of wealth through trade. Perhaps those councillors with a higher social status and some formal education were, firstly, better qualified for the tasks of councillors, but also secondly, better integrated into the bureaucracy and goals of the Crown.

Archival sources

National Archives of Finland. NA (Finland)

Accounts of Kexholm Province 1680–1685. Digital archives.

Protocols of Sortavala Town Council 1673–1706. Digital archives.

Swedish National Archives. RA (Sweden)

Beling, E. (1697): *Charta och Grundrijtning öfwer Sordowalla Stadz Tompter och Platzer i Kiehxholms Norre Lähn Sordowalla Pogost och Sochn belägen som efter Kung: Landtm: Contoirets Nådige Förordningh af den 26 Novembr 1696 är Reefwat och Afmäten in Julio Anno 1697 af Beling*. Lantmät. lev. 1892, 14. Finland, Sordavala stad. Sn. (Vib).

Literature

Geertz, C. (1973): *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.

Geertz, C. (1983): *Local Knowledge. Further Essays on Interpretative Anthropology*. New York: Basic Books.

Halila, A. (1942): *Suomen kaupunkien kunnallishallinto 1600-luvulla I*. Historiallisia Tutkimuksia XXVIII. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

- Ilmoniemi, A. (1934): *Bruuninpoika – Brunou. Genos 5*. Suomen sukututkimusseura.
- Jaatinen, M. J. (1995): *Sortavalan rakentaminen 1643–1944*. Yhdyskuntasuunnittelun täydennyskoulutuskeskus, Teknillinen korkeakoulu.
- Karonen, P. (1995): «Raastuvassa tavataan». *Suomen kaupunkien hallinto- ja oikeuslaitoksen toimintaa ja virkamiehiä suurvalta-aikana*. *Studia Historica Jyväskyläensia* 51. University of Jyväskylä.
- Karonen, P. (2001): «Borgmästare mellan staten och ståndssamhället. Förvaltnings- och rättskulturer i det Svenska rikets städer under stormaktstiden», in Harnesk, B. & Taussi-Sjöberg, M. (eds.), *Mellan makten och menigheten*. Serien III. Rättshistoriska skrifter. Första Bandet. Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning.
- Karttunen, U. (1932): *Sortavalan kaupungin historia*. Sortavala: Sortavalan kaupunki.
- Katajala, K. (1990): *Säätyläisiä ja nousukkaita. Veronvuokraus osana Käkisalmen läänin sääty-yhteisöä vuosina 1683–1700*. University of Joensuu: Publications of Karelian Institute N:o 95.
- Katajala, K. (1994): *Nälkäkapina. Veronvuokraus ja talonpoikainen vastarinta Karjalassa 1683–1697*. Historiallisia tutkimuksia 185. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Kauppinen, P. (1994): *Pitäjä rajojen mailla. Kitee ja Rääkkylä vuoteen 1870*. Jyväskylä: Kiteen kunta.
- Kostet, J. (1995): *Cartographia urbium Finnicarum. Suomen kaupunkien kaupunkikartografia 1600-luvulla ja 1700-luvun alussa*. Rovaniemi: Societas Historica Finlandiae Septentrionalis.
- Kuujo, E., Tiainen, J. & Karttunen, E. (1970): *Sortavalan kaupungin historia*. Sortavalaisten seura r.y.
- Lilja, S. (1995): 'Small Towns in the Periphery: Population and Economy of Small Towns in Sweden and Finland During the Early Modern Period', in Clark, P. (ed.), *Small Towns in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Meurman, O.-I. (1972): «Katsaus Sortavalan asemakaavalliseen kehitykseen», i *Suomen Museo* 1972. vol. 79. Suomen muinaismuistoyhdistys. Helsinki: Oy Weilin + Göös AB.
- Paaskoski, J. (1997): Krook, Benjaminus Simonis. *Suomen kansallisbiografia*. Web publication. <<https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/2389>>. Retrieved 26 August 2020. *Studia Biographica* 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Saloheimo, V. (1976): *Pohjois-Karjalan historia II 1617–1721*. Joensuu: Karjalaisen Kulttuurin edistämisseätiö.
- Saloheimo, V. (1990): *Savon historia II:2. Savo Suurvallan valjaissa*. Kuopio: Kustannuskiila.
- Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852* (2005), Yrjö Kotivuori (ed.). Web publication <<https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi>>. Retrieved 26 August 2020.

Kin group and noble dynasty: A campaign between elite families in Jakobstad, Ostrobothnia

Tiina Miettinen

University of Tampere

Abstract: The story of Jakobstad and its changing power structure is also a story of the shades of feudalism and the landlords who tried to procure more influence in this Finnish town. The town of Jakobstad is located in Ostrobothnia, Finland, on the shores of the Gulf of Bothnia, part of the Baltic Sea. It was established in 1652 by Countess Ebba Brahe. I examine the town's two leading men and their families. The first, Henrik Tawast, was a bailiff of Countess Ebba Brahe's donated land. The other was Rasmus Pålsson, a peasant freeholder and merchant. They tried to create their own kind of strong family dynasties, which also held leading positions in the town administration and trading business. Granted donations were problematic in terms of peasant freeholders' rights and independence. In theory, the power in towns should have been in the hands of the town council. The situation in Jakobstad was exceptional because it had been established on donation land. The town burghers and the town council in Jakobstad were not as independent as in other towns: they were subordinate to the donation administration. The power and supremacy in Jakobstad lay in the hands of Ebba Brahe, and she assigned the rights to her donation bailiff, Henrik Tawast. This patron-client relationship between Ebba Brahe and Tawast families is a key factor to understanding Jakobstad's confused administration in the 17th century. The town council was divided into two opposing forces: the Tawast family dynasty and Rasmus Pålsson's large family network. Both struggled for pre-eminence in Jakobstad at the end of 17th century. After the Great Reduction of 1680, the Tawast family lost its power in Jakobstad, but its members found their way into high-ranking positions in both the military and the civil service.

Keywords: family, dynasty, trade, donation, burgher

The struggle over Jakobstad

The town of Jakobstad (this is the Swedish name; it is known as *Pietarsaari* in Finnish) is located in Ostrobothnia, Finland, on the shores of the Gulf of Bothnia, part of the Baltic Sea. It was established in 1652 by Countess Ebba Brahe, whose husband, the military commander Count Jacob de la Gardie, died in the same year. In memory of her husband, she named the new town Jakobstad.¹

Early studies have assumed that the town grew slowly between 1652 and 1693 because the authorities of the town scarcely promoted any growth. This was not the case, however, as development met bigger problems, such as contradictory proprietary rights. At the same time, there was a so-called donation land (*donationsjord*), a cavalry estate and a new town in the same coastal area.

In this article, I examine the town's two most prominent men and their families. The first, Henrik Tawast, was the bailiff of Countess Ebba Brahe's donated land. The other was Rasmus Pålsson, a peasant freeholder and merchant. Both were burghers in Jakobstad who tried to create their own strong family dynasties and also held leading positions in the town administration and trading business. The town was ruled by the Swedish Crown, a warring monarchy that reorganised its regional and state administration with the help of the church and religion.²

Early modern dynasties

According to the old town laws, the power structure in all Swedish towns consisted of the town council and administrative council, which acted as both town court and administrative council.

---

1 The Finnish name is *Pietarsaari*, which is a direct translation of the Swedish name, Pedersöre. In this article, I have used the town's Swedish name, Jakobstad, because it says more about the town's history in terms of the de la Gardie donation. Both the Finnish and Swedish names are official.

2 Glete 2006, pp. 189–197.

Members of the town council governed the town administration but also administered the law. In theory, and according to the law, the power in towns should have been in the hands of the town council and independent burghers.³ There were no exact orders in the town laws strictly determining the town councils obligations and rights, so every town had its own way of solving problems concerning administration and the law.⁴ This ambiguous situation gave rise to wealthy burghers taking power into their own hands and dividing it up among their family members and allies. The town council and administration may have been in the hands of the local elite: one or two large family networks. In Jakobstad, the town council was divided into two opposing forces: the Tawast family dynasty and Rasmus Pålsson's large family network.

Early modern Nordic families have usually been seen as paternal constructions. When we speak, for example, of the de la Gardies, the family was, strictly speaking, only headed by male members. Men seemed to be the heads of families and the family name and property passed through the male line. All documents, such as tax and church records, focused on nuclear families. The methods of recording supported inheritance and taxation, but also shaped the families behind the official records. Quite often researchers base their studies on printed genealogies and registers of noble families or families of note, and little thought is given to why these families presented the same 'noble', patrilineal-dominated view.

Michael Hecht has noted how both the terms 'genealogy' and 'dynasty' are closely linked. According to Hecht, one of the most important means of securing a dynasty is the 'historicisation of family and kinship relations'. The documentation and presentation of genealogies played an important role in showing how long a lineage stretched back to an ancient past. In this case, 'dynasties' were mostly formed on paper, not in reality.⁵

---

3 See Boone & Porfyriou 2007, pp. 227–240; Glete 2006, pp. 190–192.

4 Ranta 1981, pp. 75–77. Luukko 1987, 234.

5 Hecht 2019, pp. 145–146.

Two noble dynasties were descended from the Tawast burgher family in Ostrobothnia: the Tawaststjerna and the Tawastén. Both sprang from the same ancestral burgher, Henrik Tawast, the bailiff of Count Jacob de la Gardie's donation in Ostrobothnia. His two sons established 'dynastic branches'.⁶ The father and the sons may have been aware of their role in creating future noble dynasties.⁷ At the same time, they were individuals who gathered power in their own hands. They fought against competitors, trying to preserve their leading position in Jakobstad town's administration. Against them was the peasant freeholder and burgher Rasmus Pählsson, who tried to maintain his position by trusting his family and creating a large family group consisting of relatives and allies. For him, the family was not a 'dynasty' but a flexible 'kin group' that could secure his power against all threats.⁸

Both Rasmus and Henrik – and their respective families – struggled for pre-eminence in Jakobstad: on one side were the invisible, large, kin groups of the peasant freeholder and on the other was the visible Tawast family, which started to shape itself into a lineal, noble family. Researching invisible kin groups in the early modern period is a challenging task. The only historical sources where it is possible to find common people are tax registers and court books. The genealogist Leo Nylund has compiled a register called 'Befolkningen I Jakobstad 1653–1714', which contains all of the available records he was able to find. He also organised all of the men and women into nuclear family groups, with references to ordinary court documents and tax registers. With the help of this register, it is possible to reconstruct not only family connections but also the burghers' contacts with one another, and even to rebuild their invisible kin groups which included also non-relatives.⁹

---

6 Elgenstierna 1925–1936; Branches Tawast (no 64), Tawastén (no 728), Tawaststjerna (no 1107).

7 See Crawford 2014, p. 115.

8 See also Hedlund 1980, pp. 135–136.

9 Nylund 1996.

The town map of Jakobstad from the year 1783.

Photo: J.-O. Hedman. The Jakobstad - Pietarsaari Museum. This illustration cannot be reused without permission.

Noble donations of Ostrobothnia

In early 17th century Sweden, mercantilism was the national economic policy. It was designed to maximise exports and minimise imports, and towns were divided into hinterland towns (*uppstädter*) and staple towns

(*stapelstäder*). Staple towns had rights to foreign trade, while hinterland towns were responsible for inland trade.¹⁰ In 1606, King Carl IX issued a decree that denied peasants the right to engage in merchant shipping, which they had practised for generations. Peasant merchants had sailed all over the Baltic Sea, selling mostly furs, handicrafts and tar in coastal towns. Following the King's decree, 'peasant sailing' became an illegal business, although it still continued on a smaller scale.

Between 1580 and 1680, Sweden experienced a period of intensive town-building.¹¹ The coastal areas of Ostrobothnia had been without official towns, but in the 1600s, the King granted some harbours official trading rights and ordered merchants to settle in these legal harbours, where peasants from the inland could come to sell their wares. Between the years 1601–1650, five new towns were established in Ostrobothnia's coastal area: Uleåborg (1605), Vasa (1606), Gamlakarleby (1620), Nykarleby (1620), and Kristinestad (1649).¹²

One of the main reasons why the site of the future town Jakobstad was left without town rights may have been its remote location. Both Nykarleby and Gamlakarleby were situated on the mouths of rivers, and the riverbanks were well-populated. The inland riverbanks near Pedersöre, by contrast, were sparsely populated.¹³ The Swedish Crown wanted to increase and develop tar production, and tar drums were easy to transport along rivers. Tar production had become increasingly important to the economy of Sweden, as the great sailing ships and merchant fleets of European countries needed vast quantities of tar, and many central European countries had already been deforested.¹⁴

In 1608, Pedersöre Parish and its harbour became part of a granted donation. During the 17th century, the Swedish Crown started to reward noblemen for their military service by giving them donations. Such donations gave them the right to gather taxes for themselves. Each donation was measured in terms of the peasant houses it contained, known as

---

10 Hedlund 1980, pp. 24–27; Jespersen 2000, p. 105; Lilja 1995, p. 65.

11 Jespersen 2000, p. 104. Jutikkala 1968, pp. 20–22.

12 The Finnish names are Oulu, Vaasa, Kokkola, Uusikaarlepyy, and Kristiinankaupunki.

13 Luukko 1987, p. 220.

14 Luukko 1987, p. 218.

mantal, which was an official measure of land in Sweden. The Swedish high nobility had been granted donations and earldoms, which were extremely important for their economic circumstances.¹⁵

As early as 1608, Karl IX donated a great regional area to his loyal servant, Field Marshal and Count Jacob de la Gardie. The land consisted of two large parishes in Ostrobothnia, Finland: Pedersöre and Nykarleby. In 1614, the total sum of land taxes was approximately 6000 *daler*, which the Crown counted as a salary to de la Gardie. Later, the Crown increased the donation by giving him more *mantals* from Ilmola and Salo Parishes and some *mantals* from Lappo Parish.¹⁶

In the 1650s, the Swedish Crown started to grant earldoms (*grevskap*) in Ostrobothnia to men of high nobility, such as Count Gabriel Oxenstierna, Count Klas Tott, Count Gustav Banér, Baron Karl Bonde and Baron Georg Pajkull.¹⁷ All of these men were also members of the Privy Council in Sweden. Although Count de la Gardie's donation was not an earldom, it granted him the so-called Norrköpings Condition, meaning that the land property would be passed on patrilineally. This strengthened noble families and also shaped them into more lineal structures, which differed considerably from the Middle Ages, when influential elite families were large and group-like.¹⁸

In the 17th century, noble families became more like modern nuclear families, although in real life they still created unofficial groups with other noble families. However, the Crown still controlled the nobility through The House of the Nobility¹⁹ and legal decrees which remodelled the nobility by dividing large and potentially threatening family groups into small, separate nuclear families. Noble families lived and died with the male line. Also donation rights under the Norrköping Condition favoured male heirs and lineal dynastic descentance. The Crown reorganised

15 Prytz 2013, pp. 10–12.

16 Jern 1977, pp. 82–83.

17 Jern 1977, pp. 83–84. Axel Oxenstierna 1651: Korsholm and Vasa (back to the Crown 1680), Klas Tott 1652: Karleborg (back to the Crown 1674), Göran Pajkull: Vörå 1651 (back to the Crown 1674), Karl Bonde: Laihela 1651 (back to the Crown 1675), Gustav Baner: Karleby 1651 (back to the Crown 1675).

18 Crouch 2002, pp. 18–25.

19 The House of Nobility (Riddarhuset) is a palace and an organization for the nobles in Sweden.

not only the state administration, but also households and families. The Swedish House of the Nobility was established in 1626, and noble families and dynasties became more organised: a noble family had to have a coat of arms and a permanent surname. The noble line was passed through the males, and without sons, the noble family died.

Ebba Brahe's Jakobstad

Some possessors of Swedish earldoms even had the right to establish towns on their land, but none of them took advantage of this. The noble landowners lived in Sweden and seldom visited their donations in Finland. Count de la Gardie travelled to Pedersöre once, in 1615, and stayed overnight at Pedersöre Parsonage.²⁰ His widow, Ebba Brahe, never visited Jakobstad, the town she established. This meant that hired bailiffs and other employees supervised the implementation of the noble master's rights and collected taxes. The peasants and burghers who lived on donated estates tried to find a balance between these two administrations, namely the Swedish Crown and the donation's civil servants, who represented their noble landlords.

In 1627, Jacob de la Gardie nominated Burgher Henrik Tawast to the position of bailiff or headman (*Hauptmann*) in his Ostrobothnia donation. Henrik's duty was to administer his master's benefits and organise tax collection on the donation land with the help of hired servants. Tawast himself belonged to a well-known merchant family and he had been an esteemed burgher in Turku. The nomination gave him more opportunities and a well-paid position in Ostrobothnia. The so-called patron-client relationship between the de la Gardie and Tawast families is a key factor to understanding Jakobstad's confused administration in the 17th century.

Granted donations were problematic in terms of peasant freeholders' rights and independence.²¹ Donation land and its administration cast a shadow from the ancient feudal system over the local inhabitants. It

---

²⁰ Luukko 1987, pp. 555–556.

²¹ Jutikkala 1968, pp. 21–23; Prytz 2013, p. 23.

also affected the Jakobstad town council and regional administration between 1652 and 1682. Although feudalism was still a feature of 17th century Swedish society, it was not as pronounced as in central Europe at the same time.²²

The noble elite created a patron-client system that helped to rule their large donations.²³ Patrons like Count Jacob de la Gardie selected educated lower class men as his servants (clients) and helped them achieve their own ambitions. Clients like Henrik Tawast offered loyalty and kept the patron aware of all the information that he (or she in the case of Ebba Brahe) needed. Over the course of two generations, Henrik Tawast and his sons formed a strong connection with both the Brahe and the de la Gardie families. A good example of this loyalty is given by the young Henrik Henriksson Tawast, who dedicated his dissertation first to Count Jacob de la Gardie and also to Count Per Brahe, who hired him to serve at the Royal Chancellery.²⁴ Ultimately, this loyalty was rewarded with titles of nobility, which may have been the greatest ambition of all educated clients.

In 1652, Queen Christina revised Count Jacob de la Gardie's donation, including his rights to town privileges. Jacob de la Gardie became the only high nobleman who realised his right to establish a town on his donation. The Count died unexpectedly, but his widow, Countess Ebba Brahe, put the plan into practice. In 1652, she established a new town, which she named after her late husband: Jakobstad.

The situation in the new town was exceptional because it had been established on donation land. The town burghers and the town council in Jakobstad were not as independent as in other towns: they were subordinate to the donation administration. Therefore, the power and supremacy in Jakobstad lay in the hands of Ebba Brahe, and she assigned the rights to her donation bailiff, Henrik Tawast, who had her permission to organise the town administration.²⁵ This very clearly meant that authority in

---

22 Hallenberg & Linnarsson 2014, p. 70.

23 Coster 2002, pp. 144–161; Glete 2006, p. 199; Hakanen 2011, p. 15; Lindström & Norrhem 2013, pp. 165–167.

24 Hakanen 2011, p. 81.

25 Luukko 1987, pp. 222, 237; Söderhjelm 1907, pp. 125–126.

the Jakobstad administration remained in the hands of the donation lord or, in this case, in the hands of the donation lady. A good example was the election of the burgomaster. According to the old town laws, members of town council had the right to freely choose their burgomaster and other civil servants, but in Jakobstad, it was Donation Bailiff Henrik Tawast who nominated his close relative, Jacob Munselius, as burgomaster of the town.²⁶

Countess Ebba Brahe (1596-1674), a founder of the Jakobstad town.
Photo: Nationalmuseum Sweden. Wikimedia Sverige. Public domain.

---

²⁶ Söderhjelm 1907, p. 136.

According to the population register, Jakobstad consisted of only 36 households in 1653, and 32 men received burgher's rights.²⁷ In the following decade, the situation did not change much, although the population grew. In 1669, Jakobstad was comprised of 63 households, almost twice as many as in 1653.²⁸ Jakobstad had not developed as much as the Crown had hoped. But in 1693, Jakobstad's own town council decided that the burghers and craftsmen should number 90, because the 'town could not give a livelihood to more of them'.²⁹ Jakobstad was a typical small Scandinavian town. The people's economic base was the same as in Sweden and Norway: the export trade, shipping, and the so-called peasant trade.³⁰

The burghers in Jakobstad can be divided into three groups. Most of them, like Rasmus Pålsson, were descended from peasant freeholder families. Some of the new burghers came to Jakobstad from Sweden, like Elias Gavelius, Jonas Westman and Hans Karlsson. In addition, some civil servants, like the burgomasters of the town, had Swedish backgrounds; they had been nominated by the de la Gardie family.

In 1670, Count Magnus de la Gardie nominated his client Magnus Andersson Friis as burgomaster of Jakobstad. The burghers rose up against him, mostly because he stayed for a long time in Stockholm and did not maintain his office in Jakobstad. The burghers sent complaints to Countess Ebba Brahe. These included a letter noting also that the burgomaster had nominated Jonas Westman as the town council, even though Westman 'was only a tailor, not even an official burgher'.³¹ Finally, Ebba Brahe nominated Bailiff Erik Tawast to substitute for burgomaster Friis.³²

Swedish-born burgomaster Per Larsson Alm also stayed for long periods in Sweden during his term as burgomaster. After their careers in Jakobstad, both Friis and Alm worked in different official positions on other donation lands in Ostrobothnia. Many burghers and civil

27 Kansallisarkisto (NA, National Archives of Finland), Jakobstad, population register (*mantlaslängd*) 1653 (9136: 265–266), Luukko 1987, p. 225.

28 NA Jakobstad, population register 1669 (9155: 624–626).

29 Luukko 1987, p. 225.

30 Eliassen 1995, p. 38.

31 Nylund 1996, pp. 76–77.

32 Söderhjelm 1907, p. 171.

servants left Jakobstad and found their way to other towns that offered more opportunities and higher offices. One reason for the town's high level of migration may have been the continuous difficulties and conflicts between the donation administration and the town administration. It generated a lot of complaints and long-lasting quarrels between the burghers, complicating the town's normal life, development and trade.

There was a third group of burghers. They were Finnish-speaking merchants, who moved to the town from inner parts of Finland. Some of them, like Per Viinikainen, came from Tavastia (*Häme* in Finnish) and others, like Matts Gumse, came from Savonia (*Savo* in Finnish). The situation was the same in all new towns in Ostrobothnia: the inhabitants from the inland areas started to move to coastal towns in the 1640s. The main reason was the growth in tar production, which had quickly risen to become the most important product in Jakobstad. The biggest difference between Jakobstad and the other towns in Ostrobothnia was the fact that in Jakobstad there were no burghers with German or Scottish backgrounds like there were in Uleåborg and Vasa.³³

On the whole, the most crucial dividing factors between the burghers were wealth and rank: the wealthiest burghers created an inner circle in the town, which also ruled the town council. In Vasa, for example, both the export and import trade were in the hands of 15 burghers, and four of them were many times richer than the others.³⁴ The leading elite groups of Jakobstad consisted of the 11 richest burghers. However, five of them rose above the others: Rasmus Pählsson, Erik Tawast, Elias Gavelius, Hans Karlsson and Erik Helsing. The most influential were Rasmus Pählsson and Erik Tawast. The other burghers gathered around the two leading men, who were the 'personification of opposite forces'. Backing Erik Tawast was Countess Ebba Brahe, the civil servants of the donation and the local clergymen, whereas the 'peasant sailor burgher' Rasmus Pählsson leaned on his own kin group and united with the other wealthy burghers of Jakobstad.

---

33 Luukko 1987, p. 229–232; Ranta 1981, pp. 62–63.

34 Luukko 1987, p. 231; Ranta 1981, p. 64. See also Calabi & Keene 2007, p. 286.

Basically, the power structure in the town consisted of only five men: burgomaster Jacob Munselius; Donation Bailiff Erik Tawast, a relative of Munselius; the shipowner Pål Kröger; the town's richest burgher, Rasmus Pålsson; and Pålsson's adult son, Carl. All five men were members of the town council.³⁵ Around them gathered the other wealthiest merchants, who tried to balance themselves between Erik Tawast and Rasmus Pålsson.

The wealthiest merchants of Jakobstad.³⁶ Tar was the most important export product. The burghers were granted shares in the town's calculated tar quota between 1665 and 1666, which had been ordered by the Swedish Tar Company (unit of weight: one *skeppslest* was 2,448 kg). The total quota for Jakobstad varied between 200 and 295 *skeppslest*.

Name	Moved from Jakobstad	Share of tar quota (skeppslest)	Position
Rasmus Pålsson (with his son Carl)	Pedersöre	60	Member of the town council
Erik Henriksson Tawast	Turku	50	Donation Bailiff
Elias Eliasson Gavelius	Gävle	45	Leader of Jakobstad dockyard
Hans Karlsson	Pedersöre	30	
Erik Bertilsson Helsing	West Bothnia	30	Member of the town council
Jonas Eriksson Westman	Västmanland	15	Member of the town council
Pål Eriksson	Pedersöre	10	Member of the town council
Per Mickelsson Viinikainen	Tavastia	5	
Anders Rasmusson Couragie	Pedersöre	5	
Erik Mattson Herman	Nykarleby	4	
Pål Hansson Skutnäs	Pedersöre	3	Member of the town council

Jakobstad's development between 1652 and 1682 was so slow that in 1680 Carl XI gave an order to cancel Jakobstad's town rights, demanding that the burghers move to other coastal towns.³⁷ Furthermore, representatives from the nearest towns – Uleåborg, Gamlakarleby and

³⁵ Söderhjelm 1907, p. 147.

³⁶ Nylund 1996, pp. 330, 62, 44, 97, 52, 172, 317, 305, 30, 67, 319.

³⁷ Luukko 1987, p. 223.

Nykarleby – applied to the *Riksdag* of the Estates to ‘demolish’ both Jakobstad and Brahestad, because both were ‘useless’ in their opinion. Brahestad and Jakobstad had the same kind of background, being in the hands of the nobility, which probably explained why both had such slow development before the Great Reduction of 1680.³⁸

Other coastal towns also blamed the burghers of Jakobstad for disturbing business in bigger towns by trying to trade outside their own area. The King’s order was rescinded because the Governor of Ostrobothnia Province defended Jakobstad’s town rights. Armas Luukko has concluded that Jakobstad’s remarkably slow growth was mostly the result of competition between other towns and the strict Trade Restraint of the Gulf of Bothnia.³⁹ While this is true, the burghers in Jakobstad also had to balance their rights as burghers with the donation orders.

The town’s first years were complex and exceptional compared to other towns in the same coastal area. Soon after the town was established, the burghers encountered a serious problem. Usually the Swedish Crown donated the surrounding areas to new towns.⁴⁰ Small towns in Sweden and Finland were mostly ‘rural’ – more like villages – and dependent on cattle-breeding and other forms of agriculture.⁴¹ Townspeople in the 17th century were entirely economically dependent on the surrounding countryside: their cattle needed meadows and the people needed grain and milk – but the people in Jakobstad did not have the right to use the surrounding lands, and the Crown had no right to grant them, nor did Ebba Brahe.⁴²

An unresolved problem centred on an old and almost ruined cavalry estate called *Pinnonäs*. From a legal viewpoint, the cavalry estate owned the ground where the burghers had built their town houses. Technically, the old cavalry estate did not belong to de la Gardie’s donation; according to the law, cavalry estates were independent because the owner equipped a man and a horse for military service. It was against the law

---

38 The largest fiefs in the Swedish realm were recaptured to the Crown by the decision of the Diet in 1680. This project is called in history books as the Great Reduction of 1680.

39 Luukko 1987, p. 223.

40 Ranta 1981, pp. 58–60.

41 Hedlund 1980, p. 7; Lilja 1995, p. 60.

42 Cowan & Keene 2007, pp. 197–206; Eliassen 1995, pp. 38–39; Luukko 1987, p. 233.

to donate cavalry estates. The estate's owner in the 1650s was Anders Jönsson Utterclo, a rich burgher from Stockholm. Although he lived in Stockholm, he owned the fields surrounding Jakobstad, including the ground on which the town had been built. According to the old City Law (*Stadslagen*), which governed life in all cities in Sweden until 1734, towns were independent.

The situation was profitable from Utterclo's viewpoint: he could extract money from the townspeople. The *Pinnonäs* Estate owned fields and meadows, as well as a mill and many islands with fishing rights. Despite this, the estate and its fields had gone to rack and ruin, but people did not have the right to use them without paying high rents.

The situation was difficult to resolve: Ebba Brahe had been given the right to establish Jakobstad but the owner of *Pinnonäs* had his own proprietary right to the estate and surrounding areas.⁴³ Anders Jönsson Utterclo had not maintained *Pinnonäs* or ensured its cultivation but he had taken care of his rights, and he strongly opposed Jakobstad's burghers when they tried to obtain the right to use the surrounding areas. A clash between the burghers and Anders Utterclo was to be expected. Two burghers, Rasmus Pålsson and Pål Kröger, tried to solve the problem by negotiating between Ebba Brahe and Anders Utterclo. They did not have the Countess' unqualified approval because she had her own plans for the old estate: she was in fact their competitor, as she wanted the estate for herself!⁴⁴

This complicated situation had reached a stalemate: the town could not grow unless the land ownership issue was resolved. The burghers sent a letter direct to Countess Ebba Brahe and her son Magnus de la Gardie. They asked for advice and begged for protection, explaining how they needed the surrounding fields for their cattle to graze. They also justified their petition with the old Swedish town laws. Neither Ebba Brahe nor her son gave any concrete advice. Later, Ebba Brahe withdrew her plans to establish a manor and offered help and support to the town council if they bought the cavalry estate for the town.⁴⁵ The members of the town council

---

43 Söderhjelm 1907, pp. 150–151.

44 Söderhjelm 1907, p. 151.

45 Söderhjelm 1907, pp. 151–152.

had no other choice than to buy the ruined estate from Anders Jönsson Utterclo. The main problem was money: Anders Utterclo was well aware of the importance of his estate for the town's economic development. On the other hand, he had no other offers, because the Countess was no longer interested in *Pinnonäs*. She had taken the side of the Jakobstad burghers, which may have been a crucial turning point.⁴⁶

Finally, in 1661, Utterclo agreed to the town councils offer and sold his estate for 2,200 daler, a huge sum. The town council of Jakobstad accepted his offer and they turned to the town's wealthiest burgher, Rasmus Pålsson, who agreed to loan his own money to the town council. In 1659, the *Pinnonäs* Estate passed into the hands of the Jakobstad burghers. As a result of this, the town gained more freedom and opportunities to develop its trade, but the burghers also became indebted to Rasmus Pålsson.

Although the burghers had at last gained the lands surrounding the town, the issue of how to deal with the property divided the community deeply for decades.⁴⁷ Long-lasting disagreements between the burghers resulted in difficult court cases, connecting pride, honour and defamation of character, which was a typical phenomenon in the early modern period and also affected the administration.⁴⁸

Strong dynasty or invisible kin group?

In Jakobstad, two families struggled for power and both tried to build family networks to support their goal. Their aim was the same: authority in Jakobstad. In creating a dynasty, belonging to the client system was important. The headman of the donation, Burgher Henrik Tawast, educated his three sons and they obtained suitable offices and married suitable women, which enlarged the social network. Marriage also connected the Tawast family to many other wealthy families that held ecclesiastical and judicial positions.⁴⁹

---

46 Söderhjelm 1907, pp. 154–155.

47 Söderhjelm 1907 pp. 160–165.

48 Bondensten 2013, pp. 130–135.

49 See also Hedlund 1980, pp. 128–132.

One of Henrik's sons, Johan Henriksson Tawast, became a priest and was nominated as Chaplain of Pedersöre Parish. He married Anna Eriksdotter, whose mother was Elisabet Fordell, a descendant of the family who had owned the *Pinnonäs* Estate in the 16th century. The connection to the Fordell family gave Henrik social capital with the clergy and civil servants in Ostrobothnia. Henrik Tawast's third son, Henrik Henriksson Tawast, was nominated as a senior judge, and he made close contacts in Stockholm with the help of his patron, Per Brahe. In 1664, Henrik Henriksson Tawast was even ennobled, which reaffirmed the Tawast family's status also in Jakobstad.⁵⁰

Henrik's eldest son, Erik Henriksson Tawast, was nominated as District Bailiff of the Ostrobothnia judicial District in 1651. He also remained a burgher in Jakobstad. Erik Tawast was nominated to the Jakobstad town council, and he was often chairman in the town court. In 1673, Ebba Brahe nominated him as the interim burgomaster of Jakobstad. Erik Henriksson Tawast first married Beata Johansdotter Pictoria, the daughter of a vicar and dean of Kemi Parish. His second wife was Maria, a daughter of Erik Rosendahl, the assistant judge of Turku Court of Appeal.

The balance of power in Jakobstad changed radically when Henrik Tawast died in 1664 and his son Erik Tawast inherited his father's position as donation bailiff. Erik Tawast now had two different roles: he was headman and bailiff of Ebba Brahe's donation and one of the wealthiest burghers in Jakobstad. It was the other burghers' firm opinion that he took full advantage of his position and acted shamelessly. As a bailiff, Erik Tawast had the right to collect customs duties for himself, collecting these from peasants at the town gates when they came to sell goods to the town burghers. In the 17th century, the Crown had privatised customs duties and leased them to men like Erik Tawast. To the burghers, this privilege was one of the most problematic issues, and over the decades, it started to arouse increasingly stronger protests in Sweden.⁵¹

Burgher Rasmus Pålsson did not create a strong and noble family dynasty like Henrik Tawast. To Rasmus, the meaning of 'dynasty' may

---

50 Hakanen 2011, p. 81.

51 Hallenberg & Linnarsson 2013, pp. 66–67.

have been closer to ‘kin’ or ‘clan’: a strong and flexible network consisting of loyal family members.⁵² The word ‘family’ meant a large household with servants, but even more, he had gathered together a group of loyal people, who may or may not have descended from the same ancestor. His ‘clan’ consisted of people with the same aim: to develop Jakobstad and its trade.

Rasmus Pålsson more closely represented an old-fashioned peasant freeholder than a town burgher. He was like the 16th century merchants, northern *birkmen*, who had organised wholesale trading without middlemen, town burghers or the nobility. Rasmus Pålsson practised peasant sailing and had created his own business network with the inland peasants. He built ships in Jakobstad and, later in 1674, he established the first known sawmill in the coastal area and operated a large-scale tobacco and tar trade with the other burghers.⁵³

With his wife, Brita Staffansdotter, Rasmus had a son, Carl, and daughter, Lisa. He worked together with his son and they shared the same tar quota. Just as in the Tawast family, Karl succeeded his father. Karl Rasmusson was nominated in 1655 as a member of the Jakobstad town council. His sister’s husband was Burgher Hans Abbor and they had three children: Karin, Karl and Rasmus.

The priority for all early modern people was to create secure networks against poverty and hunger. Male heirs had a high profile, but in the background of families or kin groups were daughters, wives, sisters and aunts, who planned marriages and kept up contacts across the larger kin group. Julia Adams has used the term ‘familial state’ in her research on Dutch families and administration and, in the same sense, towns like Jakobstad were ‘familial towns’.⁵⁴

The important, even crucial role of women is highlighted by a case from Rasmus Pålsson’s own family circle, when his son and business partner Karl suddenly died without issue in 1668. His grandson, Rasmus Hansson Abbor, was nominated in 1674 as a member of the town council. His other grandson, Karl Hansson Abbor, died young in 1669, but left

---

52 More about spiritual kinship, see Coster 2002, pp. 144–161.

53 Nylund 1996, p. 330.

54 See Adams 2005; Hedlund 1980, pp. 123–136; Välimäki 2013 pp. 191–204.

a son, Rasmus. Like the Tawast family, the Pählssons tried to secure a future for their descendants. After his wife died in 1671, Rasmus Pählsson planned a new marriage, hoping to produce more children. His fiancée was the maidservant, Gertrud Larsdotter, who had served in his house. The people in town – and his own family – did not completely accept Rasmus Pählsson's marriage plans. There were rumours in town that Gertrud had an illegal child who she had murdered.⁵⁵ The rumours seemed to be one way to shake Rasmus Pählsson's authority; by questioning the honour of his fiancée, the whole family and its reputation were also under question.⁵⁶ In 1675, the Court of Appeal acquitted Gertrud of all charges.⁵⁷ She was now over 40 years old and the couple did not have any children, which may have been the intention of Rasmus' closest heirs.

Henrik Tawast's ambitions were directed towards higher positions, and he did not trade exclusively in Jakobstad like Rasmus Pählsson did. Rasmus created his own network more in the present than the past, trusting that a living kin group with allies could hold its position among other burghers and within the town administration. This kind of invisible and flexible kin group became stronger than the dynasty of the Tawasts, at least if judged by the standard of holding positions in Jakobstad's administration.

Victory or defeat?

After Ebba Brahe's death in 1675, Erik Tawast's position in Jakobstad changed dramatically. He was left alone without strong supporters. His own family – or dynasty – had spread out from Jakobstad. Only his brother, Johan Tawast, a vicar, remained near Jakobstad. Both brothers had been in a long struggle against the Jakobstad burghers. Erik Tawast and the burghers had worked together only when the threat came from outside the town, for example, when the other towns demanded that Jakobstad's town rights should be taken away or when dealing with the estate owner Anders Jönsson Utterclo.

55 NA Jakobstad town council 26 May 1669: 42–43.

56 Bondensten 2013, pp. 134–136; Wallenberg Bondesson 1997, p. 125.

57 NA Jakobstad town council 7 March 1674: 8–10.

After Rasmus Pålsson's death in 1679, Erik Tawast's most hostile enemy in Jakobstad was the burgomaster, Per Larsson Alm, who had moved from Sweden to Jakobstad in 1673. It is said that Alm and Tawast had some old resentments, which influenced their relationship in Jakobstad. It was no surprise that Rasmus Pålsson's closest family allied with the burgomaster. However, Erik Tawast had supporters among the lower class burghers, like the members of the town council. Kristian Henriksson and Mickel Markusson. Mickel worked as a customs scribe under Erik Tawast. He was the stepfather of Rasmus Karlsson Abbor, and he tried to find some balance between Erik Tawast and his own kin group. In truth, he had quarrels over inheritance with Rasmus Pålsson. Burgher Kristian Henriksson was a childless man, and he may have seen Erik Tawast as a kind of patron.⁵⁸

Erik Tawast tried to continue his high-handed style in the town administration after Ebba Brahe's death in 1675, but the burghers realised that the situation had changed dramatically. The demands of the Great Reduction had grown over time. Erik Tawast had stayed apart from the burghers, while the other burghers may have even discriminated against Erik Tawast because of his close relationships with the nobility and his status as the richest man in town. They accused him of arrogance, reporting that he had called their children 'miserable, cheeky young brats'.⁵⁹ Some of their complaints sound exaggerated but they reveal how isolated Erik Tawast was after Ebba Brahe's death in 1675.

Almost immediately after Ebba Brahe's death, the town council and burghers brought Erik Tawast to court. Now it was time to get justice against him and take revenge. The burghers sent their complaints about Tawast's activities to the Swedish Parliament. First, they noted that Tawast possessed his own tavern outside Jakobstad for which he was not paying anything to the town as he should have been.⁶⁰ In this case, opposing Tawast were his old enemies, burgomaster Per Larsson Alm and Burgher Pål Eriksson, Rasmus Pålsson's brother-in-law. Pål Eriksson's son Erik also worked under burgomaster Alm, and he was later nominated as

---

58 Nylund 1996, pp. 255, 330; Söderhjelm 1907, p. 177.

59 Söderhjelm 1907, p. 323.

60 Söderhjelm 1907, pp. 316–317.

the town's secretary.⁶¹ Rasmus Pålsson's large kin group still held positions of power in Jakobstad.

Erik Tawast had engaged in large-scale trading in the countryside without paying any customs duties and he sold all his products in rural areas, even though trade was only supposed to take place in town.⁶² In their letter, the burghers also related how Erik Tawast took six öre for himself from every tar account transported from the town, explaining that it belonged to him because he was the official tar inspector. The burghers had become increasingly frustrated with the tar trade, as Erik Tawast had taken a large share of the ordered tar quota that the trading company had imposed on Jakobstad.

After 1674, Erik Tawast and his family gradually lost their struggle for supremacy in Jakobstad. One reason was Ebba Brahe's death, but another was the Great Reduction of 1680, when the Swedish nobility started to lose its power base. The Reduction had an enormous effect on the economy and status of the nobility, and not only on them but also on skilful social climbers like Erik Tawast, who had used his position too ruthlessly. Countess Ebba Brahe's donations returned to the Crown after her death in 1674. Erik Tawast was nominated in 1680 as a district judge of Northern Ostrobothnia. The Swedish Crown rewarded Erik Tawast for his career by ennobling him in 1686. He took the new noble surname of Tawaststjerna.

A noble title and a new position did not save Erik Tawast from economic catastrophe. The Crown started to research his financial mismanagement, which included the handling of customs duties. In 1690, there came an even more serious setback: the governor gave orders that all Erik Tawast's personal property should be confiscated immediately because Erik was indebted to the Crown for outstanding customs duties, which he had for many years illegally gathered for himself. His property and lands were put up for sale in Jakobstad, as was his town house a little later.⁶³ Meeting the same fate was one of his main supporters, the other donation bailiff, Sven Mårtensson Brocchius, who had married Erik Tawast's niece. Brocchius lost his property in 1691 in the same manner as Erik Tawast:

---

61 Nylund 1996, pp. 78, 317.

62 Söderhjelm 1907, p. 241.

63 Nylund 1996, pp. 62, 343.

the Crown demanded that both men pay back their customs duty debts. Both men ended up in the debt recovery procedure.⁶⁴

Tawast's carefully built dynasty vanished from Jakobstad but, after several generations, it began to flourish in other parts of Sweden. His only son, Pontus Jacob Tawaststjerna had a career as a district judge in Northern Ostrobothnia after his father, and later also in the Savonia region. They may have lost the struggle for power in the local administration of Jakobstad but the descendants found their way into higher positions in the state administration. The Tawaststjerna family succeeded well in rapidly rising socially from wealthy merchants to the nobility. Their descendants served the Swedish Crown in the following centuries but in Jakobstad, all leading positions remained with Rasmus Pålhlsson's invisible kin group. In the context of the Tawaststjerna noble family history, Jakobstad had been only a stepping stone to a higher rank. In a way, Erik Tawast lost his campaign and position in Jakobstad to Rasmus Pålhlsson's surnameless kin group.

In early 18th century documents from Jakobstad, it is clear that five of the burghers were the richest: Henrik Raj, Anders Granroth, Rasmus Hansson Abbor, Rasmus Westman and Erik Johansson Bäck. It may seem that the new men had taken the place of the old families. Looking more closely into this group, this was not the whole truth. All of them belonged to the same kin group, which was connected to Rasmus Pålhlsson. Burgher Henrik Raj's wife, Brita, was a sister of Anders Granroth, and his other sister, Anna, was the wife of Rasmus Hansson Abbor, whose sister, Karin Hansdotter, was the mother of Burgher Rasmus Westman. Erik Johansson Bäck was the son-in-law of Karin Hansdotter Abbor, the sister of Rasmus Hansson Abbor. It may sound confusing, but it was clear to them that they were relatives.

As seen, Rasmus Pålhlsson's flexible and almost invisible dynastic kin group proved stronger than Henrik Tawast's family, although the latter man's two sons rose to the nobility. Nevertheless, all kinds of kin groups and dynasties were fated to disappear or even take on a new form. This truth also touched Rasmus's descendants. During the Great Northern

---

64 Söderhjelm 1907, pp. 313–320.

War of 1700–1721, Russian soldiers occupied Finland and burned down Jakobstad Town. People fled from the town and Russian soldiers killed some burghers, like Rasmus Hansson Abbor. The Ostrobothnia region suffered badly during the era of Russian domination. Under these circumstances, it was difficult to see any kind of continuity in the Jakobstad elite families between the two centuries. In 1758, only 12 merchants lived in Jakobstad, but no official burghers.⁶⁵ However, this almost ruined town started to develop surprisingly intensively in the late 18th century, during the Age of Liberty.

Usually the young men who came to town chose their wives from local burgher families. It gave them both social capital and strong ties to the town's inner circle. Marriage also helped them to gain legal rights for trading. Free business activities were not permitted and the burghers cherished their trading businesses.⁶⁶ Through marriage, old burgher families gained competent new members, who left their surnames in the town's written history. Finnish burghers' hereditary surnames started to stabilise as late as the 18th century. This is one reason why merchant dynasties became more visible in the 18th century. Rasmus Pählsson's descendants did not have a stable surname but during the 17th century, the first name 'Rasmus' sustained the memory of the kin group's common ancestor and bound the connections between the kin group's past and present.

At the end of the 18th century, a well-known family in Jakobstad started to use the surname Malm. Niclas Malm moved to Jakobstad from Nykarleby in 1749 and married Maria Nyman, a daughter of Burgher Matts Nyman. After the Great Northern War, there were only a few left who were descended from Jakobstad's 17th century families and Matts Nyman was one of them. Niclas Malm, who started his trading business in 1766, became a ship-owner and established ironworks, sawmills and a tobacco factory. In the 18th century, the Malm family's commercial activities established it as one of the wealthiest families in Finland.⁶⁷ The background of their success was Jakobstad's older history, including the almost vanished strong kin groups, like Rasmus Pählsson's 'dynasty',

---

65 Björkman 1917, pp. 31–32.

66 Keskinen 2012, pp. 83–86, 94–99; Stadin 2004, pp. 218–225.

67 Bergholm 1901, pp. 834–838; Björkman 1918, pp. 49–51.

which had also more or less successfully developed their home town's trade and administration.

Authority in an early modern donation town

Jakobstad's coat of arms still marks the town's history as part of a 17th century donation. The present-day coat of arms is a direct adaptation of that of the de la Gardie family. Jakobstad has an exceptional past, and the town and its power structure were deeply influenced in many ways by the complex history of both the 17th and 18th centuries. In its first decades, development in Jakobstad was remarkably slow and problematic, which was strongly connected to its situation as a part of a donation land and, on the other hand, a part of an old cavalry estate. Another reason was the power struggle between the donation bailiff and the burghers. In other words, power in Jakobstad had accumulated with two men: Bailiff Erik Tawast and Rasmus Pålsson. Tawast represented the donation administration and Rasmus Pålsson tried to break away from it.

The powerful and leading Tawast dynasty and de la Gardies had their weaknesses. Lineal dynasties stayed strong only if they did not meet deep economic or political crises. In this case, the lineal structure worked as long as they had stronger supporters. After the Great Reduction of 1680, the Tawast family lost its power in Jakobstad but its members found their way into high positions in both the military and the civil service. The Tawast dynasty was not as flexible as Rasmus Pålsson's kin dynasty, which survived better to the end of the 17th century and held leading positions in the town administration. In Sweden and Finland, lower-class people established strong kin groups to protect individuals. Strong family and kin networks were the only security against economic crises and poverty. They also adapted to the changing situations in the state administration.

Lower-class families were invisible in early modern Sweden and Finland when it comes to source materials, which consist mostly of tax records and church registers where families are marked by male lineal

constructions and as nuclear families. Every household created its own unit and the leader was master. On the documentary level, everyone else lived under his control. The rules of the noble families shaped the model by which all people were supposed to organise themselves, with the inner circle consisting of parents and their children. Behind this paperwork was the real world, where people lived and tried to survive from day to day, establishing relationships and allying with each other.

The burghers in Jakobstad were not a nameless mass as it appears in the scattered documents from the 17th century. They were intertwined in a lively network. The wealthiest of them, like Rasmus Pählsson and his closest relatives, created a large and strong, invisible ‘kinship group’, which had the same intentions as the more visible Tawast family, which seemed to trust the de la Gardie noble family more than other people in Jakobstad Town.

In the 18th century, the five richest burghers in Jakobstad were all in one way or another connected to the same old kin group, which was based round Rasmus Pählsson and his family circle. This tells us that this ‘invisible dynasty’ survived as a winner during all the struggles for power in the Jakobstad administration. By contrast, the powerful bailiff Erik Tawast was left isolated, and he lost his control and power over the town administration forever after the Great Reduction in 1680. At the end of the 17th century, Jakobstad became more like other towns. The power structure in all towns started to develop in a different way.

The story of Jakobstad and its changing power structure is also a story of the shades of feudalism and landlords who tried to procure more influence in this Finnish town. Some of the burghers, like the Tawast family, chose a way to benefit from the high nobility and took a chance when offered opportunities to serve them. Their prize was ennoblement. Other burghers, like Rasmus Pählsson, trusted the old Swedish laws and learned to struggle against the powerful nobility, not with fits of rage and weapons, but by means of writing many letters of complaint and through negotiations as seemingly humble servants with their ‘most honoured milady’, Countess Ebba Brahe. Their prize was long-term stability in the Jakobstad administration and a successful trading business.

National Archives of Finland. NA (Finland)

Population register of Jakobstad 1653, 1669 (9136: 265–266, 9155: 624–626). Digital archives.

Protocols of Jakobstad Town Council 26.5.1669, 7.3.1674. Digital archives.

Bibliography

- Adams, J. (2005): *The Familial State: Ruling Families and Merchant Capitalism in Early Modern Europe*, Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Bergholm, A. (1901): *Sukukirja: Suomen aatelittomia sukuja*. Suomen muinaismuistoyhdistys, Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava.
- Björkman, H. (1917): «Bidrag till Jakobstads historia», *Pedersöre*, (55).
- Björkman, H. (1918): «Släkterna Malm och Roos i Jakobstad», *Genealogica*, (2–3).
- Bondensten, E. (2013): «Heder och ära i tidigmodern politisk offentlighet. Förmoderna offentligheter», in Runefelt, L. & Sjöström, O. (red.), *Arenor och uttryck för politisk debatt 1550–1830*, Lund: Nordic Academic Press.
- Boone, M. & Porfyriou, H. (2007): 'Markets, Squares, Streets: Urban Space, a Tool for Cultural Exchange', in Calabi, D. & Christensen, S. T. (eds.), *Cities and Cultural Exchange in Europe 1400–1700*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Calabi, D. & Keene, D. (2007): 'Exchanges and Cultural Transfer in Europe Cities, s. 1500–1700', in Calabi, D. & Christensen, S. T. (eds.), *Cities and Cultural Exchange in Europe 1400–1700*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Coster, W. (2002): *Baptism and Spiritual Kinship in Early Modern England*, London: Routledge.
- Cowan, A. & Keene, D. (2007): 'Introduction to Part II', in Calabi, D. & Christensen, S. T. (eds.), *Cities and Cultural Exchange in Europe 1400–1700*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Crawford, P. (2014): *Blood, Bodies and Families in Early Modern England*, London: Routledge.
- Crouch, D. (2002): 'The Historian, Lineage and Heraldry 1050–1250', in Coss, P. & Keen, M. (eds.), *Heraldry, Pageantry and Social Display in Medieval England*, Boydell Press.
- Eliassen, F.-E. (1995): 'The Mainstays of the Urban Ridge: Norwegian Small Towns 1500–1800', in Clark, P. (ed.), *Small Towns in Early Modern Europe*, Cambridge University Press.
- Elgenstierna, G. (1925–1936): *Den introducerade svenska adelns ättartavlor med tillägg och rättelser I–IX*. Tawast, Tawastén and Tawaststjerna, Stockholm: Norstedt.

- Glete, J. (2006): *War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500–1660*, London: Routledge.
- Hakanen, M. (2011): *Vallan verkostoissa: Per Brahe ja hänen klienttinsä 1600-luvun Ruotsin valtakunnassa*, Jyväskylä: University Printing House.
- Hallenberg, M. & Linnarsson, M. (2014): «Privat och publikt I det förmoderna samhället. konflikter om allmännyttan i frihetstidens Sverige», in Runefelt, L. & Sjöström, O. (red.) *Förmoderna offentligheter. Arenor och uttryck för politisk debatt 1550–1830*, Lund: Nordic Academic Press.
- Hecht, M. (2019): ‘The Production of Genealogical Knowledge and the Invention of Princely Dynasties’, in Eickmeyer, J., Friedrich, M. & Bauer, W. (red.) *Genealogical Knowledge in the Making. Tools, Practises, and Evidence in Early Modern Europe*, Oldenburg: De Gruyter.
- Hedlund, R. (1980): *Västerås befolkning vid slutet av 1600-talet*. En socialhistorisk studie. Västerås kulturnämnds skriftserie nr 7. Västra Aros Tryckeri.
- Jern, K. (1977): «Förvaltning, beskattning och befolkningsutveckling i svenska Österbotten före 1809», in *Svenska Österbottens historia I*, Vasa: Svenska Österbottens landskapsförbund.
- Jespersen, L. (2000): *A Revolution Above? The Power State of 16th and 17th Century Scandinavia*, Denmark: University Press of Southern Denmark.
- Jutikkala, E. (1968): ‘Town planning in Sweden and Finland until the middle of the nineteenth century’, *Scandinavian Economic History Review*, 16 (1), pp. 19–46.
- Keskinen, J. (2012): *Oma ja yhteinen etu. Kauppiainien keskinäinen kilpailu ja yhteistyö Porin paikallisyhteisössä 1765–1845*, Turku: University of Turku.
- Lilja, S. (1995): ‘Small towns in the Periphery: Population and Economy of Small Towns in Sweden and Finland during the Early Modern Period’, in Clark, P. (ed.), *Small Towns in Early Modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lindström, P. & Norrhem, S. (2013): *Flattering Alliances: Scandinavia, Diplomacy and the Austrian-French Balance of Power, 1648–1740*, Lund: Nordic Academic Press.
- Luukko, A. (1987): *Etelä-Pohjanmaan historia III. Nuijasodasta Isoonvihaan*, Etelä-Pohjanmaan Maakuntaliitto: Seinäjoki.
- Nylund, L. (1996): *Befolkningen i Jakobstad 1653–1714*, Saarijärvi: Genealogiska Samfundet i Finland.
- Prytz, C. (2013): *Familjen i kronans tjänst. Donationspraxis, förhandling och statsformering under svenskt 1600-tal*. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia historica Upsaliensia 248. Dissertation. Uppsala Universitet.
- Ranta, R. (1981): «Suurvalta-ajan kaupunkilaitos», in Gardberg, C. J., Tommila, P. & Endén, R. (red.), *Suomen kaupunkilaitoksen historia I*. Keskiajalta 1870-luvulle. Vantaa: Suomen kaupunkiliitto.
- Stadin, K. (2004): *Stand och genus i stormakttidens Sverige*, Lund: Nordic Academic Press.

- Söderhjelm, A. (1907): *Jakobstad historia. Första delen*, Helsingfors: Edlundska bokhandeln.
- Välimäki, M. (2013): 'Responsibility of a Seducer? Men, Women, and Breach of Promise in Early Modern Swedish Legislation', in Murravyeva, M. G. & Raisa, M. T. (eds.), *Gender in Late Medieval and Early Modern Europe*, London: Routledge.
- Wallenberg Bondesson, M. (1997): «En jämförelse mellan samhälleliga konflikter i Lillhärdal 1771–76 och i Dalarna och Hälsingland 100 år tidigare», in Oja, L. (red.), *Vägen till Blåkulla. Nya perspektiv på de stora svenska häxprocesserna*, Uppsala: Uppsala Universitet.

KAPITTEL 8

Arendal 1650–1723 – en monopolby eller en konkurranseby?

Knut Dørum

Universitetet i Agder

Abstract: Arendal c. 1650–1723 – a monopoly town or a competition town?

The small town of Arendal, including the surrounding areas, became the second largest shipping region in Norway around 1700, due to the concentration of power and wealth in the hands of a few families and social networks, and an efficient credit system that created social bonds. All this revolved around a lucrative business: the export of boards and planks to the Netherlands and England. Undoubtedly, Arendal succeeded in accumulating remarkable fortunes and incomes despite the fact that the population around 1720 did not exceed more than 700–750. It is clear that a few families rose to dominate the town and came to control a vast part of the timber trade, and were ultimately regarded as ‘mighty lords’. It was assumed by the state tenants and the inhabitants that the wealthy merchant Lauritz Pedersen Brinch ran the town between 1660–1702. Did Arendal in the period between roughly 1650–1723 fit the typology of a ‘privatized monopoly town’, which resembles what Finn-Einar Eliassen coined a ‘landlord town’, or was it a ‘competition town’? The answer is both yes and no. We do find family dynasties, but their power base seems to be wider and more complex than in Eliassen’s category. Furthermore, Arendal developed to become more like a competition town than a monopoly town.

In this chapter, it will be argued that the town of Arendal tended to be dominated by three families that were strongly intertwined through marriage. Two of these families owned the land on which the town was founded, and this ownership gave them a certain kind of control in the recruitment of new merchants. However, the increasing trend toward tenancy or transfer of land lease contracts between house-owners – often without the approval of the landlords – indicates that control of the land was limited from the perspective of the landlords. Therefore, ownership does not seem to be the key element for economic, political and social dominance, as Eliassen maintains. What appears to have mattered most were the strategic marriages and alliances between families, along with strategic ownership outside the town in connection with trade and transport, especially along the river system. This was followed by a credit system that compelled peasants and labourers to work and deliver timber or lumber at low prices to the wealthy merchant dynasties. However,

Sitering: Dørum, K. (2022). Arendal 1650–1723 – en monopolby eller en konkurranseby? I K. Dørum (red.), *Hvem styrte byene? Nordisk byhistorie 1500–1800* (kap. 8, s. 215–244). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.149.ch8>
Lisens: CC-BY-NC-ND 4.0

the family dynasties did not end up monopolizing trade completely. They did not have the power to do so, nor was it in their interest to establish a trade monopoly. The number of families grew between 1650–1723, and by 1720, the town had 15–20 wealthy families. At the same time, about 50 merchant families in the Arendal area were heavily involved in the timber business.

Keywords: monopoly town, competition town, credit system, shipping region, strategic ownership

Herredømmet over Arendal

Den lille byen Arendal på Agder (sør i Norge) skulle i siste del av 1600-tallet få et mektig herskap, som dominerte byen politisk, sosialt og økonomisk. Herskapet besto av tre familier, og de utøvde til sammen herredømmet over et ladested som ble en by eller kjøpstad lenge før det fikk status som det. Lauritz Pedersen Brinch – som var sønn av en sorenskriver – lyktes i å bli «Herre til Arendal». Han vant seg byen i løpet av 1670-årene og begynnelsen av 1680-årene. Suksesshistorien var slik: Han giftet seg med dattera til en av byens rikeste menn etter å ha lyktes godt som trelasthandler. Han overtok bygrunnen til toller Niels Thrane, som hadde satt seg i dyp gjeld til Lauritz. Som grunnherre fikk Lauritz styrket sin stilling, og herredømmet ble styrket gjennom giftermål og allianser mellom tre familier. For byens befolkning ble det viktig å ha et godt forhold til «Herren til Arendal», som Lauritz ble kalt. Arendal faller inn under kategorien av byer som Finn-Einar Eliassen har knyttet til betegnelsen «småbyføydalisme», altså byer som ble dominert av én til tre–fire familier, som ikke minst utøvde kontroll som grunneiere. Vi kan gjerne kalle dette en privatisert monopolby (se typologier i kapittel 1).

Var Arendal en monopolby? Mitt svar er at Arendal viste tendenser til å bli både en monopolby og en konkurranseby. I kortform er min argumentasjon slik: Det er helt klart at Arendal hadde trekk av å være en privatisert monopolby, ettersom tre familier dominerte gjennom eierskap til bygrunn, skip og viktige støttepunkter langs vassdrag, og dessuten styrte sosiale relasjoner i byen og i omlandet. Men det kom stadig tilsig av nye borgere, og det rådde konkurranse mellom dem. Arendal og landdistriktet kom etter hvert til å huse en rekke andre borgere som blandet seg inn i den lukrative trelasthandelen. Både borgere og andre sosiale grupper

var partseiere i skutene, og flere ulike borgerfamilier engasjerte seg i tre-lasthandelen i regionene som Arendal festet grepet om. Jeg vil også hevde at monopol-tendensene kom til uttrykk på flere andre måter enn det som Eliassen har lagt til grunn i sitt begrep småbyføydalisme. Ikke minst vil jeg gjøre en viktig nyansering av Eliassens modell om grunneiermakt. Kontrollen over elver, bekker og skoger, og enda mer makten over bønder og arbeidere i innlandet, kunne oftere veie tyngre enn eierskapet til bygrunnen. Et kredittsystem der borgere lånte ut penger til bønder ble

Kart over sønorske byer ca. 1800.

på mange måter limet i den politiske økonomien og herredømmet som borgerne i Arendal utøvde. Ellers måtte grunnherrene balansere mellom ulike hensyn, der vekst for by og næringsliv kunne veie mer enn ønsket om monopol. Til slutt hadde grunneierne på ingen måte fullstendig kontroll over dem som festet grunnen, eller var «grunnsittere». Utvikling av permanent feste for huseiere som leide grunn, viser at det var klare grenser for grunneiermakten.

Den funksjonelle byen fram mot bystatus

I 1660-årene kan det ha bodd mellom 130 og 160 mennesker i Arendal, og dette var et ladested under Kristiansand. Kan vi definere Arendal som en by? Svaret er ja, eller i alle fall at den utviklet seg i retning av å bli det. Det at Arendal hadde fem borgere og sju kjøpmanns- og håndverksvenner, var et godt grunnlag, og når det gjaldt handelsvirksomhet, kunne ladestedet puste andre kjøpsteder i nakken. Kornimporten over Arendal synes å ha blitt stor. Enda mer var trelasthandelen i ferd med å få et så stort omfang at det var fare for at ladestedet i fremtiden kunne utkonkurrere kjøpstaden Kristiansand. Derfor ville borgerne i kjøpstaden hele ladestedet Arendal til livs, og søkte å tvinge borgerne i Arendal til å flytte til Kristiansand. I 1680-årene syntes Kristiansand nesten å lykkes i å legge ned Arendal, og det kom flyttepåbud som arendalittene ble tvunget til å følge.¹ Men Arendal greide å vinne støtte i embetsverket mot Kristiansands forsøk på å sluke lillebror. I 1701 hadde Arendal i underkant av 600 innbyggere, mens Kristiansand hadde rundt 2000. I 1722 hadde Arendal mellom 700 og 750 innbyggere og Kristiansand 2300 innbyggere.

1681 var det siste året Arendal svarte mindre trelasttiende til staten enn Kristiansand. I 1686 skulle Arendal komme opp i det dobbelte av det myndighetene kunne kreve av Kristiansand.² Arendal fosset forbi storebroren i sørøst med hensyn til trelasteksport. I 1680-årene begynte kampen så smått for å bli egne kjøpsteder for både Arendal og nabobyen

---

¹ Se også Steen 1941, s. 103 ff.

² Tveite 1961, s. 53.

Risør. Handelsmonopolet som Kristiansand søkte å hevde, hadde liten effekt når konge og regjering uthulet Kristiansands privilegier og ga ladestedene rett til å drive trelasteksport. Påbudene til borgerne i ladestedene om å flytte til Kristiansand ble sabotert av dem som ble rammet, og myndighetene selv fulgte bare i begrenset grad opp med å iverksette påbudene. Byene Arendal og Risør overlevde, og sentraladministrasjonen lot dem være i fred. Noen administrative reformer pekte framover. I 1690 fikk Arendal og Risør felles byfogd. I 1705 skilte Arendal lag med Holt prestegjeld, som byen hadde hørt inn under, og byen dannet et eget prestegjeld og fikk egen prest.

Ellers førte Arendal og Risør kampen for uavhengighet på bred front i tiårene fram mot 1723, mens Kristiansand iherdig søkte å få borgerne i ladestedene på ulike måter innlemmet i kjøpstaden. Sammen med Risør brukte Arendal dyre sakførere og et kontaktnett inn i sentraladministrasjonens gemakker for å bli fri for kjøpstadsavgifter og utgifter som Kristiansand ville dele med underliggende ladesteder. Konsekvensen av et slikt fritak måtte bli at kongen måtte gjøre Arendal og Risør til formelt sett selvstendige byer. I 1723 oppnådde Arendal og nabobyen Risør å få fulle kjøpstadsrettigheter. Seieren var fullkommen.³

Fra passivt til aktivt eierskap

At bygrunnen til Arendal – eiendommene Langsæ, Barbu og Østre Strømsbu – i 1650-årene var krongods, ga ikke nye vekstvilkår. Kronen (staten) sto for et passivt eierskap. Derimot kom både embetsmenn og kjøpmenn til å representere et aktivt eierskap. Da kronen solgte Arendals grunn, utløste det en utvikling. Det var toller Niels Thrane og sorenskriver Mathias Hvid som i 1660-årene forsto at det å eie en bygrunn kunne være en kilde til makt og rikdom. De fikk tak i hver sin del av bygrunnen etter krongodssalgene. Til slutt overtok den framgangsrike kjøpmannen Lauritz Pedersen Brinch hele bygrunnen og utviklet herredømmet enda mer enn sine forgjengere. Det skjedde som byens grunnherre og gjennom blant annet viktige ekteskapsstrategier. Det gjorde han etter å ha

---

3 Dørum 2018, s. 335.

utkonkurrert Niels Thrane, hans datter og svigersønn. Sorenskriveren forsvant etter få år ut av historien uten å etterlate seg flere spor.

Lauritz Pedersen Brinch

Hvem var Lauritz Pedersen Brinch – mannen som skulle vinne seg Arendal? Vi har ingen malerier av ham, og skildringene av ham er ytterst sparsomme. Noe privatarkiv har han ikke etterlatt seg, men et stort skifte (skifte av dødsbo) etter ham har vi. Likevel etterlater ulike kilder om ham et inntrykk av en mann som hadde store evner som leder, forretningsmann, strateg og grunnlegger av et stort handelshus. Han hadde en autoritet og en posisjon som ingen andre hadde i Arendal og i regionen rundt. I 1705 skriver byfogden i Arendal at Lauritz i sin tid var blitt betraktet som «en stor Herre» og den som i folks øyne sto «nest under Kongen med sin retferdige Strængthed og milde Godhed».⁴

Lauritz kom fra en embetsfamilie, og var født i 1630-årene og døde i 1702. Han var sønn av Peder Andersen Brinch, som ble sorenskriver på Nedenes i 1670 og døde i 1692. Dermed hadde han en solid familieposisjon i distriktet å bygge på. Vi finner ham tidlig som stempelpapirforvalter. Det innebar at han i distriktet sto for salget av godt stemplet papir som skulle brukes til viktige forretninger. Annet papir ville ikke myndighetene akseptere. En slik funksjon ga Lauritz både status og prestisje, og dessuten økonomisk fortjeneste. Dette var en forretning som lett kunne kombineres med trelasthandel.⁵ Broren, Hans Pedersen, slo seg også opp som handelsmann og etablerte seg på storgården His på 4 huder. Nevøen til brødrene Lauritz og Hans – Peder Jacobsen – kjenner vi som sogneprest til Arendal i årene 1705–1720.⁶

Lauritz var ikke bare en dyktig kjøpmann. Han visste å gifte seg strategisk. Han giftet seg nærmest med «kongsdattera», slik Askeladden gjorde det i eventyret. Ekteskapet med enka etter Arendals-kjøpmannen Anders Sørensen i 1668, Kirsten Ellefsdatter, innebar et viktig gjennombrudd for

4 Riksarkivet, rentekammeret inntil 1814, realistisk ordnet avdeling, kasseangelsaker, fogder, Peter Høyer, pk. 65, Nedenes 1715–1717. Et eldre brev fra byfogden, 22. aug. 1705.

5 Finne-Grønn 1897, s. 14.

6 Finne-Grønn 1897, s. 18 og s. 25.

Lauritz. Kirsten var datter av den dominerende rederen og trelasthandleren i Arendals-distriktet, Ellef Gunnleiksen på Havsøya. I tillegg kunne hun føre videre deler av boet etter Anders Sørensen. Den styrtrike Anders hadde dødd i 1667. Med ekteskapet med Kirsten fikk Lauritz tilgang på verdier fra to familier, både fra Ellefsen-familien og fra Anders Sørensen. På samme tid fikk han borgerskap i Kristiansand.⁷ Lauritz bodde lenge på storgården Asdal, men i 1681 bosatte han seg i Arendal.⁸ Det er betegnende at broren til Lauritz – Hans Pedersen – giftet seg med dattera til Arendals-kjøpmannen Anders Sørensen og Kirsten Ellefsdatter. Dermed ble han gift med stedattera til broren Lauritz og dattera til Kirsten fra Ellefsen-familien. Igjen har vi eksempel på at nettverkene var tette. Man giftet seg mer av strategisk nødvendighet enn av lyst. Å gifte seg med sin brors stedatter var nettopp det.

Arendal, enten fra ca. 1750 eller 1770-årene. Malt av Jean Neuwerth eller sønnen Ole Christian Neuwerth. Olav A. Aalholm har gitt sønnen æren, ut fra kartlegging av kjente hus. Foto: Aust-Agder museum og arkiv -Kuben. Bildet kan ikke gjenbrukes uten tillatelse.

7 Borgerrulle for Kristiansand 1641–1820, s. 52.

8 Finne-Grønn 1897, s. 17.

En tapt og en vunnet by

Lauritz Pedersen Brinch nøyde seg ikke med å bli rik på trelast med sete i Asdal. Han satte seg høyere mål. Han greide å ta knekken på den store grunneieren i Arendal i 1660-årene – ladestedets tollere – og rive ham ned fra tronen. Hvordan greide han det? Veien gikk gjennom rollen som kreditor. Han visste at tolleren, Niels Thrane, drev et høyt spill og investerte store penger i skip og i driften rundt oppkjøp og transport av tømmer. Lauritz kom til å tilby Niels lån med pant i den strategisk viktige gården Langsæ. Å råde over denne eiendommen var inngangen til Arendal. Pantsettingen ble skjebnesvanger for Niels, da han ikke greide å betale ned lånet.

Utlån var den kjente og velprøvde strategien som sikret både embetsmenn og borgere kontroll over viktige eiendommer, og gjennom gjeldsbinding kunne de også tvinge personer inn i avhengighetsforhold. I 1702 kommenterer fogden i Nedenes denne praksisen slik: «Den væren at slaae sig op som Creditor og Udlaaner har secureret [trygget] og givet Adkomst til Mangen god Eiendom for en geskjeftig Borger.»⁹ Han kunne vel ha lagt til: også for en geskjeftig embetsmann kunne det å være utlåner gi tilgang til viktige gårder og gårdparter. I 1665 ble tollere Niels Thrane oppnevnt til å sitte i Agders avdeling av landkommisjonen, som hadde i oppgave å vurdere og taksere alle gårder i landet. Dette var et ærefullt oppdrag, og her satt bare de sosialt høytstående personene i den enkelte region. Tolleren i Arendal satt sammen med lagmannen på Agder, den ene borgermesteren i Kristiansand og tolleren i Risør.¹⁰

Tollere Niels Thrane kom altså til å miste en by, mens Lauritz Pedersen Brinch vant seg en by. Men det ble en kamp mellom to mektige menn som varte i flere år. Kampen sto om herredømmet over Arendal; «nu for tiden der Rigdommerne virker størst», het det i 1698.¹¹ Fra 1664 kom tollere Niels Thrane til å dominere ladestedet, til dels gjennom at han eide den største delen av bygrunnen, dvs. gården Langsæ med tilliggende eiendommer,

9 Riksarkivet, Rentekammeret, Nedenes fogderi, fogderegnskaper 1702. Vedlegg, uspesifisert, seddel fra fogden, udatert.

10 Steen 1941, s. 83.

11 Riksarkivet, Rentekammeret, Nedenes fogderi, fogderegnskaper 1698. Vedlegg, uspesifisert, seddel fra fogden, udatert.

men like mye som embetskjøpmann med store andeler i trelasthandelen. Det er bevart festesedler som han utstedte til huseiere som måtte leie grunn av ham. I 1681 fikk Lauritz fikk dom på at han var eier av gården som kreditor og panthaver. Det viste seg at Niels ikke hadde greid å betjene lånet og løse inn pantegodset. Niels hadde etter alt å dømme forsøkt å holde oppe odelskravet ved å vise til «pengemangel», noe som kunne gi rett til å utsettelse. Domstolen hadde ikke godkjent odelskravet, og Lauritz fikk medhold.

Niels Thranes posisjon ble tidlig truet av Lauritz Pedersen Brinch. Et upåaktet brev tinglyst i 1697 viser at tolleren hadde pantsatt gården til Lauritz i forbindelse med pengelån, trolig i slutten av 1660-årene. En gang etter 1685 avgikk den mektige tolleren ved døden som en mann som hadde satt seg i plagsom gjeld. Kilden er Niels Thranes datter, Christiana Augusta. Hun hadde selv eller gjennom sin verge fått skrevet og tinglyst brevet. Det er hun som beretter historien. På den tiden måtte kvinner i offentlige sammenhenger opptre gjennom menn eller verger, men det fratok dem ikke økonomisk og rettslig handleevne. Enker overtok forretninger og eiendommer etter sine ektemenn, og kunne styre over dette nokså fritt. I 1697 var Christiana Augusta for lengst blitt en enke i vanskelige kår. Men hun hadde arvet farens påståtte rett til pantegodset.¹²

Hva var et pant på 1600-tallet? Det var to former for pant som figurerte. Den ene formen var brukelig underpant, som ga innehaver og kreditor aktiv bruksrett. Den andre formen var pantobligasjon (også kalt underpant), som innebar at låner betalte til utlåner avdrag og renter på lånet mot at eiendommen ble stilt som sikkerhet, men uten at disposisjonsretten ble overført til panthaveren. Dette er i tråd med den moderne pantobligasjonen. Men gjennom store deler av 1600-tallet var pantegods langt på vei likestilt med vanlig jordegods, og innehaveren leide ut pantegodset eller brukte det selv med samme rettigheter som en jordeier. Det var ikke uvanlig at panthavere måtte betale odelskatt av det brukelige pantet.

Opplysninger i det tinglyste brevet som Christiana Augusta hadde fått utferdiget, indikerer at Niels Thrane lenge greide å beholde bruksretten til

---

12 Statsarkivet i Kristiansand, Nedenes sorenskriveri, pantebøker 1696-1698, nr. 1, fol. 172 b-173 a.

pantegodset, mens Lauritz Pedersen trolig presset på for å kunne benytte gården Langsæ som brukelig pant og etter hvert få full eiendomsrett. Hun forteller at Lauritz først tok gården i bruk – «i sin Position og Benyttelse» – etter dommen, som kom i 1681, men at Niels Thrane også etter dommen hevdet odelsrett (innløsningrett) på vegne av dattera. Hensikten for Niels var å kunne gjenvinne både eiendoms- og bruksretten til den svært viktige gården. Men dette førte ikke fram. Christiana Augusta innrømmer også i brevet at det ikke fantes noen dom eller vurdering som stadfestet odelsretten hennes.¹³

Vi kan oppsummere det slik: Alt i 1670-årene sto det etter alt å dømme en kamp mellom Niels Thrane og Lauritz Pedersen om hvem som skulle være byens herre eller grunneier. Eiendommen Langsæ kan ha blitt oppfattet som nøkkelen til byen. Når det viste seg at Niels Thrane ikke greide å innfri lån og innløse pantet og forsøkte seg med odelsrett for å få utsettelse, ble det en sak for domstolen, og Lauritz ble da tilkjent eiendomsretten med dom i 1681. Da var det ikke lenger tvil om at Lauritz kunne opptre som grunneier over store deler av bygrunnen, eller til det som hørte til Langsæ. Så sent som i 1697 ønsket Lauritz å forsikre seg mot odelskrav fra arvingene etter Niels Thrane, og ifølge brevet tilbød han Christiana Augusta 20 rd. mot at hun avsto fra å fremme odelskrav på vegne av seg selv og sine arvinger.

Kamp mellom embetskjøpmenn og de rene kjøpmenn

Kan vi tolke seieren til Lauritz Pedersen Brinch som et regimeskifte, og velge å se dette som uttrykk for at de rene kjøpmennene var i ferd med å skyve ut embetskjøpmennene? Embetskjøpmennene representerte etter hvert et problem. De bar flere hatter og fylte motsetningsfylte roller. Det var tale om bukken som skulle passe havresekken. Men embetskjøpmennene ble utfordret av nye familier og slekter som ville inn i den lukrative eksporthandelen. Regjeringen i København forsøkte i 1670- og 1680-årene å forby embetsmenn å drive næringsvirksomhet. Kampen rettet seg

---

¹³ Statsarkivet i Kristiansand, Nedenes sorenskriveri, pantebøker 1696–1698, nr. 1, fol. 172 b–173 a.

først mot tollerne, som alt i tollrullen av 1671 ble møtt med handelsforbud. I forordningene av 1686 og 1688 ble handelsforbudet utvidet til flere embetsmannsgrupper – amtmenn, fogder, sorenskrivere og prester, i tillegg til tollerne.¹⁴ Det var i dette nye handlingsrommet Lauritz Pedersen opererte.

Den mektige kjøpmannen Lauritz hadde erfaring med embetsmenn både som lokale matadorer og farlige konkurrenter. Lauritz ble mannen som detroniserte embetskjøpmennene i Arendals-området. Toller Niels Thrane og svigersønnen Jacob Lauritzen, fogd i Råbyggelaget, var Arendals herrer før Lauritz kom til makten. Det var deres maktposisjon han overtok.

Med Lauritz Pedersen aner vi en ny bevissthet om at embetsmenn burde holde seg borte fra de borgerlige næringene. Dette var en norm som en ny gruppe kjøpmenn kjørte fram i opposisjon og konkurranse med embetskjøpmennene. Lauritz Pedersen står som en representant for et maktskifte fra embetskjøpmenn til «det rene Kjøbmandskab», som han selv kalte det i 1699.¹⁵ Da uttalte han seg kritisk om embetsmenn som ville gjøre kjøpmenn og deres gode og nyttige næring stridig, i strid med fornuft, lover og privilegier. Ifølge Lauritz var de rette borgere i Arendal de som beriket land og rike med sin handel og næring. I 1698 skriver da også Lauritz Pedersen Brinch om den «uskik og uvæsen med at Mend der besidde Embeder benytter sig og gjør sig nyttig av Borgerens Næring».¹⁶ Han sto ikke alene i kampen mot embetskjøpmennene.

Arendals herre og hans konkurrenter

Lauritz Pedersen Brinch ble Arendals store herre, og han slo seg opp som grunneier, skipsreder og trelasthandler. Ikke desto mindre var det andre sentrale økonomiske aktører både i og utenfor Arendal som han måtte betrakte som mer eller mindre likeverdige samarbeidspartnere eller

14 Rian 1997, s. 89–90.

15 Riksarkivet, Rentekammeret, Nedenes fogderi, fogderegnskaper 1699. Vedlegg, uspesifisert, seddel fra borger Lauritz Pedersen Brinch, 1. aug. 1699.

16 Riksarkivet, Rentekammeret, Nedenes fogderi, fogderegnskaper 1698. Vedlegg, uspesifisert, seddel fra borger Lauritz Pedersen Brinch, 27. apr. 1698.

motparter. I 1696 skriver fogden i Nedenes, Christian Mouritzen Torup, dette om Lauritz Pedersen: Selv om Lauritz var «Herre til Arendal», var det mange som kunne tenke seg å gjøre ham rangen stridig. Ifølge fogden var «Arendals og Egnens mange driftige Mænd» folk som enten rottet seg sammen eller gikk hverandre i næringen. Ifølge fogden var det mange som kunne tenke seg å være herre til Arendal.¹⁷ Vi skal i det følgende se på hvordan Lauritz Pedersen Brinch som grunneier møtte utfordringer og konkurranse fra menn med makt og rikdom.

Striden om jernverket Barbu ble et oppgjør mellom mektige menn, Arendals herre Lauritz Pedersen og en av landets rikeste menn, Peter Børtning. Det endte med en god kompromissløsning for Lauritz, noe som trygget hans stilling i Arendal. Peter Børtning forsto at han måtte komme den mektige grunneieren i Arendal i møte. Rettssaken kom til å sikre Peter Børtning eiendomsretten til Barbu, men han valgte å opprette en forpaktningkontrakt med Lauritz Pedersen alt i 1689.¹⁸ Denne overdragelsen går også fram av skiftet etter sønnen, Anders Larsen, fra 1704.¹⁹ Uten Barbu hadde Lauritz fått svekket sin stilling både som grunneier og som aktør i sagbruksnæringen. På Barbu lå det nemlig et stort sagbruk, som ifølge sagbruksreglementet av 1688 fikk lov til å skjære 9600 bord.

Det var også andre som kom til å utfordre Lauritz. Ikke minst tolleren i Arendal, Rasmus Fischer, som ikke var redd for å gå Lauritz i næringen – eller å møte ham i rettssalen. I første del av 1680-årene var det tydelig at Rasmus drev det godt som kjøpmann i Arendal ved siden av å være lade-stedets toller. Dette bekymret Lauritz Pedersen, som ikke kom overens med tolleren. Han hadde sterk støtte fra Thomas Ellefsen og hans brødre, og fra kjøpmannen Lauritz Bjørnsen. Nå pukket Arendals-borgerne på sine næringsrettigheter og viste til loven. De anklaget tolleren for å ha drevet stor handel med eik- og furulast, og saken endte i overhoffretten. Tolleren skulle ha importert 700 tønner spansk salt, og 200 tønner var blitt sendt videre til Aalborg i Danmark. Ikke nok med det. Rasmus hadde

17 Riksarkivet, Rentekammeret, Nedenes fogderi, fogderegnskaper 1696. Vedlegg, uspesifisert, seddel fra fogden i Nedenes, udatert.

18 Fløystad 2018.

19 AAma/Kuben personalia, Andreas Larsen Brinch, boks 66. Skiftebrev etter Anders Larsen Brinch, 14. apr. 1704.

kjøpt opp store mengder rug og malt, etter alt å dømme i Danmark, som han hadde solgt videre på Agder. Tollereren var ikke borger, og hadde formelt sett ikke rett til å drive handel. Som vi har sett, forhindret det ikke mange embetsmenn fra å engasjere seg sterkt i ulike typer handel. Det var få embetsmenn på Agder som ikke drev kjøpmannskap, og det var sjelden embetsmenn ble tatt for det. Når Rasmus ble angrepet av flere kjøpmenn i Arendal, var det fordi han hadde kommet i konflikt med dem. En kommisjon hadde i 1684 dømt Rasmus til bøter og skadebot til Lauritz og de andre Arendals-kjøpmennene som hadde stevnet ham, og overhoffretten stadfestet dommen i 1685. I første runde hadde Rasmus Fischer tapt. Men han ga seg ikke. Han ble president i magistraten i Kristiansand, og fortsatte sin handelsvirksomhet.²⁰

Striden fortsatte mellom Arendals-tollereren Rasmus Fischer og Lauritz Pedersen Brinch. På slutten av 1680-årene og begynnelsen av 1690-årene utnyttet Rasmus sin maktposisjon som president for Kristiansands magistrat (bystyret), og striden endte uavgjort. Kampen mellom Lauritz og Rasmus viser at Lauritz på ingen måte var en enehersker. Det var plass til andre store aktører, og Lauritz mobiliserte andre kjøpmenn med seg i kampen mot presidenten for bystyret i Kristiansand som samtidig var toller i Arendal. I striden mot Rasmus Fischer kom han etter hvert godt ut, men han tapte i første omgang og ble dømt til å betale tilbake penger til tollereren.

Å ha herredømme over bygrunnen

Hva betydde det å eie bygrunnen? Vi aner viktige sider ved et eiendoms- og festesystem i Arendal allerede i 1660-årene, og dette ble utbygd i årene fram til arendalittene vant seg kjøpstadsstatus i 1723. Grepet om strand-sitterne ble gradvis strammet inn. Flere av festesedlene før 1723 i Arendal sier ikke annet enn at grunnsitteren skulle betale en bestemt grunnleie, og at han eller hun kunne feste grunnen så lenge leia ble betalt. Det var nok flere plikter og rettigheter som grunneieren ikke brydde seg om å få

²⁰ AAma/Kuben, personalia, Lauritz Pedersen Brinch, boks 66. Overhoffretsdom over Rasmus Fischer, to originale domsbrev, 3. mai 1691 og 20. apr. 1694; Overhoffretsdomar, bd. 2, 1680-1689, 1685 nr. 26.

nedfelt i brevet, fordi de var så selvfølgelige. Av og til finner vi uttrykt i leiekontraktene fra Arendal kravet om at grunnsitteren skulle være lydlig og hørig, og det generelle prinsippet om han ikke måtte påføre grunneieren eller andre tap eller skader. Begge disse punktene går igjen i mange kontrakter som gjaldt leilendingsgårdene på landet. Det er altså det vanlige lovverket for leie av gårdsbruk som lå til grunn og dannet rammevilkårene for festemarkedet i byene. Men i en liten by med korte avstander mellom eier og leier, og mellom naboer og mer personlige forhold, kunne slike bestemmelser få større praktiske konsekvenser. Dette ble utdypet i særbestemmelser.

Rett nok finner vi knapt nok formuleringer som utdyper lydighetskravet, før arbeidsplikten kom fra 1720 (se nedenfor). Det er all grunn til å tro at dette kravet nedfelte seg i enkelte uskrevne normer om hva grunneieren kunne forvente seg av dem. Men konsekvensen av lydighetskravet var at grunnsitteren ikke må vise «uskikkelighet» mot naboene, en fast formulering vi finner i grunnbrev fra Arendal utover på 1700-tallet. I et festebrev fra 1717 fra enka etter Peder Larsen, Anne Suhm, finner vi pålegg om at grunnsitteren ikke måtte legge hindringer for ferdselen på allfarvei.²¹ I et annet festebrev fra 1720 fra samme grunneier ble samme pålegg formulert på en annen måte. Der het det at grunnsitteren ikke måtte bygge ut i kjøreveien og sperre den inne på den søndre siden av tomta.²² Det eldste eksempel på at grunnsitteren måtte ta hensyn til naboer har vi fra et grunnbrev fra 1661, da kongen var grunneier.

Ikke desto mindre var det klare grenser for hvilke krav og ytelser som grunnherren kunne stille til alle huseierne som måtte leie grunnen. I Arendal, liksom i mange andre småbyer og ladesteder, var det ingen andre avgifter enn grunnleia. Her fikk ikke førstebyggesel innpass, mens enkelte andre byer og grunneiere valgte å innføre denne innfestingsavgiften. Førstebyggesel var en stor avgift som grunnsitteren måtte svare for å kunne overta festet etter forgjengeren. At arendalittene slapp unna avgiften førstebyggesel, kaster lys over maktens grenser i en småby i vekst.

21 AAma/Kuben, lokalia, Arendal, Langsæ gård, festeprotokoll ca. 1686–ca. 1791, boks 89, festeseddel utstedt av Anne Suhm, 19. mar. 1717, 57 b –58 a.

22 AAma/Kuben lokalia, Arendal, Langsæ gård, festeprotokoll ca. 1686–ca. 1791, boks 89, festeseddel utstedt av Anne Suhm, 28. des. 1720, 51 a–52 a.

I Arendal var grunnleia lenge fra ½ til 2 riksdaler, og på de meste attraktive og større tomtene kom den på 3-4 rd. I 1685 var det bare 12 prosent av festesedlene som opererte med over 2 rd. i grunnleie, mens 45 prosent lå med ½ og 1 rd. og 33 prosent mellom 1 og 1 ½ rd.²³ Grunnleia var mer enn overkommelig for en kjøpmann, men for arbeidsfolk utgjorde den mange daglønner.

Utover på 1700-tallet ble det i mange småbyer innført arbeidsplikt, noe som betydde at grunnsitteren måtte arbeide noen dager i året for grunnherren. Fra 1720 kom arbeidsplikt til å bli innarbeidet i økende grad i festesedlene i Arendal. Det var grunneier Niels Pedersen som innførte arbeidsplikten. Han hadde giftet seg med enka etter Peder Lauritzen, som het Anne Jonasdatter Suhm, og han hadde kommet i besittelse av Langsæ på den måten. Av sine grunnsittere krevde han én arbeidsdag i året på Langsæ gård, som ble kalt «hovedgård». I dette tilfellet hadde Niels Pedersen – og mange andre grunneiere – overtatt en viktig betingelse i kontraktene til husmenn, og overført den til leieforholdene i småbyene.²⁴ På landet var det slik at husmannen ofte måtte arbeide hos bonden flere dager i onnene som en del av nedbetalingen av plassavgiften. Det var også et annet forhold som var hentet fra husmannsvesenet. Grunneieren krevde ofte forkjøpsrett når grunnsitteren ville selge huset videre til nye grunnsittere.

Standardbestemmelsen utover på 1700-tallet om at grunnsitteren skulle få feste grunnen så lenge han betalte leie, vitner om at det var livstidsfeste som kom til å bli vanlig i kjøpstaden i Arendal. Ofte ble det presisert at feste også gjaldt for hans «Kjæreste» eller «Hustru». Med andre ord kunne enka sitte med hus og tomt også etter at mannen var død. Men helt tilbake til 1660-årene synes arvefeste å ha inngått som praksis. Både Lauritz Pedersen Brinch og sønnen Peder Larsen (Lauritzen) innrømmet sine grunnsittere feste for seg og deres arvinger. Men når Karen, enka etter Christen Thomassen, innskjerpet i sine kontrakter på Strømsbu på begynnelsen av 1720-årene at den nye grunnsitteren måtte ta grunnbrev og leiebrev fra «daværende Grundeier», vitner det om en praksis som

23 Eliassen 1996, s. 30.

24 AAma/Kuben, lokalia, Arendal, Langsæ gård, festeprotokoll ca. 1686-ca. 1791, boks 89.

truet grunnherrens makt. Grunnsedler ble overført mellom dem som kjøpte og solgte hus, uten at grunnherren fikk vite om det i rett tid.²⁵ Det er tydelig at Karen ønsket å godkjenne alle overføringer av feste. Verken Karen på Strømsbu eller Niels Pedersen på Langsæ kom til å innrømme grunnsitternes arvinger og etterkommere noen automatisk rett til å overta festebrevet, om vi følger formuleringene. Noe annet er at arvefeste som praksis hadde vunnet sterkt terreng, og var vanskelig å få bukt med. Vi finner en utvikling som gikk lenger enn det opprinnelige arvefestet, og som ligner på det som kan kalles permanent feste, eller fri overføring av leiekontrakt mellom grunnsittere. Tendensene mot permanent feste antyder svakheter med grunnherremakten. Grunnherremakten var i stor grad avhengig av den personlige utøvelsen av den. I 1705 skrev fogden i Nedenes at «enhver der boer i Arendal eller i Omegn vil vise til Troskap og Lydighed til Peder, og søge hjelp hos hannem naar det behøves».²⁶

Fogden fortalte at Peder ble kalt både «den store Herren», «Kongen» og «herr Arendals». Han ble høyt aktet og forgudet, får vi vite. Han var den folk ofte gikk til for å høre «hvad han i sin Almægtighed kunde gjøre for at afhjælpe Ondet eller det ulykkelige Forhold», som det het. Peder følte et ansvar for å beskytte og hjelpe sine «Undersaatter» i Arendal, både høy og lav, også en arbeidskvinne som var blitt mishandlet i 1708. Grunnherren forventet lydighet og lojalitet tilbake, men fikk han bestandig det?

Grunneiere må «afpasse sig»

I 1715 het det at ladestedenes grunnherrer måtte «afpasse seg, og ikke tro at de var almægtige og magtstore». Det formidler fogden på Nedenes, etter at han hadde hørt klager fra folk. Grunneieren møtte motstand.²⁷ I prinsippet kunne f.eks. en grunneier skru grunnleia opp ved eierskifter, og han kunne fritt bestemme leie på nye tomter som ble lagt ut. I 1681 forsøkte grunneieren Niels Thrane å forhøye grunnleia på den såkalte Søleplassen på Kirkeholmen etter at Laurits Bjørnsen nettopp hadde

25 AAma/Kuben, lokalia, Arendal, Langsæ gård, festeprotokoll ca. 1686–ca. 1791, boks 89.

26 Riksarkivet, Rentekammeret, Nedenes fogderi, fogderegnskaper 1705. Seddel fra fogd, 12. des. 1705.

27 Riksarkivet, Rentekammeret, Nedenes fogderi, fogderegnskaper 1715. Seddel fra fogd 2. mai 1715.

avløst forgjengeren Amund Reiersen som grunnsitter. Tomta var blitt utvidet, trolig ved utfylling i sjøen. Laurits, som hadde kjøpt huset til Amund Reiersen, godtok ikke forhøyelsen, og saken ble brakt inn for amtmannen. Denne fikk oppnevnt fire borgere, som satte ned grunnleia lavere enn det Thrane hadde krevd.²⁸ Grunnsitteren vant fram. I 1685 gikk grunnherren Lauritz Pedersen til sak mot Thomas Ellefsen som hadde kjøpt flere hus av Peder Werner. Han mente kjøpet var ugyldig siden det ikke var betalt grunnleie for årene 1683 og 1684. Nå mente grunnherren at bruksretten til tomta burde gå tilbake til ham. Selve husene var det ingen som brydde seg om. De sto til nedfalls. Det var disposisjonsretten til tomta striden sto om. Saken viser både at det kunne skje at grunnleie uteble i flere år, men også at grunnherren kunne kreve tomter tilbake når leievilkårene ble brutt. Vi kjenner ikke til det endelige utfallet av saken.²⁹

Det skulle vise seg at Lauritz Pedersen Brinch hadde store problemer med å hevde sin myndighet som grunnherre. I 1699 stevnet han flere personer som hadde «bygget og opsadt» hus på grunnen til Langsæ uten hans tillatelse og uten å ha betalt leie. De innstevnte var Kristen Kristensen og Jon Ovnsen Barbueie og Kristen og Helge Mørefjær. Han hadde også stevnet flere personer for ikke å ha betalt leie «for nogle Aars Tid». De innstevnte var Adam korporal, Ola spelemann, Guse Knutsens enke, Salve «i Stranden» eller i Arendals strand, Tomas Færvik og Anders Svarve. Han ville også ha stilt for retten «mange» av dem som bodde i Arendals strand, fordi de hadde innlosjert eller «indtaget» personer uten hans tillatelse. Det siste anklagepunktet gikk ut på at mange av «Strandsidderne» som bodde i Arendals strand, holdt hester, kyr, geiter, svin og andre dyr om sommeren som gjorde skade på eiendommen til Lauritz.³⁰ Den 10. oktober gikk stevningen ut fra Lauritz' hånd, og den 26. oktober forhørte sorenskriveren og lagrettemenn tiltalte Arendals-beboere. Retten ble avholdt i Nils Mortensens hus i Neskilen, og det var en rik strandsitter

28 Eliassen 1996, s. 14–16.

29 Poppe 1975–1976, s. 25.

30 Statsarkivet i Kristiansand, Nedenes sorenskriveri før 1824, ordnet dokumenter, vesentlig fra sorenskriver Arnt Isachsens tid, uordnet dokumenter, 1692–1711. Rettsreferat ved sorenskriver Peder Andersen, 26. okt. 1689, med avskrift av innkallelsen eller stevningen fra Lauritz Pedersen 10. okt. 1689.

og kjøpmann som var vertskap. Saken demonstrerte like mye manglende kontroll som evne til å utøve kontroll.

Problemene med manglende grunnleie og ulovlige boforhold stoppet ikke der. Et upåaktet brev fra Lauritz Pedersen Brinch til stiftamtmanden i 1694, er interessant.³¹ I brevet kunne Lauritz berette om at både husmenn og strandsittere på grunnen til Langsæ mot loven og uten hans samtykke og vitende hadde innlosjert i sine hus «adskillige Løsgjængere», både menn og kvinner. Han betegnet dette som «et forargelig og ukristeligt Forhold». Dette var løse folk som ikke hadde pass eller andre bevis på hvor de kom fra, eller hvilke steder de tidligere hadde oppholdt. På denne tiden rådde det passtvang ved flytting fra prestegjeld til prestegjeld. Lauritz ba om få assistanse fra lensmannen i sognet, Lars Tøgersen, til å oppsøke og advare løsgjengerne, sende dem tilbake til de stedene de kom fra, eller i verste fall få dem pågrepet og straffet. Brevet fra herren til Arendal i 1694 forteller oss flere ting. Han hadde lagt ned forbud mot at huseiere innlosjerte folk uten hans samtykke, selv om dette ikke sto i kontraktene. Det andre er at huseierne ofte ikke brydde seg om å innhente samtykke fra grunneieren. Den tredje er at Arendal var i ferd med å bli en uoversiktlig by som grunnherren ikke hadde full kontroll over. Stiftamtmanden tok henvendelsen alvorlig, og sorenskriver Arnt Isachsen leste opp brevet fra Lauritz på Strengereid tingstue 6. juli 1699. Men tiltakene til grunnherren hadde, i alle fall i perioder, begrenset betydning. Lauritz må til tider ha følt avmakt.

I 1767–1771 økte grunnleia av Arendal under Langsæ gård fra knapt 300 til nesten 600 rd.³² Det var en betydelig inntekt. Imidlertid slet grunneierne med å få inn grunnleie fra alle, og med å kontrollere hvem som var grunnsittere. I Arendal var det meningen at den som ønsket å kjøpe seg et nytt hus i byen, måtte innhente samtykke fra grunneieren. Men norm og virkelighet var ikke alltid i samsvar. Da grunneieren i Arendal, Peder Larsen Brinch, i 1752 ville undersøke om grunnsitterne på hans eiendom hadde gyldige grunnbrev, fant han etter hvert at mange satt

31 Statsarkivet i Kristiansand, Nedenes sorenskriveri før 1824, ordnet dokumenter, vesentlig fra sorenskriver Arnt Isachsens tid, uordnet dokumenter, 1692–1711. Brev fra Lauritz Pedersen Brinch til stiftamtmand Christian Stockfleth, 21. apr. 1694.

32 Eliassen 1999, s. 166.

med grunnsedler og kvitteringsbøker til den forrige grunnsitteren. Noen var blitt brukt av 3-4 grunnsittere etter hverandre uten at grunneieren var blitt trukket inn. Brinch måtte med hjelp fra byfogden innkalle alle grunnsitterne i Arendal under Langsæ. Nå måtte de vise fram og få registrert sine grunnbrev. Denne saken avspeiler en praksis som over lang tid hadde fått utvikle seg.³³ Vi aner som nevnt problemet med fri og ukontrollert overføring av grunnsedler mellom huseiere i innskjerpingen i festesedler fra 1720-årene. Mange festesedler eller grunnbrev ble altså overført mellom grunnsittere uten at grunnherren brydde seg, visste om det, eller hadde oversikten. Grunneieren fikk ikke bukt med problemet. I 1785 kunne bare halvparten av grunnsitterne i Arendal legge fram noe slags grunnbrev for byfogden, og blant de resterende var det mange som bare hadde overtatt forgjengerens grunnbrev.³⁴ Eksemplene viser at grunnherren på ingen måte hadde oversikt og kontroll over hvem som bodde i byen og var grunnsittere.

Ingen allmektig grunnherre

Vi har sett at byens herskap i stor grad besto av tre familier, som var knyttet sammen gjennom giftermål og allianser. Lauritz Pedersen ble byens herre i løpet av 1670-årene, og hans sønnesønn sto ennå i 1723 som Arendals store grunneier, som de fleste av byens huseiere måtte forholde seg til. Det var likevel grenser for den makten grunneieren kunne utøve. Grunneieren ble satt i et dilemma. Han befant seg i en konflikt mellom ønsket om maksimal avkastning og kontroll over grunnen, og ønsket om at byen skulle tiltrekke seg dyktige og driftige folk. Det var grenser for mye han kunne pålegge grunnsitterne med avgifter og plikter, og for mye kontroll kunne skremme folk bort fra byen. Permanent feste, som i praksis ble innarbeidet i Arendal, liksom i andre småbyer, kan være uttrykk for en maktesløshet eller grenser for makt, men også en avveining fra grunneieren. Det kunne utgjøre en balanse mellom kontroll og inntekter på den ene siden, og romslighet og gode vilkår på den andre. I 1711 skrev

---

33 Eliassen 1999, s. 213-214.

34 Eliassen 1999, s. 184.

sorenskriver Arnt Isachsen i Nedenes «at Grundherren om han hafde villet, ville kunde have alle i sin Vold, men have paaskjønned alle med sin Gunst, til bedste for vor By Arendal». Omstendighetene var at det hadde kommet meldinger om murring og misnøye blant allmuen i og rundt byen.³⁵ Her aner vi at hensynet til byen, som ble uttrykt i nesten bypatriotiske vendinger, veide tyngre enn egeninteressen for grunnherren, om vi skal bruke sorenskriveren som sannhetsvitne. I Risør og Drøbak ble permanent feste formalisert i kontraktene på 1700-tallet. I kontraktene fra Risør het det gjerne at et grunnbrev skulle være gyldig for den opprinnelige leietakeren «og efterkommere ... saa lenge samme tomt og grunn er til».³⁶ I 1738 forsvant også arbeidsplikten i Arendal, før den i 1770-årene ble gjenopplivet.

Arendal utviklet seg aldri til å bli en monopolby, selv om det var tendenser. I tiårene rundt 1700 greide tre familier å etablere mye makt og rikdom, men de var langt fra de eneste som drev sagdrift, trelasthandel og skipsfart. Byen kom til å romme en rekke aktører innen handel og skipsfart. I tillegg kom borgere og skipper i uthavnene. På Merdø, Sandviga, Rægevig, Havsøy, Barbu, Bilstø, Neskilen og Hastensund fantes det borgere og skipper med og uten borgerskap, og det fantes bønder på gårder som Skarpsnes, Lofstad, Gjervoll, Færvik, Songe, Saltrød og Skarpsnes som drev stort innen trelasthandelen. Borgerskapet var i vekst, både i og utenfor Arendal. Dessuten var det slik at magistraten i Kristiansand, med borgermester (president) i spissen, utstedte borgerbrev, og borgerskapet kunne gå til menn som drev virksomhet i omlandet til Arendal. Nå forsøkte da også grunneierne å få innflytelse over utdeling av borgerskap ved å få stilling som rådmenn. De var likevel på ingen måte enerådende. Til dette bildet kommer at Lauritz Pedersen var blitt utfordret av mektige konkurrenter.

Det gikk likevel mot en viss maktkonsentrasjon. Tre familier i Arendal ble sterkt vevd sammen, og sammen kontrollerte de en større del av de store næringene. De var grunnherrer, og deres herredømme strakte seg

---

35 Statsarkivet i Kristiansand, Nedenes sorenskriveri før 1824, ordnet dokumenter, vesentlig fra sorenskriver Arnt Isachsens tid, uordnet dokumenter, 1692–1711. Brev fra sorenskriver Arnt Isachsen 13. jan. 1711,

36 Eliassen 1999, s. 186.

ut over Arendals grenser. Maktkonsentrasjonen var ironisk nok minst innen skipsfarten. Partsrederiet, med mange ulike eiere som eieform, skulle vise seg få sterkt nedslag i Arendal som i resten av Agder på 1600-tallet.

Arendals flåte

Allerede på slutten av 1600-tallet og begynnelsen av 1700-tallet hadde skipperne i Nedenes, og mange fra Arendal og bygdene rundt, etablert seg som viktige agenter for norsk innenlandshandel og for landets utenrikshandel. Hollendere og engelskmenn sto ikke lenger for direkte oppkjøp og henting av trelast i større omfang, slik situasjonen hadde vært i første del av 1600-tallet. De norske skipperne – underlagt norske redere – seilte mye av varehandelen mellom havner mellom Kristiansand og svenskegrensen, mellom Norge og Danmark og mellom Norge og utlandet. Et flertall av skipperne hørte til i Arendal. Dette mønstret holdt seg ut 1700-tallet, og er særlig godt dokumentert for 1780-årene.³⁷ Mellom byene på Aust-Agder og Østlandet fraktet de jernmalm, og fra Danmark hentet de korn og flekk etter å ha levert små tømmer til danske handelsmenn. Til hovedsakelig England, men også til Irland, Frankrike, Holland, Belgia, Portugal og Spania, førte de trelast og brakte tilbake ulike typer importvarer til norske byer.

I 1690-årene lå Arendals flåte mellom 55 og 65 skip, mens Kristiansands flåte ikke kom på mer enn litt over 20 skip. I 1698 ble det registrert 64 skip på hele 5700 trelastlester. Flåten til Arendal kom etter hvert til å stabilisere seg på dette antallet, men økte i størrelse og lastekapasitet. Det skjedde stadig utskifting av fartøyer. Fra 1690 til 1691 økte lasteevnen fra 1393 trelastlester til 2429 trelastlester. I de gylne årene framover steg tallene. I 1693 var flåten på 3611 trelastlester, i 1696 på 4348 trelastlester og i 1698 på 5720 trelastlester.³⁸ Tonnasjen var altså blitt flerdoblet på få år. Skipene var blitt større, og med det fulgte mange partseiere. I 1704 skrev sognepresten i Øyestad at jo større skipene var, jo mer var trangen til

37 Rodin 2014; Sætra 2016, s. 47 ff.

38 Fløystad 2007.

å finne seg noen medredere eller «consorter».³⁹ Rederinæringen appellerte ikke bare til eliten i Arendal og andre Agder-byer, men også til de midlere lag.

De fem store skipene som fantes i Arendal i 1673, hadde i alt 32 eiere. Det kunne være så mange som 15–16 partseiere i ett skip. Skipsredergruppen var likevel dominert av borgere, storbønder, velstående strandsittere, embetsmenn og andre standspersoner, selv om det kunne finnes håndverkere og arbeidsfolk blant dem.⁴⁰

Partsrederiet forsvant aldri på Agder. Det ble en dominerende form for finansiering av skip, og var den vanlige eierformen langt inn i 1800-tallet. Det betydde at mange aktører var med på å reise kapital og dele overskuddet av skipsfarten og delte tap og forlis. De mange eierpartene i skip innebar en viss sosial og geografisk spredning. I Arendals større omegn var det skippere og redere i Dannevik, Grimstad, Hastensund, Lyngør, Neskilen, Strømsfjord og Torgersholm, samt flere på Tromøy og i Øyestad. Likevel var det altså de sosiale elitene som dominerte næringen.

Noen redere var klart større enn andre. Thomas Ellefsen døde som eier av parter i fem skip i 1696. Det dreide seg om 550 trelastlester, som var satt til 12 137 rd. Det var verdien av 30–40 gode gårdsbruk. Skipspartene til Thomas Ellefsen illustrerer de store verdiene som lå i skipsfarten. Enda mer imponerende var arven etter Lauritz Pedersen Brinch, som i riksdaler var godt over det dobbelte av det Thomas hadde opparbeidet seg. Lauritz etterlot seg i 1703 så mange som 13 skipsparter til en verdi av rundt 13 000 rd.⁴¹ Etter sønnen Anders ble det registrert 10 skipsparter året etter, som til dels også var arvegodsset etter faren Lauritz. Parter i skip kunne mange skaffe seg. Her lå det altså et mer demokratisk kapitalistisk element. Likevel kom mesteparten av flåten, målt i parter, til å komme i hendene på borgerne i Arendal. Men det var andre vilkår for tømmeret og trelasten – ressursene i innlandet. Her rådde enda mer monopolisering og eksklusivt sosialt eierskap.

---

39 Statsarkivet i Kristiansand, Nedenes sorenskriveri før 1824, uordnet dokumenter, vesentlig fra sorenskriver Arnt Isachsens tid 1692–1711. Brev fra sognepresten i Øyestad, Daniel Feiff, 4. okt. 1704.

40 Fløystad 2007, s. 210.

41 Tveite 1961, s. 512.

Herredømmet over omlandet

Det som avgjorde styrkeforholdet mellom byene og mellom kjøpmennene, var kontrollen over omlandet og vassdragene, og til syvende og sist kontrollen over trelastbøndene. I 1700 skriver Lauritz Pedersen: «Det at eie et skib er nyttig, men Skibsandeler byder seg stadig væk. Mer flid og varig Tyngde ligger der i at finde sig en dyktig Bonde og en god Tømmercontract.»⁴² Før slutten av 1600-tallet hadde den økonomiske strategien for Norges eliter i trelasthandelen vært å skaffe seg store jordegods. Her hadde mye av makten og rikdommen ligget. Etter 1660 og utover på 1700-tallet ble kontrollen over mennesker det viktigste i byggingen av handelshus.

Detalj av utskåret krutthorn fra ca. 1700 viser en fjellbonde og en kjøpmann som enten diskuterer eller er i ferd med å avslutte en tømmerhandel.

Foto: Norsk Folkemuseum. Bildet kan ikke gjenbrukes uten tillatelse.

42 Statsarkivet i Kristiansand, Nedenes sorenskriveri, vesentlig fra sorenskriver Arnt Isachsens tid, uordnet dokumenter, 1692–1711. Brev fra Lauritz Pedersen 23. aug. 1700.

Hva var oppskriften på godt kjøpmannskap? I 1703 hadde kristiansanderne lenge ergret seg over og fryktet framgangen og suksessen som arendalittene i tre–fire tiår hadde opplevd. Det var ikke bare at Arendal hadde gått forbi Kristiansand i trelasthandelen og skipsfarten. Byen hadde fått «et gedigent Opland», som det het. Det var bystyret i Kristiansand som ytret seg. Det het at arendalittene behersket store deler av det indre Vest-Telemark, og at også en urimelig stor del av Agdesiden var kommet på Arendals hender. En del av dette opplandet hadde også tilfalt Risør. Dette «Herskabet» eller «Herredømmet» grunnet seg på skadelige og uheldige forhold, fortelles det. Kjøpmennene i Arendal og Risør hadde tvunget bønder og husmenn til «strengte og harde» kontrakter om levering av tømmer til altfor lave priser. Betalingen hadde ofte skjedd med fordervede varer som var ubrukelige for både mennesker og dyr. Særlig ble arendalittene beskyldt for å drive allmuen både i Telemark og på Agdesiden inn i ufrihet.⁴³

Denne kritikken, som Kristiansand rettet mot Arendal og Risør, rammet like mye kristiansanderne selv. De var ikke noe bedre enn konkurrentene i øst. Det var tidens forretningsmetoder kristiansanderne beskrev i klagebrevet; metoder som sosiale eliter anvendte med stor flid i flere byer i Norge så vel som i andre land. Samtidig er det klart at Arendals borgerskap hadde større suksess enn borgerskapet i mange andre byer i Nord-Europa.

Vi får ytterligere svar i en liten seddel i fogderegnskapet for Nedenes for 1667, men uten tydelig underskrift. Vi vet ikke hvem som har skrevet seddelen, men det var trolig en som hadde en betydelig posisjon innen trelasthandelen. Den inneholder noen råd til «en ung kjøpmann», og rådene kunne nok både embetsmenn, borgere og andre trelasthandlere slutte seg til. Rådet til en ung kjøpmann var at han ikke måtte kjøpe for mange jordeiendommer, men heller «forplikte bonden» gjennom kontrakter om tømmer salg til «tjenlig og god Afregning». Man måtte forstå bondens indre vesen. Bonden var ikke uten videre villig til å binde seg til tømmeravtaler, når han helst ville kunne selge til hvem han «lystet» og for høyest bud og betaling fra kjøpmenn som konkurrerte om tømmeret. Gjorde man den gode gjerning å forskuttere eller legge ut for skatten til

---

43 Statsarkivet i Kristiansand, stiftamtmanden i Kristiansand, Innkomne brev, Kristiansand by, 1715–1718. Referat av brev fra 1703, i et brev fra Kristiansand byfogd, 12. mai 1713.

skogrike bønder, og å låne dem penger, ville man kunne gjøre en god handel, og «forsvare og hævde sit gode Kjøbmandsrykte».⁴⁴

Denne seddelen fordømte ikke tvilsomme forretningsmetoder, slik som kristiansanderne gjorde overfor arendalittene i 1703. Snarere tvert om. Her figurerer metodene som gode råd. Utsagnene styrker inntrykket av at borgerne gjorde tydelige strategiske valg for å skaffe seg herredømme over store oppland. Når Arendal og Risør kunne sikre seg tømmerlevering fra store deler av Aust-Agder, men også fra vestbygdene i Telemark, først og fremst Treungen, Nissedal, Vrådal og Fyresdal, skyldtes det skatteforskuttering og lån til bøndene. Kristiansanderne var ikke bedre enn arendalittene. I 1648 klagde bøndene utenfor Kristiansand over at de ikke fikk rede penger for tømmer, men dyre kramvarer (butikkvarer). Dette føyde seg inn i rekken av klager som Agder-bøndene rettet mot kjøpmenn og andre trelasthandlere i stiftsstadene og ladestedene.

Det handelssystemet vi har sett på Agder på 1600-tallet, er på ingen måte enestående. Det er også godt dokumentert i Telemark, slik Øystein Rian har gjort. De store trelasthandlerne i Skien benyttet ofte uttrykket «bruksbonde», dvs. en bonde som drev et trelastbruk og hogde og sagde tømmer for salg. Termen innebar enda et element: En bonde var som regel en kjøpmanns bruksbonde. Bruksbøndene produserte og leverte sagtømmer og bjelker til kjøpmennene mot å få varer og penger i betaling, ikke sjelden som forskudd.⁴⁵

Det at bøndene i Telemark som på Agder kunne få betaling på forhånd, betydde at de satte seg i gjeld. Det samme innebar praksisen med at bøndene fikk kjøpmenn til å forskuttere skatten. Kjøpmennene betalte skattepengene – på vegne av bøndene – og fikk tømmer fra bøndene. En vanlig dragkamp mellom bøndene og borgerne var om betaling for tømmer skulle skje i rede penger eller i forskjellige varer. Noen varer kunne bøndene trenge, men ikke sjelden var varene de fikk av kjøpmennene dårlige og dyre. Ofte foretrakk bøndene oppgjør i penger. Effektiv gjeldsbinding var også å låne ut store pengesummer med pant i fast eiendom, og avdragene svarte bøndene med tømmer. Gjeldsforholdene tvang ofte

44 Riksarkivet, Rentekammeret, Nedenes fogderi, fogderegnskaper 1678. Vedlegg, seddel, udatert og uten navnetrekk.

45 Rian 1997, s. 217.

en bonde til å holde seg til en kjøpmann og underkaste seg hans vilkår. Både de gamle pantebrevene og de nye pantobligasjonene ga innehaveren store rettigheter til eiendommen. Både pantegods og odelsgods kunne tjene som viktige støttepunkter i et lite forretningsimperium for en embetskjøpmann eller «en ren Kjøbmand» i Arendal. At kjøpmenn skaffet seg tømmerrettigheter og full disposisjonsrett til skoger gjennom pantebrev og pantobligasjoner har Knut Johannessen dokumentert for 1600-tallet i skogbygda Høland, i dagens Akershus nordøst for Oslo.⁴⁶ Dette er i tråd med det Andreas Holmsen fant i sine studier av den usedvanlig dyktige og framgangsrike trelastmagnaten Mogens Lauritsen, som hadde et kjerneområde ut fra Eidsvoll på Romerike i tiårene rundt 1700.⁴⁷

Med Lauritz Pedersen og Søren Andersen ble hovedtrekkene ved Arendals-imperiet etablert. I årene rundt 1700 var grensene trukket. Rundt 1700 dannet familiene Ellefsen og Brinch sammen med Søren Andersen og hans arvinger et herskap. De hadde kontroll over Arendals bygrunn, men de både eide og hadde rettigheter til sentrale eiendommer i et større omland. Det var tale om sager, skoger og bommer i og langs Arendals-vassdraget som strakte seg langt inn i Telemark, men også Setesdal ble knyttet til Arendal. Arendal skaffet seg kontroll over Setesdal selv om Otra-vassdraget begynte øverst i dalen og rant ut i Kristiansand.

Dynastiet rundt Lauritz Pedersen Brinch skaffet seg eierkontroll ved skjøte over Asdal, Rygene og Nelaug, som var strategiske punkter langs vassdraget som førte inn i Telemark. Den som rådde over bommen ved Asdal og demningen ved Rygene og Nelaug, kunne stanse fløtingen for andre. Men mange av rettighetene til skog, fosser og sager i Telemark og Setesdal hadde arendalittene ervervet gjennom utlån og pantobligasjoner. Arendal etablerte et herredømme der eierkontroll ble erstattet med kreditor-kontroll over sentrale verdier i skogbruket. Å ha sager i pant, eller å tvinge bonden til å leie bort saga til lav leie, ble en ny eieform. Det som ble den viktigste verdien for herskapet og de andre borgerne i Arendal, var kontraktene med bøndene som sikret dem trelast billig og med førstekjøpsrett. Det var i rollen som kreditorer Arendals-borgerne fikk et fast grep om egder og teler i mange bygder. Arendalittene skaffet bøndene kreditt til å

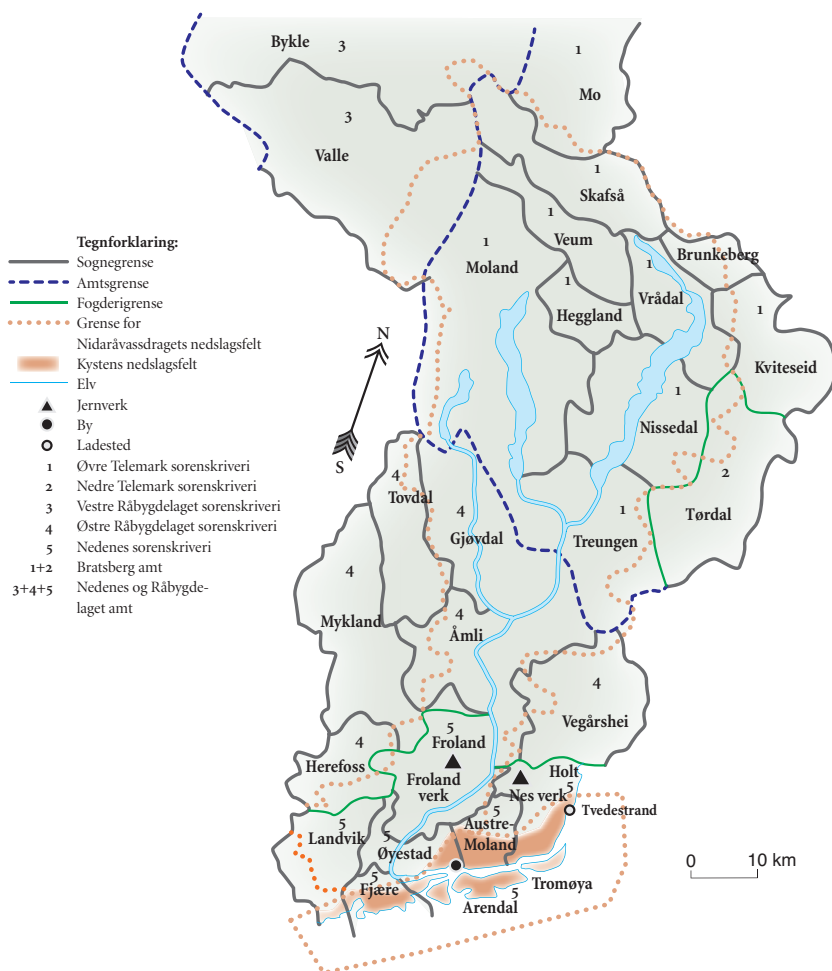
---

46 Johannessen 1973.

47 Holmsen 1946.

kjøpe korn og ulike krambuvarer, og de forskutterte for skatten deres. Flere bønder lånte også penger for å kjøpe eller holde på jordeiendom.

Imidlertid kom stadig flere borgere til å være med på å dele Arendals «imperium». I 1722 hadde Arendal med den nærmeste omegn fått mange borgere. Selve byen huset 30 borgere, som var større kjøpmenn og skippere med borgerbrev. I byens nærområder, slik som Merdø, His, Kolbjørnsvik, Eydehavn, Neskilen, Asdal, Barbu og ellers innenfor en kvart mil utenfor byen, bodde det ytterligere 16 borgere. Tar vi med to

Arendal behersket fra 1660- og 70-årene et stort og traktformet vassdrag nettopp fordi mange elver rant ned i Nidelva som munnet ut ved småbyen. Disse naturforholdene bidro sterkt til å gi kjøpmennene i Arendal nærmest en monopolsituasjon.

borgere i Grimstad og én på Homborøya, som myndighetene ville regne til Arendals omland, får vi tallet 19 borgere. Disse 19 borgerne sorterte under «Uden Byes boende Borgere». Alle disse borgerne var engasjert i trelasthandelen på ulike måter. Dette pekte fram mot elementer av en konkurranseby med rundt 50 borgere med næringsrettigheter.

Maktens kilder – mellom monopol og konkurranse

Hva er den viktigste faktoren vi bør trekke fram når vi skal forklare Arendals urbanisering og imperiebygging på slutten av 1600-tallet og innover på 1700-tallet? Er hovedforklaringen at Arendal utviklet seg til en monopolby og var dominert av to–tre familier? Her har vi nyansert dette bildet. Herskapet, bestående av noen få familier i Arendal, ønsket stor makt og kontroll og betydelige andeler i lukrativ handel og skipsfart. Men de var klar over at de også var tjent med at byen måtte få tilsig av nye gründere og entreprenører. Sorenskriver Arent Isachsen treffer godt i 1707 med disse ordene: «Byen trenger et Herskab, men ogsaa mange nok Kjøbmænd og Handlende til at give Byen tilstrækkelig Fundament.»⁴⁸ Kombinasjonen av å være en monopolby og en konkurranseby var oppskriften på den suksessen Arendal fikk oppleve i årene 1660–1723, og for så vidt utover på 1700-tallet.

Det leder mot en større forklaring på Arendals suksess; det at Arendal kunne by på en solid «næringsklynge». Teorien om næringsklynge går ut på at det er omgivelsene, og ikke selve bedriftene, som er den sentrale faktoren som bestemmer graden av suksess for en geografisk konsentrert klynge med næringsvirksomheter, slik som f.eks. tømmerhogst, fløting, sagbruk, skipsbygging, rederi og eksport av trelast – en såkalt næringsklynge. Næringsklyngen må romme en velutviklet infrastruktur, ha tilgang på kompetent arbeidskraft, rikelig kapital og fysiske faktorer, slik som havn, gode sjøveier, vassdrag og råvarer som trelast og jernmalm. Videre må det være en betydelig etterspørsel etter varer, enten i et hjemmemarked eller i utenlandske markeder. Endelig må næringsklyngen i

---

48 Statsarkivet i Kristiansand, stiftamtmanden i Kristiansand, Innkomne brev, Kristiansand by, 1707. Brev fra sorenskriver Arent Isachsen, 7. juli 1707.

bestemte områder kunne gjøre at bedriftene kan hevde seg i konkurranse med tilsvarende næringsklynger i andre områder. Det sistnevnte kan for eksempel innebære at næringsklyngen må være stor nok, at eierskapet er samlet på et begrenset antall hender slik at det dermed er betydelige konsentrasjoner av kapital, råvarer og arbeidskraft, sammen med et velorganisert apparat for produksjon, transport og salg av varer.⁴⁹

Denne teorien har mye for seg når vi studerer Arendal i den formative fasen 1650–1723. Det var kombinasjonen av flere ulike klyngeegenskaper som sikret byen den store framgangen. Avgjørende for næringsklyngen som Arendal og omlandet omfattet, var altså ikke bare at den bød på kompetanse, råstoffer, ulike virksomheter og funksjoner i et produksjons- og handelssystem som ga et godt utgangspunkt i konkurranse med andre byer. Kanskje det mest utslagsgivende var det sterke eierskapet og kontrollen som Arendals-borgerne, og særlig de ledende familiene, utøvde over næringsklyngen. Her var de viktigste elementene kredittsystemet, arbeidskontrakter og bindingen av bønder og arbeidere i produksjonen, som kom i tillegg til de strategiske eiendommene i vassdraget og de målbevisste giftermålsalliansene mellom de rike og mektige. Samtidig var det mulig for flere nye familier å etablere seg som kjøpmenn og borgere i Arendal, og tallet på borgere økte på slutten av 1600-tallet og begynnelsen av 1700-tallet. Også Lauritz Pedersen ble utfordret og havnet i rettssaker med konkurrenter. Byen lukket seg ikke rundt noen få familier, men åpnet seg for nye menn og for konkurranse. Denne balansen forklarer mye av suksessen som arendalittene opplevde.

Litteratur

- Dørum, K (2018): *Arendal før kjøpstaden. Fram mot 1723*, Oslo: Cappelen Damm.
- Eliassen, F.-E. (1996): *Bondegårder og bygrunn. Grunneie og grunnleie i Risør, Arendal og Grimstad på 1600- og 1700-tallet*, Aust-Agder-Arv s. 7–36.
- Eliassen, F.-E. (1999): *Norsk småføydalisme? Grunneiere, huseiere og husleiere i norske småbyer ca. 1650–1800*, Oslo: Den norske forening – HIFO.
- Finne-Grønn, S. H. (1897): *Arendals geistlighed. Dens genealogi og personalhistorie*, Christiania: Thronsen og Co.s trykkeri.

---

49 Porter 1990.

- Fløystad, I. (2007): *Agders historie 1641–1723. Bønder, byvekst og borgarar*, Kristiansand: Agder historielag.
- Fløystad, I. (2018): Trekk av Barbu gårds historie i eldre tid. <http://www.arendal2023.no/Trekk-av-Barbu-gaards-historie-i-eldre-tid.html>
- Holmsen, A. (1946): *Grunnleggelsen av Linderudgodset. Tiden inntil 1742*, bd. 1, *Fra Linderud til Eidsvold Værk*, Oslo: Grøndahl og Dreyer.
- Johannessen, K. (1973): *Eiendomsfordeling og eierinteresser. Trekk av jordeiendomsforhold i Høland på 1600-tallet*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Poppe, C. (1975–1976): *Før Arendal ble kjøpstad*, Aust-Agder Arv, s. 11–41.
- Porter, M. (1990): *The Competitive Advantage of Nations*, New York: The Free Press.
- Rian, Ø. (1997): *Bratsberg på 1600-tallet. Stat og samfunn i symbiose og konflikt*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Rodin, N. (2014): *Mitt skip er lastet med ... Skippere fra Nedenes i norsk sjøfartshandel 1782–1786*, masteroppgave i historie, Oslo: Universitetet i Oslo.
- Steen, S. (1941): *Kristiansands historie 1641–1814*, Oslo: Grøndahl.
- Sætra, G. & Johnsen, B. E. (2016): *Sørlandsk skipsfart 1600–1920*, Kristiansand: Portal.
- Tveite, S. (1961): *Engelsk-norsk trelasthandel 1640–1710*, Bergen/Oslo: Universitetsforlaget.

Trykte kilder

- Overhoffretsdomar, 1667–1699*, bd. 1–3, utgitt av Norsk historisk kjeldeskrift-institutt ved M.S. Nygaard, Oslo 1981–1995.
- Norske kongebrev 1660–1703*, bd. I–VII, utgitt av lokalhistorisk institutt, Oslo 1995.

Utrykte kilder

Riksarkivet

Rentekammeret, real. ordn. avd., Fogderegnskaper, Nedenes, 1658–1723.

Statsarkivet i Kristiansand

- Nedenes sorenskriveri før 1824, ordnet dokumenter, vesentlig fra sorenskriver Arent Isachsens tid, uordnet dokumenter, 1692–1711.
- Stiftamtmanden i Kristiansand, Innkomne brev, Kristiansand by, 1715–1718.
- Arendal byfogd, justisprotokoll 1696–1703.

Aust-Agder museum og arkiv/Kuben

- Lokalia Arendal, Langsæ gård, festeprotokoll ca. 1686–ca. 1791.
- Personalia, Lauritz Pedersen Brinch, boks 66. Overhoffretsdom over Rasmus Fischer, to originale domsbrev, 3. mai 1691 og 20. april 1694.

Norske provinsmatadorer: familien Adeler og makten i Kragerø ca. 1620–1760

Ola Teige

Høgskulen i Volda

Abstract: Norwegian provincial matadors. The Adeler family and the power in the town Kragerø c. 1620–1760

This chapter describes the Norwegian coastal town of Kragerø and the position of the Adeler family in its political, social and commercial life in the period 1620–1760. It illustrates how local elite families exercised power in such towns in the early modern period, the strategies they used, and the sources of this power. In this regard, Kragerø is close to an ideal example of a town controlled by just one or a few mighty families. For 35 years, it was ruled by a single, undisputed “matador” and for the following 65 years by a small local elite.

In the early 17th century, Kragerø developed as a shipping port for timber products from nearby sawmills. The Adeler family established themselves as sawmill owners, helped by their ties to noble county governors. The first known family member, Søren Jensen, came to the area as a servant to one of these governors. His son, Niels Adeler, inherited his father’s business and expanded it by aggressively acquiring local sawmills, forest properties and shipping businesses. This was fueled by massive lending. Adeler played a leading role when the local merchants successfully petitioned the Danish-Norwegian king to grant the port town rights in 1666. Adeler was then appointed mayor. He was both a royal official and a merchant, and in the 1670s and 80s his family controlled three-quarters of the local trade economy, i.e., ships, import of goods, and sawmills with export quotas. He also controlled the other town offices by using his network and influence with the king to install clients in them. The only power base he did not control was the land the town was built on, which was leased to the homeowners. In similar towns, this asset provided the owners with considerable influence locally. In 1675, Niels Adeler advanced to the post of county governor, while one of his sons inherited the mayoralty. His business expansion led to substantial debt, but he managed to avoid bankruptcy. However, after his death in 1694, his business empire collapsed, leaving nothing to his many

children. This chapter documents how two of his sons reacted to the loss of wealth and power with anger and violent attempts to bully the town bailiff into letting them keep their father's properties. A sister, Anna Adeler Poulsen, married a merchant and stayed on. They built a trading house and became one of the 4–5 elite families who dominated the town. The Adeler Poulsen family lost its position when Anna's grandsons sold the remaining properties after 1760.

Keywords: Early modern city elites, power, merchants, royal officials and scandals

Et dynasti faller

Torsdag 10. april 1696 hadde Roland Knudsen kommet frem til Kristiania etter en besværlig reise. Nå satte han seg ned og skrev til stiftamtmanden i Akershus for å forklare hvorfor han hadde reist, og for å be om den høye herrens beskyttelse og hjelp. Han våget nemlig ikke lenger å oppholde seg i kystbyen han var byfogd i: «Kragerøe er En Liden Fleck, hvorfast Jngen *Assistance* er at forvendte, og den heele Bye Er her udofver opfyldt med Skreck.» Nå var Roland Knudsen redd: «Efterdj Jeg i saamaader, ved mig Jngentid sicher paa mit Lif, og velferdt.» Han var dessuten ikke i stand til å skjømte sitt dommerembete, og måtte derfor som kongens ringe tjener be om hjelp siden årsaken til dette angikk «Retten sielf».¹

Hva hadde skjedd som gjorde at Roland Knudsen hadde måtte flykte fra Kragerø? Det hadde med et skifte å gjøre. Den siste tiden hadde han behandlet dødsboet til det som i mange tiår hadde vært Kragerøs ledende mann, kanselliråd Niels Sørensen Adeler. Ikke bare hadde han vært byens første overrådmann mellom 1666 og 1673 og deretter amtmann i Bratsberg, Adeler var også byens fremste kjøpmann, trelasthandler og reder. I årene før sin død i 1694 hadde han arbeidet for å plassere sine barn og svigerbarn i ledende stillinger. Men, imperiet var en koloss på leirfotter. De store kjøpene av sager og eiendommer som han gjennom årene hadde gjort for å utvide virksomheten, var finansiert med store lån. Nå forfalt gjelden, men boet viste seg å være konkurs. Det falt selvsagt arvingene tungt for brystet, ikke minst sønnene Frederik Christian og Nicolai Adeler, som det var meningen skulle overta farens handelshus. Da de skjømte at de hadde tapt farsarven sin, hadde de satt i verk en kampanje

¹ Statsarkivet på Kongsberg (SAKO), Kragerø byfogd, Pantebøker, nr. I 1 1694–1725, f. 24 Knudsen til Stockfleth 10. apr. 1696.

for å få byfogden til å tilkjenne dem eiendomsretten til farens sager og skoger. Brødrene hadde flere ganger møtt opp i Knudsens hus og truet ham, både verbalt og fysisk, blant annet ved å skyte utenfor huset hans og å banke på veggene. Til sist hadde det gått så langt at de i april 1695, først hadde skjelt ham ut og banket ham opp, før de samlet en stor, bevæpnet gjeng som hadde knust Knudsens vinduer og igjen truet ham. Budskapet var klart: Han måtte dømme til deres fordel. Det var de vant til at han gjorde, og det skulle han gjøre nå. Han var tross alt deres fars gamle tjener og hadde fått byfogdstillingen med hans hjelp. Det var imidlertid ikke mye hjelp stiftamtmann Stockfleth kunne gi, annet enn i kongens høye navn å befale at brødrene og deres «partie» skulle la byfogden nyte fred og rolighet. Hvis noen angrep ham, kunne Knudsen arresterte dem, og da ville saken bli sendt til kongen. Ellers var han i sin fulle rett å trekke dem for retten for å få dem straffet. Bevæpnet med stiftamtmannens brev dro Knudsen tilbake og fortsatte arbeidet med å behandle dødsboet. Det klarte han, til tross for nye trusler, blant annet da plakaten om auksjon av den salige kansellirådens jordegods, som var hengt opp ved siden av kirkedøren i byen, en natt ble tatt ned og erstattet av et fornærmende vers, en såkalt *paskville*. Her ble han fornærmet med et ladet, religiøst språk og beskyldt for atskillige grove gjerninger.

Det hjalp ikke. Adeler-familiens maktmonopol over kjøpstaden Kragerø hadde blitt brutt. Brødrenes brutale fremferd mot Roland Knudsen var et tegn på det. De hadde ikke klart å ta inn over seg at det ikke lenger var deres familie som bestemte i Kragerø, og at de ikke lenger kunne styre dommere og andre embetsmenn. Som følge av konkursen mistet Frederik Christian og Nicolai Adeler alt. Farens handelshus ble solgt, og ikke lenge etter forlot de to brødrene byen. Likevel skulle noe av familiens makt bli ført videre av deres søster Anna. Det skulle bli henne, og hennes etterkommere, som skulle føre deler av familiens makt og innflytelse videre i Kragerø frem til ca. 1760, da det var slutt.²

---

2 Teige 2015, s. 218–234.

Tema, problemstillinger og begreper

Denne artikkelen er en studie av familien Adeliers vei til makt og fall i kystbyen Kragerø. Den begynner med familiens etablering i distriktet i 1620-årene og klatringen videre til å bli den ledende familien i Kragerø, spesielt etter at stedet fikk kjøpstadsprivilegier i 1666. Hvordan kunne familiens overhode i store deler av denne perioden, Niels Sørensen Adeler, skaffe seg og familien den nær dominerende maktposisjonen som den hadde frem til han døde i 1694? På dette tidspunktet stod kanselliråden, hans barn og svigerbarn for omtrent 2/3 av all handel og skipsfart i byen. I tillegg kontrollerte familien de fleste embetene i det omkringliggende distriktet, enten ved å sitte i dem selv eller å ha fått plassert klienter i dem.

Jeg vil også ta for meg hvordan denne makten raknet brått og voldsomt etter Niels Adeliers død, og hvordan hans datter Anna i en begrenset grad førte familiens innflytelse og næringsvirksomhet i byen videre – men da som leder for et av flere handelshus, og ikke som en totalt dominerende *matador*³ i provinsbyen, som hennes far hadde vært. Jeg vil også ta for meg *hva*, hvilke elementer, denne makten bestod av i Kragerø og lignende norske byer i dansketida. Hva måtte en mann som Niels Sørensen Adeler eie eller kontrollere for å ha slik makt?

Kragerø er i perioden 1666–1692 dermed et utpreget, nærmest idealtypisk, eksempel på en *privatisert monopolby* (om ulike typer byer, se kap. 1 i boka). Og ikke bare det; mens det ofte var slik i norske byer på denne tiden at flere familier delte på makten, så var det i Kragerø kun én mann og hans familie som hadde nesten all makt. Et sentralt element i Niels Adeliers maktutøvelse hadde kommet på plass i 1666, da kongen ga Kragerø kjøpstadsprivilegier. Kragerø ble dermed en selvstyrt kjøpstad, og ikke lenger et ladested underordnet Skien. Som byens overrådmann var Adeler øvrighet i byen og representant for kongen. Han fikk dermed hånd om både den formelle og uformelle makten på stedet. Både før 1666 og etter Adeliers død i 1694 var Kragerø, i likhet med mange av de

3 I betydningen av en person som har stor makt og innflytelse i en (gjerne liten) by. *Ordbog over det danske sprog* definerer *matador* som en person som «indtager en fremragende, dominerende stilling i et samfund ell. en snævrere kreds», særlig «ved stor rigdom og indflydelse i det praktiske liv» i provinsbyer og lignende. “Matador”, 2020. Se også Henningsen 1985.

andre småbyene som vokste frem langs kysten av Sørøst-Norge på 1600- og 1700-tallet, en annen type by, nemlig en *nettverksby*, hvor makten var delt mellom flere familier.⁴

Fremveksten av sagbruksindustri i Sannidal

Kragerø er et ganske typisk eksempel på ladestedene som grodde frem og utviklet seg i kjerneområdet for norsk trelasteksport, kysten i Sørøst-Norge, fra på slutten av 1500-tallet. Som mange andre steder var årsaken til at det oppsto en by her nærhet til vassdrag, hvor det kunne bygges sager med den nye oppgangssagteknologien, og en beskyttet, naturlig havn. På slike steder vokste det snart frem små bysamfunn basert på de fremmede skippernes behov for ulike tjenester.⁵

Fra ca. 1620 begynte adel og borgere å involvere seg i sagbruksdriften i Bratsberg og de betydelige inntektsmulighetene som lå i næringen. De kjøpte og etablerte flere sager i Kragerø-vassdraget. Dette ble hjulpet frem av at den dansk-norske staten i økende grad forsøkte å begrense bøndernes trelasthandel. I 1621 var det 11 sager i drift i Sannidal. En var borgereid, to var eid av adelige, og resten var eid av bønder.⁶

I vår sammenheng er det særlig ett navn som er interessant: Søren Jensen. Han var en typisk representant for en gruppe som gjorde seg sterkt gjeldende – nemlig menn som hadde begynt sine karrierer som fullmek-tiger eller fogder i tjeneste hos en adelig lensherre. Begge grupper var ofte dansker eller nord-tyskere. De var ansatt og lønnet privat av lensherren og stod i et klientforhold til ham. Det vil si at han ikke bare var deres arbeidsgiver, men også deres beskytter, eller som det het i tidens språkbruk, deres patron. Det var et typisk patron–klient-bånd, en relasjon som gjennomsyret det norske samfunnet på denne tiden. Det var en uformell pakt mellom to enkeltpersoner av ulik status, hvor patronens makt og evne til å dele ut stillinger og økonomiske fordeler ble byttet mot klientens tjeneste og lojalitet. Både muligheten til å kjøpe gårder og sager av kongen, eller til å

4 Dørum 2018, s. 240–265 og s. 282–349; Helle, Eliassen, Myhre & Stugu 2006, s. 9–24, s. 145–149, s. 166–179 og s. 202–245; Teige 2008, s. 3–8, s. 35–63, s. 139–158 og s. 248–264.

5 Eliassen 1999, s. 9–114; Teige 2015, s. 97–104.

6 Rian 1997, s. 301–328.

få tillatelse til å sette opp sager på kronens grunn, var goder lensherrene kunne gi sine klienter. På denne måten kunne ambisiøse embetstjenere drive forretninger samtidig som de utførte offentlige oppgaver og beredte grunnen for senere karrierer som kjøpmenn. De kjente både lensherren, andre kjøpmenn og sine etterfølgere som fogder. Denne sosiale gruppen var også bundet sammen av vennskap og ekteskapsbånd, og dannet en ny elite.

Et prospekt over Kragerø ca. 1820.
Illustrasjon: Nasjonalbiblioteket. Falt i det fri.

Søren Jensen dukker opp i kildene i 1605. Da var han fogd i det nåværende Østfold, i tjenesten til lensherren i Idd og Marker, den tyske adelsmannen Alexander Rabe von Papenheim. Da Papenheim ble forflyttet til Bratsberg len i 1609, fulgte Jensen med ham vestover. Deretter var han byfogd i Skien en kort tid, så forvalter ved det kongelige saltverket på Langøya ved Langesund. I 1621 løste Jensen borgerskap i Skien og slo seg ned som kjøpmann i Brevik.⁷ Samtidig kjøpte han gården Solum ved en foss i Kammerfosselva nær Kragerø. Her bygde han opp en stor, moderne eksportsag. Det samme gjorde en annen Skiens-kjøpmann, Mads Olsen,

⁷ Rian 1997, s. 62–74, s. 326 og s. 453–458; Svalastoga 1943, s. 19; Teige 2008, s. 23–28.

som etablerte flere sager ved vassdraget. De andre sagene var eid av bønder eller adelsmenn.

Utviklingen tok fart de neste tiårene, og eksporten av trelast fra Norge og Sannidal fortsatte å vokse. Samtidig ser vi at borgerne tok kontroll over næringen og kjøpte eller skviset ut bønder og adelsmenn. De kjøpte også opp flere gårder. Skogeiendommer ble stadig mer verdifulle, ettersom det ble nødvendig å dra stadig lenger inn i landet for å få tak i sagtømmer. På begynnelsen av 1640-tallet var det det 17 sager i drift i Sannidal. Av dem kontrollerte borgere åtte, adelsmenn to og bønder syv. Den klart største sagbrukseieren i Sannidal var Mads Olsen, som eide fem av 17 sager. Søren Jensen eide fremdeles en. Disse to mennene grunnla nå familiedynastier som skulle dominere Kragerø og distriktet rundt i 100 år – slektene som etter hvert tok navnene Adeler og Niemann.

Søren Jensen døde i 1649 og etterlot sin handelsvirksomhet – jordegods i Sannidal og Drangedal samt en Solum-sag – til sin 21 år gamle sønn Niels Sørensen, som omtrent på samme tid bosatte seg i Kragerø. Noe før døde også Mads Olsen. På grunn av gjeld ble hans sager og jordegods i Sannidal overtatt av hans bror, borgermester Anders Olsen i Fredrikstad. Men Mads Olsens sønn, Hans Madsen, etablerte seg på 1650-tallet som skipper og reder i Kragerø, og kjøpte i 1662 dessuten kronens del av Søndre Kalstad gård og ble dermed Kragerøs grunnherre.⁸

Vekst og bydannelse

De gode tidene for den norske trelasthandelen fortsatte etter 1640. Det ble eksportert stadig mer trelast; det meste til De britiske øyene, men også til Danmark, Nederland og Vest-Europa ellers. Toppåret var 1668. Da ble det på sagene i Sannidal skåret og eksportert nær 250 000 bord. Som følge av denne økte aktiviteten vokste Kragerø raskt, både som handelssted og utskipingshavn for trelast. I 1649 var det 30 hus i Kragerø, i 1661 var tallet steget til 85. Da bodde det så mye som 400–500 mennesker her. Fra 1640-tallet ble det lille bysamfunnet et ladested under Skien.⁹

8 Rian 1997, s. 307–328.

9 Helle, Eliassen, Myhre & Stugu 2006, s. 145–165; Rian 1997, s. 37–69, s. 119, s. 325–326; Teige 2015, s. 148; Tveite 1961, s. 316–317, s. 486–517 og s. 625–632.

Sagbrukene var nå nesten utelukkende i hendene på borgerskapet. Det var på mange måter en villet politikk fra kongemaktens og statens side. I løpet av 1600-tallet ble det utstedt en rekke forordninger som ga borgere ulike særretter til å skjære og selge trelast til utlandet. De offisielle grunnene som lå bak, var behovet for å sikre lønnsomhet i handelen og å forhindre avskoging, men det var tydelig at det å skape en sterk borgerstand også var et siktemål for å skape byvekst og næringsutvikling, samt derved å øke kronens skatteinntekter. I 1616 kom det en forordning som slo fast at alle som skulle drive sagbruk, måtte eie egen skog og jord til å sette sagen på. Etter innføringen av eneveldet i 1662 gikk kongen enda lenger, og utstedte et felles privilegiebrev for de norske kjøpstadene. Et sentralt punkt var at borgerskapet fikk enerett på å drive trelasthandel med utlandet. Bønder fikk kun lov til å skjære tømmer til eget bruk. Samtidig fikk kjøpstadene også utstedt eller bekreftet egne særprivilegier. For norske trelastbyer som Kragerø sluttførte dette prosessen med at eksportsagene ble samlet på borgerskapets hender.

Samtidig som dette skjedde, arbeidet borgerskapet i Skien systematisk for å øke sin makt over kjøpstadens underliggende ladesteder. Disse ble sett på som unnværlige onder, som måtte uskadeliggjøres som konkurrenter. Spesielt gjaldt dette Kragerø. I 1661 klarte de å få et tillegg i sine byprivilegier, som slo fast at Skiens borgere hadde enerett til næringsvirksomhet i Bratsberg len. Innbyggerne i Kragerø mistet nå sin gamle rett til å drive med varehandel. De kunne fremdeles selge trelast fra de lokale sagene, men måtte ta borgerskap i Skien.¹⁰

Dette falt selvsagt gruppen på 8–10 trelasthandlere i Kragerø, ledet av Niels Sørensen og Hans Madsen, tungt for brystet. De begynte ca. 1664 et systematisk arbeid for at Kragerø med sitt handelsomland skulle bli en egen privilegert og selvstyrt kjøpstad og fjernes fra Skiens overhøyhet. Gruppen var trolig inspirert av Halden, som i 1665 hadde brutt seg løs fra Fredrikstad og fått status som egen by. Dette var første gang et norsk ladested fikk kjøpstadsprivilegier. I forkant hadde en krets med embets- og kjøpmenn i Halden drevet en målrettet påvirkningskampanje, både

---

¹⁰ Teige 2015, s. 182–217.

blant kongens ministre i København og rettet mot Norges mektige statholder, grev Ulrik Frederik Gyldenløve.

I dette arbeidet hadde Niels Sørensen flere gode kort på hånden, ikke minst sitt sosiale nettverk. Han hadde lenge, akkurat som sin far, sørget for å være på god fot med de adelige lensherrene i Bratsberg. Ikke minst gjaldt det generalen Jørgen Bjelke, som hadde vært lensherre frem til 1662. Etter innføringen av eneveldet i 1660 hadde Bjelke blitt utnevnt til medlem av statskollegiet, det øverste regjeringsrådet i Danmark-Norge. Der satt også hans bror, admiral Henrik Bjelke. Deres søster, Margrethe, var gift med den sittende amtmannen. Via Bjelkene hadde Sørensen også tilgang til Gyldenløve. I tillegg hadde han familieband han kunne spille på. I 1653 hadde han giftet han seg med Anna Sletter, datter av en skånsk borgermester og søster til en professor og senere biskop. I 1663 ble dessuten hans bror, Cort Adeler (Kurt Sørensen), utnevnt til admiral i den dansk-norske flåten. Han hadde i ung alder reist ut og gjort karriere som sjøoffiser, først i den nederlandske og siden i den venetianske marinen. Dette betydde at Sørensen hadde gode støttespillere i kongens krets og flere kanaler inn til kong Frederik 3. da han vinteren 1665 reiste til København med en supplikk til monarken om at Kragerøs innbyggere måtte få lov til å bo på stedet og styre seg selv som en egen kjøpstad.

Kongens svar kom den 16. januar 1666, i form av et åpent brev. Supplikantene fra Kragerø fikk medhold, og ladestedet deres fikk kjøpstatsstatus og den etterlengtede friheten den ga. Frederik 3. bestemte at byen skulle ha en byfogd, som skulle være dommer på bytinget og kreve inn skatt, og en overrådmann, som skulle være øvrighet og representere ham.

Tre uker etterpå ble Cort Adeler tatt opp i den danske adelsstanden, noe som viser at han hadde kongens tillit. Den 21. februar 1666 ble Niels Sørensen Adeler (som han nå begynte å kalle seg) utnevnt til den første overrådmannen i Kragerø. Det var et ikke unaturlig valg – han var en av byens fremste menn, og må ha vært sentral i arbeidet med å skaffe stedet kjøpstatsstatus. I tiden etter dette utnevnte kongen en byfogd og en byskriver for å administrere den nye byen. Begge var lokale menn Niels Adeler hadde anbefalt, og hans klienter.¹¹

---

11 Teige 2015, s. 186–189 og s. 191–199.

Niels Sørensen Adeler - familie, handelshus og makt

Niels Adeler arvet i utgangspunktet en relativt beskjeden virksomhet, bestående av noe jordegods i Bratsberg og en sag. Men samtidig som han på 1660-tallet ledet Kragerøs frihetskamp mot Skien, og slik fikk hånd om den politiske makten i byen, så ekspanderte han sin handelsvirksomhet. Det begynte med at han i 1663, etter borgermester Anders Olsens død, gikk sammen med Hans Madsen og kjøpte boets eiendommer i Kragerø-distriktet. På Adeler falt to sager, flere gårder og en bygård i Kragerø. Rundt 1670 fikk han så kongelige tillatelser til å sette opp ytterligere tre sager, samtidig som han solgte en. Nå kontrollerte han fem sager i Kammerfosselva. På samme tid kjøpte også hans sønn Søren og sviger-sønn Peder Poulsen til sammen tre sager.

I Kragerøs handelsdistrikt ble det i årene før 1688 saget omtrent 150 000 bord i året, en viss nedgang fra 1668, men fremdeles en god del. Det var da ingen begrensinger på hvor mye de 17 sagene i området kunne skjære. Åtte av disse sagene var altså eid av Niels Adeler og hans familie. De var også de største og mest produktive sagene i distriktet. Til sammen stod familien for omtrent to tredeler av all trelast som ble eksportert fra Kragerø. De neste på listen i var Hans Madsens sønner, Isach og Mads Niemann, som eide tre sager og eksporterte omtrent 10 000 bord. Det var ingen bondeide sager igjen.

Niels Adeler fulgte opp oppkjøpet av sagbruk med å også kjøpe opp gårder med skog i Bamble fogderi, landdistriktet som omsluttet Kragerø. Det er vanskelig å si noe om hvor mye dette egentlig var, eller hvor stor andel det var av gårdene i fogderiet, da han hele tiden kjøpte og solgte gårder og gårdparter. Fra 1660 og fremover viser kildene en rekke eiendomskjøp og makeskifter. Etter hvert ble eiendommene konsentrert i Sannidal og Drangedal, den nye kjøpstadens handelsdistrikt. Det er tydelig at Adeler først og fremst var ute etter gårder med skogressurser. Skatteregnskaper viser at han gjennom hele 1660- og 70-tallet eide mange gårder i distriktet. Uten nærmere studier vet vi ikke om hvor stor andel av det totale jordegodset i Sannidal og Drangedal Adeler hadde hånd om, men det utgjorde helt klart en stor andel av det embetsmenn og borgere eide der. I skattemanntallet i 1672 eide Niels Adeler jordegods med en

samlet skyld på 15 tønner og 28 huder i Bamble fogderi. Samlet sum for hele fogderiet var 111 tønner og 672 huder. I 1667 kjøpte Adeler dessuten Jomfruland-godset, som bestod av øya Jomfruland og en rekke andre øyer i Kragerø-skjærgården.¹²

Det var som sagt trelasteksporten som dannet grunnlaget for fremveksten av en by i Sannidals skjærgård. Det meste av den økonomiske aktiviteten kom som direkte eller indirekte følge av salg av planker og tømmer. I siste halvdel av 1600-tallet vokste også en annen næring i byen kraftig, nemlig skipsfarten. Denne hang da også opprinnelig i en viss grad sammen med trelasthandelen, siden mye av trelasten ble fraktet på kragerøskip. Men skipene fraktet også andre varer og tok del i de travle handelsnettverkene som gikk over Nordsjøen og Kattegat. Allerede på begynnelsen av 1600-tallet viser tollregnskapene at flere fartøyer seilte ut fra Kragerø. Til å begynne med var dette småskuter som hovedsakelig seilte på Danmark, og som foretok enkelte reiser med trelast. Etter 1650 endret dette seg, da norske trelasthandlere begynte å skaffe seg større skip, som de brukte for selv å frakte sine varer til markedet. I Kragerø var pioneren Hans Madsen, som før 1665 hadde skaffet seg et stort skip som seilte på England. En fortegnelse over skip som hørte hjemme i Kragerø og Sannidal fra 1667 viser at distriktets flåte var på 183,5 lester.

Etter 1670 vokste flåten i Kragerø og i de andre havnene i Bratsberg voldsomt. Kjøpmenn fant nå at det lønte seg å frakte trelasten til markedene på egen kjø, og dansk-norske myndigheter støttet fremveksten av en innenlandsk handelsflåte. De nøt også fordel av de mange krigene på kontinentet mellom Frankrike, Nederland og England, som ga nøytral skipsfart muligheter til å overta markedsandeler. Kragerøskuter seilte også nå mellom andre havner med ulik last, og ikke bare fra og til sin hjemby. I 1675 var Kragerøs flåte på 14 skip, på til sammen 1002 lester. Byens skipsflåte og nådde sin topp med 17 skip i 1681.

Veksten fikk store økonomiske ringvirkninger lokalt i Kragerø og distriktet rundt. Ikke bare ga det store fraktinntekter til lokale kjøpmenn,

12 Riksarkivet, Norge (RA), Danske Kanselli, Skapsaker, nr. 68 Skap 14, pakke 340A, Adkomstbrev på sager 1685–1686, Nr. 95–130 Bratsberg; RA, Rentekammeret, Reviderte regnskaper, Fogderegnskap, Bamble, 2037–2049 (1662–1687); Rian 1997, s. 326, s. 331 og s. 338; Thomle 1917, s. 309–310.

men flere av skipene ble bygd i området. Det ga arbeid til mange. Skipene trengte også mannskap, og mange av dem som bodde i Kragerø, Sannidal og øyene utenfor arbeidet derfor som sjøfolk. Det vanskelig å få oversikt over rederne i Kragerø, da skip og skipsparter var del av et aktivt marked med hyppige kjøp og salg, ofte ut av byen. Ikke overraskende var stedets største reder Niels Adeler. Denne delen av hans virksomhet vokste særlig på 1670-tallet. I 1670 eide han et og et halvt skip. Ti år senere var dette steget til fem av byens seks større skip, blant annet den ikke ubeskjedent navngitte *Den forgyldte Adler*. Adeler var den eneste som hovedsakelig eide skipene selv, de fleste andre av byens kjøpmenn eide enkelte parter i partsrederier.¹³

Oppkjøpet av sager, eiendommer og skip, eller byggingen av det samme på 1660-tallet, kostet store summer. Spesielt spranget fra en til fem sager var kostbart. Niels Adeler må ha tatt opp store lån for å finansiere dette. Hans store nettverk var viktig; han kjente mange som kunne gå god for ham og formidle kontakt. Samtidig var den norske trelasthandelen en særdeles lukrativ gjeskjeft. Det var få reguleringer, og på den andre siden av Nordsjøen var markedet umettelig. Og når han allerede hadde et ben innenfor næringen som sagbrukseier, var det lettere å også ekspandere som reder.

Det er lett å forstå at familien Adeler dominerte Kragerø, ikke bare politisk og økonomisk, men også sosialt. Ingen andre personer eller familier i bysamfunnet kom i nærheten av dem. Niels Sørensen Adeler var byens overrådmann og drev distriktets største handelshus. De eneste maktposisjonene familien ikke besatte, var det å være grunneier, samt byfogd-embetet. Men den første byfogden og hans etterfølgere var alle Adelters menn, utnevnt etter hans anbefaling. Adeler hadde også en betydelig uformell makt som følge av sine gode kontakter i København. Hvis noen ønsket å søke om en bevilling eller få et vedtak i sentraladministrasjonen, var det nødvendig å gå via ham. Adelerenes ord var lov i Kragerø.

Niels Adeler var nå en rik mann. Da hans første kone, Anna Sletter, døde i 1672, ble verdien av fellesboet anslått til 36 000 rd. Rikdommen tillot ham også å investere i *Det vestindiske Compagni*, som drev

---

¹³ Teige 2015, s. 224–227.

sukkerproduksjon og slavehandel på de dansk-norske koloniøyene i Amerika, blant annet sammen med sin bror, Cort Adeler, og stattholder Gyldenløve. I likhet med, og kanskje enda mer enn, sin far, Søren Jensen, var han et godt eksempel på det Øystein Rian har kalt en *embetskjøpmann*: en mann som kombinerte det å være embetsmann med utstrakt handelsvirksomhet, og som brukte sin posisjon til å skaffe seg store fordeler. Rian viste i sin bok om Bratsberg på 1600-tallet at embetsmenn gjerne ble kjøpmenn og kjøpmenn ble embetsmenn, uten at de dermed ga opp sin opprinnelige virksomhet. Denne gruppen – og deres familier og nettverk, med barn, svigersønner, svogere, venner og kontakter – utøvde stor makt i regionen, og var flinke til å bruke denne innflytelsen til å skape rikdom og formuer. Slik kunne de få tak i statlige eiendommer, privilegier, bevillinger og tillatelser fra amtmenn, stattholder og konge. Slik offentlig-privat virksomhet var vanlig under hele dansketida, men var særlig fremtredende på 1600-tallet.¹⁴

Ekspansjonen fortsetter

Året 1675 var på mange måter et toppunkt i Niels Sørensen Adellers karriere. I 1673 hadde han avstått sitt embete som overrådmann til sin eldste sønn, Søren Nielsen Adeler. Samme år ble han utnevnt til kongelig kommissær. Dette var mest et æresverv, men innebar også at han var pålagt å stille som medlem av ulike kommisjoner, opprettet enten for å dømme i kompliserte saker eller undersøke spesielle forhold. Dette var nok mest en ventestilling, da han i 1675 ble utnevnt til viseamtman i Bratsberg med suksesjonsrett, det vil si at han skulle rykke opp når den sittende amtmannen døde. Det skjedde allerede samme år. Klatringen på embetsstigen skyldtes nok at han hadde gjort en god jobb i Kragerø, men det skadet på ingen måte at han hadde gode kontakter til stattholder Gyldenløve og Bjelke-brødrene. De stolte på ham, han var deres mann og klient. I 1675 skaffet Niels Adeler seg ytterligere innflytelse og sosial kapital da han giftet seg med enken Marie Kloumann. Ikke bare kom hun fra en rik kjøpmannsfamilie i København, hun var i dessuten kusinen til

¹⁴ Rian 1997, s. 451–452; Teige 2015, s. 204; Thomle 1917, s. 310.

rikskansler Peder Griffenfeld, som på dette tidspunktet var den mektigste mannen i styret av Danmark-Norge. Verdien av denne forbindelsen var imidlertid kortvarig. Allerede året etter falt Griffenfeld fra makten, da han ble arrestert og siktet for landsforræderi og majestetsforbrytelse. Han ble dømt til døden, men ble benådet og skulle tilbringe resten av livet i fangenskap i Trondheim.¹⁵

Amtmann Niels Adeler drev nå en betydelig næringsvirksomhet i Kragerø og omegn, bestående av trelasthandel, annen kjøpmannsvirksomhet og skipsrederi. Det betydde at han eide både gårder, sagbruk, skip, bygårder, pakkhus og andre ressurser. I tillegg var han arbeidsgiver for fullmektiger, skrivere, tjenestefolk, sagmestre og sesongarbeidere. I 1677 betalte han skatt for et hushold på hele 33 personer. Han eide en bygård i Kragerø, men tilbrakte det meste av sin tid på Jomfruland, og skaffet seg i 1680 kongens tillatelse til å kunne bestyre amtet fra sin herregård på øya.¹⁶

Det var også dette året at Niels Adeler forsøkte å ekspandere ytterligere, nå også utenfor Kragerø-distriktet. Sommeren 1675 inngikk han, i sin bror generaladmiral Cort Adeler's hus i Christianshavn i København, en avtale om å kjøpe det store Gimsøy-godset av broren. Det bestod av herregården Gimsøy kloster på Klosterøya i Skien, med underliggende laksefiske og godskompleks, Solum kirke, ni sager, samt store eiendommer i Telemark. Niels Adeler hadde ikke rede penger, men utstedte ti dager senere en obligasjon på 52 985 rd. til broren, med pant i eiendommene han nettopp hadde overtatt. Han må ha antatt at han ville tjene så mye på å eksportere trelast fra gamle og nye sager, at han ville kunne håndtere gjelden sin. Det viste seg ikke å gå. Først og fremst fordi det senere samme år på nytt brøt ut krig med arvefienden Sverige, noe som hemmet norsk eksport, i tillegg til at den førte til omfattende ekstraskatter og mannskapsmangel. Cort Adeler døde dessuten tidlig i krigen, av sykdom mens han ledet den dansk-norske fellesflåten. Enken, Anna Pelt, og sønnen, Frederik Christian Adeler, arvet fordringen. Allerede i mars 1677 utvirket hun en kongelig bekreftelse av obligasjonen for å sikre

15 Rian 1997, s. 67–69, s. 108 og s. 338.

16 Teige 2015, s. 204 og s. 218–221; Thomle 1920, s. 309–322.

sitt krav. Adeler hadde nå havnet i stor gjeld, til stadig flere kreditorer. Det store handelshuset krevde kontanter for å kunne fungere: Bønder skulle betales for tømmer, arbeidsfolk, skrivere og skipperer lønnes, og skip utrustes. Det kunne ta flere år fra en tømmerstokk ble felt i Sannidal eller Drangedal til bordene som ble saget av den ble solgt på markedet i England og pengene overført til Kragerø med veksel. Amtmannen hadde med andre ord kontantstrømsproblemer.

I 1679 ble derfor Niels Adeler tvunget til å gå til det ydmykende skrittet å søke Kongen om et moratorium på fire år. Årsaken var at han på grunn av «disse besverlige Kriigs tider oc Negotiernes store suechelse» ikke var i stand til å betale sine kreditorer, som alle søkte betaling på en gang. Kongen innvilget søknaden, og Adeler ble forskånet for sine kreditors krav – forutsatt at han hadde gitt dem et bindende løfte om å betale det han skyldte dem når betalingsutsettelsen utløp. Anna Pelt søkte straks om en slik forsikring, men Adeler nektet. Saken ble til slutt anket til Høyesterett, men før den kunne tas opp der, ble det inngått et forlik mellom partene. Hva det nøyaktig gikk ut på, er uvisst. Innholdet i avtalen ble holdt hemmelig for ikke å skade Adeleres prestisje og rykte, tydeligvis fikk ikke en gang hans egne barn innsikt i alle detaljer. Vi vet at Gimsøy kloster og eiendommene i Skien gikk tilbake til svigerinnen, mens Adeler beholdt eiendommer og sager i Telemark. Disse ble imidlertid pantsatt. I tillegg skyldte Adler fremdeles Anna Pelt ca. 20 000 rd.¹⁷

Sagbruksforordningen 1688

Etter 1660 viste de dansk-norske myndighetene en økende vilje til å regulere den norske sagbruksnæringen. Særlig stor innvirkning fikk sagbruksforordningen, som kongen utstedte i 1688. Den regulerte trelastnæringen i det sønnenfjelske Norge ved å innføre et system med privilegerte sager, som hver fikk en kvote med sagbord for eksport.¹⁸ Det var ingen begrensinger på

17 RA, Danske Kanselli, Norske registre, nr. 12 1674–1680, f. 170b, 197b og 327b; RA, Overhoffretten, Voteringsprotokoll, nr. 130 1693, f. 132b og Avsiktsprotokoll nr. 15 1680, f. 13b og nr. 25 1694, sak 41; Riksarkivet, Danmark (DRA), Højesteret, Stævningbøger, nr. 19 1680, f. 80a.

18 Planker av en viss standardstørrelse skåret på sagene. Det meste av tømmeret ble eksportert som bord, men det ble også skåret bjelker og en rekke andre kvaliteter.

trelast som ble solgt til Norge eller Danmark. Antallet sager ble redusert fra 1198 til 664, og antall bord som årlig ble skåret, gikk ned fra 5 til 3,3 millioner.

Begrunnelsen som ble gitt, var at forordningen ville hindre avskoging som følge av for stor hugst. Senere har historikere hevdet at staten også ønsket å holde prisene på norsk trelast oppe ved å begrense tilførselen til markedet. Dessuten ville Kong Christian 5. og hans rådgivere støtte opp under fremveksten av en klasse med store trelasthandlere i de sørnorske havnebyene. Rikere storkjøpmenn ville føre til økonomisk vekst og utvikling, og etter hvert større skatteinntekter. Systemet som ble opprettet, gjorde at alle som ville eksportere trelast, måtte eie en privilegert sag med kvote. Slike sager, og de store inntektene trelasteksport medførte, ble derfor etter 1688 kjøpt opp av de store i bransjen og konsentrert på stadig færre hender. Mindre aktører ble presset ut. *Stordriftsrasjonalisering*, har Øystein Rian kalt denne utviklingen.

I forkant av forordningen var det blitt satt ned regionale kommisjoner som utarbeidet oversikter over alle sager i sitt distrikt. Deretter spesifiserte de hvilke sager som måtte legges ned, og hvor mye de gjenværende kunne skjære. I Kragerøs handelsdistrikt, det vil si Sannidal og Drangedal, ble det i årene før 1688 saget omtrent 150 000 bord i året – mye av dette, som vi har sett, av familien Adeler. Man kan dermed trygt si at Niels Sørensen Adeler satt i en dobbeltposisjon da han som amtmann sendte inn sin anbefaling om hvilke sager som burde beholdes til den lokale kommisjonen for Bratsberg amt. Da kommisjonen kom med sin endelige avgjørelse, slapp Kragerø-distriktet ganske lett fra det. Den la ned kun tre sager ved Kragerø, og ga distriktet en kvote på 93 000 bord. Også resten av Bratsberg slapp lettere fra det enn andre deler av Norge, og reduksjonen førte dermed til få strukturelle endringer i området.

At Niels Adeler kom ganske godt ut av reduksjonen, er kanskje ikke overraskende. Kun én av hans sager ble nedlagt, selv om den samlede kvoten hans gjenværende sager kunne skjære ble nesten halvert og satt til 32 000 sagbord. Etter å ha søkt kongen fikk han dessuten opphevet nedleggelsen av den ene sagen året etter, og han kunne da skjære 40 000 bord på åtte sager. Hans sønn og en svigersønn kontrollerte til sammen ytterligere 30 700 bord. Alt i alt kontrollerte familien dermed en kvote

på 70 700 bord. Til sammenligning kunne de resterende syv sager i distriktet kun skjære 30 300 bord. Årsaken til forskjellen var både at Adeler-familiens sager var større, men også at dens sager jevnt over fikk rommeligere kvoter.

Bygrunnen

Det var imidlertid ett felt, eller en ressurs, i Kragerø som Niels Adeler og hans familie ikke kontrollerte: byens grunn. Kragerø hadde vokst frem som et ladested på grunnen til gården Søndre Kalstad i Sannidal. De som slo seg ned på stedet og bygde hus der, måtte derfor betale grunnleie til eier(ne) av gården.

Kart over Kragerø og omland fra 1708.

Illustrasjon: Kartverket. Falt i det fri.

Slike ordninger fantes ved mange av de andre byene som vokste frem og fikk kjøpstadsstatus i Norge på 1600- og 1700-tallet. Det å eie en bygrunn ga dermed både inntekter og en viss form for makt. Makten bestod av retten til å leie ut tomter og å ha innflytelse på hvordan bygrunnen skulle reguleres og se ut. Hvor stor denne innflytelsen var, varierte. Den var størst på steder som ennå ikke hadde fått kjøpstadsstatus og dermed en

egen byfogd eller annen statlig tilstedeværelse. Siden Kragerø var et av de første norske ladestedene som fikk bystatus og byfogd, så var ikke grunneierens innflytelse så stor der. Men det var fremdeles en maktfaktor. På 1660-tallet var eierskapet til Søndre Kalstad delt mellom bonden og Kongen. I 1662 ble kongens del kjøpt av Hans Madsen. Noe senere klarte han å få tak i den andre halvparten. Søndre Kalstad, med bygrunnen, ble så i 1686 arvet av hans sønn Isach Hansen Niemann, som satt på eiendommen til sin død 1701. Etter dette ble eierskapet til grunnen igjen delt opp og solgt til kjøpmenn utenfor byen. De nye eierne nøyde seg stort sett med å innkassere grunnleie, og utøvde lite grunneiermakt.¹⁹

Skandale og fall

Til tross for de økonomiske problemene på slutten av 1670-tallet og Griffenfelds fall, var Niels Adeler fremdeles Kragerøs matador. Den økonomiske redningsoperasjonen i 1680 hadde gjort at hans økonomiske problemer var om enn ikke løst, så i hvert fall under kontroll. Men gjelden var fremdeles stor.

Den feilslåtte ekspansjonen hadde dessuten i liten grad skadet Adeleres maktbase i hjembyen. Han satt fremdeles som amtmann i Bratsberg, og hadde enda sine gode kontakter i København. Amtmannen hadde kongens nåde. Vi kan derfor sette 1685 som et nytt topp-punkt. Det var da kong Christian 5. under sin Norges-reise dette året overnattet i bygården hans i Kragerø. Året etter ble Adeler dessuten utnevnt til dommer i Overhoffretten, Norges høyeste domstol. Dette var riktignok kun et ulønnet deltidsverv, men det var likevel prestisjefyllt og et tegn på at han var en de fremste embetsmennene i Norge. Det hele ble komplett da han senere i 1686 fikk enda en ærestittel fra Kongen, og ble utnevnt til kanselliråd.

På samme tid kunne Niels Adeler med tilfredshet se på at hans barn gjorde det godt. Flere av hans døtre hadde giftet seg med fremgangsrike embetsmenn, mens sønnene hadde fått god utdannelse og var i ferd med å begynne karrierer som embets- og kjøpmenn. Den eldste sønnen, Søren Adeler, som var overrådmann etter sin far i Kragerø, avanserte i 1688

---

19 Eliassen 1999, s. 86–111, s. 358 og s. 401; Hopstock 1975, s. 11–18; Teige 2015, s. 157.

til lagmann i Tønsberg. Embetet som overrådmann ble likevel beholdt i familien, da Kongen – etter Niels Adellers anbefaling – ga det til Adellers svigersønn, kjøpmannen Peder Poulsen, gift med datteren Anna.

Frem mot 1690 ser man likevel at tilliten Adeler hadde nytt hos kongen og regjeringen i København begynte å bli tynnsnitt. Blant annet ble han refset for å ha gitt lokale bønder skatterabatt og for å ha latt dem slippe å stille med soldater. Det ble også sett skjevt på at han var en av de største trelasthandlerne i sitt amt, spesielt etter at det i 1688 ble utstedt en forordning som nedla forbud mot at embetsmenn drev handel ved siden av sine embeter. Like før denne loven ble vedtatt, forpaktet Niels Adeler bort sin trelastvirksomhet med alle sagbruk, fordringer og hele lagerbeholdningen til sin eldste sønn, Frederik Christian.²⁰

Det kan også se ut som far og sønn Adeler nå prøvde å øke inntektene de fikk fra sine eiendommer og fra trelasthandel. Blant annet ønsket de å få bedre kontroll over skogressursene som lå til gårdsbrukene. Resultatet var en rekke rettssaker mot bønder i Drangedal og Sannidal for ulovlig hugst. Loven ga eiere av gårdsbruk fortrinnsrett til å kjøpe tømmeret deres leilendinger hugget i gårdens skog, og la dessuten begrensninger på hvor mye tømmer de kunne hugge. I 1687 søkte Adeler også kongen om høyere amtmannslønn. Han begrunnet dette med at han ikke lenger kunne drive trelasthandel, og at embetsoppgavene stadig økte i omfang.²¹

Samtidig som dette skjedde, foregikk det noe som skulle påføre familien stor skade. Lagmann Søren Adeler lagde det som må kunne kalles en voldsom skandale. I november 1688 fødte nemlig Vendele Mathiesen, hans stemor Marie Kloumanns datter fra første ekteskap, en liten datter i Kragerø. Hun oppga den gifte stebroren Søren som far, og hevdet at han hadde overtalt henne å skjule graviditeten. Etter fødselen vedgikk han farskapet, før han kysset barnet og ba sin stemor om unnskyldning. Men snart fikk lagmannen panikk. Ifølge vitner førte han spedbarnet, gjemt under en kjortel, til huset sitt. Der betalte han et ektepar for å føre barnet bort med en båt. Han sa han måtte opprettholde «sin faders huus».

20 RA, Danske Kanselli, Norske registre, nr. 14 1685–1687, f. 246a og 329b og 15, f. 153b og Norske innlegg, pk. 41 1687–1688, 17. sep. 1687. Adeler til kongen 30. apr. 1687.

21 RA, Danske Kanselli, Norske tegnelse, nr. 15 1692–1699, f. 68b og 100a; RA, Overhoffretten, Avsiktsprotokoll, nr. 24 1692, sak 30–37.

Den lille jenta dukket etterpå opp i Sannidal som hittebarn, men døde visstnok etter kort tid. Inne i byen begynte nå ryktene å gå. Byfogden undersøkte saken, og til slutt måtte Vendele innrømme hva som hadde skjedd. Søren nektet likevel på det sterkeste, og viste seg nå fra en enda mer usympatisk side. Ikke bare spredte han rykter om at det egentlig var hans svoger, Peder Poulsen, som var faren, han skjelte også ut byfogden og andre på det groveste, i tillegg til å bestikke vitner. Saken gikk allikevel sin gang. I 1691 ble det oppnevnt en kommisjon for å dømme i saken. Denne fant Adeler skyldig i hor og dømte ham til bøter og til å miste sin formue. I tillegg måtte han betale en rekke personer bøter for ærekrenkelses, blant dem Vendele Mathiesen og svogeren. Dommen ble senere bekreftet av Høyesterett i København, som skjerp straffen fordi Søren Adeler som embetsmann hadde oppført seg uskikkelig, utilbørlig, ublu og formastelig i saken. Retten plusset på tap av embete og landsforvisning på straffen.²²

Det var trolig lett for kongen å innvilge den nå 63 år gamle Niels Sørensen Adeler avskjedssøknad i 1691. Han fikk imidlertid lov til å overlate amtmannsembetet til sønnen Henrik, som hadde fått en solid utdannelse ved utenlandske universiteter og hadde flere års erfaring fra regjeringskontorene i København. Familien satt som sagt også på stillingen som overrådmann i Kragerø, ved svigersønnen Peder Poulsen. Han fikk imidlertid ikke sitte lenge i embetet. Allerede i 1694 befalte kongen at embetet skulle oppheves. De få oppgavene som lå til det, å være øvrighet og kongens representant i byen, ble i stedet overlatt til byfogden Roland Knudsen, som hadde sittet i sitt embete siden 1691. Før det hadde han tjenestegjort i marinen og vært skriver hos forskjellige embetsmenn i Norge, sist hos Adeler. Knudsen var altså knyttet til familien med lojalitetsbånd, men skulle snart vise seg å være sin egen herre.²³

Niels Adeler trakk seg etter avgangen tilbake til herregården på Jomfruland. Men hans livsverk stod likevel fremdeles på vaklende føtter,

22 RA, Overhoffretten, Voteringsprotokoll, nr. 130, f. 1a og 58a; DRA, Høyesterett, Voteringsbøger, 1693 A, f. 246–266 og Dombøger, 1693 II, f. 477–511.

23 Rian 1997, s. 67–70, s. 246–253 og s. 436; Thomle 1917, s. 309–321; RA, Rentekammeret, Realistisk ordnet avdeling, Skog- og sagbruksvesen, pk. 1, svar på sirkulære 1698, Adeler til Plessen 29. aug. 1698; RA, Danske kanselli, Norske registre, b. 16, f. 153b–154b, 512b og 517b og 16, f. 35b.

og i 1693 gikk hans nevø til sak mot ham for å få de 20 000 rd. Adeler skyldte hans mor. Kanselliråden ble dømt til å betale, og var i realiteten konkurs. Men før saken rakk å gå videre, døde han den 3. juli 1694. Det som så skjedde, var en lite verdig affære. Allerede etter begravelsen, da gravkapellet under kirkegulvet ble åpnet for å sette inn likkisten, benyttet tyver anledningen til å plyndre kistene til hans mor og datter. Skiftet avslørte så hvor ille det egentlig hadde stått til med Adelters finanser. De fleste av hans arvinger slo seg til ro med at boet var fallitt og at de ikke kunne få noe, med unntak av sønnene, Nicolai og Frederik Christian Adeler. De havnet snart i en bitter konflikt med byfogden, som var skifteforvalter.

Stridens eple var farens sagbruksvirksomhet i Telemark («det vestenfjelske sagbruk»), som Frederik Christian hadde drevet de siste årene av farens liv. Han og broren Nicolai var ikke klar over at alt faren eide var pantsatt, og trodde at farens sagbruksvirksomhet skulle tilfalle dem. Da de fikk vite at det ikke var tilfelle, men at deres fetter fikk alt, nektet de å godta det. Trolig stod de bak innbruddet i deres avdøde fars hus i april 1695, hvor hans hovedregnskapsbok ble stjålet. Og det var etter dette at forfølgelsen av Knudsen hadde startet.²⁴

Kragerø i 1699

Da støvet hadde lagt seg etter konkursen i Niels Sørensen Adelters dødsbo, var datteren Anna Adeler og hennes mann, Peder Poulsen, de eneste av familien som fortsatt bodde i Kragerø. Deres lokale maktposisjon var imidlertid langt svakere enn Adelters hadde vært.

Kragerøs næringsliv var på dette tidspunktet langt mer egalitært enn det hadde vært i amtmannens dager. På mange måter hadde situasjonen i byens næringsliv nå stabilisert seg etter omveltningene på 1690-tallet og kollapsen i Niels Adelters forretningsimperium. Byens 16 sager og eksportkvoten på 103 700 sagbord var nå spredd på langt flere hender – elleve kjøpmenn. Den som eide mest, var Peder Poulsen, som

24 Tank 1912, s. 30 og s. 102; Teige 2015, s. 218–222; Thomle 1917, s. 310–313 og s. 319–321; RA, Overhoffretten, Avsiktsprotokoller, nr. 28 1697, nr. 26; SAKO, Kragerø byfogd, Pantebøker, nr. I 1 1694–1725, f. 4b–34a.

kontrollerte 34 700, en tredjedel. En annen betydelig sagbrukseier var høyesterettsassessor i København Johan Sechmann, også han gift med en datter av Adeler. Både Poulsen og Sechmann hadde hatt penger til gode i sin svigerfars dødsbo, og hadde på den måten klart å sikre seg flere av hans sager. Det samme finner vi når det gjelder hvem som eide skip og skipsparter. Alle de største skipene var nå eid av partsrederskap. Den som eide mest, var også på dette feltet Peder Poulsen, som til sammen eide 245 lester, eller 26 prosent av byens tonnasje.

Ekteparet Poulsen-Adeler var mer de fremste blant likemenn, og ikke en enerådende gigant som faren/svigerfaren. De var nå på linje med kjøpmenn som Isach Niemann (20 000 bord, 160 lester og Kragerøs bygrunn), Mads Niemann (5400 bord og 63 lester) og Simon Pedersen (146 lester). Disse fire utgjorde i 1699 den øverste skatteklassen for byskatt. Under dem kom et lag med småkjøpmenn som eide sager med mindre kvoter, mindre skuter eller skipsparter. I denne gruppen var det også kjøpmenn som drev varehandel og krambod og enkelte skipper.

Etter 1700 kom det inn andre aktører, ikke minst etter at også brødrene Niemann gikk konkurs og måtte selge sine eiendommer. Den viktigste var Claus Bertelsen, tidligere magistratspresident i Kristiansand. Han kjøpte Mørland gård med to sager fra Niemanns konkursbo, og kontrollerte med det en kvote på 26 700 bord, mot Anna Adellers 34 700. Sammen skar de to handelshusene over halvparten av byens samlede kvote på 103 700 bord.

Bertelsen flyttet ikke til Kragerø, men styrte sine eiendommer gjennom en fullmektig. Ellers bestod byens kjøpmannsstand av fem–seks kjøpmenn som eide sager, skip eller skipsparter og kramboder, samt rundt 20 som handlet med trelast eller solgte varer. Resten av de rundt førti borgerne var skipper eller håndverkere.²⁵

Byfogd Roland Knudsen hadde mye å si i kraft av sin posisjon som øvrighetens representant på stedet, samt sin anseelse og myndige

---

25 RA, Rentekammeret, Reviderte regnskaper, Fogderegnskap, Øvre og Nedre Telemark og Bamble fogderi, pk. 2109 1703, manntall over sagdeler samt dele og grunnskatt i Bamble fogderi 1703, Sannidal; RA, Stattholderembetet, D IV Embetsmannsbrev, supplikker o.l., pk. 43, Skattemanntall for Kragerø 1709, pk 56, Manntall over Kragerø bys borgere 17. aug. 1720 og pk. 58, Manntall for Kragerø 23. mai 1722.

personlighet. Men etter hans død i 1702 var det ingen som kunne innta samme posisjon. Den nye byfogden, Daniel Barth, hadde selvsagt som øvrighet en del å si, men han kom utenfra, og han stilte dermed svakere enn sin forgjenger. I tillegg bodde byens grunneiere etter 1701 utenfor byen. Mangelen på en klar leder førte til at 1700-tallet i Kragerø ble preget av langvarige, bitre krangler og revirkonflikter mellom embetsmenn og mellom ulike fraksjoner i byens elite. At byen var så liten, og eliten fåtallig, gjorde ikke konfliktnivået mindre – snarere tvert imot.²⁶

Familien Adeler-Poulsen

Peder Poulsen døde allerede i 1699. Så det ble hans enke, Anna Adeler, som styrte handelshuset frem til sin død i 1729. Hun og hennes barn preget Kragerøs sosiale og økonomiske elite i de neste femti årene. Dette var på mange måter en krisetid i byens historie, med en stor bybrann i 1711, en lang og ødeleggende krig 1709–1720 og dårlige tider i trelasthandelen i etter krigen.

Ekteparet hadde tre barn som vokste opp. Datteren Johanne Margrethe giftet seg med en kjøpmann, mens den andre datteren, Anna, trådte inn i embetsstanden da hun inngikk ekteskap med tolleren Jacob Bredesen. Den eneste sønnen, Niels Poulsen, arvet ikke bare morfaren's fornavn, men overtok også hans rolle som den mest innflytelsesrike borger i byen, i hvert falt sosialt sett. Niels Poulsen var, i likhet med sine forgjengere, en dyktig og driftig forretningsmann, som overtok og drev morens handelshus videre. Det var han som mottok kong Christian 6. med følge i familiens hus i 1733 (som morfaren hadde gjort med Christian 5. i 1685). Studenten Niels Hichmann, som var huslærer for familien på 1730-tallet, skrev i sine selvbiografiske oppteignelser at «Poulsen blev agtet i Kragerø som en Statholder» og kommenterte familien luksuriøse vaner:

Disse smaa Poulsener saae ud som smaa græver – deres røde fiine Klæder, med sølv-Traad Knapper og knaphuller udi Gallonerte Hatter, store Sølv-Spænder i Skoe og for Knæerne, hviide Silcke-Strømper. [...] og naar Jeg var der blev vi

26 Teige 2015, s. 229–235.

opvartede af en pæn ung Pige, væl magnific, med dækket Theebord blank som en Lue, Choclade, Caffé, Confect, Frugt – og naar det var om Aftenen, da var aftens Maaltidet icke mindre honnet, Viin=glasser, og alt hvad dertil hørte – saa vi hafde vort Laug for os selv – alt dette var efter Madame Poulsens Ordre.²⁷

Da Niels Poulsen døde i 1759, kan vi si at en epoke i handelslivet i Kragerø var over. Hans eiendommer bestod av ikke mindre enn ni sager, 23 gårdsbruk og tre skip. Familien Adeler-Poulsen hadde vært toneangivende i byen helt siden grunnleggelsen, men nå maktet ikke etterkommerne å opprettholde dynastiets status. Den eldste sønnen døde ugift kort tid etter faren, mens den nesteldste, Peder Claussen Poulsen, overtok mye av virksomheten etter sin far og eldre bror. Han er husket som en vanskelig og ustyrlig mann, som gjorde lite for å forvalte økonomien, og hans del av arven forvitret. Heller ikke yngstemann, Nicolai Adler Poulsen, giftet seg, eller gjorde mye for å forvalte arven han hadde fått. Han er blitt kalt for «den store eiendomsselger» og solgte raskt sin andel.²⁸

Nøytralitetsfarten under syvårskrigen 1756–1763 ga muligheter for rask økonomisk fremgang, og det var de yngre og dynamiske kjøpmennene og handelshusene med lite bundet kapital som evnet å høste de største fruktene av denne fremgangen. Flere nye aktører kom til i perioden fremover. Den fremste av dem Halvor Heuch, som kjøpte opp store deler av det Adeler-Poulsenske arvegodset og la grunnlaget for en slekt som ville prege Kragerø økonomisk og politisk frem til midten av 1800-tallet.

Næringslivets kommandohøyder

I sin studie av Bratsberg på 1600-tallet beskriver Øystein Rian hvordan eliten i dette amtet i løpet av 1600-tallet erobret det han kaller for «næringslivets kommandohøyder». En elite av embetsmenn og kjøpmenn skaffet seg på ulike måter kontroll med trelasthandelen, skipsfart og andre eksportnæringer, og fikk på den måten betydelig makt og store inntekter. Disse mennene og deres familier dannet mektige dynastier,

27 RA, Manuskriptsamlingen, Manuskripter i oktavformat, 45 Hichman, Niels Justen, *Selvbiografi*, f. 20b–21b.

28 Pedersen 2016, s. 8–24.

basert på ekteskap og uformelle nettverksrelasjoner – relasjoner som ofte kunne gli over i kameraderi, nepotisme og regelrett korrupsjon. Flere av familiene han undersøkte hadde sin opprinnelse i fullmektiger, fogder og tjenere, som kom til området i tjenesten til adelige lensherrer før 1660. En av disse var nettopp Adelerne, som stammet fra lensherre-tjeneren Søren Jensen. Både han og sønnen Niels skyldte mye av sin fremgang som næringsdrivende til de gode relasjonene de hadde til lensherrene. Gjennom dem fikk de også tilgang til patroner og nettverk helt opp til toppen av den dansk-norske staten.

Niels Adeler klarte å erobre flere av disse kommandohøydene på 1660- og 70-tallet, og etablerte seg som Kragerøs mektigste mann. Han brukte sitt nettverk til å skaffe seg tilgang til kapital, som han brukte til å ekspandere handelsvirksomheten sin ved å aggressivt kjøpe opp sagbruk, eiendommer og skipsparter. Det skapte en betydelig gjeld, men ga ham også store inntekter. Samtidig stilte han seg i spissen for de lokale kjøpmennenes bestrebelse for å etablere Kragerø som en selvstendig kjøpstad. Det klarte han i 1666. Han klarte også å bli utnevnt til byens første overrådmann, og skaffet seg dermed nok en maktbase. Nå kunne han også kontrollere andre embetsmenn i byen, og dominere byens sosiale liv.

Det som skilte Niels Adeler fra de fleste andre provinsmatadorer i norske småbyer på samme tid, var hans evne til å bruke sitt store og effektive nettverk, sin sosiale kapital, til å tilegne seg andre typer kapital – som vi har sett både økonomisk og kulturell kapital. Det siste i form av prestisje, forvaltningsmakt og embeter. Men, som vi har sett, bygde dette på store låneopptak, og handelshuset var gjennom store deler av 1670- og 80-tallet en koloss på leirfötter. Amtmannen klarte å holde det gående frem til sin død, da det kollapset. Da støvet hadde lagt seg, var kun hans datter Anna Adeler igjen i Kragerø. Hun ledet et betydelig handelshus, men det kunne på ingen måte sammenlignes med farens posisjon, selv om hun og hennes sønn Niels Poulsen i sin tid var blant byens tre–fire mektigste aktører både økonomisk og sosialt.

Hva var så «næringslivets kommandohøyder» i Kragerø og lignende steder på denne tiden? Hvilke typer makt fantes det, og hvordan var den makten som Niels Adeler hadde skaffet seg, og som tillot ham å ha en så dominerende posisjon mellom 1660 og 1690, fordelt?

Vi kan skille mellom fire typer makt:

1. **Administrativ makt.** Det vil si at å selv sitte i eller å kontrollere de viktigste embetene som styrte og distriktet rundt på vegne av kongemakten. Sentralt for Niels Adeler var overrådmannsembetet som han satt i fra 1666. Han utøvde også mer eller mindre kontroll med andre embeter i Kragerø, ved å bruke sin innflytelse hos konge og sentraladministrasjon til å sørge at det var hans klienter som ble tilsatt i dem. Adellers administrative makt ble ytterligere økt da han i 1675 ble amtmann og hans sønn overtok som overrådmann. Etter opphevelsen av embetet i 1694, var byfogden øvrighet i byen.
2. **Økonomisk makt.** Det vil si hvor mye av det lokale handelslivet, særlig i de eksportrettede næringer, han og hans familie eide eller kontrollerte. De viktigste feltene i Kragerø var kontroll med sager og eksportkvoter for trelast, skip og skipsparter og eierskap av jordegods og skoger i byens handelsdistrikt. I andre byer kunne det også være andre felt, som kontroll over varehandel, gruver, fiskeressurser eller annet.
3. **Grunneiermakt.** Eierskap og kontroll over bygrunnen i en by. Dette kan anses som ytterligere en type økonomisk makt. I mange norske byer i tidlig nytid, spesielt de mindre ladestedene som vokste frem langs kysten, var den likevel såpass viktig at den bør være en egen kategori. Det gjelder også Kragerø. Der var dette den eneste typen makt i byen som familien Adeler i sine velmaktsdager ikke kontrollerte helt eller delvis.
4. **Sosial og kulturell makt.** Dette hang delvis sammen med og kom til dels som følge av å besitte de andre typene makt nevnt over. Men forholdet var ikke 1:1, og heller ikke synkront. Slik makt kunne ofte vare lenge etter at administrativ og/eller økonomisk makt var helt eller delvis svekket. Det kunne også oppstå uavhengig av dette. Nettverksbånd var ofte en ressurs i seg selv.

De samme typene makt fantes trolig med forskjellige lokale variasjoner også i andre sørnorske mindre trelastbyer. I mange av dem fantes det lokale matadorer og embetskjøpmenn som hadde all eller mye av makten på de ulike feltene. Det var med på å definere dem som matadorer. Men

det var trolig kun i Kragerø at en familie var så lokalt enerådende som Niels Adeler og hans familie var mellom 1660–1690, da de kontrollerte den lille byen. Det skyldtes at han klarte å bruke sitt nettverk til å bli embetsmann – og dermed få administrativ makt, samt å skaffe en dominerende posisjon i det lokale næringslivet – som ga økonomisk makt. Det gjorde at Adelerne kunne dominere byen også sosialt og kulturelt. Denne siste typen makt og prestisje hadde familien også etter 1699, da Anna Adeler og hennes sønn Niels Poulsen styrte et av de tre–fire største handelshusene i Kragerø. Det falmet da Niels Poulsens sønner solgte familiens virksomhet etter hans død i 1759. Så hvis sosial kapital på 1660-tallet var viktig for at Niels Sørensen Adeler kunne bygge opp et stort handels- og embetskarriere, så betydde også utviklingen av de siste restene av familiens handelshus 100 år senere at den gradvis tapte sin sosiale makt.

Litteratur

- Dørum, K. (2018): *Arendal før kjøpstaden. Fram til 1723, Arendal by- og regionhistorie*, bd. 1, Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Eliassen, F.-E. (1999): *Norsk småbyføydalisme? Grunneiere, huseiere og husleiere i norske småbyer 1650–1800*, Oslo: Den norske historiske forening.
- Helle, K., Eliassen, F.-E., Myhre, J. E. & Stugu, O. S. (2006): *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*, Oslo: Pax.
- Henningsen, L. N. (1985): *Provinsmatadorer fra 1700-årene. Reder-, Købmands- og fabrikantfamilien Otte i Ekernførde i økonomi og politikk 1700–1770*, København: Rosenkilde og Bagger.
- Hopstock, C. (1975): *Søndre Kalstad og Kragerø-slekten Biørn i byen og på landet*, Kragerø: Kragerø bok- og papirhandel.
- “Matador”. (2020): I Ordbog over det danske sprog. Hentet fra <https://ordnet.dk/ods/ordbog?aselect=Matador&query=matadoragtig>.
- Pedersen, A. (2016): *Kysten. Skogen. Byen. Kragerøs historie*, bd. 2, Kragerø: Kragerø kommune.
- Rian, Ø. (1997): *Bratsberg på 1600-tallet. Stat og samfunn i symbiose og konflikt*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Svalastoga, K. (1943): *Byer i emning. Porsgrunn, Brevik og Langesund 1660–1740*, Oslo: Grøndahl & Søn.
- Tank, R. (1912): *Under krigsfare og skattetryk. En studie i byenes historie under Gyldenløves statholderskap*, Kristiania: Gyldendal.
- Teige, O. (2008): *Eliten i Christianias sosiale og politiske nettverk 1680–1750*, doktoravhandling, Oslo: Universitetet i Oslo.

Teige, O. (2015): *Kysten. Skogen. Byen. Kragerøs historie*, bd. 1, Kragerø: Kragerø kommune.

Thomle, E. A. (1917): «Nogle oplysninger om amtmand Niels Sørenssøn Adellers børn», *Norsk tidsskrift for genealogi, personalhistorie, biografi og literærhistorie*, 2 (4).

Tveite, S. (1961): *Engelsk-norsk trelasthandel 1640–1710*, Bergen: Universitetsforlaget.

Utrykte kilder

Riksarkivet, Norge

Danske Kanselli:

- Skapsaker, nr. 68 Skap 14, pakke 340A.
- Norske registre.
- Norske tegnelser.
- Norske innlegg.

Rentekammeret:

- Reviderte regnskaper, Fogderegnskap, Øvre og Nedre Telemark og Bamble.
- Realistisk ordnet avdeling, Skog- og sagbruksvesen.

Stattholderembetet,

- D IV Embetsmannsbrev, supplikker o.l.

Overhoffretten:

- Voteringsprotokoller.
- Avsiktsprotokoller.

Manuskriptsamlingen,

- Manuskripter i oktavformat, 45 Hichman, Niels Justen, *Selvbiografi*.

Riksarkivet, Danmark

Højesteret:

- Stævningsbøger.
- Voteringsbøger.
- Dombøger.

Statsarkivet på Kongsberg

Kragerø byfogd:

- Pantebøker, nr. I 1 1694–1725.

Provinsmatadorer mellem fyrstegunst og borgermisundelse. Otte-koncernen i Ekerneførde i Slesvig 1700–1770

Lars N. Henningsen

Rigsarkivet Aabenraa

Abstract: The provincial ‘matadors’: Between royal favour and the envy of the burghers. The Otte dynasty in Ekerneførde in Schleswig 1700–1770

The Otte dynasty did not possess notable land in the town of Ekerneførde in Schleswig in 1700–1770, and its members did not become landlords, and the family members owned only two estates near their residence. Thus, Ekerneførde should not be considered a ‘landlord town’ as defined by Finn-Einar Eliassen. However, Christian Otte and his son Friedrich Wilhelm Otte gained a dominant position in the town. Their path to success was facilitated by unique business talent, the social networks they built, and their contacts in the local council and the central administration in Copenhagen. The Otte dynasty managed to establish the largest single-proprietor shipping company in Denmark outside Copenhagen. Therefore, one must conclude that Ekerneførde was, for a certain period, a privatised monopoly town. This occurred despite the fact that the Danish state systematically kept a tight grip on urban sites by providing state tenants with power and authority. In addition, these statal measures were underpinned by manifold administrative and judicial regulations. Yet statal bureaucratisation of the towns in Denmark did not prevent ‘matadors’ like the Otte family from growing and obtaining strong economic and social positions. They also benefited from royal favour, which triggered envy and dissatisfaction in other merchant families. One should not assume that the Otte dynasty is a unique example of ‘matadors’ in Denmark, and they were not the only ones who anchored their dominant position without owning the land the town was built on, but rather on various political and economic resources. Consequently, this study of Ekerneførde indicates that other small towns in Denmark most likely fostered dynasties and ‘matadors’ temporarily. However,

Sitering: Henningsen, L. N. (2022). Provinsmatadorer mellem fyrstegunst og borgermisundelse. Otte-koncernen i Ekerneførde i Slesvig 1700–1770. I K. Dørum (red.), *Hvem styrte byene? Nordisk byhistorie 1500–1800* (kap. 10, s. 273–295). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.149.ch10>
Lisens: CC-BY-NC-ND 4.0

it is clear that Schleswig became less controlled by stata bureaucracy compared to other parts of the Danish Realm. More studies are needed to explore the whole picture of the political economy of Denmark in the 18th century.

Keywords: matadors, privatised monopoly town, landlords, political economy, Schleswig

Otte-dynastiet og Ekernførdes politiske økonomi

Byerhvervene søfart, handel og manufakturvæsen var i fokus i 1700-årenes danske monarki, og de nød godt af statens neutralitetspolitik i århundredets sidste halvdel. Mulighederne blev udnyttet i byerne i hertugdømmet Slesvig. En særstilling indtog byen Ekernførde. Her skabte en enkelt entreprenørfamilie, familien Otte, gennem to generationer et af datidens største danske enkeltmandsrederier. Familien drev også storhandel og investerede ambitiøst i manufakturer og gods. De hævdede sig over de normale byeliters niveau, og det skete i et spændingsforhold til både den lokale byoverklasse og middelklasse. Familien udviste en ekstraordinær forretningsdygtighed og evnede samtidig at sikre sig indflydelse i det lokale kommunestyre og skabe kontakter i statsapparatet. I det følgende præsenteres Otte-historien som et atypisk eksempel på en elite i samspil med lokalsamfund og statsledelse.

Det er et blændværk, når købmand og skibsreder Christian Otte påstår, at Ekernførde blomstrer på grund af hans store handel. For byens kasse får ikke mere fra ham end fra mange ”ordinaire Børgere”. ”Publikum får overhovedet ikke nogen fordel af hele hans rigdom, som man i øvrigt gerne under ham, når han holder sig inden for passende grænser.” Sådan angreb magistraten i Ekernførde i 1729 storrederen og storkøbmanden Christian Otte for at bryde med bysolidariteten.¹ I 1757 havde sønnen Friedrich Wilhelm Otte ført familiefirmaet til langt større højder, og han havde fået sig selv placeret som ”consul

---

¹ Henningsen 1985, s. 55.

honorarius”. Nu mente byens deputeretkollegium, repræsentant for det brede borgerskab, at Ekernførde nok havde ry for sine skibe og en vis handel, men det var dog kun kancelliråd Otte, som ejede ”det lykkens gode at have den største andel deraf [...] På grund af denne ene mand” var byen belastet med en for stor skatteansættelse, og hans virksomhed skadede de jævne næringsdrivende.²

Før det er muligt at forsøge en perspektivering af disse udtalelser fra de to kommunale organer i Ekernførde mod byens dominerende erhvervs-mænd, er det nødvendigt at tegne omrids af bystyre og byøkonomi i datidens Slesvig.

Bylandskabet i Slesvig og Kongeriget Danmark

Ekernførde var i 1700-tallet en købstad i hertugdømmet Slesvig, som sammen med hertugdømmet Holsten hørte til det danske monarki. Efter krigen i 1864 blev begge hertugdømmer afstået til Preussen, og efter første verdenskrig blev Slesvig delt ved folkeafstemningen i 1920. Den sydlige del af Slesvig kom til Tyskland, og Ekernførde er således i dag en del af det tyske forbundsland Schleswig-Holstein.

I 1700-tallet hørte Slesvig og dermed Ekernførde hjemme i en dansk sammenhæng. Grænsen nordpå til Kongeriget Danmark gik syd om købstæderne Kolding og Ribe, idet den over store strækninger fulgte vandløbet Kongeåen. Der var betydelige forskelle på landene nord og syd for grænseskellet. I Kongeriget Danmark var styreformen den danske enevælde. Alle overordnede statsmyndigheder var centraliseret i København. Tidligere tiders elementer af kommunalt selvstyre i byerne var afløst af kongeligt udnævnte embedsmænd. Kongens residensstad København nød omfattende handels- og søfartsprivilegier på provinsbyernes bekostning.

I de to hertugdømmer Slesvig og Holsten syd for Kongeåen var meget anderledes. Begge hertugdømmer var ganske vist en del af monarkiet,

---

² Henningsen 1985, s. 257f.

men lovgivning og forvaltning var anderledes end i Kongeriget Danmark. Hertugdømmerne havde deres egen centralforvaltning i *Tyske Kancelli* og *Tyske Rentekammer* m.v. i København, men centraliseringen var ikke så udpræget som for Kongeriget. Lokalt i hertugdømmerne var der melleminstanser, hvoraf de fleste havde hjemme på Gottorp Slot i Slesvig by. Her residerede *statholderen*, som på kongens vegne førte tilsyn med bl.a. byerne. *Overretten* sammesteds var øverste administrations- og retsmyndighed. Købstæderne var ikke underlagt de lokale stiftamtmand som i Kongeriget Danmark, men sorterede direkte under statholderen og kancellierne i København, og byerne havde i forskellig grad bevaret elementer af kommunal selvforvaltning. Såkaldte deputerede borgere (fra 12 til 24 svarende til de såkaldt "eligerede borgere" i kongerigets købstæder) foretog skatteudskrivning og deltog i økonomiforvaltningen, og posten som bykasserer gik på skift mellem medlemmerne. Fire til seks rådmænd dannede *magistraten*, hvoraf et eller to af medlemmerne fungerede som borgmester. Borgmestrene var sammen med magistraten byens egentlige øvrighed og tjente også som rådstueret, byens domstol. Velstående håndværkere kunne få plads blandt de deputerede, men ofte blev både de og rådmændene rekrutteret fra købmandsstanden, og kun de mest velstående købmænd fik plads i magistraten.³

Langt op i 1700-tallet var det almindeligt, at byens rigeste købmand var borgmester. Tætte familiebånd bandt rådmændene sammen, og nye rådmænd blev gerne fundet ved selvsupplering, oftest fra de deputeredes rækker. Systemet rummede elementer af lokale valg og selvstyre, men med årene trængte en statslig, standardiserende påvirkning sig på. De valgte skulle have kongelig godkendelse, tendensen bevægede sig i retning af kongelige udnævnelser af både rådmænd og borgmester, og det gav hyppige kontroverser mellem lokale ønsker og statslige krav. Det selvstændige valg blev reduceret til en ret til at foreslå en kandidat, men ofte pressede staten en kandidat igennem trods lokal modstand. Dermed fandt personer med universitetsuddannelse vej til embederne i stedet for

---

3 Henningsen 1991, s. 808–812, og 2008a, s. 170–172.

selvlærte, lokale købmænd. Generelt var statskontrollen i vækst: I 1736 blev alle byprivilegier indkaldt til godkendelse, fra 1741 skulle kommunale lån godkendes af statholderen, og fra 1756 skulle regnskaber indsendes til revision. Statskontrollen blev ikke så effektiv som i Danmark, men den var på vej.⁴

På mange måder indtog Slesvig en vigtig plads i monarkiets sydlige del. Landbruget udmærkede sig med kvæg- og kornavl, og geografien gav et godt udgangspunkt for driftige søfarts- og handelsbyer. På vestkysten lå der byer omgivet af frugtbar korn- og kvægland, og herfra var der fart vestpå til Hamborg og Nederlandene. På østkysten havde byerne Ekernførde, Flensborg, Sønderborg og Aabenraa gode, naturlige havne. De var udgangspunkt for sejlads på Østersøen og omsætning af de mange vigtige Østersøvarer såsom tømmer, jern, beg, tjære, hør og korn, som alle var eftertragtede i Vesteuropa. Mange mindre skibe varetog sejlads til og fra den altdominerende hovedstad, København, større skibe sejlede til Norge og England. Nye muligheder dukkede op fra 1740'erne. Danmark indgik traktater med de muslimske stater i Nordafrika og Tyrkiet, og det gav skibe under Dannebrog sikkerhed mod opbringelse af de farlige pirater. Redere i de slesvigske byer gik herefter ind i fragtfart fra Østersøområdet til Vest- og Sydeuropa og videre ind i Middelhavet og tilbage med varer derfra. Fremgangen blev forceret af særlige muligheder under Den Østrigske Arvefølgekrig 1740–48, Syvårskrigen 1756–63 og Den Amerikanske Uafhængighedskrig 1775–84. Slesvigske skibsredere gik forrest i det at overtage fragter for kunder i de krigsførende lande, og dermed blomstrede den slesvigske skibsflåde og byerne generelt. De slesvigske byer ragede pænt op i monarkiets sydlige del. Flensborg udviklede sig til en lokal metropol, den tredjestørste by i Danmark og hertugdømmerne.⁵ I Kongeriget Danmark havde kun byerne Odense, Aalborg, Helsingør, Randers, Aarhus og Fredericia indbyggertal på højde med byerne i Slesvig og Holsten.⁶

4 Pust 1975, s. 1–107.

5 Henningsen 2008b, s. 333–428.

6 Henningsen 2006, s. 41.

Friedrich Wilhelm Otte (1715–66). Portræt af Peter Wichmann. Privateje på godset Schierensee.
Foto: Jens Ravn Jensen. Kan ikke genbruges uden tilladelse.

Ekernførde

Ekernførde er den sydligste af de slesvigske østkystbyer. Ved folketællingen i 1769 hørte byen med sine 2.091 indbyggere til de mindre blandt Slesvigs havne- og handelsbyer. Storbyen Flensborg var den største med 6.842 indbyggere.⁷ Til gengæld var Ekernførde begunstiget med en af de bedste havne.

”Havnen er uforlignelig, da de største Krigsskibe kunde kaste Anker et Bøsseskud fra Landet, og store Koffardieskibe legge tet op til Skibbroen, som er meget stor og rummelig, og bliver bestandig holdt i god Stand. Paa den ere anlagte adskillige Skibsbygger-Verffer, og dog er der Rum nok til en stor Mængde Trævare, som nesten bestandig ligge der.”

⁷ Beiträge 1967, s. 13.

Sådan prisede byen i Erich Pontoppidans *Den danske Atlas* fra 1781.⁸ Lovprisningen går igen i samtidens andre topografiske værker:

”Ekernførde er en gammel og velstående by ... i de senere tider er der bygget en del, og den har en fortræffelig havn, som er både bred og dyb.”⁹ ”Handel og skibsfart og malteri og brændevinsbrænding er de vigtigste næringer.”¹⁰

I 1769 blev der registreret 68 små købmænd og kræmmere, og 34 levede af malteri.¹¹ Købmandskab og skibsfart gik hånd i hånd. En inderkreds af førende købmandsfamilier (Thamm, Kruse, Rhode, Thöming m.fl.) med interesser i søfarten prægede bystyret.

Fra denne kreds rekrutteredes magistraten, som var sammensat af en borgmester og to rådmænd. Disse tre herrer varetog byens forvaltning og retsvæsen bistået af en bysekretær. Seks *deputerede borgere* repræsenterede bredere borgerkredse og administrerede byens indtægter- og udgifter. I 1730'erne havde staten foranlediget, at der for at fremme byens erhvervsliv blev oprettet et lokalt *kommercekollegium*. Det bestod af borgmesteren, den ældste rådmand og tre førende købmænd. Havnen var byens livsnerve, og derfor var byens *skibbrokollegium* af vital betydning for omsætningen. Det bestod af borgmesteren, fire købmænd og en broskriver.¹² Alt i alt var Ekernførde en by, som levede af købmandskab og skibsrederi, og hvor et netværk af købmands- og skibsrederfamilier prægede økonomien og bystyret.

En ny familie¹³

I 1690'erne begyndte en ny mand at gøre sig gældende i denne købstadsverden af gamle familier, sådan som det kunne ske i *åbne konkurrencebyer*. I 1699 registrerede byens told- og licentregnskab den unge Christian Otte som skipper på eget skib. C.O. var født 1674 i Ekernførde, hvor faderen var en velstående skomager. Sammen med broderen Otte

8 Pontoppidan 1781, s. 746.

9 Hansen 1770, s. 323.

10 Niemann 1799, s. 556.

11 Pontoppidan 1781, s. 741.

12 Niemann 1799, s. 551–561.

13 For det følgende henvises generelt til Henningsen 1985.

foretrak han at bruge sine kræfter inden for byens traditionelle hovederhverv: handel og søfart på Østersøen. To til tre gange årligt så man ham på eget skib sejle østpå til Wismar, Stralsund, Gotland, Kalmar eller Stockholm, nogle gange til København med landbrugsvarer eller brænde. Returlasten var bjælker, lægter, jern, fliser, tjære og andre Østersøvarer, som hjemme blev solgt videre til baglandet i Slesvig. Brødrene forstod at udnytte fordelagtige krigskonjunkturer, og ruterne blev udvidet til Norge, England eller Frankrig, hvorfra der blev sejlet hjem med salt eller vin. C.O. samarbejdede med byens gamle købmands- og rederfamilier, som det skete i *netværksbyerne*, og i 1713 ejede han parter i ti skibe på i alt 268 kommercelæster (kl.). I 1711 forpagtede C.O. sammen med købmand Marcus Kruse på de handlendes vegne told- og licentopkrævningen, og han fik plads i skibbrokollegiet, som administrerede havnen. Nogle år senere var det en af hans egne betjente, som varetog posten som brofoged. Fra 1712 var broderen Otte en af de deputerede. I 1714 hørte C.O. til de bedst bemidlede i byen. Han købte en anselig ejendom i bycentrum ved kirken.

Året 1721 indledte en ny periode. Efter Sveriges nederlag i Den Store Nordiske Krig blev Ekernførde sammen med den gottorpske hertugs del af Slesvig lagt under den danske krone, og C.O. og hans kolleger skulle omstille sig til kongelig dansk lovgivning og indrette deres virksomheder med hensyntagen til, at København mere tydeligt end før var magt- og handelscentrum. C.O. var omstillingsparat. Han udbyggede sin sejlads og handel på Østersøen og vestpå og lod dertil som noget nyt skibe gå ind i fragtfart fra København til Nordatlanten eller udføre rejser for københavnerkøbmænd til Frankrig. Handelen voksede, og C.O. investerede i et malteri. I 1737 blev han omtalt som den største af byens salt-, korn- og tømmerhandlere. Nu foretrak han at være enereder for sine skibe. I 1740 havde han syv skibe på knap 200 kl., en tredjedel af byens samlede tonnage. I 1732 købte han aktier i det højtprofilerede Asiatisk Kompagni i København. I 1734 havde C.O. kapital tilovers til at købe det adelige gods Krieseby tæt på byen.

C.O. skilte sig således ud fra byens førende købmandsfamilier, og det foregik i åben konkurrence uden tætte familiebånd i byen. Den ældste søn, Daniel (1700–1763), forblev ugift og gik ind i forretningen. Den

næstældste, Georg Christian (1702–1778), gik embedsvejen som borgmester i Slesvig og fik en datter af en Obersachwalter i den holstenske regeringsby, Glückstadt, som ægtefælle. Johann Nikolaus (1714–1780) blev gift med datteren af en justitsråd og godsejer i omegnen. Friedrich Wilhelm (1715–1766), som blev udset til at videreudvikle firmaet, blev gift med Dorothea Charlotte von Reventlow, datter af den adelige regimentschef i Ekernförde, Otto Heinrich von Reventlow. Det var et godt navn, men bragte ikke penge til huse.¹⁴ Familien søgte således kontakt med adelseliten, som ellers ikke prægede den daglige virkelighed i Ekernförde.

Samtidig forstod C.O. at knytte kontakt til de nye kongelige myndigheder efter magtskiftet i 1721. Han sørgede for overnatning til den nye amtmand de Münch, når han kom til byen i egenskab af bypræsident. Den nye kongelige amtsforvalter Heinrich Lüders logerede hos C.O., når han besøgte Ekernförde. C.O. ansøgte magistraten om at få bevilget indkvarteringsfrihed til gengæld. Dette blev afslået.

C.O. havde fremgang, og sidst i 1720'erne udviklede det sig til en kontrovers med magistraten, som skulle sørge for, at byens gamle reguleringsordninger blev overholdt. Skibbroordningen foreskrev, at grossererne ikke måtte købe stort ind af tømmer for næsen af småborgere, og at der skulle gå fire år mellem samme reders skibsbyggeri. Magistraten anførte, at C.O. og hans bror "hidtil har bygget på skibbroen efter eget forgodtbefindende, de køber egetræ til byggeriet og lader alt foranstalte efter deres eget hoved uden at spørge borgmester og råd". C.O. betalte formueskat som andre "ordinaire bemidlede borgere", men havde langt flere aktiver end dem, og han snød med tolden af sin import. Byens kasse fik ikke mere fra ham end fra mange "ordinarie Bürgere". C.O. havde bygget et stort og fint pakhus, og det skadede både kirken, som var nabo, og bykassen.

"Publikum får overhovedet ikke nogen fordel af hele hans rigdom, som man i øvrigt gerne under ham, når han holder sig inden for passende grænser".¹⁵

14 Henningsen 1985, s. 60f og s. 273.

15 Henningsen 1985, s. 55.

Her protesterede det gamle bystyres folk mod angreb fra den åbne konkurrence.

Indflydelse i bystyret

Den ambitiøse forretningsmand var utilfreds med de snærende bånd fra magistraten, men familien Otte fandt andre udveje. I 1740 trak C.O. sig tilbage fra det vigtige skibbrokollegium, og pladsen blev overtaget af sønnen Friedrich Wilhelm, som 25 år gammel var på vej ind i firmaet. Han indledte straks et frontalangreb på den gamle skibbroordning. Den var skabt af ”jalousie und Missgunst” mod dem der ”sich etwas aufgenommen und jährlich ein Schiff [hat] bauen können”, mente unge Otte. Den gamle ordning var etableret for at skabe ”egalité” og for, at den ene ikke skulle blive et hoved højere end den anden. Faktisk lykkedes det F.W.O. at få de snærende bånd afskaffet. En ny skibbroordning blev godkendt i 1740, og her var skibsbyggeriet givet frit. Nu kunne familien Otte og andre storkøbmænd bygge så mange skibe, de ville. Noget, som kunne minde om liberalisme, var herved introduceret i Ekernførde, og det blev familien O., som benyttede mulighederne mere end andre.¹⁶ Måske var Ekernførde ved at udvikle sig til en *åben konkurrenceby*.

Året efter lykkedes det at få et ben indenfor i magistraten. Borgmester Detlev Julius Thamm var oppe i årene, og unge Otte fik en af byens præster til at støtte et forslag om, at han skulle vælges til ulønnet ”borgmester adjunctus”. Thamm lod sig overtale og anbefalede F.W.O. over for statholderen: Den unge mand var søn af ”en herværende betydelig købmand” og kunne vente god arv fra ”sin velstående far”. Statholderen gav projektet sin støtte med begrundelsen, at F.W.O. ”havde erhvervet sig godt kendskab til byforholdene gennem sin fader, en velanset borger, som præsterer såre meget i købmandskab”. F.W.O fik kongens stadfæstelse og sad herefter i magistraten som ”borgmester adjunctus”.¹⁷

¹⁶ Henningsen 1985, s. 71f.

¹⁷ Henningsen 1985, s. 72.

F.W.O. tog energisk fat i magistraten. Han talte for et frit ”commercium” uden begrænsninger fra bystyrets side. F.eks. ønskede han, at frimestre skulle have mulighed for at slå sig ned i byen uhindret af de gamle lav, og han præsenterede sine magistratskolleger for nye ideer. Det fandt borgmester Thamm og rådmændene Christensen og Völkers noget overilet. De følte, at den unge mand ville befale alt og lave alt om på en studs. De kunne ikke se, ”at han blev gået for nær eller truet i sin handel eller led afbræk, hvis han ikke straks har uindskrænket magt til at befale, men må dele øvrighedsmagten med os”. I 1745 blev striden indanket for de statslige myndigheder, og regeringen gav sin støtte til den unge mand. F.W.O. havde vist fornuftig indsigt og ”en pligtro bestræbelse for at befordre det almindelige bedste”, lød øvrighedens svar. F.W.O. kunne fortsætte i embedet. I 1748 fik han tildelt karakter af ”virkelig kancelliråd”.¹⁸

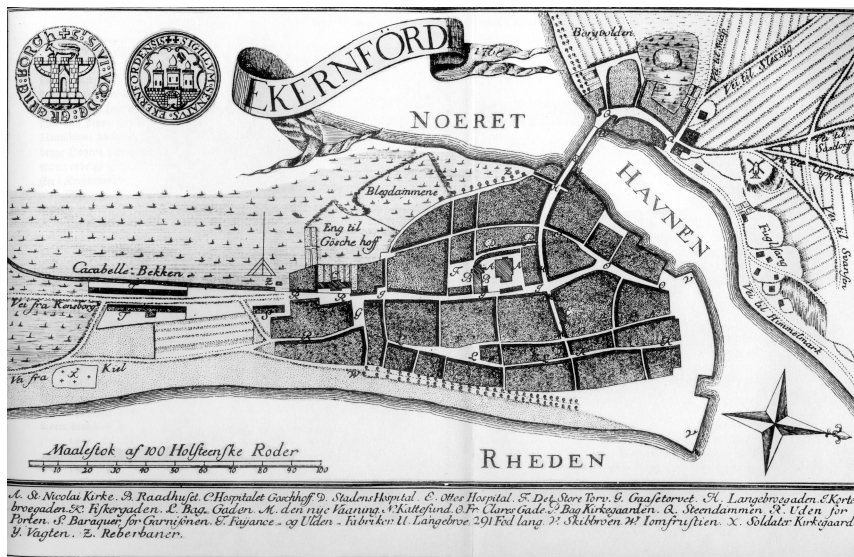
Sagen viste, at det var vigtigt at holde god kontakt til myndighederne. Det gjaldt også, når familieformuen skulle plejes. C.O. giftede som nævnt ikke sønnerne ind i den lokale købmandselite i Ekernefærde, og det gjaldt heller ikke døtrene. En datter blev gift med en byfoged og auktionsforvalter i Slesvig, en anden med en velhavende kaptajn og godsejer, en med en advokat og borgmester i Glückstadt, og en med den kongelige proviantkommissær Rendsborg, indkøbschef ved rigets næstvigtigste fæstning.¹⁹ Da døtrene skulle have deres medgift med til deres nye hjem, var der fare for, at der skulle betales 10 % i afgift, og C.O. søgte om fritagelse, hele fire år i træk og uden held. Så fandt han på at tilbyde at oprette en fattigstiftelse i Ekernefærde med en kapital på 3.000 rdl. mod til gengæld at få afgiftsfritagelsen. Det blev bevilget i 1739 af oversekretær J.S. Schulin i Tyske Kancelli for de døtre, som forblev i hertugdømmet Slesvig, og dernæst i 1744 for de to, som flyttede til Holsten. C.O. sendte en personlig tak til kancellichefen i København, hvis indsats han tilskrev det gode udfald på sagen.²⁰

---

18 Henningsen 1985, s. 73.

19 Henningsen 1985, s. 61.

20 Henningsen 1985, s. 58–61.

Ekernefærde omkring 1780. Otte-familiens hovedsæde og største pakhus lå lige ved A. Kirken og B. Rådhuset. E. er Otte-Stiftelsen. De to lange bygninger ved T. er Fajance- og uldmanufaktur. Illustrasjon: Det Kongelige Bibliotek. Stik i Pontoppidan: Den danske Atlas VII 1781. Falt i det fri.

Skibsreder Friedrich Wilhelm Otte

”Thi Erfarenhed viiser os, at een eller to Kiøbmænd udi hver Stad have bemægtiget sig den heele Handel, saa at de andre har levet ligesom under deres Vinger.”

Med disse ord lader forfatteren Ludvig Holberg købmanden Montanus beskrive forholdene i de små købstæder i sit lille skrift *Samtale imellem tvende Kiøbmænd* fra 1729.²¹ Ordene svarer godt til virkeligheden, som den udviklede sig i Ekernefærde i årene frem til C.O.s død i 1747. Under sønnen F.W.O. – og indtil hans død i 1766 – blev billedet endnu mere entydigt. Byen kom til at leve under ikke to, men blot én mands vinger.

Friedrich Wilhelm blev født i 1715, og han gik i faderens fodspor. De første skridt som skibsreder tog han under eget navn, endnu mens faderen levede. Det begyndte i samarbejde med bekendte i byens elite,

²¹ Cit. Henningsen 1985, s. 53.

købmændene Hans Jürgen Thöming, Arnold Peter Rhode og bysekretær Conrad Hinrich Jördening. I 1744 lod han og bysekretær Jördening sammen bygge en galiot på 53 kl., i 1746/47 deltog rådmand Hans Jürgen Thöming og købmand Arnold Peter Rhode i samarbejdet om bygning af en tremastet galiot på 73 kl. Da C.O. døde i 1747, var F.W.O. hovedreder for tre store skibe på i alt 200 kl.

Virksomheden blev herefter samlet af F.W.O. og fortsatte i en tid med nye muligheder. I årene 1746–53 indgik Danmark traktater med Alger, Tunis, Tripolis og Marokko, og skibe under Dannebrog fik derved sikkerhed mod overgreb fra sørøvere i barbareskstatene i Nordafrika, når de sejlede til Middelhavet. Otte-firmaet udnyttede uden tøven straks mulighederne, mens de store søfartsnationer var i krig i årene 1740–48. C.O. og F.W.O. lod umiddelbart efter indgåelsen af de nye traktater skibene gå i fragtfart fra Østersøen over Hamborg og Portugal og nu som noget nyt herfra videre ind i Middelhavet og retur. Dette spor blev opretholdt, da F.W.O. overtog den samlede familiefåde. Rederiet satsede til fulde på den store fragtfart, som var afhængig af de internationale politiske konjunkturer. I årene 1748–55 blev der fred, og konkurrencen fra de store sømagters skibe gav mindre plads. I disse år fortsatte Otte-skibene sjældent fra Portugal ind i Middelhavet. Selv da var der dog gode muligheder for ekspansion, og F.W.O. udbyggede flåden fra ni skibe på 500 kl. i 1748 til 16 på 814 kl. i 1755. Otte-firmaets skibe tegnede sig nu for 50 % af byens samlede flåde.

De helt store muligheder kom, da der atter blev krig i Europa i årene 1756–63. Krigen satte delvis skibene fra England, Holland og Frankrig ud af spillet, og skibe fra neutrale lande fik nærmest monopol på fragtfarten i Middelhavet og mellem Middelhavet og Nordeuropa. Fragtraterne steg, og der var brug for flere skibe. I juli 1755 indrettede F.W.O. et nyt skibsværft på sit gods Bienebek. Her og i Ekernførde blev der efterfølgende årligt bygget tre skibe til rederiet. 1757–59 købtes fem skibe på priseauktioner i Marseille og Toulon. Otte-rederiets tonnage voksede fra 16 skibe med ca. 814 kl. i 1755 til 24 skibe med 1.237 kl. i 1758. Næsten alle blev sat ind i farten på Middelhavet, kun sjældent blev de set i hjemlige farvande. De gyldne år varede, indtil freden sænkede sig i 1763. Herefter gik skibene som regel igen kun til Portugal og retur med f.eks. salt. Fragtraterne faldt

til førkrigsniveau, men F.W.O. kunne til stadighed fastholde rederiets størrelse. Ved hans død i 1766 var der 23 skibe med 1.215 kl.²²

Selv efter stagnationen var der tale om et rederi, som var usædvanligt for sin samtid. I de første år havde F.W.O. som nævnt været i partnerskab med ganske få kolleger i byeliten, senere var flere skibe delt med de tre Otte-brødre, mens der i ekspansionsårene blev samarbejdet med en købmand i Ålborg og især firmaet Ryberg & Thygesen i København. Men F.W.O. var hovedreder og delvis enereder. Der fandtes næppe nogen enereder med en tilsvarende tonnage, hverken i nogen dansk provinsby eller i København.²³ O.s personlige flåde var større end den samlede tonnage i Ålborg, landets største provinsflåde, og større end den samlede tonnage i de to byer Odense og Århus tilsammen. Ålborgs flåde androg 866 kl., Odenses 525 kl., og i Århus var den 401 kl. Den største provinsflåde hørte hjemme i Dragør med 1.687 kl.²⁴ Man kan muligvis hævde, at Otte-rederiet med afsæt i vilkår, som fandtes i *privatiserede monopolbyer* og *netværksbyer*, havde tilført Ekernførde elementer hentet fra den *åbne konkurrenceby*.

Fabriksejere

Søfart og handel var indbringende og gav F.W.O. en fremtrædende position i hjembyen. Det blev baggrunden for, at han og brødrene også slog sig op som ”industrirentreprenører”. Mange økonomer i samtiden mente, at ”fabrikker” og manufakturer kunne spare landet for import og beskæftige arbejdsløse i underklassen, og forsøg i denne retning var velsete i centraladministrationen. Tankegangen nåede til en kreds af adelige og borgerlige kapitalejere i hertugdømmernes regeringsby, Slesvig, med kontakt til statsadministrationen på Gottorp Slot. Det var folk med kontakt til J.H.E. Bernstorff, Danmarks førsteminister og chef for Tyske Kancelli og Kommercekollegiet i København. Til investorerne hørte F.W.O.s ældre bror Georg Christian, som siden 1735 var borgmester i Slesvig, og begge hans brødre. I 1755 opnåede disse adelige og borgerlige investorer

²² Henningsen 1985, s. 319.

²³ Henningsen 1985, s. 91.

²⁴ Henningsen 1985, s. 140f.

i Slesvig at få statsligt privilegium til at oprette en fajancefabrik. I 1756 engagerede samme kreds sig i oprettelse af en kniplingstrådfabrik og en kammerdugsfabrik.

Snart tårnede vanskeligheder sig imidlertid op, og det blev anledning til indgående forhandlinger mellem Bernstorff som ”erhvervsminister” og de eneste virkelig kapitalstærke i investorkredsen, Otte-familien. Ministeren havde lagt mærke til Otte-familiens succes som skibsredere, deres ”gode indsigt og ivrige bestræbelse for alt ... som tjener landets bedste”. Ministeren så gerne, at familien var med til at sikre industriprojekternes overlevelse. Ministeren lovede derfor gode privilegier, og det lykkedes at få den kapitalstærke Otte-familie til at overtage eneansvaret for kammerdugs- og trådfabrikken. Konstruktionen kunne gavne begge parter. Ministeren benyttede de private kapitalejere til at sikre driften af virksomheder, som staten gerne så opretholdt, og kapitalejerne erhvervede sig til gengæld velvilje og bevågenhed hos ministeren.

Slesvig-virksomhederne begyndte som interessentskaber med flere involverede, og det svarede ikke til den udvikling, vi har set i Otte-rederiet frem mod et enkeltmandsrederi. F.W.O. slog da også ind på en anden vej. I 1759 afhændede Otte-brødrene deres del af fajancefabrikken, og samme år udtænkte F.W. og broderen J.N. Otte en plan om selv at starte deres egen uldmanufaktur på familiegodset Bienebek. Her havde de ledige lokaler, der var skattefrihed, og medarbejderne var ikke underlagt lavstvang. Der blev indsendt ansøgning om privilegium, og staten var lydhør, for ”Otte kan underholde det”, lød vurderingen. Med løfte om toldfrihed og en årlig ”don gratuit” begyndte en vævemester fra Göttingen sammen med vævere sydfra arbejdet på ni vævestole på Ottes gods Bienebek.²⁵

Det varede et års tid, så valgte F.W.O. – ”til fremme og bedste for vor kære fødeby Ekernførde” og ”for bedre at kunne drive sagen, samt til lettelse og bekvemmelighed for arbejderne” – at flytte anlægget til Ekernførde og dér at foretage en betydelig udvidelse. Bystyret – F.W.O. var jo stadig borgmester – stillede et stort grundstykke til rådighed og lovede frihed for kommuneskatter og indkvartering og fritog de beskæftigede

---

25 Henningsen 1985, s. 191.

for at tage borgerskab. I 1762 blev der bygget en stor fabriksbygning, i 1764 omfattede uldmanufakturen i Ekernefærde i alt syv bygninger med 80 beskæftigede i farveriet og ved 32 væve. Uden for byen var der 159 spindere sysselsat med at fremstille tråd til væverne.

Noget tilsvarende skete med engagementet i fajanceproduktion. I 1759 blev der indrettet en fajancefabrik på J.N. Ottes gods Krieseby. Igen blev der skaffet privilegier med Bernstorffs støtte, og den nye fabrik opnåede mange anerkendende vurderinger. I 1765 blev ovnene forbedret, men nu overtog den energiske skibsreder føringen, og også denne fabrik blev flyttet til Ekernefærde. Her blev der bygget stort, beskæftigelsen nåede op på 44 arbejdere, heriblandt den højt ansete fajancemester J.G.L. Buchwald, som frem til 1768 gjorde Ekernefærde-fajancerne kendte som kvalitetsprodukter.

Kapitalisten, bystyret og statsministeren

Fader og søn – Christian Otte og sønnen Friedrich Wilhelm Otte – skabte sig således gennem to generationer en meget synlig position i fødebyen Ekernefærde. De sørgede for, at deres virksomheder kunne udvikles selvstændigt, fri af snærende bånd. Ved F.W.O.s død i 1766 var rederiet i selveje og omfattede 23 skibe på 1.215 kl., langt over halvdelen af byens samlede tonnage. Op mod 200 søfolk fik deres brød ved skibene. Der var etableret fabrikker med op mod 100 mand i arbejde, og dertil var der kontakt til op mod 300 spindere i by og omegn. Rederen havde eget skibsværft i byen og på de private godser, der var to familiegodser, og store ejendomme i byen husede uldmanufakturen, fajancefabrikken og købmandshandelen. På F.W.O.s kontorer var seks-otte bogholdere, handelsbetjente og skrivere beskæftiget med koncernens mangesidede aktiviteter. F.W.O. var mere end en ”primus inter pares” i Ekernefærde. F.W.O. var ikke i første række del af en *privatiseret monopolby* eller en *netværksby*. Han ragede nærmest op alene i en *åben konkurrenceby*.

Det var lykkedes, ikke kun takket være suveræn udnyttelse af de økonomiske konjunkturer. Otte-virksomheden havde også sikret sig sin særstilling ved at benytte det administrative apparat, både det lokale og det centrale magtapparat.

Fra 1741 var F.W.O. som nævnt ”borgmester adjunctus” ved siden af den ordinære borgmester. Med bysekretæren, C.H. Jördening, samarbejdede han privat om skibsinvesteringer, og det er formentlig deres forretningsmæssige synspunkter, som mærkes i flere forslag fra bystyret. I 1748 foreslog magistraten f.eks., at der blev givet skatte- og afgiftsfordele og gratis byggegrunde til bemidlede fremmede, som ville anlægge ”profitabel handel og fabrikker” i byen. I 1750 lovede magistraten skattelettelser til fremmede lærredsvæveres etablering. F.W.O. foreslog indretning af en navigationsskole, forbedring af byens vandforsyning med rør fra kilder uden for byen, vandkummer og brolægning. I 1760 finansierede han hovedparten af en spadseresti og allé langs stranden. I kirken lod han indrette en prominent begravelse for familien Otte ”over jorden”, i 1760–62 betalte han for et nyt orgel med lukket kirkestol for familien og nyt stukloft i kirken.

Indflydelsen i bystyret blev sikret af en usædvanlig konstruktion godkendt af Tyske Kancelli i 1756: F.W.O. havde travlt i firmaet, og nu blev hans stilling som ”borgmester adjunctus” overdraget cand.jur. Thomas Heinrich Classen, som fik løfte om at få overladt borgmesterstillingen, når den gamle borgmester Thamm gik af. Selv blev F.W.O. forfremmet til ”consul honorarius” med ret og pligt til efter eget behov at deltage i byens anliggender, især kommercesagerne. Han skulle bistå byen ”i overensstemmelse med sin evne, snilde og erfaring”. Han skulle holdes underrettet ”om alle offentlige affærer og om alt, hvad han end måtte ønske at få viden om”. Tre uger efter trådte Thamm tilbage, og Classen blev eneborgmester. Lønnen betalte F.W.O. Efter F.W.O.s død ti år senere udtalte Classen, at det som borgmester havde været hans bestræbelse ”at opfylde denne af herværende kommune meget fortjente mands forventninger bedst muligt ...”.²⁶

F.W.O. bevarede således til sin død nærkontakten til og kontrollen over bystyret, og det gav formentlig konkret udbytte. Byen stillede f.eks. hus til rådighed for en spindeskole, som arbejdede for F.W.O.s uldmanufaktur, gav byggegrund til uldmanufacturen, fritagelse for skat og indkvartering og fritog tilflyttede medarbejdere for at tage borgerskab.

---

26 Henningsen 1985, s. 253f.

Endnu vigtigere for byens store mand var formentlig forbindelserne i centraladministrationen. F.W.O. var bevidst om værdien af sådanne kontakter. Ved årsskiftet 1749/50 sendte han en nytårshilsen til oversekretæren for Tyske Kancelli J.S. Schulin med ordene: ”In der einmahl für mich aufgefassen hochschätzenden Grace bitte mir dann auch in Zukunft keinen Abgang leiden zu lassen.”²⁷ Under efterfølgeren J.H.E. Bernstorff, som var både statsminister, oversekretær for Tyske Kancellis indenrigske og udenrigske afdeling og førstedeputeret i Kommercekollegiet, blev det til en ganske nær kontakt. Ministeren lagde mærke til rederiets fremgang og de usædvanlige fabriksinvesteringer. De lå helt i tråd med regeringens erhvervspolitik, og ministeren søgte at opmuntre F.W.O. bedst muligt. Som privatperson tegnede ministeren parter i nogle af F.W.O.s skibe.²⁸ Ministeren gav ”vor andern” F.W.O. informationer om udenrigspolitiske forhold af betydning for skibsfarten.²⁹ Således underrettede han på forhånd F.W.O., da der blev givet private redere tilladelse til at sejle til Guinea og Dansk Vestindien, inden forordningerne var udkommet.³⁰ Han bistod rederiet med insiderviden, da sejladsen på Middelhavet fra 1761 blev mere risikabel. I marts 1762, da F.W.O. indledte sine største fabriksanlæg, støttede ministeren F.W.O.s ansøgning med disse ord:

”Da man sich von der bekannten Betriebsamkeit und den guten Vermögens-
Umständen der Gebrüdere Otte zu Eckernförde und Crisebuy versprechen
kann, dass sie zum Besten des Landes etwas vollkommenes in Fabrique-Sachen
zum Stande bringen werden; so wird es sehr gerahten seyn, ihnen alles so leicht
als möglich, zu machen und sie durch Vorrechte und Freyheiten, so weit es nur
geschehen kann, aufzumuntern ...”

Fire år senere udtalte Bernstorff i samme ånd, at det var ham ”ein Vergnügen ... dem Ottenschen Hause, behuf Fortsetzung des bisher getriebenen wichtigen Handels, alle mögliche Erleichterungen zu verschaffen”.³¹ Ministeren gjorde sig ”det til en fornøjelse at skaffe

---

27 Henningsen 1985b, s. 298.

28 Henningsen 1985, s. 101 og s. 109.

29 Henningsen 1985, s. 100.

30 Henningsen 1985, s. 134.

31 Henningsen 1985b, s. 298.

huset Otte alle mulige lettelser til fortsættelse af dets hidtidige vigtige handelsvirksomhed, især da bevaringen af et så anset kontor er landet meget magtpåliggende”. ”Imidlertid takker og priser jeg Dem [F.W.O.] for det gode De gør, og jeg ønsker Dem af hjertet stor og varig lykke i Deres foretagender”, skrev han til F.W.O ved årsskiftet 1763/64.³²

Som udenrigsminister gjorde Bernstorff over flere år brug af rederkøbmandens netværk i Østersøområdet, da der blev brug for hemmeligt diplomati i den alvorlige udenrigspolitiske krise over for Rusland i 1761–63.³³ Det gav F.W.O. en begunstiget plads som klient af Bernstorff. F.W.O.s egne bekendte søgte at benytte hans adgang til ministeren. ”Ew. Wohlgeb. vielgeltender Credit bey dem Hofe versichert mich von Dero Vermögen”, skrev en bekendt, som ønskede Ottes hjælp på højeste sted. Købmanden kunne gå direkte til Bernstorff og bede om støtte. Det førte til en omfattende korrespondance direkte mellem rederkøbmanden og ministeren. Ministeren fremmede F.W.O.s andragender i sine egne kollegier og gav dem sin anbefaling, når sagsbehandlingen foregik i andre kollegier. Det var med til at hæve F.W.O. op over eliten i lokalsamfundet Ekernførde.

Matadoren og medborgerne

Søndag den 24. august 1766, efter fem ugers sygdom, døde den energiske reder, købmand, fabrikant, godsejer, kancelliråd og consul honorarius Friedrich Wilhelm Otte 52 år gammel. Magistraten havde jo været tæt på ham, og den fremhævede straks efter, at hans død var et vigtigt tab for byen. F.W.O. havde været en af kommunen meget fortjent mand, som havde sørget for gavnlige forbedringer af byens økonomiske og politimæssige forfatning, skrev borgmester Classen to år senere.³⁴ Både den kongelige statholder på Gottorp Slot og førsteminister J.H.E. Bernstorff i København vurderede ligeså.

I byen Ekernførde, i det brede borgerskabs talerør, deputeretkollegiet, kunne der imidlertid høres andre toner, og sådan havde det været gennem mange år. Otte-familiens succes havde som nævnt mødt kritik

³² Henningsen 1985, s. 225.

³³ Henningsen 1985, s. 264–279.

³⁴ Henningsen 1985, s. 257.

allerede i Christian Ottes tid, og den forsvandt ikke under den endnu mere succesrige søn. I 1757 blev sagt, at byen nok havde ry for sine skibe og en vis handel, men ”det er dog kancelliråd Otte, som ejer det lykkens gode at have den største andel deraf” [...] ”På grund af denne ene mand” var byen blevet belastet med et for stort skattebeløb. De deputerede fandt det urimeligt, at F.W.O. lod sine medarbejdere drive detailhandel, uden at han selv eller de betalte kræmmerkontribution. Det var ubillig konkurrence. F.W.O. replicerede:

”Vi har ikke aflagt ed på, at den ene ikke må stå i vejen for den anden hvad angår borgerlig næring. ... For mange har jeg alt for mange huse, for mange bygger jeg for mange skibe, for mange sælger jeg for meget træ osv. [...] Men en anden bebrejdelse, at jeg måske står i vejen for mange, plager mig slet ikke, da jeg af frygt for denne sladder allerede skulle tage langt mindre i ørerne, end jeg allerede har nu”.³⁵

Helt konkret kom der gnidninger, da de store fabrikker blev etableret og lagde beslag på ressourcer i byen. I 1761 stillede bykollegierne ganske vist en stor, gratis byggegrund til rådighed for uldmanufakturen, ydede frihed for skat og indkvartering, og ”fabrikanterne” skulle ikke tage borger-skab. Men efter nogle år blev der utilfredshed med farveriets forurening af den nærliggende Kakabillebæk.³⁶ Fajancefabrikken gav endnu større splid. Da F.W.O. i 1765 ønskede et større grundstykke, protesterede de deputerede. Hvor ”nyttig og sirlig foranstaltningen af fabriksvæsenet end måske kunne blive for vor fødeby efter en række år”, så var der dog allerede bevilget så store arealer og givet så mange lettelser, at det var ganske uansvarligt. Otte-brødrene burde ”ikke foretrække den lille blot ensidige nytte frem for den mere almene og større skade”, mente de deputerede. Men magistraten bøjede sig. Otte var jo consul honorarius! Et års tid efter blev kritikken af, at fabriksarbejderne var fritaget for lavsreglerne, dog bakket op. De skulle ikke have ret til skattefrit at drive borgerlig næring.³⁷

---

35 Henningsen 1985, s. 259.

36 Henningsen 1985, s. 192–195.

37 Henningsen 1985, s. 201.

Ekernførde og dens matadorer mellem bytypologierne

Friedrich Wilhelm Ottens død i 1766 blev en afslutning, både på familiens position i Ekernførde og for familiens virksomheder. Få år efter var alt fortid. Arvingerne videreførte ikke familietraditionen i Ekernførde. Datteren Margretha Dorothea var blevet gift med faderens partner, stor-købmand Niels Ryberg i København, og deres søn Johan Christian tog ikke handelstalerne i arv. F.W.O.s søn Christian Daniel gjorde købmandskarriere i København som Rybergs kompagnon.³⁸ Hans bror, Hinrich Carl, blev embedsmand i Slesvig. I 1771 var rederiet opløst, gods og aktieposter blev afhændet, og fabrikkerne var der ikke forretningsmæssig basis for. Efter nogle år var alt atter ved det gamle i Ekernførde. ”Alle disse Fabriker gik overstyr ved hans Død”, skrev Pontoppidan i *Den danske Atlas* i 1781.³⁹

Otte-historien kan betegnes som et særtilfælde i de slesvigske byer, også selvom dybere og tværgående analyser af byeliternes strukturer og sammenhænge og af de lokale magtforhold savnes.

I 1700-årene var ingen af købstæderne i Slesvig direkte præget af hverken *kirke* eller *adel*. Kun regeringsbyen Slesvig havde et stort indslag af adel og embedsmænd. Byerne kan heller ikke rubriceres som *statsstyrede byer*, selvom voksende statsstyring var et grundtræk i tiden. Ofte var et større eller mindre antal familier prægende for de lokale forhold. Kontrollen fra statsmagten var stigende gennem århundredet, såvel hvad angår valg til de lokale råd som regulering af byøkonomi, handel og håndværk. Men der eksisterede stadig elementer af lokal indflydelse, hvor lokale købmandseliter og førende håndværkerfamilier prægede de kommunale magtstrukturer.

Bedst undersøgt er forholdene i storbyen Flensborg. Her kan påvises sociale netværk og familieforbindelser, som sikrede indflydelse til skiftende netværk af købmandsfamilier. I perioder havde byen oplevet stærk tilvandring fra eliter i udlandet, og nye indflydelsesrige familier havde skaffet sig position i kredsen af gamle familier. Der var også konstant

38 Rasch 1964, s. 341 og s. 368.

39 Henningsen 1985, s. 301–306; Pontoppidan 1781, s. 747.

tilvandring fra det omgivende hertugdømme, og nye folk fandt plads i en inderkreds af vigtige familier. Hertil kom tætte bånd til de øvrige byer og udbredt indgifte mellem førende familier i Flensborg og nabobyerne. Sådanne erhvervs- og familiekontakter rakte langt ud, ikke mindst til flere norske byer og til København.⁴⁰ Flensborg kan siges at have rummet træk af både en *netværksby* og en *privatiseret monopolby*.

Ekernførde og Otte-historien er et særtilfælde. De to succesrige generationer havde ikke afsæt i gamle familiebånd og netværk i selve byen, og her skabte de ikke familierelationer. Under deres opstigen søgte de snarere kontakt til embedsmands- og godsejerkredse i Slesvig og Holsten. Uden at have en gammel base skabte de sig gennem to generationer en markant selvstændig position i byens økonomi og styre, og familien distancerede sig fra byens gamle eliter. Man kunne fristes til at kalde dem "nouveau riches". I relation til Otte-familiens korte historie er det berettiget at knytte termen *åben konkurrenceby* til byen Ekernførde.

Særligt markant er Otte-familiens kontakt til det statslige apparat. Familiens position blev fremmet og understøttet af statens myndigheder. Succesen som forretningsfolk indbragte velvilje på det højeste regeringsniveau. Statsstyret erkendte, at dets erhvervsdrømme kun havde en chance for at blive til virkelighed, når dygtige erhvervsfolk ofrede sig for programmet. Kun hvis ressourcestærke forretningsfolk med egne midler hjalp til, kunne erhvervsprogrammet lykkes. Derfor gav staten sin støtte til ønsker fra aktørerne, f.eks. om privilegier og en fremtrædende position i lokalstyret. Det var en win-win-situation med udbytte for begge parter.

Litteratur

- Beiträge (1967): *Beiträge zur historischen Statistik Schleswig-Holsteins*. Kiel: Statistischen Landesamt Schleswig-Holstein.
- Bull, I. (1998): *De trondhjemske handelshusene på 1700-tallet Slekt, hushold og forretning*. Trondheim: Historisk Institutt, Nr. 26.
- Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt* (1966): Flensburg; Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte e.V. Nr. 17.

---

⁴⁰ Flensburg Geschichte einer Grenzstadt 1966, s. 94–234; Kraack 1977, s. 11–49. Se også Ida Bull 1998.

- Hansen, J. F. (1770): *Vollständigere Staatsbeschreibung des Herzogthums Schleswig, Flensburg*.
- Henningsen, L. N. (1985): *Provinsmatadorer fra 1700-årene. Reder-, købmands- og fabrikantfamilien Otte i Ekernfærde i økonomi og politik 1700–1770*, Flensburg/København: Studiefædelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig/Rosenkilde og Bagger.
- Henningsen, L. N. (1985): «J.H.E. Bernstorff som patron», i *Festskrift til Troels Dahlerup*, Århus, s. 295–305.
- Henningsen, L. N. (1991): «Slesvigs og Holstens administration», i E. Alstrup & P. E. Olsen (red.), *Dansk kulturhistorisk Opslagsværk*, Dansk historisk Fællesforening, s. 808–812.
- Henningsen, L. N. (2006): «Byerne i Slesvig ca. 1700–1830», i *Sønderjyske Årbøger 2006*, s. 37–66.
- Henningsen, L. N. (2008a): «The towns of the duchy of Schleswig, ca. 1700–1850 – a regional variant of Danish market town history», i S. Bitsch Christensen & J. Mikkelsen (red.), *Danish towns during absolutism. Urbanisation and urban life 1660–1848*, Aarhus: Danish Urban Studies 4, s. 153–182.
- Henningsen, L. N., (2008b): «Mønsterregion i det danske monarki 1721–1814», i *Sønderjyllands Historie I. Indtil 1815*, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland, s. 333–468.
- Kraack, G. (1977): *Die Flensburger Geburtsbriefe. Auswanderung aus Flensburg 1550–1750*, Flensburg: Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte e.V. Nr. 26.
- Niemann, A. (1799): *Handbuch der schleswig-holsteinischen Landeskunde*. Schleswig.
- Pontoppidan, E. (1781): *Den Danske Atlas eller Kongeriget Dannemark ...* bd. VII, København 1781/1971.
- Pust, D. (1975): *Politische Sozialgeschichte der Stadt Flensburg. Untersuchungen zur politischen Führungsschicht Flensburgs im 18. und 19. Jahrhundert*, Flensburg: Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte e.V. Nr. 23.
- Rasch, A. (1964): *Niels Ryberg 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste*, Aarhus: Jysk Selskab for Historie, Sprog og litteratur 12.

Bykongernes fald? Magistraten i Aalborg 1619–1682

Jakob Ørnbjerg

Nordjyske Museer

Abstract: The fall of the city kings. The magistrate in Aalborg 1619–1682

In 1619, Aalborg's city fathers could be described as self-pronounced city kings with a firm grip on power who enjoyed various economic and social advantages and privileges that were not shared with the common citizens. After the Emperor's War (1625–1629), the government's demands for a greater work effort and more effective administration put the reign of the old city kings under pressure. Many tasks were subsequently handed over to Aalborg citizens or professionals. The increased workloads after the Emperor's War are reflected in the social composition of the city fathers. From the 1650s, less wealthy merchants and bureaucrats dominated the executive council. This development culminated in 1682, when Christian V fired the magistrate and deployed a new one.

Keywords: Aalborg, city kings, magistrate, bureaucrats, work load

Den nye rådmænd

I 1598 blev den tyske købmand Didrik Grubbe optaget som rådmænd i magistraten i Aalborg.¹ For Grubbe blev dette begyndelsen på en 45 år lang karriere som først rådmænd (1598–1630) og dernæst borgmester (1630–1643). I 1598 fik Grubbe adgang til en verden af privilegier, indtægter og frynsegoder, der ikke var andre af byens borgere

---

¹ Tauber & Nielsen 1879–1880, s. 127.

forundt. Samtidig gennemgik magistraternes sammensætning og arbejdsopgaver i både Aalborg, Danmark og Europa store og radikale forandringer.

Fra bykonger til bureaukrater

Forandringerne kan først og fremmest forklares med den militære udvikling, hvor enorme legehære, krudt og kugler fra og med 1550'erne afløste Middelalderens pansrede adelsrytteri. Kun de etablerede fyrstestemagter kunne løfte sådanne rekrutterings- og finansieringsopgaver. Dette gjorde staten til den eneste ihændehaver af voldsmonopolet.² Borgerne i Europas små og store byer mærkede navnlig forandringerne ved hyppigere og hyppigere skatteudskrivninger. I kølvandet på skatteudskrivningerne fulgte snart fyrsternes ordrer, krav og spørgsmål om alt fra bybefæstningernes vedligeholdelse til fattighjælpens organisering og implementeringen af nye politivedtægter.³ De lokale magistrater fik sværere og sværere ved at imødekomme disse mange og nye krav. Efter historikeren Alexander Cowans vurdering resulterede den voksende arbejdsbyrde "... *in increasing importance of lawyers and the creation of specialized bodies to deal with individual aspects of government*".⁴ I forlængelse heraf har Christopher R. Friedrichs i *Urban Politics in Early Modern Europe* påpeget, hvordan de nye bureaukrater flere steder stødte de gamle magistrater fra tronen.⁵ Sådan gik det blandt andet i 1630'ernes Stockholm, hvor de velstående købmænd, der tidligere havde domineret magistratsposterne, nu blev afløst af professionelle og universitetsuddannede embedsmænd.⁶

---

2 Jespersen 1999, s. 87.

3 Clark 2009, s. 204; Cowan 1998, s. 42.

4 Cowan 1999, s. 40.

5 Friedrichs 2000, s. 68.

6 Ericson 1988, s. 328–329 og s. 334–336.

Niels Christensen var rådmand i Aalborg 1587-1607. Arbejdsindsatsen som rådmand var ikke mere krævende, end at Niels Christensen sagtens kunne finde tid til at passe sin omfattende købmandsforretning med køb og salg af korn, salt og tømmer. Her ser vi rådmanden med sin familie på deres gravminde i Vor Frue Kirke i Aalborg.

Foto: Flemming Sørensen. Kan ikke genbruges uden tilladelse.

Kongemagten og magistraten – nye magtforhold

For Danmarks vedkommende manifesterede kongemagtens voksende indblanding sig i, at Christian 4. (r. 1596–1648) i 1619 offentliggjorde en købstadsreform, der havde til hensigt at modernisere og kontrollere det middelalderlige bystyre.⁷ Herefter gik der 63 år, inden efterfølgeren, Christian 5. (r. 1670–1699), i 1682 iværksatte en forordning, der skulle reducere antallet af borgmestre og rådmænd i de enkelte byer.⁸

Allerede i Christian 4.s regeringstid blev det også i de danske byer i stigende grad professionelle embedsmænd, der på borgerskabets bekostning

⁷ Munch 1977, s. 51.

⁸ Munch 1977, s. 84.

opnåede øget indflydelse på bystyret.⁹ For den fynske by Odenses vedkommende har Knud. J.V. Jespersen fremhævet tre karakteristiske udviklingstendenser, der ændrede arbejdsforholdene for magistraten og den førte lokalpolitik i årene 1559–1660.

For det første skete der en svækkelse af magistratens selvstyre, mens der for det andet nu i højere grad end tidligere blev stillet krav til magistratens arbejdsindsats og politisk administrative indsigt fra kongemagtens side.¹⁰ For det tredje skete der tillige en professionalisering af det lokale forvaltningsapparat. Jespersen har i sagens natur kun fokus på Odense, men karakteriserer ikke desto mindre disse lokale udviklingslinjer som udtryk for en generel tendens i 1600-tallets danske byer.¹¹

I modsætning til Odense haves der for øjeblikket ikke mange informationer om de mulige ændringer i magistratens sammensætning og arbejdsforholdene i Didrik Grubbes Aalborg, en af de største handels- og havnebyer i de danske konges riger og lande. Emnet fylder ikke meget i bind to af den officielle *Aalborgs Historie*, der udkom i 1988, og som dækker perioden 1534–1680.¹² Til trods herfor konkluderes der i dette værk, at magistraten (1534–1619) var domineret af ”*de mest velhavende købmænd*”, mens det for perioden 1619–1680 anføres, at der i 1660’erne nu fandtes rådmænd, der udelukkende levede af embedets indtægter.¹³ På en eller anden måde skete der i årene 1534–1680 et skred fra en magistrat domineret af velstående købmænd til rådmænd, der levede af embedet. Nogen nærmere forklaring på disse ændringer får man til gengæld ikke.

Hensigten med dette kapitel er derfor at undersøge og kortlægge, om de af Jespersen skitserede udviklingslinjer var til stede i Aalborg? Det være sig svækkelsen af magistratens selvstyre, kongemagtens voksende krav til arbejdsindsatsen og de professionelle embedsmænds indtog.

Herigennem vil det blive belyst, om disse forandringer, som i både Europa og Odense bragte de gamle bykonger til fald, også gjorde sig gældende i Aalborg.

9 Jespersen 1989, s. 55.

10 Jespersen 1984, s. 182–183.

11 Jespersen 1984, s. 183.

12 Tvede-Jensen & Poulsen 1988, s. 293–207.

13 Tvede-Jensen & Poulsen 1988, s. 109 og s. 206.

Tidsmæssigt vil vi koncentrere os om de 63 år mellem 1619 og 1682. Udgangspunktet er 1619, hvor Christian 4.s købstadsreform blev offentliggjort. Undersøgelsen afsluttes 63 år senere, i 1682, hvilket der er to grunde til. Det var som bekendt året, hvor Christian 5. kom med sin købstadsreform. På det lokale plan var det desuden i 1682, at samtlige borgmestre og rådmænd i Aalborg blev afskediget som følge af en større korrupsionsskandale. Det betød et endegyldigt farvel til de sidste af de mænd, der havde domineret bystyret siden 1640'erne og op gennem 1650'erne.¹⁴

Inden vi ser nærmere på udviklingen i Aalborg i perioden 1619–1682, vil det være på sin plads at præsentere magistratens sammensætning, arbejdsopgaver, indtægter og privilegier, som de tog sig ud i 1619, året for offentliggørelsen af Christian 4.s købstadsreform.

Bykonger

I *Den Danske Ordbog*, der dækker moderne danske ord siden 1950, defineres en ”bykonge” som en ”borgmester, der har siddet solidt på posten gennem mange år (og som evt. styrer kommunen på en enevældig måde”).¹⁵ Men giver det så mening at bruge en så moderne betegnelse i 1619? Når Aalborg dette år blev styret af hele to borgmestre og seks rådmænd?

Indledningsvist kan det anføres, at borgmester- og rådmandsposterne var at betragte som livsvarige embeder, og derudover at de samme embeder siden 1422 havde været forbeholdt købmændene, mens håndværkerne ikke kunne komme i betragtning.¹⁶ Noget demokratisk foretagende eller nogen anden form for fast valgprocedure var der heller ikke tale om. Når der som følge af dødsfald, fratrædelser eller borgmestervalg opstod behov for nye rådmænd, udvalgte den siddende magistrat selv en ny rådmand. I forhold til valgbarhedskriterierne var det ambitionerne, evnerne, formuen, fordelagtige ægteskaber og måske en medfølgende magtfuld svigerfar, der kunne åbne for en plads i magistraten.¹⁷

¹⁴ Poulsen & Christensen 1990, s. 18.

¹⁵ www.ordnet.dk (1. februar 2020).

¹⁶ Mackeprang 1975, s. 53.

¹⁷ Ørnbjerg 2011, s. 265–266.

Enkelte gange ser det ud til, at rådmændene blev udnævnt i hold. I 1598 blev ikke blot Didrik Grubbe, men også fem andre købmænd udnævnt til rådmænd. De næste to store udnævnelsesrunder kom i 1630 og 1651, hvor der begge år blev udpeget fire nye rådmænd.¹⁸

Skal man sætte ord på magistratens arbejdsopgaver i 1619, drejede det sig om repræsentation af byen udadtil, forsvar af borgerne og opsyn med byens finanser. Hertil kom opretholdelse af lov og orden vedrørende alt fra brandbekæmpelse og renovationsvæsen til kontrol med torvehandlen og fødevarepriserne.¹⁹ Desuden sad magistraten hver uge som dommere i rådstueretten, hvor de dømte i de forelagte retssager og opkrævede de bøder, som byen havde krav på.

Embedet som borgmester eller rådmand var ulønnet, men man fritog som regel sig selv fra at betale skat, ligesom embederne gav adgang til indtægter og privilegier, der ikke var andre borgere forundt.²⁰ Her gjaldt det ikke mindst retten til en andel i de bøder, lejeindtægter og afgifter, der blev opkrævet på byens vegne.²¹ Man havde desuden førstekøbsret til fremmede skibes last af vesteuropæiske luksusvarer og fastlagde byens fødevarepriser.²² Her har ikke mindst kontrollen med kornpriserne været til gavn for magistratsmedlemmerne, der alle handlede med korn.²³

Endelig kunne man tage sig godt betalt for leverancer af byggematerialer og købmandsvarer til byens behov. Et obligatorisk indslag var desuden indtagelsen af store mængder af spegesild, hvedebrød, kringler, nødder, frugt, ost, brændevin, tysk øl og franske vine på byens regning.²⁴ Bortset fra, at de to borgmestre hvert år ved juletid fik udbetalt et lidt større pengebeløb og lidt mere vin end rådmændene og desuden havde ret til et lod peber fra hver fremmed urtekræmmer til det årlige pinsemarked, var der ellers ikke forskel på indtægterne som borgmester og rådmand.²⁵

18 Ørnbjerg 2011, s. 73.

19 Mackeprang 1975, s. 102–103; Tvede-Jensen & Poulsen 1988, s. 15.

20 Tvede-Jensen & Poulsen 1988, s. 109.

21 Tvede-Jensen & Poulsen 1988, s. 109.

22 Wulff 1868–1869, s. 153.

23 Wulff 1868–1869, s. 123.

24 Wulff 1882–1883, s. 110–111.

25 Wulff 1868–1869, s. 146.

Men hvad krævede det så at fungere som borgmester eller rådmand i Aalborg i 1619? For overhovedet at komme i betragtning som rådmand skulle man først og fremmest ernære sig som købmand. I *Urban Politics in Early Modern Europe* har Christopher R. Friedrichs dertil påpeget vigtigheden af, at den enkelte købmand havde økonomisk og tidsmæssigt overskud til at engagere sig i magistratsarbejdet.²⁶

Købmandshandel var der rig lejlighed til i Aalborg. Med en kort sejl-tur til den internationale fragtrute mellem Kattegat og Østersøen, gode havneforhold og et stort opland, var Aalborg en af de vigtigste byer i Danmark. Byens købmænd tjente gode og store penge på eksporthandlen med korn, kvæg og saltede sild til Norden, Vesteuropa og Baltikum, mens salt, vin, klæder, byggematerialer og kramvarer blev indført med henblik på videresalg ude og hjemme.²⁷

1619-magistraten drog også fordele af disse indtjenings- og investeringsmuligheder. Borgmester Jørgen Olufsen opførte i 1616 et prægtigt stenhuse, hvorfra han forhandlede store partier af korn og kramvarer, mens Didrik Grubbe i sin rådmandstid eksporterede mere end 12.000 okser til Amsterdam og Hamborg.²⁸ Ikke blot velstand, men også erfaring med administrativt arbejde og gode forbindelser til lensadministrationen gjorde sig gældende i den aalborgensiske borgmester- og rådmandskreds. I 1619 havde borgmester Hans Pedersen Wandel virket som både ridefoged, slotsfoged og tolder i Aalborg len, inden han startede sin magistratskarriere, mens Lars Hansen Skriver havde arbejdet som slotsskriver, før han i 1617 blev udnævnt til rådmand.²⁹ Endelig var der rådmand Jens Anders Hals, der i 1620'erne opnåede en direktørpost i et af Christian 4.s oversøiske handelskompagnier.³⁰

Men kunne mænd som Jørgen Olufsen og Didrik Grubbe så finde den rette balance mellem deres private forretninger og magistratsarbejdet? I forhold til arbejdsbyrden og tidsforbruget indeholder de bevarede rådstuebøger ikke mange oplysninger om de drøftelser og forhandlinger, der

---

26 Friedrichs 2000, s. 17–18.

27 Ørnberg 2005, s. 20–22.

28 Olsen 1972, s. 23 og s. 38.

29 Ørnberg 2011, s. 253.

30 Tvede-Jensen & Poulsen 1988, s. 225.

gik forud for de beslutninger og domme, der blev vedtaget og afsagt i forbindelse med de ugentlige møder i rådstueretten.³¹ I 1604 behandlede rådstueretten i Aalborg 101 retssager, mens man i 1614 og 1615 tog stilling til henholdsvis 68 og 90 retssager.³² Nogen støt stigende arbejdsbyrde var der for rådstuerettens vedkommende altså ikke tale om. Det talte desuden til arbejdets fordel, at man havde en mindre hær af borgerlige ombudsmænd og lønnede funktionærer til at bistå sig med det daglige arbejde på rådhuset.³³ Blandt de vigtigste af disse medarbejdere var byskriveren, der var ansvarlig for førelsen af rådstuerettens protokoller og det øvrige papirarbejde. Dertil kom de to kæmnerne, der for et år ad gangen varetog og administrerede byens indtægter, udgifter og anlægsarbejder.³⁴ Endelig havde borgmestrene og rådmændene råd til at ansætte handelsbetjente og tjenestefolk, der kunne passe forretningerne, når magistratsarbejdet krævede købmandens tilstedeværelse.

Alt i alt var det i 1619 forbundet med store fordele at være borgmester eller rådmand i Aalborg. Skattefrihed, en række ekstra indtægter, forskøbsret til fremmede skibes last af luksusvarer og gratis mad og drikke af bedste kvalitet gjorde det, sammen med en ikke uoverkommelig arbejdsbyrde, eftertragtet at blive optaget i kredsens.

På den baggrund må magistratsstyret i Aalborg anno 1619 betegnes som en netværksby, hvor en lille gruppe af rige købmandsfamilier dominerede såvel handel som bystyre. Selvom begrebet ”bykonger” først opstår århundreder senere, kan det med god grund hæftes på borgmestrene Jørgen Olufsen og Hans Pedersen Wandel, Didrik Grubbe og de øvrige rådmænd i Aalborg i 1619.

Christian 4.s købstadsreform

Christian 4.s købstadsreform var en del af det moderniserings- og centraliseringsprogram af de danske byer, der blev lanceret i årene mellem Kalmarkrigen (1611–1613) og Kejserkrigen (1625–1629). Hensigten var efter

³¹ Mackeprang 1975, s. 112.

³² Ørnberg 2011, s. 96.

³³ Wulff 1882–1883, s. 97–121.

³⁴ Tvede-Jensen & Poulsen 1988, s. 123; Wulff 1882–1883, s. 97–98.

nederlandsk forbillede at skabe produktive og rige bysamfund, der kunne trække kapital og vækst til kongens riger og lande.³⁵

Først og fremmest skulle det være slut med de tendenser til klikedannelser, der kunne blive konsekvenserne af de livsvarige borgmesterembeder. Fremover skulle den enkelte borgmester kun beklæde embedet i et år. Herefter skulle han bytte plads med en af rådmændene og selv rykke ned på en rådmandspost, hvorefter proceduren gentog sig det efterfølgende år.³⁶ I henhold til købstadsforordningens § 11 var rådmandsposterne nu ikke længere reserveret til købmændene. Nu skulle også håndværkerne have muligheden. Dette skulle foregå på den måde, at magistraten i samarbejde med den lokale lensmand skulle udpege en ”*dyctig Borger*”, når en ledig rådmandspost skulle besættes.³⁷ Hensigten med disse foranstaltninger opsummeres i § 26, hvor det pointeres, at ”*Oc ligesom ingen for rigdom, medhold, slect oc svogerskafs skyld skulle til nogen bestilling nafn gifvis saa skulle icke heller nogen for ringe anseende maa forbigaaes*”.³⁸

På trods af de store visioner fik ovenstående bestemmelser dog ingen effekt i Aalborg. Jørgen Olufsen og Hans Pedersen Wandel, der var borgmestre ved købstadsreformens offentliggørelse i 1619, var fortsat borgmestre i 1622. Ingen af de daværende syv rådmænd blev som følge af købstadsreformens bestemmelser borgmestre.³⁹ Der ses heller ingen spor af håndværkere på Aalborg rådhus. Her skal man helt frem til 1640'erne, før der i Aalborg optræder rådmænd, der ikke havde deres rødder og levebrød i købmandshandlen.⁴⁰

I henhold til købstadsforordningen skulle de lokale lensmænd og stiftslensmænd nu i langt højere grad end tidligere kontrollere magistratsarbejdet.⁴¹ I Aalborg var det kongelige lensslot Aalborghus blevet anlagt ved Limfjordens bred og den nordlige bygrænse i perioden 1530'erne til 1550'erne.⁴² Slottet fungerede dels som administrativt og militært

35 Degn 2018, s. 22.

36 Secher (red.) 1891–1894, s. 563.

37 Secher 1891–1894, s. 567.

38 Secher 1891–1894, s. 571.

39 Aalborg rådstuebog 1622.

40 Ørnberg 2011, s. 167.

41 Degn 2018, s. 273.

42 Tvede-Jensen & Poulsen 1988, s. 27–28.

støttepunkt og var desuden embedsbolig for stiftslensmanden, kongens øverste kongelige embedsmand i det store Aalborghus len. Der var kun få minutters gang mellem slottet og rådhuset, så det burde have været en smal sag for stiftslensmanden at kontrollere magistratens arbejde. Sådan forholdt det sig dog ikke, da det var yderst sjældent, at stiftslensmanden i 1600-tallets begyndelse blandede sig i arbejdsgangen på rådhuset. Af rådstuebøgerne fremgår det, at stiftslensmand Mandrup Parsberg overværede rådstuerettens forhandlinger 21. april 1615, mens efterfølgeren, Tønne Friis, først 11. oktober 1622 var på rådhuset, hvor han ”*lod læse adskillige Mandater og Skrivelser som i Dag blev paaskrevet og forholdt Borgmestre og Raad at de alvorlig skulle have Indseende med*”.⁴³ Det er fristende at kæde Parsbergs besøg sammen med den manglende interesse for købstadsreformens gennemførelse, men i så fald havde reprimanden dog ingen synlig effekt. I 1625 blev borgmester Jørgen Olufsen ganske vist afskediget som følge af sin manglende evne og vilje til at komme til bunds i nogle håndværkeruroligheder.⁴⁴ Heller ikke denne sag blev anledning til, at kongen tog et større opgør med magistraten. Alt fortsatte, som det plejede.

Kejserkrigen

Begyndelsen på enden for Aalborgs bykonger kan ret præcist dateres til efteråret 1627 under den militære konflikt, der siden blev kendt som Kejserkrigen (1625–1629). Som følge af Christian 4.s indblanding i Trediveårskrigen (1618–1648) blev Jylland i oktober 1627 løbet over ende af den kejserlige general Wallensteins tropper, mens Christian 4.s lejesoldater flygtede hærgende og plyndrende op igennem Jylland. Her strandede de i Aalborg, hvor Limfjordens vande umuliggjorde enhver videre flugt mod nord. Soldaterne benyttede lejligheden til at plyndre Aalborg ganske eftertrykkeligt, inden de trak sig uden for byen, hvor de 10. oktober overgav sig til de kejserlige tropper.⁴⁵

---

43 Aalborg rådstuebog, 21. april 1615 og 11. oktober 1622.

44 Tvede-Jensen & Poulsen 1988, s. 293–304.

45 Tvede-Jensen & Poulsen 1988, s. 187.

I de hektiske oktoberdage valgte borgmestrene Hans Sørensen Tolder og Lars Hansen Skriver samt de fleste af rådmændene at laste deres familier og bærbare værdier i egne eller andres skibe og tage flugten ud af Limfjorden med kurs mod København, Marstrand eller Skåne.

De kongelige lejesoldaters kapitulation blev begyndelsen til en 19 måneder lang besættelse af Aalborg, der først blev afsluttet med fredslutningen i sommeren 1629. Under besættelsen blev Aalborg udstyret med en talstærk militær garnison, mens de kejserlige tropper med tvangsudskrevne borgere og bønder som arbejdskraft udvidede og forstærkede byens befæstningsanlæg. Den første tids villkårlige plyndringer og overgreb blev snart erstattet med en hård beskatning samt løbende tvangsudskrivninger af fødevarer, kvæg, byggematerialer og andre fornødenheder.⁴⁶

Eftersom borgmestre og rådmænd var flygtet fra Aalborg, besluttede besættelsesmagten sig for at oprette en helt ny magistrat. To købmænd og dernæst en guldsmed, hvoraf ingen tidligere havde sat deres ben på rådhuset, optrådte som borgmestre i perioden 1627–1629. Den gamle magistrats eneste to tilbageblevne rådmænd, Johan Ertmand og Jens Sørensen Skriver, fik allernådigst lov til at beholde deres embeder.⁴⁷ Eftersom de kejserlige soldater ødelagde rådhuset og spredte det tilhørende arkiv for alle vinde, har denne nye magistrat dog næppe haft megen indflydelse på tingenes tilstand.⁴⁸

I langt højere grad end købstadsreformen i 1619 blev besættelsen (1627–1629) et autoritets- og prestigetab for Aalborgs bykonger. Ikke blot måtte man flygte over hals og hoved og lade købmandsgårde og varelagre falde i fjendens hænder med store ødelæggelser og økonomiske tab til følge. Straks værre var det, at forbindelserne til lokale og internationale kunder og leverandører blev afbrudt. Det fik store og skæbnesvangre konsekvenser for magistratens handel og investeringer. Efter 1629 gik flere rådmænd fallit, mens andre op sagde deres borgerskab og flyttede fra Aalborg.⁴⁹

46 Tvede-Jensen & Poulsen 1988, s. 188–189.

47 Tvede-Jensen & Poulsen 1988, s. 188.

48 Tvede-Jensen & Poulsen 1988, s. 188, s. 194 og s. 274.

49 Tvede-Jensen & Poulsen 1988, s. 234–235 og s. 264–265.

I 1630 kom den første store udnævnelsesrunde af nye aalborgensiske borgmestre og rådmænd siden 1598. Her blev Didrik Grubbe og den velstående klædehandler Christoffer de Hemmer udnævnt til borgmestre, mens købmændene Niels Hansen Kræmmer, Just Nielsen, Christen Madsen og Christen van Ginchel blev nye rådmænd.⁵⁰ I udgangspunktet indtog de seks mænd de privilegerede positioner med indtægter, skattefrihed og andre goder, der havde kendetegnet magistratsposterne før Kejserkrigen. Som det imidlertid vil fremgå, skulle dette dog snart ændre sig.

Christen van Ginchel (1598–1673) stammede fra en velstående hollandsk købmansfamilie, der havde bosat sig i Aalborg i 1580'erne. Han blev udnævnt til rådmand i 1630 og avancerede i 1643 til borgmester. Christen van Ginchel var borgmester frem til sin død i 1673 og oplevede således de store forandringer, der opstod i Kejserkrigens kølvand.

Foto: Flemming Sørensen. Kan ikke gjenbrukes uten tillatelse.

---

50 Ørnbjerg 2011, s. 361.

Befæstningen

Belært af de dårlige erfaringer fra Kejserkrigen, hvor de kejserlige tropper i efteråret 1627 uden større besvær havde indtaget Aalborg, arbejdede konge og rigsråd i sommeren 1631 med planer om en modernisering og opdatering af de stærkt forfaldne volde, skanser og grave, der omgav byen.⁵¹

For aalborgensernes vedkommende indkaldte stiftslensmand Otto Skeel 6. august 1632 magistraten og byfogeden, kongemagtens lokale dommer og retsbetjent, til møde på rådhuset.⁵² Her fik magistraten besked på, at byens bidrag til befæstningsarbejdet det kommende år skulle bestå af otte dages arbejde af hver fuld ejendom og otte dages arbejde af hver tre boder. Arbejdet skulle udføres fra klokken fem om morgenen og afsluttes klokken syv om aftenen. Husejerne og beboerne skulle deles om arbejdsbyrden. Med henblik på en retfærdig fordeling af arbejdet fik magistraten besked på at udarbejde en detaljeret og fuldstændig oversigt over byens huse, beboere og ejendomsforhold.⁵³

Bortset fra dette omfattende registreringsarbejde fik magistraten ingen indflydelse på projektet. På tegnebordet var det kongens befæstningsingeniør, Axel Urup, der i samarbejde med en række bygmestre og andre eksperter førte pennen. Arbejdsstyrken på hundredvis af borgere og indkaldte fæstebønder blev derimod ledet af officerer, der var indkaldt til formålet. Resultatet blev anlæggelsen af nye skanser ved Aalborgs indfaldsveje og forbedringer af de omkringliggende volde. Anlæggelsesarbejderne blev udført i 1634 og 1635 og greb på alle måder forstyrrende ind i de lokale forhold. Forstyrrelserne skyldtes ikke mindst, at magistraten siden 1550'erne havde ladet befæstningsværkerne passe sig selv. Det manglende opsyn havde resulteret i, at borgerne havde bygget huse på og uden for voldene, mens andre kreative sjæle havde gravet vandingskanaler mellem voldgraven og deres marker og haver.⁵⁴ Som om dette ikke var ødelæggende nok, havde borgernes griseflokkede i årevis uantastet kunnet rode og grave i fæstningsanlægget. Fra kongens side

51 Bergmann Møller et al. 2011, s. 231.

52 Aalborg rådstuebog, 6. august 1632.

53 Aalborg rådstuebog, 6. august 1632.

54 Bergmann Møller et al. 2011, s. 234–235.

blev der nu stillet krav om nedrivningen af disse byggerier, ligesom ejerne blev stævnet til de lokale domstole med krav om erstatning. Som en konsekvens heraf måtte selv velstående rådmandsfamilier nu opgive retten til landbrugsjord, ejendomme og fiskedamme uden for volden.⁵⁵

Havnen

25. juni 1632 havde Christian 4. med det formål at få repareret Aalborgs stærkt forfaldne havneanlæg til gavn for byens oversøiske handel bevilget magistraten ret til at opkræve en told på seks skilling af hvert fremmed skib, der benyttede havneanlægget.⁵⁶ Opkrævningsarbejdet tog magistraten åbenbart ikke synderligt alvorligt, for allerede 29. juli 1632 måtte det fra kongens side indskræpes, ”at disse Penge anvendtes til Broens Reparation og ikke til andet Brug”.⁵⁷

Godt syv år senere, i vinteren 1639, var der endnu ikke sat skred i planerne om reparationerne på havneanlægget. På den baggrund skrev storkøbmanden Jens Bang til Christian 4. og tilbød at opføre ikke blot et nyt havneanlæg, men også et tilhørende hus, der skulle anvendes som kornmagasin og bolig for kongens søfolk og skibshåndværkere. Til finansieringen af dette ambitiøse byggeprojekt udbad Bang sig retten til at opkræve den told på seks skilling, der indtil nu havde været forbeholdt magistraten.⁵⁸

I 1630'erne var Bang Aalborgs rigeste købmand med sin helt egen handelsflåde, der uden tvivl ville kunne høste store fordele ved et nyt havneanlæg. Samtidig var Bangs krav om andel i toldafgifterne et direkte angreb på magistratens embedsførelse og rettigheder. På trods af magistratens hårdnakkede protester fik Bang kongens tilladelse. Uheldigvis for Bang faldt projektet sammen med, at hans to største skibe forliste i perioden 1639–1641, så længere kom storkøbmanden ikke i den retning.⁵⁹ Vedligeholdelsen af havnen faldt dermed igen tilbage på magistraten.

55 Ørnbjerg 2011, s. 195.

56 Bricka et al. 1885–2007, 25. juni 1632.

57 Bricka et al. 1885–2007, 29. juli 1632.

58 Wulff 1885–1886, s. 152–153.

59 Ørnbjerg 2005, s. 47 og s. 106.

I modsætning til i 1632 kunne man dog ikke længere frit disponere over de bevilgede toldindtægter. I 1651 beordrede Frederik 3. (r. 1648–1670), at der til disse penges opbevaring skulle anskaffes et skrin med nøgle. Skrinet skulle fremover stå i toldboden, så byens tolder kunne holde den under opsyn. Alle opkrævede beløb skulle dertil bogføres i en særskilt protokol, ”*saa det kan vides, at der omgaaes rigtigt med den, naar byens regnskab forhøres*”.⁶⁰ De tider var forbi, hvor magistaten frit kunne disponere over byens indtægter.

Skatten

Kejserkrigens ødelæggelser og de deraf følgende støt voksende udgifter til statsadministrationen og det militære apparat betød udskrivelsen af et voksende antal ekstraordinære skatter.⁶¹ I flere byer betød dette, at borgerne nu stillede krav om større indsigt i takseringsarbejdet med henblik på at skabe mere retfærdig fordeling af den hastigt voksende skattebyrde.⁶² Den normale praksis ved sådanne skatteudskrivninger havde i byerne ellers været, at magistraten i samarbejde med en lille udvalgt skare af borgere takserede, hvem der skulle betale hvad i skat.⁶³ I 1619 havde købstadsreformens § 13 godt nok påbudt, at alle borgere i fællesskab hvert år ved nytårstid skulle udvælge ”*gode forstandige Borgere*”, der i samarbejde med det forgangne års kærner skulle gå fra dør til dør og vurdere den enkelte husstands skattebetalingsevne.⁶⁴

Takseringen skulle foretages af ”*Øfrighed og Borgere ingen undtagen*”, hvorefter resultaterne skulle fremlægges til godkendelse hos et udvalg bestående af lensmanden, en borgmester og to rådmænd.⁶⁵

Men hvordan gik det med gennemførelsen af disse nye beskatningsregler i Aalborg? 1. oktober 1638 kunne kærner Jørgen Poulsen anklage Hans Bartskeer ”*for nogen Ærerørige Ord som han paa Borgmestre og*

60 Bricka et al. 1885–2007, 16. december 1651.

61 Jespersen 2004, s. 127–130.

62 Ladewig Petersen 1980, s. 286.

63 Munch 1971, s. 28.

64 Secher 1891–1894, s. 568.

65 Secher 1891–1894, s. 568.

Raad og 24 Mænd som havde sat Kongelig Majestæts Skat skal have sagt”.⁶⁶ Heraf fremgår det altså, at magistraten fortsat var dybt involveret i skattetakseringen. Desuden blev der både i 1634 og 1638 i byens regnskaber anført udgiftsposter på øl, ”*der blev drukket paa Raadstuen, da Skatten blev sat*”.⁶⁷ Da Gunni Jensen Kræmmer i 1641 stod anklaget for at have overfuset magistraten, skulle det være sket, da ”*Borgmestre og Raad og flere Dannemænd paa Aalborg Skattestue sidst forleden var i færd med at sætte og taksere Kon. Majestæts Skat*”.⁶⁸ Disse vidnesbyrd fortæller os to ting. For det første, at det stik imod § 13 fortsat var magistraten, der stod for skattetakseringen i Aalborg. For det andet, at der blandt byens borgere var stigende utilfredshed hermed.

Til sidst var det kommet så vidt, at Jens Bang 5. marts 1640 skrev en længere klage til Danske Kancelli. I klagen kunne Bang fortælle, at det i Aalborg ikke var købstadsforordningens bestemmelser om skattetakseringen, der blev anvendt. Til gengæld forholdt det sig sådan, at ”*Borg. og Raad tværtimod Eders kgl. Majestæts Forordn. har aarlig selv udnævnt nogle af Borgerskabet, hvem de ville, og med dem selvillig tiltaget sig Myndighed at sætte Skatten*”.⁶⁹ Borgerne havde uden held ”... *begæret, at Byens Regnskaber aarlige efter gammel Brug og Eders Maj.s naadigste Forord. maatte af upartiske forhøres og Skattebrevet mod Borgermandtallene og Skattens Taxt maatte konfereres*”.⁷⁰

Magistraten havde åbenlyst ikke fulgt købstadsforordningens forskrifter. Af samme årsag var hverken skattelisterne eller andre af byens regnskaber siden 1630 blevet kontrolleret, gennemgået og revideret af stiftslensmanden. At der var hold i Bangs klage, fremgår af det brev, der 22. maj 1640 blev afsendt fra Danske Kancelli til stiftslensmanden på Aalborghus. Her kunne stiftslensmanden læse, at ”*Da det berettes, at Borgemestre og Raad i Aalborg ikke i mange Aar har ladet Byens Regnskaber revidere, skal han, saa hurtigt som det kan ske, fordre Byens Regnskaber for sig og nøje revidere dem*”.⁷¹

66 Aalborg Byfoged Justitsprotokol, 1. oktober 1638.

67 Kæmnerregnskaberne for Budolfi sogn, 1634 og 1638.

68 Aalborg Byfoged Justitsprotokol, 15. februar 1641.

69 Wulff 1885–1886, s. 190.

70 Wulff 1885–1886, s. 190.

71 Bricka et al. 1885–2007, 22. maj 1640.

Først for årene 1644 og 1650–1651 findes der med de bevarede skatteli-ster og deres omtale af de nedsatte udvalg af både håndværkere og køb-mænd nu dokumentation for, at beskatningsforholdene blev praktiseret efter forskrifterne i ”*Kongelige Majestæts Forordning*”.⁷² Til gengæld ses der ingen spor af hverken borgmestre eller rådmænd i disse udvalg. Her var magistraten endnu en gang blevet sat uden for indflydelse på egen banehalvdel.

Stiftslensmanden på besøg

Da Aalborg bys regnskaber i 1640 blev kontrolleret og gennemgået, var det ikke den eneste gang, magistraten efter 1629 kom i kontakt med den lokale stiftslensmand. I modsætning til før Kejserkrigen dukkede denne kongelige embedsmand nu langt hyppigere op på Aalborg råd-hus med krav, ordrer og spørgsmål til magistraten. Arbejdet med byens befæstning har allerede været nævnt, men 15. september 1632 havde stiftslensmand Otto Skeel igen indkaldt magistraten til møde. Denne gang drejede det sig om oprettelsen af en velgørende fundats, der skulle betale for føde og klæder til byens mange fattige og forældreløse.⁷³ Siden Reformationen i 1536 havde fattigforsorgen ellers været magistratens ansvarsområde, men som følge af de store sociale problemer i Aalborg efter Kejserkrigen blev borgmestrene og rådmændene nu sat fra bestil-lingen. Skeels initiativ strandede ganske vist på borgernes manglende evne og vilje til at betale, men i 1651 blev der på vegne af Frederik 3. oprettet et børnehus i Aalborg, hvor forældreløse børn og omstrejfer fra hele Jylland skulle producere klæde. Heller ikke dette projekt fik magistraten indflydelse på, da arbejdet og opsynet blev overladt til ind-kaldte specialister og opsynsmænd.⁷⁴

Ellers hang stiftslensmandens besøg på rådhuset efter 1629 som regel sammen med rykkere for manglende toldindbetalinger og rekrutterin-ger af bartskærere og musikanter, der skulle gøre tjeneste i orlogsflåden.⁷⁵

72 Skillingstakster for Aalborg, 1644, 1650 og 1651.

73 Aalborg rådstuebog, 15. september 1632.

74 Ørnbjerg 2011, s. 205–206.

75 Aalborg rådstuebog, 9. februar 1638 og 20. april 1638.

Det kunne også dreje sig om deciderede lovovertrædelser, som 20. april 1638, hvor de forsamlede borgmestre og rådmænd måtte stå skoleret for at have solgt offentlige byggegrunde, ligesom man åbenbart ikke havde overholdt de rette bestemmelser om mål og vægt.⁷⁶ Andre gange kunne stiftslensmandens besøg på rådhuset få karakter af et decideret forhør, som det skete 14. januar 1642. Her måtte magistraten svare på en byge af spørgsmål om manglende saltleverancer, udeblevne afleveringer af byens regnskaber, ordentlige prislister for byskriverens arbejde, opsyn med ungdommens skolegang, renholdelse af byens gader og stræder samt oprensning af de åer og vandløb, der gennemskar Aalborg i nord-sydgående retning.⁷⁷

Den nye tids mænd

I andet og tredje bind af *Aalborgs Historie* konkluderede historikeren Gert Poulsen, at rådmændene efter enevældens indførelse i 1660 primært blev rekrutteret fra den aalborgensiske middelklasse, ligesom flere af rådmændene nu kunne fortælle, at de udelukkende levede af indtægterne fra rådmandsarbejdet.⁷⁸ Det var nye toner fra den kreds af købmænd, der i Didrik Grubbes dage havde handlet, sejlet og rejst fra Norge til Middelhavet.

En sammenføring af de daværende rådmænds navne med den først bevarede skatteliste fra 1644–1646 viser, at de rådmænd, der blev udnævnt i 1650'erne, vitterligt ikke var særligt velstående. I 1644 betalte Claus Thomsen Høgh, Iver Christensen og Jens Christensen, der blev rådmænd 1651 og 1656, hver to skilling i byskat. Deres kolleger Anders Madsen og Morten Jensen betalte i 1646 henholdsvis syv og tolv skilling i byskat.⁷⁹ Fra denne gruppe af kommende rådmænd er der et stykke vej op til de rigeste Aalborg-købmænd, der betalte to-fire mark i byskat.⁸⁰ Claus Thomsen Høgh og Anders Jensen havde godt nok i begrænset omfang

---

76 Aalborg rådstuebog, 20. april 1638.

77 Aalborg rådstuebog, 14. januar 1642.

78 Poulsen & Christensen 1990, s. 14; Tvede-Jensen & Poulsen 1988, s. 206.

79 Skillingstakster, 1644 og 1646.

80 Skillingstakster, 1644.

forsøgt sig med oksehandel, men ellers er der ikke spor af, at nogle af de nye rådmænd skulle have engageret sig nævneværdigt i handelslivet.⁸¹

I perioden 1640'erne-1660'erne ses der en tendens til, at Aalborgs rigeste borgere fravalgte rådmandsposterne for i stedet at kunne koncentrere sig om deres forretninger og driften af de herregårde, der var blevet frigivet til salg ved enevældens indførelse. Storkøbmanden Jens Bang, der i 1630'erne og 1640'erne jo ellers gerne blandede sig i magistratens ansvarsområder, udviste aldrig interesse for en rådmandspost.⁸² Blandt andre rige aalborgensere, der foretog sådanne fravalg, var apotekeren Johannes Frederik Friedenreich, de borgerlige godsejere Christoffer de Hemmer den yngre og Thøger Lassen samt lægerne Niels Benzon og Niels Jespersen.⁸³

At et magistratsembede fra 1660'erne til 1680'erne rent faktisk kunne blive en alternativ levevej, illustreres med de to borgmestre Daniel Calow og Jacob Urbansen. Calow stammede fra Preussen og havde oprettet et apotek i 1639 i Aalborg, hvor han blev rådmand i 1647. I 1665 solgte Calow apoteket for at koncentrere sig om den borgmesterpost, han havde opnået i 1660.⁸⁴

Borgmester Jacob Urbansens far var håndværker i Aalborg, men sønnen rejste til København, hvor han gjorde karriere som skriver ved orlogsværftet på Bremerholm.⁸⁵ I 1651 vendte Urbansen så tilbage til Aalborg som tolder. I modsætning til Calow havde Urbansen ved sin udnævnelse til borgmester aldrig været rådmand. Allerede i 1664 erklærede tolderen, at han aldrig havde ernæret sig som købmand, men udelukkende levede af indtægterne fra sit embede.⁸⁶ Med Urbansens baggrund og uddannelse var der på alle måder tale om et radikalt brud med tidligere borgmestervalg, hvor kandidaterne traditionen tro fandtes blandt velstående købmænd, der først havde tjent som rådmænd. At en håndværkersøn i 1674 skulle opnå at blive borgmester i en af rigets største byer, ville blot få årtier tidligere have været et helt utænkeligt scenarie.⁸⁷

81 Tauber & Nielsen 1879–1880, s. 137–139; Tvede-Jensen & Poulsen 1988, s. 242–243.

82 Ørnbjerg 2005, s. 123.

83 Olesen 1972, s. 57, s. 65 og s. 91.

84 Olesen 1972, s. 86.

85 Tauber & Nielsen 1879–1880, s. 107.

86 Tauber & Nielsen 1879–1880, s. 107.

87 Poulsen & Christensen 1990, s. 15.

Hvad skyldtes nu denne overgang fra overklasse og købmænd til middelklasse og bureaukrater, der kan dokumenteres i Aalborg fra 1650'erne til 1670'erne? Først under Torstenssonfejden (1643–1645) og siden under Karl Gustav-krigene (1657–1660) blev Aalborg besat af svenske og allierede hjælpetropper, der holdt byen i et jerngreb, udplyndrede adelen og bønderne i oplandet, stjal handelsflåden og jævnedes borgernes huse med jorden.⁸⁸ I Karl Gustav-krigenes kølvand fulgte dertil pest og misvækst, hvilket blot bidrog yderligere til elendighederne i byen og oplandet.⁸⁹

Her skal man desuden huske på, at en stor del af de indtægter, man som borgmester eller rådmand havde krav på, var snævert forbundet med væksten i Aalborgs handelsliv. Svigtede de fremmede kræmmere det årlige pinsemarked, eller var der ingen skippere, der havde behov for at få udstedt søpas til kommende handelsrejser, betød det ingen peber til borgmestrene og ingen penge til rådmændene. Ikke desto mindre var de indtægter, der trods alt fortsat kunne indkasseres i forbindelse med magistratsarbejdet, at foretrække frem for at beskæftige sig med den mere og mere krigs- og kriseramte købmandshandel.

Af samme årsag praktiserede borgmestrene Calow og Urbansen i tæt samarbejde med rådmandsgruppen en mere og mere kreativ forvaltning af byens indtægter. I 1682 kunne en kongelig undersøgelseskommission dokumentere, at adskillige skatter aldrig var blevet opkrævet, mens legater var blevet benyttet til at dække underskud i de interne regnskaber. Toldindtægter var gået direkte i borgmestrenes lommer, ligesom magistraten havde solgt byens jord og byggegrunde til spotpris til familier og venner.⁹⁰ Undersøgelseskommissionens arbejde resulterede i magistratens afskedigelse i 1682. For de to hovedmænds vedkommende kan det afslutningsvis bemærkes, at Jacob Urbansen begik selvmord, mens Daniel Calow flyttede fra Aalborg for at bosætte sig på gården Kragelund ved Mariager Fjord.⁹¹

---

88 Tvede-Jensen & Poulsen 1988, s. 197–202.

89 Christensen 2018, s. 469–471.

90 Poulsen & Christensen 1990, s. 16–18.

91 Olesen 1972, s. 77 og s. 88.

Konklusion

Den svækkelse af bystyret, de krav om større arbejdsindsats og den professionalisering af den daglige forvaltning, som Knud J.V. Jespersen fandt i 1600-tallets Odense, holdt på alle måder sit indtog i 1600-tallets Aalborg. Christian 4.s ambitiøse købstadsreform fik i 1619 ingen mærkbar indflydelse på magistratens privilegerede tilværelse. Begyndelsen til enden for de aalborgensiske bykonger kan derimod mere præcist dateres til efteråret 1627, hvor Kejserkrigen ramte Aalborg for fuld styrke. Det betød store økonomiske problemer for mange af de velstående købmænd, der havde domineret magistraten siden 1600-tallets begyndelse. I løbet af 1630'erne og op gennem 1650'erne skete der med kongemagtens krav og projekter, om vi så taler om befæstningens modernisering, det nye havneanlæg eller en omorganisering af fattigforsorgen, en svækkelse af det traditionelle bystyre. Dertil kom den voksende bunke af forespørgsler og ordrer, der stillede nye og større krav til arbejdsindsatsen. Problemet var så bare, at indtægterne og privilegierne ikke fulgte med. Den hårfine balance mellem privilegierne, tidsforbruget og besværet ved magistratsarbejdet, som Christopher R. Friedrichs i sin tid gjorde opmærksom på, havde forrykket sig i Aalborg.

I modsætning til de europæiske byer finder vi trods alt ingen advokater blandt de aalborgensiske borgmestre og rådmænd. Ikke desto mindre blev flere arbejdsopgaver i 1630'erne-1650'erne overladt og uddelegeret til professionelle ingeniører, embedsmænd og udvalgte borgere. Samtidig blev borgmester- og rådmandsposterne fra og med 1650'erne betragtet som et levebrød for mindrebemidlede købmænd, toldere og apotekere. Det var en væsentlig forskel fra årene før Kejserkrigen, hvor embederne var blevet betragtet som et kærkomment supplement til købmandshandlen.

Den transformation – fra den gamle elite af bykonger til en ny elite af bureaukrater – som man oplevede andre steder i Danmark, Norden og Europa, gjorde sig også gældende i Aalborg. I årene 1619–1682 udviklede Aalborg sig således fra at have været en netværksby, hvor en lille elite af købmænd satte den økonomiske og lokalpolitiske dagsorden, til i langt højere grad at blive en statsstyret by. 1630–1682 blandede kongemagten sig i langt højere grad end tidligere i magistratens arbejdsopgaver.

Kulminationen på denne udvikling og bykongernes endelige fald indtraf med afskedigelsen af magistraten i 1682.

Arkivmateriale

Rigsarkivet, Viborg

Aalborg Rådstue, Magistraten:

Rådstuebog: 1604–1605, 1614–1615 og 1622–1661.

Skillingstakster: 1644–1651.

Budolfi sogns kæmnerregnskaber: 1634 og 1638.

Aalborg by og birk (og en del af Fleskum Herred):

Aalborg Byfoged Justitsprotokoller: 1638 og 1641.

Digitale ressourcer

www.ordnet.dk (1. februar 2020)

Trykt litteratur og kildemateriale

Bergmann Møller, S., Springborg, B. & Ørnbjerg, J. (2011): "Aalborgs befæstning i middelalder og renaissance" i Bitsch Christensen, S. (red.), *Renæssancens befæstede byer*, *Danske Bystudier*, 5, Aarhus Universitetsforlag, s. 217–244.

Bricka, C. F. et al. (red.) (1885–2007): *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold*. I uddrag 1551–1660, København.

Christensen, L. (2018): *Svenskekrigene 1657–60. Danmark på kanten af udslettelse*, Skive.

Clark, P. (2009): *European Cities and Towns 400–2000*, Oxford.

Cowan, A. (1998): *Urban Europe 1500–1700*, London.

Degn, O. (2018): *Fremgang, krise og velstand. De danske byers historie 1536–1720*, Tarm.

Ericson, L. (1988): *Borgare och byråkrater. Omvandlingen av Stockholms stadsförvaltning 1599–1637*, Stockholm.

Friedrichs, C. R. (1995): *The Early Modern City 1450–1750*, Singapore.

Friedrichs, C. R. (2000): *Urban Politics in Early Modern Europe*, London.

Jespersen, K. J. V. (1984): "Bystyre og forvaltning" i Ladewig Petersen, E. et al. (red.), *De fede år. Odense 1559–1660, Odense bys historie*, bd. 2, Odense, s. 143–182.

Jespersen, K. J. V. (1989): "Tiden 1648–1730", *Gyldendals Danmarkshistorie*, bd. 3, København.

Jespersen, K. J. V. (1999): *Stat og nation. Den europæiske civilisation 1500–1900*, Viborg.

- Jespersen, L. (2004): "Adelsvældens skatter 1536–1660", *Dansk Skatthehistorie*, bd. 3, Viborg.
- Mackeprang, M. (1975): *Dansk Købstadstyrelse fra Valdemar Sejr til Kristian IV (Forordn. af 1619)*, København (første udgave 1900).
- Munch, P. (1977): *Købstadstyrelsen i Danmark fra Kristian IVs tid til det 18. aarhundredes midte (1619–1745)*, København (første udgave 1900).
- Olsen, S. B. (1972): "Fra Povl Pop til Poul Pagh. Mænd og huse i det gamle Aalborg", *Aalborgbogen*, Selskabet for Aalborgs Historie.
- Ladewig Petersen, E. (1980): "Fra standssamfund til rangssamfund 1500–1700", *Dansk Socialhistorie*, bd. 3, Viborg.
- Poulsen, G. & Christensen, P. B. (1990): "Aalborg fra politisk skandale mod økonomisk katastrofe fra 1680 til 1814", *Aalborgs Historie*, bd. 3, Aalborg.
- Secher, V. A. (red.) (1891–1894): *Corpus Constitutionum Daniae. Forordninger, Recesser og andre Kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558–1660*, bd. 3, København.
- Tauber, E. & Nielsen, A. H. (1879–1880): *Embeds- og Bestillingsmænd i Aalborg i Fortid og Nutid*, Aalborg.
- Tvede-Jensen, L. & Poulsen, G. (1988): "Aalborg under krise og højkonjunktur fra 1534 til 1680", *Aalborgs Historie*, bd. 2, Aalborg.
- Wulff, D. H. (1868–1869): "Magistratsvedtægter for Aalborg fra midten af det sextende Aarhundrede", *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi*, bd. 2, Aalborg, s. 13–66.
- Wulff, D. H. (1882–1883): "Kommunale Bestillingsmænd i Aalborg i ældre Tid", *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi*, bd. 9, Aalborg, s. 97–121.
- Wulff, D. H. (1885): *Jens Bang. Kjøbmand i Aalborg 1605–1644*, Aalborg.
- Ørnbjerg, J. (2005): "Jens Bang – en købmand i 1600-tallets Aalborg", *Aalborgbogen*, Selskabet for Aalborgs Historie.
- Ørnbjerg, J. (2011): "Mod en ny tid? Studier over det aalborgensiske rådsaristokratis økonomiske, politiske, sociale og kulturelle udvikling 1600–1660", upubliceret ph.d.-afhandling, Aalborg Universitet.

KAPITTEL 12

”Både borgere og bønder og dog ingen af delene”. Småbyfeudalisme i enevældens nordjyske godsejerbyer

Jørgen Mührmann-Lund

Københavns Universitet

Abstract: “Both burghers and peasants and yet none of them.” Small-town feudalism in manorial towns in North Jutland

Unlike the rest of Scandinavia, few new towns were founded in Denmark in the period from 1500 to 1850. In North Jutland, however, some small towns were founded to trade with the new towns that were established in southern Norway in the 17th and 18th centuries. This chapter examines the Norwegian historian Finn-Einar Eliassen’s theory that the new towns in North Jutland resembled those in southern Norway in the sense that they also lay on private lands and were dominated by private landowners. After the Reformation in 1536, the king seized control of the towns of Thisted and Sæby, which had previously been owned by the church. In Limfjord, the growing fishing port of Nibe lay on royal land. The town had its own court, and the inhabitants did not pay feudal dues. However, when the town land was sold to a manorial lord in 1664, they were obliged to pay feudal dues. Nibe kept its own court and received town privileges in 1727. Løgstør was also a growing fishing port with its own court, situated on royal land. Unlike Nibe, Løgstør’s inhabitants bought their own dues after the town was sold to a manorial lord in 1671, but the town was not granted town privileges like Nibe. Struer grew as a trading port on the land of a manorial lord but was bought by a company of nine burghers from Holstebro in 1799. On the east coast of North Jutland, the crown established garrisons at Hals and Fladstrand after defeats in the Swedish Wars. Hals received town privileges in 1656, but never grew to be a town, whereas Fladstrand grew to be a town on the land of a manorial lord. In 1719, its inhabitants got into a conflict with their lord when they petitioned the

Sitering: Mührmann-Lund, J. (2022). ”Både borgere og bønder og dog ingen af delene”. Småbyfeudalisme i enevældens nordjyske godsejerbyer. I K. Dørum (red.), *Hvem styrte byene? Nordisk byhistorie 1500–1800* (kap. 12, s. 321–342). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.149.ch12>
Lisens: CC-BY-NC-ND 4.0

king to become burghers free of feudal dues. Instead, the land with its dues was bought by a local merchant in 1749 and by the town government after Fladstrand received town privileges under the new name of Frederikshavn in 1818. On the north-western coast of Jutland, the ports of Klitmøller and Løkken grew as a result of trade with Norway. The ports were dominated by rich peasant merchants that had, despite their status as tenants, the economic power to dominate the manorial lords and the towns of Thisted and Hjørring. The ferry town of Nørresundby grew as a satellite town around the ferry crossing to Aalborg. The inhabitants violated the privileges of Aalborg, but were protected by the lords of this town. In sum, the power relations of the private towns in North Jutland resembled those of their Norwegian counterparts. The private owners had the right to demand feudal dues, but they did not exert power over the courts or the regulation of the towns as in Norway.

Keywords: Urban history, urbanization, private towns, feudalism, communalism

En dansk småbyfeudalisme?

I modsætning til Norge, Sverige og Finland opstod der kun få nye byer i Danmark i perioden 1500–1850. Som en del af det urbane kerneområde i Europa var det meste af Danmark allerede i middelalderen fyldt med byer, hvilket gav ringe plads til nye byer. Dog opstod der i Nordjylland en række småbyer, der indgik i økonomisk udveksling med de norske trælastbyer, som opstod på den norske sydkyst i 1600- og 1700-tallet. Den norske byhistoriker Finn-Einar Eliassen hævder, at de nordjyske småbyer havde det til fælles med de norske småbyer, at magtforholdene var præget af, hvad han betegner som ”småbyfeudalisme”. Hermed menes, at byerne lå på privat grund, og at indbyggerne var fæstere, hvilket skal have givet grundherren en større magt over bystyret end i de gamle købstæder. Som eksempel på en nordjysk ”godsejerby” nævner Eliassen Nibe, hvis borgere vedblev at betale arbejdspenge og jordskyld til den adelige grundejer, efter at byen var blevet købstad i 1727.¹ Ifølge Eliassen var en godsejerby desuden kendetegnet ved fraværet af købstadsprivilegier og styringsorganer for selvstyre, selvom den levede op til en kulturgeografisk definition af en by som en tæt bebyggelse

---

¹ Eliassen 1995; Eliassen 1999, s. VIII, 23.

med et vist antal indbyggere, hvis hovedindkomst ikke kommer fra primære erhverv.²

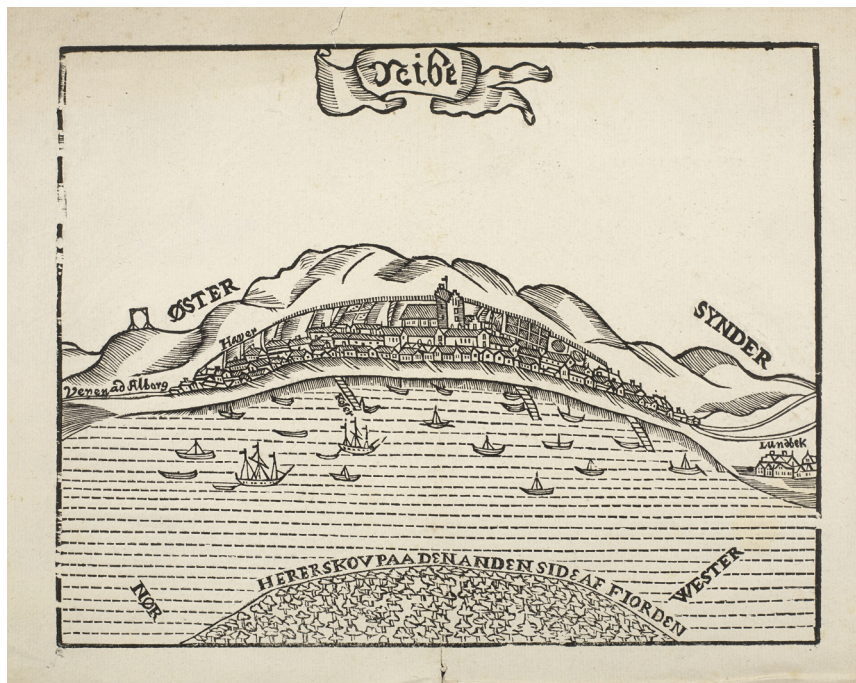
I det følgende vil jeg undersøge, i hvor høj grad de nordjyske gods-ejerbyer levede op til Eliassens kriterier for småbyfeudalisme. Det vil sige, hvorvidt indbyggerne stod i et fæsteforhold til bygrundens ejer(e) og skulle yde afgifter til denne, som borgere i en købstad normalt var fritaget for, men også i hvor høj grad byherrerne havde formel eller uformel indflydelse på bystyret. Jeg vil begynde med de ældste godsejerbyer i Limfjorden og slutte af med de senest tilkomne på nordkysten af Vendsyssel samt den forstadsagtige by, Nørresundby.

Thisted og Hovsør

Allerede i 1374 omtales Thisted og Hovsør som ladepladser for korn. Begge steder blev bydannelsen stimuleret af fiskeri og hestehandel. Det meste af Thisted var ejet af Børglumbisperne, som i 1454 fik birkeret over byen. Byens ældst kendte købstadsprivilegier er givet i 1524 af Frederik 1. til biskop Stygge Krumpen og hans "undersætter, borgmester, rådmænd og menige borgere" i Thisted.³ Dermed er Thisted som flere andre danske købstæder opstået i middelalderen som en kirkeby med en gejstlig byherre.⁴

Børglumbisperne stod også bag grundlæggelsen af klosterbyen Sæby, som Stygge Krumpen fik udstedt købstadsprivilegier til i 1524. Det gav ham ret til at udstede en stadsret for sine "tro tjenere og undersætter" i

-
- 2 I Norden regnes bebyggelser med helt ned til 200 indbyggere for byer, mens Eliassen arbejder med en minimumsgrænse på 350–400 indbyggere. Christensen 2005, s. 16–17; Eliassen 1999, s. I, 13.
  - 3 Hald 1924, s. 12–15; Kristensen & Poulsen 2016, s. 275.
  - 4 Middelalderhistoriker Lone Liljefalk har gjort mig opmærksom på følgende danske kirkebyer i middelalderen: Klosterbyerne Mariested (Sæby), Mariager, Maribo, Næstved og Ringsted; København, som fra 1100-tallet til 1417 hørte under Roskildebispens; under ærkebispens i Lund hørte Åhus og Elleholm i Skåne samt på Bornholm Rønne, Hasle, Aakirkeby, Svaneke og Nekso.

Nibe i Resens Atlas Danicus (1677). Til højre ses godset Lundbæk, som ejede en del af bygrunden og havde sin egen birkejurisdiktion, som det dog ikke lykkedes at få godsets fæstere i Nibe under. Foto: Det Kongelige Bibliotek. Falt i det fri.

Sæby, som igen gav ham ret til en del af bøderne. Efter reformationen overgik Thisted og Sæby som kirkegods til kronen, men i 1540'erne gjorde adelsmanden Peder Ebbesen Galt forgæves krav på Sæby som del af noget bispegods, han havde købt af kronen. På dette tidspunkt synes kronen dog at have hævdet eneret på købstæderne.⁵

Hovsørs grundlæggelse kan ses som et tidligt forsøg på at udfordre kirkens magt i området. I 1528 gav lensmand Holger Rosenkrans ordre til at anlægge en købstad på kronens jord ved Hovsør, mens Thisted skulle reduceres til landsby, selvom han netop havde forsikret Stygge Krumpen om det modsatte. I 1532 lokkede man en del af Thisted borgere til at flytte til Hovsør med løfte om fem års skattefrihed. Efter reformationen blev det dog besluttet af en kommission, at Thisted skulle være områdets

⁵ Ørberg 1970, s. 23.

købstad, da byen ikke ville kunne svare byskat til kongen, hvis Hovsør skulle bestå.⁶

Nibe

Fiskeri og eksport af saltede sild var baggrunden for bydannelsen ved Nibe, der lå på kronens jord med undtagelse af nogle grunde, som ejedes af adelige og hospitalerne i Aalborg og Horsens. Aalborg fik fra 1400-tallet og frem kongemagten til at forbyde handel og saltning af sild ved Nibe, men det kunne ikke bremse bydannelsen. I en reces fra 1536 omtales Nibe som købstad, men i 1545 nøjedes Christian 3. dog med at gøre Nibe til et kongeligt birk, formentlig af hensyn til Aalborg. I lighed med købstæderne blev der i 1579 nedsat et udvalg på 24 mænd til at vedtage en byvedtægt med det formål at skabe orden i den nye by. Til trods for at Nibe udviste klare tegn på urbanitet, betød fraværet af købstadsstatus, at indbyggerne fortsat blev omtalt som bønder. Ikke desto mindre var der i midten af 1600-tallet 12 købmænd og 35 håndværkere uden avl i Nibe.⁷

Det er blevet diskuteret, om byerne betalte skatter og afgifter til kongen, fordi han oprindeligt ejede bygrunden, eller om det blot var modydelse for værn, fred og ret.⁸ Imod den sidste teori kunne indvendes, at kongen havde afgivet sin ejendomsret til bygrunden for at stimulere bydannelserne. Sådan blev der i hvert fald argumenteret under en retssag ved Viborg landsting i 1592, hvor en række bymænd fra Nibe var stævnet for at have solgt deres ejendomme til en udenbys godsejer, som nu kun ville betale jordskyld og ikke indfæstning til lensmanden på Aalborghus. Imod lensmandens krav om herlighedsretten til Nibe argumenterede sælgerne, at der blev betalt jordskyld af mange gårde og huse i købstæderne, fordi de oprindeligt havde været fiskerlejer. Ikke desto mindre kunne

---

6 Hald 1924, s. 15–22.

7 Christensen 1977, s. 13 og s. 21; Christensen 2005, s. 62–66; Klitgaard 1917, s. 3–13, s. 31–33 og s. 74; Kristensen & Poulsen 2016, s. 275.

8 Christensen 2004, s. 23–26.

ejerne ikke regnes som fæstere, da de havde ret til at sælge eller lade deres ejendomme gå i arv uden at betale indfæstning til kronen. Køberens argument var, at Nibe snart ville blive øde, hvis byens købmænd ikke fik ejendomsret til deres grunde, da fiskelejerne ikke tilhørte kronen, men måtte lejes af egnens godser. Birkeprivilegiet blev også fremlagt som bevis for Nibes bymæssige status. Dommen endte med at stadfæste salgene, så længe brugerne af husene betalte jordskyld til kronen.⁹

Dette forhold ændrede sig i 1664, hvor kronen solgte krongodset i Nibe til rigsmarskalk Johan Christoffer von Kørbitz til Hellerup. Hans forvalter, Mogens Willumsen, der også var amtsskriver i Aalborg, gjorde nemlig krav på indfæstning, hvilket nibingerne afviste med henvisning til landstingets dom fra 1592. De klagede også over at blive opkrævet tre gange så meget i jordskyld samt arbejdspenge, hvor de tidligere havde ydet lidt hoveri for lensmanden. Af gadehusmændene forlangte han ti gange så meget i jordskyld og arbejdspenge, som de havde ydet til kronen. De adelige grundejere og byens præst hævdede at være fri for den slags. I 1666 blev de dog alle dømt ved birketinget til at betale samme jordskyld og arbejdspenge som de sidste to år, og i 1668 fik Kørbitz et kongebrev, der stadfæstede hans ret til stedsmål og arbejdspenge samt at kunne ”nyttiggøre” sit gods, ”som han bedst ved og kan uden forhindring i alle måder.” Vedvarende modstand fik dog Kørbitz til at sælge sine ejendomme til oberst Hans Frederik Levetzau til Oxholm i 1677.¹⁰

Parallelt med denne refeudalisering fortsatte Nibe paradoksalt nok udviklingen mod at blive en rigtig købstad med øget handel på ind- og udland, hvilket resulterede i en fordobling af indbyggertallet i slutningen af 1600-tallet. I 1673 blev Nibe pålagt at betale konsumtion som købstæderne i lighed med andre godsejerbyer som Løgstør, Nørresundby, Skanderborg, Hillerød og Rødby, fordi indbyggerne levede mere af handel end af landbrug.¹¹ I juridisk forstand blev Nibe også opfattet som mere end en landsby. I 1689 klagede byens birkedommer over, at birkedommeren i det nye adelsbirk for Lundbæk og Pandum godser havde afsagt dom i en hoverikonflikt over 41 af godsets fæstere, som boede i Nibe. Her afgjorde

9 Christensen 1977, s. 48–49; Klitgaard 1917, s. 25–27.

10 Christensen 1977, s. 54–55; Klitgaard 1917, s. 75–82.

11 Klitgaard 1917, s. 83–88.

rentekammeret i 1689, at nibingerne kun kunne dømmes ved bytinget, da såvel Nibe som Løgstør ikke kunne anses som almindelige landsbyer, hvis beboere som andre bønder hørte under adelige birker.¹² Byens styre blev også mere karakteriseret af kommunalisme, da indbyggerne i 1693 tog initiativ til at vælge en magistrat på 12 mænd til at udskrive skatter og holde "god politi" i Nibe.¹³ Regulering af byen foregik i samarbejde med birkefogden, som i 1699 fik vedtaget en politivedtægt for byen, som han havde udarbejdet "efter de fleste bymænds begæring".¹⁴

I 1699 lykkedes det Nibe at få et handelsprivilegium, hvilket formentlig var årsagen til, at beboerne atter nægtede at betale jordskyld og arbejdspenge til den adelige grundejer, Theodosius Levetzau. Ved dom på birketinget 16. december 1699 blev det dog slået fast, at kongebrevet fra 1668 stadig stod ved magt. Det ændrede sig heller ikke, da Nibe blev købstad i 1727. I 1740'erne kørte en retssag mellem Oxholms daværende ejer, Hans Frederik Levetzau, og borgerne i Nibe, som klagede over at blive opkrævet 1 rd. i "hoveripenge", 18 skilling i jordskyld og en fjerding høstsild, som om de var fæstebønder. Samtidig havde grundherren den frækhed at kræve forkøbsret på deres huse, som de havde købt og ikke fæstet, samt true med at udskrive dem som soldater, selvom Nibe nu var købstad. Sagen endte i 1748 ved højesteret, hvor ejerens ret til jordskyld og arbejdspenge blev stadfæstet med den begrundelse, at købstadsprivilegiet ikke kunne omstøde kongebrevet fra 1668. Nibe kan dog ikke betegnes som en godsejerby i norsk forstand, da grundejerne ikke fik magt til at blande sig i byens styrelse. Som de klagende borgere fremhævede, hørte Lundbæks fæstere under bytinget og ikke under ejerens birketing.¹⁵ Dermed gik godsejeren glip af den uformelle magt, der formentlig lå i at få fæsterne under sit eget birketing. På det formelle plan havde godsejeren ikke domsmagt ved sit birketing, men kun ret til at foreslå birkedommeren, som skulle afsige domme i henhold til lovgivningen. I sager om

12 Klitgaard 1917, s. 131–132.

13 Klitgaard 1917, s. 135–136.

14 Klitgaard 1917, s. 146–150.

15 Christensen 1977, s. 140; Eliassen 1995, s. 3; Eliassen 1999, s. VIII/23; Heise 1884–85, s. 50–54 (Landstingsdom af 14 Juni 1747 om Nibe Jordskyld); Pontoppidan 1769, s. 9.

hoveri kan lovgivningen imidlertid have været så upræcis, at det var en fordel at få afsagt dom ved eget birketing.¹⁶

Løgstør

I lighed med Nibe voksede Løgstør frem som fiskerleje og handelssted med baggrund i fremgangen for sildefiskeri i senmiddelalderen i den østlige Limfjord. Løgstør, som også lå på kronens jord, fik i 1523 sit eget toldsted og omkring 1550 sit eget birketing. Den livlige handel med Norge, Sverige og Tyskland resulterede i 1598 i et forbud mod at handle andre steder end i Aalborg. I 1673 blev Løgstør dog pålagt at betale konsumtion ligesom Nibe, så forbuddet må have haft ringe effekt. Mens Nibe indbyggertal nåede op på ca. 1600–2000 indbyggere omkring 1700, forblev Løgstør dog en lille by med ca. 300–400 indbyggere. Årsagerne hertil var tilsandingen af farvandet ud for byen, to store brande i 1747 og 1752, og at Aalborg fik forpurret en ansøgning om at blive købstad i 1752, hvor Løgstør dog fik losse- og laderettighed.¹⁷

I 1527 og 1530 omtales frasalg af to stykker land i byen til kongens sekretær, Mogens Krabbe, og kongens kansler, Claus Gørtz. Ellers hører man ikke om salg af krongods til adelige før 1671, hvor Christoffer Lindenov fik skøde på det meste af Løgstør, som dengang bestod af 80 gadehuse. I 1723 må Løgstør dog være kommet tilbage på kronens hænder, for da fik Anders Kierulf på Bjørnsholm skøde på 54 gadehuse. Måske er de resterende ejendomme i mellemtiden overgået til selveje, for i 1717 var nogle af indbyggerne gået sammen om at købe noget øde ryttergods af Vormstrups mark syd for byen for 646 rd. og 44 sk. Med nedgang i fiskeri og handel blev det nødvendigt med jord.¹⁸

Selvom Løgstørs bygrund også blev solgt til godsejere, synes byen ikke at have oplevet samme grad af feudalisering som Nibe. Under retssagen mod Oxholms ejer i 1740'erne hævdede Nibe-borgerne, at Løgstør allerede

16 Der findes ikke komparative studier af adelige birketing og de kongelige ting, men enkeltstudier antyder, at godsejeren havde stor indflydelse på retshåndhævelsen ved de adelige birketing. Se bl.a. Lyngholm 2013 og Fritzboeger 2016, s. 74–115.

17 Bloksgaard 2018, s. 26–31 og s. 172–182; Lindhard 1996, s. 21–45.

18 Lindhard 1996, s. 31–32 og s. 35–36.

var blevet fritaget for arbejdspenge i 1667.¹⁹ Som nævnt blev Løgstør og Nibe ikke regnet som landsbyer i den juridiske forstand, idet indbyggere ikke kunne stævnes for deres godsejeres birketing. I Pontoppidans *Den Danske Atlas* fra 1769 hedder det, at en af indbyggerne har købt retten til grundskat af Bjørnsholms ejer, og at ejendommene handles "uden noget fæste til grundejeren, ligesom huse og gårde i købstæderne". Af byens jorder skal der dog svares afgifter og stilles soldater ligesom ved anden bondejord, men jorderne er ikke knyttet til bestemte ejendomme.²⁰ Byen blev heller ikke styret af grundejeren, men af øvrigheden i samråd med indbyggerne. Således blev der i 1785 vedtaget en ny forfatning og ansat en vægter af birkedommeren og fire "eligerede mænd", som var udpeget af otte roder.²¹ Dermed synes byens styre i lighed med Nibe at være præget af kommunalisme med fælles opkøb af byjord og afgifter. Løgstør fik dog først status af købstad i 1900.

Struer

Struer er opstået i 1600-tallet som indskibningshavn for norsk tømmer til det træfattige Vestjylland. Byen tilhørte godset Kvistrup, som opkrævede liggepenge af de tilsejlende handelsfolk. Der opstod en lille by med mange gadehuse, hvor indbyggerne levede af at holde kro eller sælge norsk tømmer og opkøbe korn for købmænd i Aalborg, der i 1655 havde fået ret til at handle overalt i Limfjorden. Så stort har opbuddet af skibe og handel været, at Struer er markeret med købstadssignatur på et søkort fra 1695. Samtidig var Struer en landsby, som hørte under godsets birketing, og hvor godsejeren fungerede som politimyndighed. I 1691 lod Kvistrups ejer således sigte en af indbyggerne for at holde værtshus på en søndag og gå til angreb på husbonden, da han gav sin fæster en formaning.²²

Holstebro fik i 1777 tilkæmpet sig eneret på handelen ved Struer, som gjorde indhug i købstadens opland. Købmændene fra Holstebro slap dog ikke for at betale havnepenge til Kvistrups ejer, som efter frasalg af

19 Rigsarkivet, højesteret, voteringsprotokol, 29. april 1748.

20 Pontoppidan 1769, s. 15–20.

21 Lindberg 1996, s. 49–50.

22 Aldal 1924, s. 69–77; Boysen 1981, s. 9–10.

fæstegodset i Struer fik overført havnepengerettigheden til et lille hus ved fjorden. I 1799 blev hus og havneret dog solgt til ni borgere, som indrettede en kompagnihandel på stedet. Struer fik nu status af havn for Holstebro og blev først købstad i 1917.²³

Hals

Hals, og senere Fladstrand, blev anlagt som fæstningsbyer for at sikre skibsfarten til Norge, som kom til at gå via Jylland efter svenskekrigene, hvor Sverige fik adgang til Kattegat. Efter at Halland gik tabt til Sverige i 1645, blev det besluttet at sikre forbindelsen til Norge med fæstninger på hver sin side af Kattegat ved Hals og Marstrand. Hals lå ved munden af Limfjorden på et kongeligt birk, som blev administreret af lensmanden til Aalborghus. I 1653 opførte man en ny skanse ved Hals til erstatning for en ældre fra Kejserkrigen og besluttede i den forbindelse at anlægge en ny købstad i stil med den nye fæstningsby Fredericia. I 1655 blev toldstedet i Aalborg flyttet til Hals, hvor der til formålet blev opført en skibsbro med pak- og vejerhus. Der blev ryddet en plads til et torv foran skansen og gjort rids til gader og en kanal. 25. august 1656 fik Hals sit købstadsprivilegium med tyve års skattefrihed til dem, som slog sig ned inden for fæstningens rids og tog borgerskab i Aalborg. Omegnens bønder blev lokket til at slå sig ned i byen med løfter om at få deres marker og enge i evig arv. Dog skulle de som borgere stadig svare jordskyld. Planen om et nyt handelscentrum for Vendsyssel synes imidlertid at være blevet skrinlagt efter den påfølgende krig med svenskerne, hvor tabet af Bohuslen gjorde placeringen mindre strategisk.²⁴ Købstadsprivilegiet blev aldrig ophævet, men i praksis var Hals mere by af navn end af gavn. Pontoppidan skriver således i 1768, at selvom Hals skal have nydt købstadsfrihed i en kort periode, regnes byen nu som en bondeby og hører under godsejeren på Dronninglund. Magtkampe om adgangsforhold og græsning ved skansen vidner om et modsætningsforhold mellem godset og den militære garnison.²⁵

²³ Aldal 1924, s. 78–107; Boysen 1981, s. 10–21.

²⁴ Christensen 1988, s. 21–38; Christensen 1990, s. 424–433; Gregersen 1956, s. 32–38; Nielsen 2006.

²⁵ Nielsen 2016, s. 118–122, s. 165–168 og s. 264–272.

Fladstrand

Ifølge en præsteindberetning var der i 1568 26 huse ved stranden i Flade sogn. Udover fiskeri levede indbyggerne af smugleri. Handelen i Fladstrand synes at være taget til efter 1660, da tabet af Bohuslen gjorde, at al skibsfart mellem Danmark og Norge fremover kom til at gå via Nordjylland. Tilsandingen af Sæbys havn gjorde desuden, at handelen flyttede til Fladstrand, hvor adgangsforholdene var bedre, hvorfor byen blev pålagt at betale konsumtion i 1672. På få år blev fiskerlejet forvandlet til en by med 565 indbyggere i 1696.²⁶

Prospekt af Fladstrand i Pontoppidans Danske Atlas (1769). Til venstre ses befæstningen, som byen til højre voksede op omkring i slutningen af 1600-tallet.

Foto: Det Kongelige Bibliotek. Falt i det fri.

Stærkt medvirkende til bydannelsen var, da byen blev fæstningsby i 1675. I forbindelse med Den Skånske Krig (1675–79) blev en ældre skanse fra Kejserkrigen udbygget og besat med 50–200 soldater. Formålet var at sikre skibsfarten til Norge med Stavern som støttepunkt på den norske side af Skagerrak. I 1686–90 blev fæstningen udbygget yderligere, men

²⁶ Jensen 1982; Pedersen 2004, s. 30–31.

man skrottede planen om en befæstet købstad i stil med Fredericia og det skrinlagte projekt ved Hals. Flytningen af toldstedet fra Sæby til Fladstrand i 1681 skal ses i lyset af denne plan. Fæstningen var besat med gifte soldater, der med deres familier bidrog til byens vækst.²⁷

Garnisonen var byens største arbejdsplads, men også fiskeri, søfart, handel og håndværk var af betydning. Udover konsumtionen var de handlende blevet pålagt at tage borgerskab i Sæby. Som fæstere under herregården Knivholt var indbyggerne samtidig pålagt en række afgifter, som borgere i en købstad var fri for. I 1719 gik en række indbyggere derfor sammen om en supplik til Frederik 4., hvor de anmodede om at blive fri for ”det proprietær-åg og -tvang”, de var underlagt.²⁸ Klagerne ville som gode undersåtter gerne være pålagt borgerlige skatter som konsumtion og indkvartering, men kun hvis de kunne få ejendomsret til de huse, de havde fæstet af Knivholts ejer, Otto Arenfeldt. Som i Nibe var argumentet, at de selv havde bygget og vedligeholdt deres huse, hvorfor de burde have frihed til frit at sælge dem eller lade dem gå i arv som i købstæderne. De klagede desuden over at blive afkrævet for høj indfæstning og jordskyld, selvom der ikke hørte jord til Fladstrand. De klagende beskrev deres situation således:

”Vi er både borgere og bønder og dog ingen af delene. Borgere er vi ikke, thi vi ejer ikke vore huse, og tilmed betaler én mand af os mere i jordskyld end 6 á 8 borgere i købstæderne, bønder eller gadehusmænd er vi ikke heller, thi vi har ikke (jord) at græsse et får på, så vi er, som de af begge køn.”²⁹

Sagen blev henvist til herredstinget, hvor Otto Arenfeldt truede med at sagsøge klagerne for opsætsighed mod deres husbond, hvorpå de fleste frafaldt deres underskrift. Arenfeldt nægtede at anerkende sin modpart som ”borgere” og fik i stedet en kongelig kommission til at undersøge sagen. De klagende var repræsenteret ved herredsskriver Vest Jensen, men fik også udpeget to kontra-kommissærer i kommissionssagen. Udfaldet er desværre ikke kendt.³⁰

27 Christensen 1988, s. 47–65; Christensen 1990, s. 433–446.

28 Pedersen 1942, s. 5–6; Pedersen 2004, s. 31–33.

29 RA (Danmark), Horns-Vennebjerg herreder, justitsprotokol 1718–21, s. 315.

30 RA (Danmark), Horns-Vennebjerg herreder, justitsprotokol 1718–21, s. 312–318 (13.–18. november 1719), s. 337–343 (12.–18. december 1719). RA (Danmark), Jyske Tegnelser 1718–23, s. 200, s. 209, s. 225 og s. 253 (27. oktober 1719, 24. november 1719, 12. januar 1720 og 15. marts 1720).

Det er dog interessant, at den ene af Arenfeldts kommissærer, Jørgen Bille til Ellinggård, senere i 1734 skal have foreslået at tildele Fladstrand købstadsrettigheder for at fremme byens handel.³¹

I 1749 købte byens førende købmand, Peder Hansen Høyer, Fladstrand by og grund af Knivholts daværende ejer, Mette Bille.³² I Pontoppidans *Den Danske Atlas* hedder det, at nogle af indbyggerne er blevet fri at betale indfæstning mod selv at genopbygge deres huse efter en ildebrand i 1730. Pontoppidan mener, at det ville være til ejerens fordel, hvis de øvrige også fik ejendomsret til deres huse, for da "ville bygningerne blive anseeligere og komme i så megen bedre stand". Dette syn på fæsteforholdet som økonomisk urentabelt er typisk for landboreformtiden, men vidner også om, at byherrens magt begrænsede sig til at opkræve afgifter.³³

Peder Hansen Høyer videresolgte i 1775 Fladstrand til Johannes Andersen Gleerup, som i årene 1782–95 solgte de fleste af byens huse til 42 indbyggere, som derved blev selvejere.³⁴ I skøderne forbeholdt Gleerup sig imidlertid en grundafgift til sig selv og sine arvinger, som tilsammen beløb sig til 80 rd. årligt. Ved skiftet efter Gleerups enke blev grundafgiften 6. juni 1798 solgt til Johan Christian Kehlet, som var forligskommissær i Sæby. Denne sidste rest af en feudal afgift blev stadig opkrævet, da Fladstrand blev til købstaden Frederikshavn i 1818. Ved Kehlets død blev afgiften på byens vegne købt af Frederikshavns by- og herredsfoged samt de eligerede borgere og omdannet til en kommunal afgift, der i 1942 stadig blev kaldt "Kehlets afgift".³⁵

Klitmøller og Løkken

I begyndelsen af 1600-tallet begyndte norske skudehandlere fra Sørlandet at handle direkte på nordkysten af Thy og Vendsyssel, hvor de fra fladbundede sandskuder solgte tømmer og jern og opkøbte korn af kystens bønder. Medvirkende til skudehandelens fremgang i slutningen af

31 Christensen 1988, s. 93–94 og s. 165.

32 Pedersen 1942, s. 6; Pedersen 2004, s. 34.

33 Pontoppidan 1769, s. 245–254.

34 Pedersen 1942, s. 6 og s. 9–14; Pedersen 2004, s. 34.

35 Pedersen 1942, s. 15–16.

1600-tallet var indførelsen af konsumtion, som handelen på den åbne kyst undgik. Opsvinget medførte, at der opstod en række handelssteder på kysten, hvorfra lokale skipper drev skudehandel på Norge.³⁶ De to vigtigste ladepladser var Klitmøller i Thy og Løkken i Vendsyssel, der i perioden udviklede sig til egentlige byer. Derimod forbigår jeg mindre, men lignende handelspladser som Hanstholm, Thorupstrand, Slettestrand, Blokhus, Lønstrup og Kjøl.

I begyndelsen af 1600-tallet bestod Klitmøller af tre vandmøller og nogle få huse. Eneste levevej i det øde klitlandskab var fiskeri og handel. Indbyggerne var fæstere ved en række mindre godser såsom Nebel, Ørum, Nystrup, Faddersbøl og Råstrup. Allerede i 1636 omtales to skudeejere med bopæl i byen, som steg til fire i 1640 og otte i 1668. Thisted fik i 1647 forbudt handelen ved Klitmøller og Hanstholm som en krænkelse af byens opland, men i 1665 fik de to handelspladser tilladelse til at sejle til Norge med korn og hjemføre tømmer, som de hævdede at have gjort ”fra arilds tid”. I 1680 blev det indskærpet, at der kun måtte handles ved Klitmøller, Blokhus og Tornby Strand mod erlæggelse af told. Samme år fik Thistedes borgmester udstedt et påbud til skudehandlerne om at flytte ind til købstæderne og tage borgerskab. Herimod indvendte Klitmøllers skudehandlere, at byen lå mere end fire mil fra Thisted, hvilket en kongelig kommission gav dem medhold i. Byen bestod på dette tidspunkt af 16–18 huse.³⁷

Den stigende handel med Norge gjorde, at indbyggertallet steg fra 40 husstande i 1662 til 71 i 1737, og i 1787 løb det op i 77 husstande med tilsammen 343 indbyggere. Skudehandelen var på nogle få slægters hænder, hvoraf nogle tillagde sig en herskabelig livsstil. Mændene gik med paryk og gjorde krav på at blive tiltalt som ”seigneurer”, mens kvinderne gik med silkekjoler. Nogle forblev fæstebønder med pligt til at køre deres godsejers korn til udskibningsstederne og i nogle tilfælde sejle det til Norge, hvorved bonden selv fik mulighed for at handle.³⁸ De mest velstående blev dog tidligt selvejere. Et eksempel er Oluf Dragsbech, der blev selvejer i 1663. Ved samme lejlighed lånte han sin godsejer, fru Anne

³⁶ Holm 1991, s. 93–94.

³⁷ Bygholm 1983, s. 11–24; Hvidtfeldt 1935–36, s. 33–53.

³⁸ Mathiesen 1995, s. 11–12.

Lunou til Nebel, et større beløb mod et "forleningsbrev" på alle hendes besiddelser i Vester Vandet sogn. Her blev en af fæsterne i 1670 stævnet af Dragsbech for fire års landgilde, arbejdspenge og ugedage. Sønnen Poul opgav i 1715, at han ejede 21 ejendomme, heriblandt herregården Momtoft i Sennels.³⁹ I løbet af 1700-tallet flyttede nogle af de rigeste skudehandlere til Thisted, hvor de kom til at dominere købstaden på bekostning af det traditionelle borgerskab. Et eksempel er slægten Knakkergård fra Øster Vandet, der kom til Thisted i midten af 1700-tallet og endte med at sidde på de vigtigste tillidshverv i resten af århundredet.⁴⁰

Løkken blev grundlagt i 1678, da amtsskriver Mogens Willumsen lod to jordløse huse opføre og fæste på Furrebys løkke (overdrev), som på dette tidspunkt var krongods. De første indbyggere levede af at holde kro for norske skudehandlere, men nogle år senere satte nogle tilkomne skudeejere fra Han Herred sammen med nogle bønder fra Vrensted gang i en selvstændig udskibning. I 1719 forsøgte Hjørring at få stoppet handelen ved at sigte 11 af Løkkens skudehandlere og skipperne for ulovlig landhandel, men sagen blev tabt, da Løkken lå længere end to mil fra Hjørring. Under sagen var skudehandlerne repræsenteret af generalmajor Møsting, som i 1715 havde købt Løkken af kronen. Stedet bestod da af 14 huse og en jordhytte, men var i 1787 vokset til en lille by med seks skudehandlergårde, 23 huse og 142 indbyggere.⁴¹ I Pontoppidans *Den Danske Atlas* fra 1769 hedder det, at Løkkens indbyggere var meget velhavende og levede af handel, mens det derimod var gået meget tilbage for Hjørring.⁴²

Skifterne efter byens skudehandlere vidner om stor rigdom. Ved sin død i 1744 ejede Jens Jensen Ejlersgaard blandt andet syv gårde og et par jordløse huse samt tre pakhuse og et bibliotek med 20 bøger. Ved Svend Thomasen Lunds død i 1747 viste det sig, at omegnens godsejere skyldte ham store beløb.⁴³ Også i Løkken forblev mange fæstere langt op i 1700-tallet. En stor skudehandlergård med et 42 meter langt pakhuis blev

39 Bygholm 1983, s. 29–32.

40 Balle 1974, s. 100–105; Hald 1924, s. 106–109.

41 Skjødsholm 1949, s. 148–151; Sortfeldt 1919, s. 59–64.

42 Pontoppidan 1769, s. 272–273.

43 Sortfeldt 1919, s. 65–74.

således først solgt til selveje i 1762.⁴⁴ Som i Klitmøller synes magtforholdet mellem de rige fæstere og deres herremænd at være vendt på hovedet.

Til sammenligning var forholdene for Hjørrings borgere næsten mere feudale. I modsætning til andre købstæder var bygrunden fra gammel tid pålagt en landgildeafgift til kronen, som endda var skødet til en gods-ejer i perioden 1661 til 1681. I 1693 søgte borgerne forgæves om fritagelse fra landgilden, som først blev overdraget bystyret i 1841. I takt med skudehandelens fremgang blev landbruget det vigtigste erhverv. I midten af 1700-tallet kom det til en konflikt mellem byens fattige borgere og skudehandlersønnen Jens Sand, som havde købt store dele af bymarken og nabogodset Fuglsig. Han blev blandt andet anklaget for at overgræsse bymarken og sælge jord til overpris.⁴⁵

Nørresundby

I modsætning til områdets øvrige godsejerbyer er Nørresundby vokset op som en slags forstad ved færgestedet til Aalborg, hvor de fleste af byens ejere også har holdt til. Sundby har eksisteret som færges- og fiskerleje siden middelalderen, hvor byen hørte under Vitskøl kloster. Efter reformationen blev Sundby lagt ind under Aalborghus len og bestod da af 11 gårde og 24 gadehuse. I 1667 solgte kronen Sundby til Frederik Thuresen til Bremersvold, som kom ud af en gammel borgmesterslægt i Aalborg og havde gjort sig bemærket som leder af borgervæbningen under stormen på København. Ved samme lejlighed måtte indbyggerne sværge troskab til deres nye husbond på bytinget i Aalborg. Allerede i 1674 blev Sundby imidlertid videresolgt til godsejeren Christoffer Lindenov, som også ejede Løgstør. I 1683 solgte hans søn Sundby til dr. Niels Jespersen, som var læge og senere blev vicestiftamtmand i Aalborg. Byen bestod på daværende tidspunkt af 43 gadehuse med ca. 440 indbyggere.⁴⁶ I 1756 solgte sønnen Hans Jespersen det meste af byen til sin nieces mand, præsten

44 Fink 2016, s. 78–80.

45 Klitgaard 1925, s. 16, s. 36–37, s. 89, s. 128–131 og s. 153–154.

46 Christensen 1921, s. 149–172.

Jørgen Christoffer Glerup, som i 1769 begyndte et bortsalg af byens ejendomme til selveje.⁴⁷

Indtil da var indbyggerne som fæstere pålagt afgifter som indfæstning, landgilde og lidt hoveri i form af rejser. Udadtil lignede byen dog en købstad med murede huse og tegltage. Byens mange gadehusmænd levede af bymæssige erhverv som udskænkning og gæstgiveri for rejsende samt mange forskellige håndværk og handel, hvorfor byen i 1672 blev pålagt konsumtion. Derfor fik husbonden, Niels Jespersen, i 1685 medhold i en klage over politiet i Aalborg, der havde beslaglagt noget kød, som nogle slagtere fra Sundby havde haft til salg i Aalborg. I dette tilfælde har det været til fordel for byens gadehusmænd at have en husbond med stor magt i Aalborg.⁴⁸ Omvendt var indbyggerne i husbondens vold, som da en velhavende murermester i 1749 blev sigtet for opsætsighed mod sit fæstebrev og måtte bede om forladelse for at slippe for straf.⁴⁹

Hele byen var dog ikke ejet af Jespersen-slægten. I midten af 1700-tallet var en række huse ejet af forskellige godsejere, af Aalborg latinskoles rektor og den førnævnte murermester, som selv var fæster. Færgeoverfarten bestående af tolv færger, som blev betjent af færgefæstere fra Sundby, forblev på kronens hænder til 1717. Herefter blev færgerettigheden solgt til borgmester i Aalborg, Christen Gjørup, som lod den pantsætte til Aalborgs fattigvæsen. Sundbys færgemænd forblev fæstere, indtil færgerne overgik til selveje i 1798.⁵⁰ Der var ikke en bykonge, der kunne bestemme over byplanen. Således var det amtets vejmaster, der i 1725 foreslog at omlægge gadenettet af hensyn til den gennemgående trafik.⁵¹

Konklusion

Jeg har i denne artikel fulgt Finn-Einar Eliassens opfordring til at undersøge, hvorvidt magtforholdene i de danske godsejerbyer lignede den norske småbyfeudalisme. Svaret er, at byerne var meget forskellige, men at de

47 Christensen 1924, s. 112–116.

48 Christensen 1921, s. 201–241; Christensen 1924, s. 179–239; Mührmann-Lund 2019, s. 69–70.

49 Christensen 1924, s. 130.

50 Christensen 1924, s. 10–11 og s. 112–113.

51 Christensen 1924, s. 3–4.

danske godsejere primært var interesseret i afgifter og ikke synes at have et ønske om at ville dominere næringslivet eller bystyret.

Nibe og Løgstør adskilte sig fra de øvrige byer ved, at de opstod på kongens jord og havde opnået en købstadslignende status, før bygrunden blev solgt til godsejere. I Nibe udartede det sig til en konflikt om ejendomsretten til husene og retten til fæsteafgifter, som på det formelle plan blev vundet af godsejerne. Bytinget blev dog bevaret, og byen udviklede sig til købstad med egen forvaltning af kommunalistisk tilsnit. Løgstør opnåede ikke status af købstad, men indbyggerne synes tidligt at blive fri for fæsteafgifter, og byen bevarede sit eget ting og udviklede et kommunalt selvstyre som i Nibe. Her blev bygrunden med ret til jordskat opkøbt af en velhavende købmand, hvilket også skete i Fladstrand med den forskel, at her fulgte retten til at kræve indfæstning med. Ejendomsret over bygrunden, og i Fladstrands tilfælde ejendomsretten til husene, har sikkert givet disse købmænd stor magt i byerne, men hvorvidt denne magt blev brugt til at styre byerne, vil kræve mere grundige arkivstudier at belyse. Med tiden blev sådanne gamle feudale afgifter dog konverteret til kommunale skatter, som det også skete med Hjørrings landgilde.

Hals adskilte sig fra de andre byer ved at opnå status af købstad, men udviklede sig ikke til en by, før bygrunden blev solgt til Dronninglund, hvorfor der ikke her var samme konflikt som i Nibe og Løgstør. De øvrige byer havde det til fælles, at de opstod på godsejerjord, men kun i Fladstrands tilfælde kom til en lignende konflikt om indbyggernes status som i Nibe. Her ønskede indbyggerne status af borgere med ejendomsret til egne huse og frihed for fæsteafgifter med den begrundelse, at de levede af handel og betalte konsumtion, mens godsejeren anså dem som opsætsige fæstebønder. Modstand mod opkrævning af afgifterne var formentlig årsagen til, at bygrunden senere blev solgt til en af byens indbyggere.

Jeg har ikke kunnet spore samme konflikt i Struer og Nørresundby udover isolerede sammenstød mellem selvbevidste fæstere og godsejere. Her synes fæsterne ikke at have ydet principiel modstand mod godsejeren krav om troskab, som Nørresundbys fæstere skulle aflægge ed på at overholde, og som gjorde, at klagen fra Fladstrands indbyggere til kongen blev opfattet som et oprør af byens ejer. I de mindre byer har det som i Klitmøllers og Løkkens tilfælde formentlig spillet en rolle, at den ulovlige

handel har kunnet foregå under godsets beskyttelse trods protester fra nærliggende købstæder. Skudehandlerne valgte i nogle tilfælde at forblive fæstere og indgå i partnerskab med deres godsejer ved at udskibe godsets korn. De største skudehandlere blev enten selv godsejere eller borgere i de nærliggende købstæder med stor økonomisk magt. I købstæder som Hjørring og Thisted endte de med at dominere bystyret ved at besidde tillidshverv og bylandbruget som de største jordbesiddere.

Jeg har ikke set tegn på, at grundejerne styrede byerne så uafhængigt af staten, som det i nogle tilfælde skete i Norge, selvom der også her eksisterede en kongelig byadministration med en vis magt. Nibe og Løgstør blev styret af kongelige birkefogder og senere byfogder i samråd med indbyggerne i en form for bykommunalisme, som dog formentlig var domineret af de rigeste borgere. I en mere ren godsejerby som Sundby var det amtet og ikke grundejeren, der planlagde en omlægning af gadenettet. Man kan derfor betegne alle de undersøgte byer som statsstyrede byer med det forbehold, at lokale magnater selvfølgelig har udøvet en vis uformel magt i byerne. Dette har jeg selv tidligere påvist i den nordjyske købstad Sæbys tilfælde. Her resulterede professionaliseringen af byfogedembedet efter 1730 nemlig i voldsomme magtkampe mellem det nye meritokrati af udefrakommende embedsmænd og de gamle købmandsslægter, der hidtil havde siddet på administrationen af byen. I Sæby var der, som i andre byer, også en "pøbel" af fattige indbyggere, som kunne rotte sig sammen mod "de store" – byens embedsmænd og større købmænd.⁵² I godsejerbyerne må der også have eksisteret en købmandselite med en vis økonomisk magt, som havde råd til at føre retssager mod deres godsejere og i sidste ende købe bygrunden med egne afgifter, som det skete i Løgstør og Fladstrand.

At uformel økonomisk magt spillede en stor rolle, er dog måske tydeligst i tilfældet med skudehandlerne fra Klitmøller og Løkken, der fra at være fæstebønder enten endte med at blive godsejere eller borgere i Thisted og Hjørring, hvor de sad på kornhandelen til Norge og dominerede byerne på samme måde som det dominerende borgerskab i Sæby.

---

52 Mührmann-Lund 2013.

Litteratur

- Aldal, J. (1924): ”Struers Historie til omtrent 1870”, *Hardsyssels Aarbog udgivet af Historisk Samfund for Ringkjøbing Amt* 18, s. 65–154.
- Balle, T. (1974): ”Thisted i gamle dage”, *Bidrag til Thisted købstads historie 1524–1974*, Historisk Samfund for Thy og Mors, s. 5–129.
- Boysen, B. (1981): *Den havn ved Struer. Historien om Holstebro-Struer Havn fortalt i anledning af 125-års jubilæet*, Struer: Holstebro-Struer Havnebestyrelse.
- Bloksgaard, A. (2018): *Løgstør. Limfjordsby – gennem ild og vand*, Løgstør: Limfjordsmuseet.
- Bygholm, H. (red.): *Skuder og skippere i Klitmøller – blade af skudefartens historie*, forlaget Bygholm, Frederikshavn.
- Christensen, C. P. (1921): *Nørresundbys historie indtil 1701*, Aalborg.
- Christensen, C. P. (1924): *Nørresundbys historie 1701–1850*, Aalborg.
- Christensen, H. (1977): *Ni tværsnit af Nibes historie*, Nibe: Nibe kommune.
- Christensen, J. O. (1988): *Fladstrand – fæstning og by 1675–1818*, Frederikshavn: Bangsbomuseets Forlag 1988.
- Christensen, J. O. (1990): ”Fladstrand – befæstning og byudvikling”, *Historie*, 18 (3), s. 421–450.
- Christensen, S. B. (2004): ”De danske middelalderbyers fremkomst, udvikling og udforskning – et bud på nogle hovedlinjer”, i Christensen, S. B. (red.), *Middelalderbyen*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, s. 13–61.
- Christensen, S. B. (2005a): ”En karakteristik af den klassiske købstad og dens historiografi”, i Christensen, S. B. (red.), *Den klassiske købstad*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, s. 11–46.
- Christensen, S. B. (2005b): ”Det naturlige midtpunkt? Købstædernes økonomiske centralitet ca. 1450–1800”, Christensen, S. B. (red.): *Den klassiske købstad*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, s. 47–136.
- Eliassen, F.-E. (1999): *Norsk småbyfeudalisme? Grunneiere, huseiere og husleiere i norske småbyer ca. 1650–1800*, Oslo.
- Eliassen, F.-E. (1995): ”Om Nibe, Norge og utkantens urbanisering”, 1066. *Tidsskrift for Historisk Forskning*, (2), s. 3–14.
- Fink, H. (2016): ”En by og dens huse: Løkkens arv fra skudehandlen”, *Vendsyssel Årbog 2016*, s. 73–94.
- Fritzbøger, B. (2016): *En lumpen stodder. Liv og landskab i 1700-tallets Midtjylland*, København: Gads Forlag.
- Gregersen, J. (1956): *Hals skanse*, Hals: Hals Boghandel.
- Hald, P. L. (1924): *Af Thisted Købstads Historie*, Thisted: Thisted byråd.

- Heise, A. (1884–85): "Fra Viborgske Arkiver", *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi*, Aalborg, s. 19–54.
- Holm, P. (1991): *Kystfolk. Kontakter og sammenhænge over Kattegat og Skagerrak ca. 1550–1914*, Esbjerg: Fiskeri- og Søfartsmuseet.
- Hvidtfeldt, J. (1935–36): "Skudehandelen i det 17. Aarhundrede", *Historie/Jyske Samlinger*, 5 (2), s. 148–233.
- Jensen, V. (1982): "Om Strandby og om Fladstrands oprindelse", *Vendsyssel Årbog* 1982, s. 104–106.
- Klitgaard, C. (1917): *Nibe bys historie indtil 1728*, Aalborg.
- Klitgaard, C. (1925): *Hjørring bys historie indtil det 19. Aarh. Midte*, Hjørring.
- Kristensen, H. K. & Poulsen, B. (2016): *Danmarks byer i middelalderen*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Lindhard, N. H. (1996): *Historien om Løgstør*, Løgstør: Forlaget Krejl.
- Lyngholm, D. K. (2013): *Godsejerens ret. Adelenes retshåndhævelse i 1700-tallet – lov og praksis ved Clausholm birkeret*, Viborg: Dansk Center for Herregårdsforskning/Landbohistorisk Selskab.
- Mathiesen, H. (1996): *De fattige strandmænd. Et essay om livet på grænsen*, Esbjerg: Fiskeri- og søfartsmuseet.
- Mührmann-Lund, J. (2013): "Revolutionen i Sæby", *Kulturstudier* 2013, 1, s. 34–57.
- Mührmann-Lund, J. (2019): *Politiforvaltningen i købstæderne og på landet under den danske enevælde*, København: Museum Tusulanums Forlag.
- Nielsen, H. G. (2006): "Hals Købstad 1656", *Årsberetning 2006, Nordjyllands Historiske Museum* 2007, s. 15–19.
- Nielsen, H. G. (2016): *Kongens fæstning og by. En undersøgelse af relationerne mellem kongemagt, fæstning og by i renaissance og enevælde*, Aalborg Universitetsforlag. Ph.d.-serien for Det Samfundsvidenskabelige Fakultet, Aalborg Universitet.
- Pedersen, L. S. (2004): "Fladstrand 1675–1750: En analyse af byens handelsmønstre og økonomiske udvikling", *Vendsyssel Årbog* 2004, s. 29–58.
- Pedersen, P. C. (1942): *Fladstrand, Frederikshavn. By- og slægtshistorie*, Frederikshavn: Frederikshavn byråd.
- Pontoppidan, E. (1769): *Den Danske Atlas*, bd. 5, København.
- Skjødsholm, A. (1949): "Skudehandler- og skipperslægter fra Løkken", *Vendsysselske Aarbøger*, s. 148–233.
- Sortfeldt, S. C. (1919): Bidrag til Fiskerbyen Løkkens historie, *Historie/Jyske Samlinger*, 3, s. 59–78.
- Ørberg, P. G. (1970): *En by ved havet. Sæby købstads historie*, bd. 1, Sæby: Sæby kommune.

Utrykte arkivalier

Rigsarkivet (Danmark)

Højesteret, voteringsprotokol 29. april 1748.

Danske Kancelli, jyske tegnelser 1718–23.

Horns-Vennebjerg herreder, justitsprotokol 1718–21.

Fredriksvern og verksbyene i Norge

Finn Erhard Johannessen

Universitetet i Oslo

Abstract: Fredriksvern and the company towns in Norway

About 25 company towns, mostly based on mining, can be identified in Norway in the 18th century, if we include very small ones with 200–300 inhabitants. Most people in a company town worked for the company, which also provided services like schools, churches, healthcare and often food supplies. It is obvious that a company town was a monopoly town. But the monopoly could be public or private, and the towns could be governed from within or remotely. Fredriksvern, which is presented in the most detail here, was an unusual company town, as it was connected to a naval shipyard. The shipyard was publicly owned, and the town can thus be classified as a public monopoly town. Who governed the town? Denmark-Norway was a strongly centralized state, and most decisions about Fredriksvern were made by the central administration in Copenhagen. However, the commander who knew the activity best could be influential by sending suggestions to Copenhagen. By far the biggest company town was Kongsberg, with around 8,000 inhabitants in the middle of the century. It was situated near a public silver mine and can also be classified as a public monopoly town, governed much like Fredriksvern. The five Norwegian copperworks situated in central Norway were, however, privately owned, mostly by shareholders living in Trondheim. Company towns like Røros, Kvikne and Løkken were consequently collective, private company towns, and they were governed remotely. Approximately 15 ironworks were situated in eastern and southern Norway. They were usually owned by individuals and could remain in the same families for generations. The small company towns connected to them can be called individual, private monopoly towns. The owners often lived in the town and behaved patriarchally towards their subordinates. To conclude: The company towns were monopoly towns, either public or private, and in the latter case either collective or individual. With the exception of most of the company towns connected to ironworks, they were governed from outside, in contrast to all other Norwegian towns.

Keywords: Galleys, mining, schools, hospital, food supply

Norske company towns

«The company town, in fact, came into existence by default in areas where neither small-scale private enterprise nor local government, if any existed, was able to provide even a basic infrastructure,» skriver geografen J. D. Porteous i en grunnleggende artikkel om company towns fra 1970.¹ De er kjent fra Europa og USA fra den industrielle revolusjon og fremover og ble gjerne grunnlagt i ubefolkede områder for å utvinne naturressurser eller ta imot varer som fisk eller tømmer.

De aller fleste innbyggerne i en company town arbeidet for bedriften som hadde grunnlagt byen, og svært mange av tjenestene i byen var det bedriften som sto for. Port Sunlight var en kjent company town nær Liverpool bygget av såpeprodusenten Lever Brothers. I Norge var Rjukan en typisk company town bygget av Norsk Hydro på begynnelsen av 1900-tallet.

Også for før-industriell tid går det an å bruke begrepet company towns eller som de kan kalles på norsk: verksbyer. Jeg bruker betegnelsen by selv om det bare var Kongsberg som oppnådde bystatus, og det er nok å dra det litt langt, for de fleste verksbyene var ikke store. Men de var ofte på størrelse med norske småbyer som kunne ha bare 200–300 innbyggere på 1700-tallet.²

Med stort og smått fantes det ca. 25 verksbyer i Norge på 1700-tallet, og de var særlig knyttet til bergverksnæringen og lignende virksomhet. I verksbyene bygget og organiserte den dominerende bedriften en viss infrastruktur som arbeiderboliger, proviantforsyning og noen ganger skoler og et visst helsevesen. Eierne bodde oftest, men ikke alltid, andre steder.

Det sier seg selv at en verksby ikke var noen konkurranseby eller en nettverksby. Det var én bedrift som dominerte totalt, og derfor dreide det seg i utpreget grad om en monopolby. Men så er spørsmålene hva slags type monopol det var, og om byen ble styrt lokalt eller utenfra? Dette er spørsmål som Porteous ikke stiller i sin artikkel der det først og fremst er de synlige geografiske forholdene det dreier seg om.

---

1 Porteous 1970, s. 131.

2 Eliassen 2006, s. 165, 203.

Fredriksvern verft med innsailingen anno 1758. Vi ser verftsområdet omgitt av festningsverker, med den gamle bebyggelsen i Stavern til høyre og de nye boligbrakkene for verftets folk ovenfor. Foto: Riksarkivet. Falt i det fri.

I det følgende skal én norsk verksby stå i fokus, Fredriksvern, som var knyttet til et orlogsverft. Det var en helt spesiell verksby. Den hadde en garnison, altså soldater, og kan derfor også kalles en garnisonsby. Dem var det flere av i landet, som Fredrikshald, Fredrikstad, Kristiania og Kongsvinger, men det var bare ved Fredriksvern det ble drevet militær produksjon. Fredriksvern var altså garnisonsby og verksby på samme tid. Først vil jeg presentere stedet med et sideblikk på andre før-industrielle verksbyer og mer moderne company towns og deretter sammenligne makt- og styringsforhold.

Fredriksvern

Fredriksvern verft ble besluttet opprettet i 1750. Her skulle det bygges en skjærgårdsflåte hovedsakelig bestående av galeier som skulle balansere den svenske skjærgårdsflåten som var plassert ved Gøteborg. Verftet

ble en liten satellitt av Holmen, det store orlogsverftet i København og ble bygget opp etter modell av det.³ Kongen hadde kjøpt arealet verftet skulle bygges på, av greven av Larvik (grevskapet var opprettet i 1671 med Frederik den tredjes halvbror Ulrik Frederik Gyldenløve som den første greven).

Fredriksvern lå helt inntil Stavern, et lite strandsted med 15–20 hus bebodd av losere og fiskere som hørte til Larvik grevskap, og syv km lenger nord lå byen Larvik som var Norges eneste adelsby. Den hadde også noen trekk av en verksby fordi den som resten av grevskapet ble styrt av grevens forvalter, og fordi mye av det økonomiske grunnlaget var knyttet til grevens sagbruk og hans jernverk, Fritzøe, som var Norges største.⁴

Anleggsarbeidet i Fredriksvern begynte i 1750, men først i 1756 var anlegget ferdig bygget. Av forsvarsgrunner var verftet omgitt av en mur med batterier og en lav vollgrav på landsiden. Skipsbyggingen kom ikke i gang før i 1761, men deretter ble det i rask rekkefølge bygget elleve galeier, et stort antall mindre båter og til slutt en fregatt som sto ferdig i 1774.

Befolkningen i Fredriksvern, som utgjorde 586 personer i 1769, var i hovedsak innkvartert i åtte store brakker med faste køyer, bord og krakker i to etasjer med loft som var oppført i et rektangel rett nord for verftet og like ovenfor bebyggelsen i Stavern. Bebyggelsen lå altså utenfor murene slik det var vanlig i norske garnisonsbyer. I brakkene var det 103 leiligheter for verftets vanlige folk og 18 offisersleiligheter som var betydelig større. Selv om det ble gjort tydelig forskjell på høy og lav, bodde de altså om hverandre. Det var vanlig i det før-industrielle samfunnet og annerledes enn i moderne company towns. På Rjukan var det for eksempel egne boligområder for ingeniører og arbeidsfolk.

Fredriksvern som nærmest hang sammen med Stavern, ble en særpreget liten by. I brakkene bodde befolkningen tett på hverandre, og det var et yrende liv. Her var det ungarer og familiefedre med kone og barn og tjenestejenter, danske og norske tømmermenn, matroser fra kystområdene, marinere (sjøsoldater) fra Nord-Norge og mange andre, både fra inn- og utland.

3 Opplysningene om Fredriksvern bygger på Johannessen 2014.

4 Rian 1980, s. 179–192, 200–229.

Ved mange av verksbyene i Norge fantes det en proviantforsyning for de ansatte, vanligvis fordi verksbyene lå så avsides til at det var vanskelig å skaffe proviant på andre måter. Ved Fredriksvern var det var mulig å få tak i matvarer i nærheten, men det ble likevel innført proviantforsyning helt fra starten, for at befolkningen ikke skulle bli helt avhengig av å kjøpe matvarer som man regnet med at ville stige i pris. Provianten, som ble kjøpt inn i Danmark og besto av rug, malt, smør, kjøtt og flesk, skulle bare dekke mennenes og ikke hele familiens behov. De fleste familier hadde en liten hage og ofte husdyr, men var likevel avhengig av å kjøpe endel matvarer i Larvik.

I ti års tid fra 1752 til 1762 hadde Fredriksvern en marketenter som hadde enerett til å selge mat- og drikkevarer på stedet og også drive en form for kantine. Marketenteren var tømmermann ved verftet, og drev virksomheten sammen med kona. Han fikk imidlertid problemer med å få virksomheten til å lønne seg og måtte gi seg i 1762. Deretter måtte befolkningen skaffe seg matvarer på egen hånd, og her var det en del forhindringer.

Greven hadde sørget for å ivareta interessene til kjøpmennene i Larvik da han solgte grunnen til kongen, og beboerne i Fredriksvern fikk ikke lov til å drive handel slik heller ikke Staverns innbyggere hadde anledning til. De skulle kjøpe det de trengte i Larvik og ikke selge videre. Selvsagt var det fristende å kjøpe varer fra skuter som la til i Stavern, men det var noe som stred mot Larviks byprivilegier. Likevel forekom det i en viss utstrekning. Tollen var forpaktet bort til et privat selskap, og i Stavern bodde det to tollvisitører som rodde rundt i havneområdet, holdt oppsikt og spesielt passet på at varer ikke ble tatt inn ufortollet. En av dem fikk i en krangel den ganske treffende tittelen «posekikker». Flere ganger skrev befolkningen i Fredriksvern til kommandanten for å få lovlig adgang til å handle direkte fra skutene siden det var både tungvint og dyrt å handle i Larvik. De fikk støtte av ham, men på grunn av motstand fra Larvik kom de kom ikke noen vei.

Det var selvfølgelig helt nødvendig at befolkningen i Fredriksvern hadde en kirke som kunne benyttes. De første årene brukte de Tanum kirke som lå syv-åtte kilometer innover i landet. Men det var ganske tungvint, og verftet bygget en egen kirke som sto ferdig i 1756, og som

fortsatt står. Det samme gjør kirkene på Kongsberg og Røros som sto ferdige i henholdsvis 1761 og 1784, men var bygget til erstatning for kirkebygninger som var ført opp ved starten.

Det var ikke uvanlig at det fantes skoler i verksbyene. I Fredriksvern ble det opprettet skole allerede i 1752, og den fikk lokaler i en av brakkene. Men det var bare guttene som fikk gå der. I 1804 ble det foreslått å opprette en jenteskole, men det kom det ikke noe ut av. I et reglement fra 1764 het det at skolen skulle ta inn 25–30 barn, og at det omfattet barn av underoffiserer, alminnelige håndverkere, matroser og marinere. Barna til det øvre sjiktet av offiserer og håndverkere må altså ha gått på privatskole.

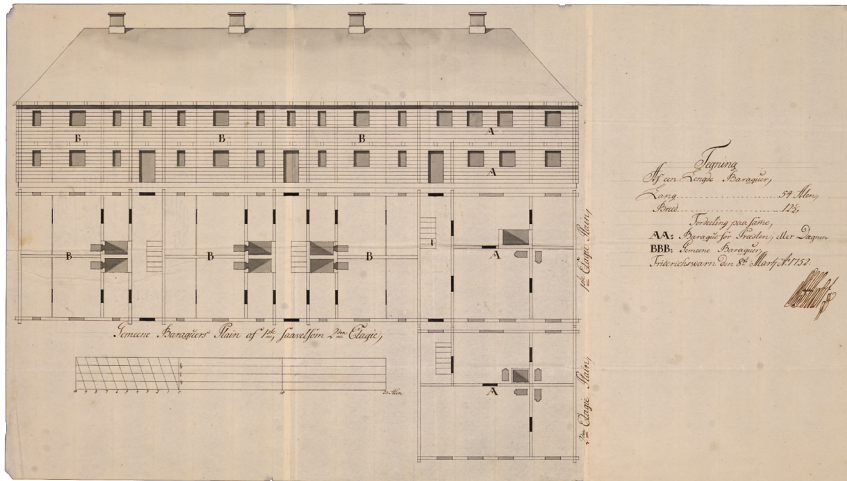
I brakkene var det plass til mer enn en skolestue. En av leilighetene ble opprinnelig brukt som sykestue. Senere ble det innredet hva som ble kalt et sykehus i en av brakkene, og i 1787 sto en egen sykehusbygning med plass til nitti pasienter ferdig, takket være en energisk kommandant. Det var i rette tid. Høsten året etter da Danmark-Norge kom i krig med Sverige, ble store troppestyrker innkvartert i Fredriksvern, og det oppsto store epidemier. Tre-fire mann døde hver dag, og sykehuset ble for lite.

Verftet hadde sin egen regimentskirurg som bodde i en av brakkene, og som holdt en svenn slik at de var to til å ta seg av de syke. Verftet hadde også en jordmor. Hun het Anne Kirstine og hadde reist til København i 1764 for å lære seg faget. Hun fikk nok å gjøre i Fredriksvern, for det var en ung befolkning og mange barnefødsler.

Fredriksvern verft bygget altså både boliger og kirke for sine folk, og organiserte helsevesen og proviantforsyning. Mye av det samme finner vi i andre verksbyer, og det sprang ut av det samme forhold: Infrastruktur og grunnleggende helsetjenester var noe som ikke fantes på de relativt isolerte stedene der bedriftene ble anlagt, slik at de selv måtte ta hånd om dette.

Et annet felles trekk ved verksbyene var at de hadde sitt eget rettsvesen, en lokal domstol. I Fredriksvern var det sjøretten som gjaldt. Straffene som var fastsatt i Sjøartiklene var temmelig barbariske, her fantes både kjølhaling og sprang fra råen. Kommandanten som var formann for domstolen, skrev i 1751 til Admiralitetskollegiet og spurte om de faktisk skulle bruke slike straffer eller finne noen mer «konvenable», det vil si passende. Utgangspunktet var at han hadde vært med på å dømme en matros til tre gangers kjølhaling. Kommandanten så gjerne at straffen ble

formildet, og han ble bønnhørt. Kongen gjorde om straffen til 150 piske-slag. Flere dødsdommer ble avsagt i Fredriksvern og én ble eksekvert, men alle strenge dommer gikk alltid til kongen som kunne formilde dem, slik som nevnt ovenfor. For domstolene ved bergverkene var bergamtene i Trondheim og på Kongsberg appellinstanser for henholdsvis det nordafjellske og sønnafjellske.

Det første som ble bygget i Fredriksvern, var åtte boligbrakker, for innkvarteringen av arbeidsstokken var et problem. De ble plassert i et rektangel, og inneholdt 103 leiligheter for vanlige folk og inniblant dem 18 officersleiligheter. Tegningen er fra 1752 og viser en av boligbrakkene som var 34 meter lang og snaut 8 meter bred. Den inneholdt leiligheter for vanlige folk, mens presten eller degnen hadde en leilighet over to etasjer til høyre.

Foto: Riksarkivet. Falt i det fri.

At de førindustrielle verksbyene hadde eget rettsvesen, er noe som skiller dem fra mer moderne company towns. Det var ikke manglende juridisk infrastruktur som var grunnen til dette, for det fantes alltid et eller annet bygdeding som verksbefolkningen kunne ha vært knyttet til. Poenget var at de førindustrielle verksbyene eksisterte i et privilegiesamfunn, og at domsrett var et viktig privilegium.

Maktforholdene i verksbyene

Siden Fredriksvern verft var eid av staten, kan Fredriksvern kalles en offentlig monopolby. Hvem var det som bestemte der? I første omgang vil svaret være verftets kommandant. Det var en sjøoffiser, og han

bodde atskilt fra de andre i et murhus inne på selve verftets område. Kommandanten tok alle beslutninger i Fredriksvern, og det fantes ingen andre maktorganer, utvalg av representanter eller noe slikt slik det var vanlig i andre norske byer.

Fredriksvern verfts første kommandant het Hans Schumacher, men han døde allerede oppunder jul i 1750. Han ble etterfulgt av Michael Herbst som var kommandant fram til 1756 da han ble utnevnt til sjef på Holmen. Den tredje kommandanten, Frederik Zimmer, som overtok i 1756, var i stillingen helt til sin død i 1774.

Alle de tre kommandantene hadde i sin ungdom vært med på den første skipsreisen fra København til Kanton i Kina i 1730–1732. De var preget av opplysningstiden og humanistisk orientert. Zimmer hadde Holbergs *Dannemarks Riges Historie* stående i bokhyllen sin. Kommandantene var utpreget paternalistiske ledere som tok seg godt av sine underordnede. De hjalp dem med arv og skifte og andre praktiske problemer og var ofte faddere ved barnedåp.

Selv om det ikke fantes noen andre som utfordret deres posisjon i Fredriksvern, var det likevel klare grenser for kommandantenes makt. Danmark-Norge var et eneveldig monarki, og det var sentralstyrt. I større saker var det Admiralitetskollegiet i København som bestemte, og viktige saker ble lagt fram til avgjørelse i statsråd. Kommandantene rapporterte, stilte spørsmål og kom med forslag til København og fikk brev tilbake om hva som skulle gjøres.

I pengesaker, selv når de var meget små, ble avgjørelsene også tatt i København. En liten hendelse i 1764 er illustrerende. En gang i pinsen dette året la folk på verftet merke til en mann som kom drivende forbi på en flåte og så ut til å være på vei rett til havs. Han skulle ha svingt inn til verftet, men var tatt av strømmen. Kommandanten fikk sendt ut folk i joller som reddet den uheldige flåteskipperen, men flåten gikk i oppløsning og forsvant til havs. Den hadde imidlertid bestått av tømmer som mannen skulle ha levert til verftet, noe som hadde vært en fast inntektskilde for ham i en årrekke. Til tross for stor innsats fra Zimmers side sa Admiralitetskollegiet nei til å utbetale noen som helst erstatning.

Kommandantene kunne likevel ha stor innflytelse fordi de sto i spissen for virksomheten og dermed hadde mulighetene til å komme med initiativ

og fremme forslag. Det var således Schumacher som hadde foreslått at verftet skulle ha en proviantforsyning, og det var Herbst som hadde foreslått at det skulle bygges en kirke ved verftet. Da det lenge var et stort problem å få tak i tømmer av tilstrekkelige dimensjoner til skipsbyggingen, foreslo Zimmer at verftet skulle skaffe tømmer fra Østersjøområdet, noe som ble vedtatt og gjennomført.

En selvsagt oppgave for kommandantene var å holde orden og disiplin. En senere kommandant skrev i 1776 at det etter det gamle ordspråk trengtes: «Skarp Luud til Skurvede Hoveder.»⁵ Kommandantene avskjediget udugelige folk, prøvde å få pågrepet dem som deserterte og passet på at folk var i hus om kvelden når tappenstrek gikk. Men det siste var ikke så lett. Verkets folk tilbrakte ofte kveldene i skjenkestuene i Stavern, og særlig Frederik Zimmer strevde mye med å få dem hjem i tide. Han skrev til grevens forvalter som sto for styret av Stavern, for at han skulle forby skjenkestuene å selge øl og brennevin til verftets folk etter tappenstrek (og til dem som var beruset) og forby kortspill om penger. Likeledes sendte han patruljer til Stavern om kveldene som skulle passe på at det var ro og orden, og pågripe urolige folk. En senere kommandant innførte i 1782 forbud mot å ta med brennevin på arbeidet.

Kommandanten hadde også en oppgave i rettsvesenet: Han var formann for domstolen. Der satt også et par andre offiserer og en underordnet samt verftets auditor som ledet forhandlingene. Mindre saker kom ofte ikke til doms, men ble «arbitrair» avgjort av kommandanten, dvs. etter hans skjønn.

Går vi fra Fredriksvern til landets største verksby, Kongsberg, finner vi mye av det samme styringssettet. Kongsberg ble grunnlagt av Kristian IV i 1624 etter et sølvfunn i Sandsvær året før. I den første tiden ble sølvverket vekselvis drevet av kongen og privatpersoner, men fra 1693 var det hele tiden i offentlig eie.⁶

Fra det tidspunktet kan Kongsberg også kalles en offentlig monopolby. Styringsapparatet var naturlig nok større enn i Fredriksvern. På Kongsberg ble det opprettet både et overbergamt og et underbergamt.

---

5 Johannessen 2014, s. 117.

6 Moen 1978, s. 62–63.

Dette var utvalg som besto av ledende funksjonærer som møttes hyppig og drøftet virksomheten ved sølvverket. De var også domstoler og hadde tilsynsoppgaver med bergverksdriften i hele landet. Til en viss grad kan man derfor si at Kongsberg sølvverk hadde en kollektiv ledelse, men det var likevel slik overbergamtmanden (lederen av overbergamtet) i stor utstrekning var sølvverkets leder. Han kunne slik som kommandanten i Fredriksvern oppnå stor innflytelse gjennom initiativ og forslag, men også her var det slik at de viktige beslutninger ble tatt i København. Det var Rentekammeret som hadde et eget bergverkskontor, som sto for den daglige styringen og la fram større saker til avgjørelse i statsråd. Som i Fredriksvern gikk selv de minste pengesaker til København, og det var således Rentekammeret som avgjorde om for eksempel en bonde skulle få erstatning for en hest som var død under arbeid for sølvverket, eller ikke.

Kongsberg var som nevnt den eneste verksbyen som fikk bystatus. Det skjedde i 1730-årene da det i flere omganger ble åpnet for å drive handel og håndverk på Kongsberg.⁷ Da ble det også innført magistrat i byen, dvs. embetsmenn som president, borgermester og rådmann som til sammen utgjorde byens styre. Et slikt styre var vanlig i norske byer, men det spesielle for Kongsberg var at det var Overbergamtet som fungerte som magistrat. Sølvverkets og byens ledelse falt altså sammen. Interessant er det også at mange av de utgiftene som i andre byer ble utlignet på innbyggerne, på Kongsberg ble betalt av sølvverkets kasse. Men mens sølvverket i høy grad ble styrt fra København, ble byen rimeligvis i vesentlig større grad styrt lokalt. I 1769 hadde Kongsberg 8100 innbyggere og var landets nest største.

Siden de aller fleste av innbyggerne i verksbyene arbeidet for den dominerende bedriften, kunne verksbyene bli sårbare. Det er Kongsberg det fremste eksemplet på. Sviktende sølvfunn gjorde at driften ble trappet ned de siste tiårene på 1700-tallet, og i 1805 ble sølvverket nedlagt og arbeiderne avskjediget.

Det fantes ett kobberverk som i likhet med sølvverket var offentlig eid.⁸ Det var det lille og ganske ubetydelige Årdal kobberverk som lå meget

---

7 Moen 1978, s. 233–234.

8 Johannessen 2021.

isolert blant høye fjell innerst i Sognefjorden. Det ble i prinsippet styrt fra København slik som sølvverket, men her oppnådde den lokale lederen en helt ekstraordinær innflytelse. Verket som var anlagt etter et malmsfunn i 1700, ble kjøpt av kong Frederik IV personlig i 1708 fordi det var håp om å finne gull. Men det viste seg etter noen år at det hverken var mye gull eller kobber å finne; malmen var bare en overflateforekomst.

Direktøren i Årdal, den alkymistisk inspirerte fantasten Johann Heinrich von Schört, meldte likevel til København og ofte spesielt til kongen om enorme rikdommer i fjellene i Årdal. Han mente metaller steg opp fra jordens indre samtidig som de utviklet seg fra simple til edle metaller og samlet seg på høye punkter, og at et slikt «centrum metallicum» fantes i nærheten av Årdal (Horrungene i Vest-Jotunheim som når opp til 2405 meter over havet). Frederik IV som var alkymistisk interessert og tok personlige beslutninger, sørget – til Rentekammerets fortvilelse – for at verket ble drevet videre med store tap helt til han døde i 1730.

De viktige norske kobberverkene lå imidlertid i det nordafjellske, sørøst for Trondheim. Kvikne som var det eldste, var grunnlagt i 1630, Røros i 1644, Løkken i 1654 og Folldal i 1748. Mens Kongsberg sølvverk og Årdal kobberverk var eid av kongen, var disse kobberverkene enten fra grunnleggelsen eller fra slutten av 1600-tallet eid av partisipantskaper, dvs. av privatpersoner som eide andeler i kobberverkene. Bortsett fra når det gjaldt Folldal, var partisipantene storkjøpmenn i Trondheim. Alle kobberverkene hadde proviantforsyning og egne provianthus, og bøndene som kjørte for verkene, kunne også ha nytte av dem.⁹

Røros som ble det største kobberverket, lå temmelig høyt til fjells, ca. 630 meter over havet, i et i utgangspunktet temmelig øde strøk med svært lave temperaturer om vinteren. Folketallet i 1769 var snaut 2800, og dermed var Røros på størrelse med byer som Stavanger og Kristiansand.

Partisipantene i kobberverket hadde ansvaret for å levere proviant og materialer til Røros og betale sin andel av driftskostnadene og fikk til gjengjeld kobber som de solgte i inn- eller utland. Røros kan derfor kalles en kollektiv privat monopolby.

---

9 Sprauten 1996, s. 138–142.

Til daglig ble Røros kobberverk ledet av en ansatt direktør på stedet, mens de viktige beslutningene ble truffet på møter av partisipantene, vanligvis i Trondheim, men noen ganger på Røros, og da deltok også direktøren og andre funksjonærer.¹⁰ Vanligvis valgte partisipantene tre representanter til å stå for den daglige ledelsen, og i 1762 ble ledelsen overlatt til en overdireksjon i Trondheim. Den besto stort sett, men ikke utelukkende, av partisipanter i verket. Det forekom også enkelte ganger at bergamtet nordafjells grep inn i driften. I likhet med Kongsberg, Årdal og Fredriksvern ble altså Røros som de andre kobberverkene styrt utenfra, men ikke av noen statlige organer.

Det fantes ca. 15 jernverk i Norge på 1700-tallet, og de fleste lå inne i landet på Østlandet eller Sørlandet. Mens sølvverket og kobberverkene var anlagt der malmen var funnet, var skogen en viktigere lokaliseringfaktor for jernverkene som ofte fikk malmen transportert sjøveien fra gruver i nærheten av Arendal og Kragerø. Jernverkene var vanligvis eid av enkeltpersoner, og forble ofte i samme familie i generasjoner.

Næs jernverk kan være et eksempel. Det lå innenfor Tvedestrand, litt nord for Arendal, og befolkningen på stedet utgjorde 264 personer i 1769 og godt over 400 på begynnelsen av 1800-tallet. Næs jernverk var blitt kjøpt og solgt atskillige ganger på 1600- og 1700-tallet.¹¹ Eierne bodde i perioder på verket og i perioder andre steder, og da ble verket drevet med forvaltere. Jacob Aall senere kjent også som politiker, eidsvollsmann og stortingsmann, overtok Næs jernverk i 1799 og bosatte seg på verket, og det har vært i familiens eie siden.

Når det gjelder jernverkene, står vi overfor individuelle private monopolbyer. Hvis eieren bodde på stedet, slik som Jacob Aall, ble verksbyen styrt lokalt, med det unntak at bergamtet som øverste myndighet i bergverksaker, kunne gripe inn, under spesielle omstendigheter. Jernverkseierne som gjerne var patriarkalske overfor sine underordnede, var derfor på sett og vis de mektigste av alle dem som sto i spissen for verksbyene. De var som små eneveldige konger innenfor sine sirkumferenser.

---

¹⁰ Øisang 1942, s. 118, 144.

¹¹ Fløystad 1979, s. 4, 40.

Glassverkene var som jernverkene lokalisert til skogrike strøk inne i landet, og de lå på Østlandet. Nøstetangen glassverk ved Hokksund ble grunnlagt i 1741 (nedlagt 1777), Hurdal glassverk i 1755, Biri glassverk i 1761 og Hadeland glassverk i 1765. Ved glassverkene vokste det fram spesielle brukssamfunn med svært mange utlendinger, og her var det arbeiderboliger, proviantforsyning, og ved Hurdal og Hadeland glassverk ble det også opprettet skoler i slutten av 1770-årene.¹²

Glassblåsere og glassverksarbeiderne ble hentet fra mange land, særlig Tyskland og England. Mange var katolikker eller kalvinister, og myndighetene tillot at de praktiserte sin religion.¹³ Ved noen anledninger fikk glassverksarbeiderne også treffe katolske prester som ble hentet inn til Kristiania eller var der av spesielle grunner, noe som var temmelig spesielt i det strengt lutherske Norge.

Selskapsstrukturen for glassverkene var helt annerledes enn for bergverkene, for alle var del av samme selskap, Det norske kompani. Dette var eid av andelseiere, og kongen og rikets ledende menn hadde en stor del av andelene i den første tiden.¹⁴ Driften gikk stort sett dårlig, og flere ganger måtte selskapet refinansieres. Den daglige driften ble ledet av en direktør, og den mest kjente er Caspar Herman von Storm, direktør fra 1753 til 1766, som regnes som grunnlegger av den norske glassindustri. I 1776 overtok staten eiendomsretten, men i 1793 ble selskapet forpaktet bort, og i 1824 ble glassverkene solgt til private enkeltvis.

De relativt små glassverksamfunnene må også karakteriseres som monopolbyer, og det spesielle med dem var at alle hørte til det samme monopolet. En passende karakteristikkk kan derfor være konsernmonopolbyer. Og så varierte det om konsernet var på mange både private og offentlige hender, eller helt på statens hånd.

Konklusjon

De ca. 25 verksbyene i Norge på 1700-tallet var grunnlagt av bedrifter som totalt dominerte stedet, gjerne i avsides strøk der det fantes naturressurser

12 Amdam, Hanisch & Pharo 1989, s. 21, 35. Minken 2002, s. 14–15.

13 Minken 2002, s. 123–135.

14 Dette og det følgende fra Amdam, Hanisch & Pharo 1989, s. 10, 13, 29–30, 38–39.

slik som for bergverkene og glassverkene. De måtte derfor bygge opp en grunnleggende infrastruktur som ikke fantes på forhånd. I varierende grad dreide deg seg om boliger, proviantforsyning, skoler og helsetiltak. Verksbyene hadde også eget rettsvesen.

Den største av verksbyene, Kongsberg, var landets nest største by. Røros var også av betydelig størrelse, men de fleste andre var små, som landets minste småbyer. Det var bare en svært liten andel av Norges befolkning som bodde i verksbyer. Økonomisk sett er det grunn til å tro at verksbyene hadde en større betydning enn innbyggertallet skulle tilsi, fordi de stort sett var beskjeftiget med fremstilling av verdifulle metaller.

Verksbyene var monopolbyer, men det varierte om det dreide seg om offentlige eller private monopoler, og i siste tilfelle om de var kollektive eller individuelle. Bortsett fra de fleste jernverkseierne holdt eierne av verkene eller de som styrte de offentlige verkene, til i andre større og mer sentrale byer som Trondheim og København. Det betyr at disse verksbyene ble styrt utenfra, i motsetning til alle andre norske byer.

Litteratur

- Amdam, R. P., Hanisch, T. J. & Pharo, I. E. (1989): *Vel blåst! Christiania Glasmagasin og norsk glassindustri 1739–1989*, Oslo: Gyldendal.
- Eliassen, F.-E. (2006): «Småbyenes storhetstid, ca. 1500–1830», i Helle, K., Eliassen, F. E.; Myhre, J. E.; Stugu, O. S. (red.), *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*, Oslo: Pax forlag.
- Fløystad, I. (1979): *Arbeidmandens Lod. Det nødtøftige Brød I. Arbeiderlevekår ved Baaseland/Næs jernverk*, Bergen: Eget forlag.
- Johannessen, F. E. (2014): *Skjærgårdsflåte i solnedgang. Fredriksvern verft og kystforsvaret 1750–1814*, Larvik: Liv Forlag.
- Johannessen, F. E. (2021): «Great Expectations: Geological Theories and Technological Transfer at Aardal Copperworks in Norway in the First Half of the Eighteenth Century», *Business History*, 63 (3), s. 378–398, <https://doi.org/10.1080/00076791.2019.1576635>
- Minken, A. (2002): *Innvandrerne ved norske glassverk og etterkommerne deres (1741–1865)*, Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Moen, K. (1978): *Kongsberg Sølvverk 1623–1957*, Kristiansand: Sølvverksmuseets venner.

- Porteous, J. D. (1970): «The Nature of the Company Town», *Transactions of the Institute of British Geographers*, 51, s. 127–142.
- Rian, Ø. (1980): *Vestfolds historie. Grevskapstiden 1671–1821*, Larvik: Vestfold fylkeskommune.
- Sprauten, K. (1996): «Bondeøkonomi og koparverka nordafjells 1720–1760» i Tranberg, A. & Sprauten, K. (red.), *Norsk bondeøkonomi*, Oslo: Det Norske Samlaget.
- Øisang, O. (1942): *Røros kobberverks historie. Rørosboka, bd. 2*, Røros: Globus Forlaget.

Forfatterpresentasjoner

Ida Bull (f. 1948) er professor emerita i historie ved NTNU, og har tidligere vært arkivar ved Statsarkivet i Trondheim. Hun har arbeidet og publisert bredt innenfor sosialhistorie, økonomisk historie og kvinnehistorie på 1600- til 1900-tallet og undervist blant annet i lokalhistorie. Hennes siste bok er *Lokalsamfunnet i verden*.

Heiko Droste (f. 1963), sedan 2015 professor i historia och föreståndare för stads- och kommunhistoriska institutet på Stockholms universitet. Hans forskningsintressen gäller den förmoderna historien, i synnerhet stads- historia i Sverige och Östersjöområdet, mediehistoria och historiebruk. Hans senaste publikation undersöker den barocka nyhetsmarknaden.

Knut Dørum (f. 1969) er professor ved Universitetet i Agder. Han har forfattet og redigert flere norske og internasjonale bøker om statsutvikling, politisk kultur, demokrati og likestilling fra tiden 1500–2020. Han har ellers arbeidet mye med urban historie, og har skrevet blant annet to større verk om byene Arendal og Bodø. I 2017 fikk han sammen med tre medforfattere den europeiske sølvprisen for beste lærebok.

Lars N. Henningsen (f. 1950) var først arkivar i Rigsarkivet Aabenraa og 1989–2012 leder af Arkiv- og forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i Flensborg. Har skrevet talrige bøger og afhandlinger om hertugdømmet Slesvigs økonomiske og sociale historie især i 1700-tallet og om det danske mindretal i Sydslesvig.

Finn Erhard Johannessen (f. 1955) er professor i historie ved Universitetet i Oslo. Han har særlig arbeidet med økonomisk og militær historie i tidlig-moderne tid og har utgitt atskillige bøker og artikler.

Kimmo Katajala (b. 1958) is a professor of history at the University of Eastern Finland, Joensuu campus. His research interests include topics like early modern social conflicts, history of borders, history of memory and urban history. His recent publications touch upon history of cartography, urban segregation and state building processes.

Kasper Kepsu (f. 1978) är verksam på Åbo Akademi och intresserar sig för tidigmodern politisk kultur, gränsområden, statsformation och stadshistoria. Han disputerade 2014 med avhandlingen *Den besvärliga provinsen*, som handlar om Ingermanland som svensk provins. Efter disputationen har han forskat om staden Nyen och dess borgerskap.

Tiina Miettinen (b. 1968), PhD, is a researcher in the Faculty of Social Sciences, History at the University of Tampere. She has studied single women's life cycles and families in early modern Finland. Her other interests are manor houses and ancient genealogical manuscripts. She has published books and articles on family history.

Jørgen Mührmann-Lund (f. 1964) er ph.d. i historie med speciale i politihistorie. Han har skrevet artikler om dette og andre emner indenfor tidligmoderne tid. I 2019 udgav han sin afhandling om det danske politis tilblivelse under enevælden.

Øystein Rian (f. 1945) er professor emeritus i tidlig nytids historie ved Universitetet i Oslo. Hans hovedfelt er politisk historie i Danmark-Norge 1536–1814.

Ola Teige (f. 1975) er førsteamanuensis i historie ved Høgskulen i Volda. Hans hovedfelt er Danmark-Norges sosiale og politiske historie i tidlig nytid. Han har særlig arbeidet med nettverk, eliter, embetsverk, korrupsjon og byhistorie. I tillegg har han også publisert artikler og bøker om krigs- og kriminalhistorie, etterretningshistorie og om Skandinavia i første verdenskrig.

Jakob Ørnbjerg (f. 1976) er ph.d., kulturhistoriker og forfatter. Han forsker i dansk by- og kulturhistorie 1550–1800, og har skrevet flere bøger og flere artikler om Aalborgs og Nordjyllands historie.

Hvem styrte byene? Nordisk byhistorie 1500–1800 gir flere ulike svar på et nytt spørsmål. I flere byer i Norden kom mektige personer og familier til å dominere, og disse ble kalt «konger». I Norge dominerte familiedynastier i næringslivet, politikken og det sosiale livet i byene. I Finland og østersjøprovinsene hadde adelige byherrer formelt enda større makt. De kunne raskt detronisere menn som utfordret dem, men overlot mye av makten til andre. I Danmark kunne adelige godsherrer få hele bybefolkningen til å avlegge ed, og i noen tilfeller stille personer for egne domstoler. Boka gir en rekke fascinerende bilder av en tid da konger og eliter var rike og mektige og vanlige folk var fattige og maktesløse. Samtidig var det grenser for makten ovenfra.

Knut Dørum (f. 1969) er professor ved Universitetet i Agder. Han har forfattet og redigert flere norske og internasjonale bøker om statsutvikling, politisk kultur, demokrati og likestilling innenfor ca. 1500–2020. Han har ellers arbeidet mye med urban historie, og har skrevet blant annet to større verk om byene Arendal og Bodø. I 2017 fikk han sammen med tre medforfattere den europeiske sølvprisen for beste lærebok.

ISBN 978-82-02-74630-8

9 788202 746308

www.cda.no